

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

SÛFÎ MENÂKİBNÂMELERİNDE ÂYET VE HADİSLERİN İŞÂRÎ
YORUMLARI

Cüveyriye İLTUŞ

DOKTORA TEZİ

ADANA / 2019

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**SÛFÎ MENÂKİBNÂMELERİNDE ÂYET VE HADİSLERİN İŞÂRÎ
YORUMLARI**

Cüveyriye İLTUŞ

**Danışman: Prof. Dr. Muhammet YILMAZ
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Vahit GÖKTAŞ
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Hayri KAPLAN
Jüri Üyesi: Doç. Dr. Sami KILINÇLI
Jüri Üyesi: Doç. Dr. Tuna TUNAGÖZ**

DOKTORA TEZİ

ADANA / 2019

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Muhammet YILMAZ
(Danışman)

Üye: Prof. Dr. Vahit GÖKTAŞ

Üye: Prof. Dr. Hayri KAPLAN

Üye: Doç. Dr. Sami KILINÇLI

Üye: Doç. Dr. Tuna TUNAGÖZ

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

.../.../2019

Prof. Dr. Serap ÇABUK
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. / / 2019

Cüveyriye İLTUŞ

ÖZET

SÛFÎ MENÂKİBNÂMELERİNDE ÂYET VE HADİSLERİN İŞÂRÎ YORUMLARI

Cüveyriye İLTUŞ

Doktora Tezi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Muhammet YILMAZ

Aralık 2019, 361 sayfa

Kültür tarihimiz ve toplumsal hafızamız açısından önemli bir yere sahip olan sûfî menâkıbnâmelerinde geçen âyet ve hadislerin işârî yorumlarının tespit ve tahlilini içeren bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. “Giriş” bölümünde araştırmanın konusu, amacı, kapsamı, yöntemi, araştırma problemi, kavramsal çerçevesi ve sınırlılıkları yer almaktadır.

Birinci bölümde menkabe kavramı, menâkıbnâmelerin tarihî gelişimi, özellikleri ve tasavvuf tarihi açısından önemi; işârî tefsirin mahiyeti, ortaya çıkış sebepleri, tarihsel gelişimi, türleri, yöntem anlayışı; hadisler ve işârî yorum gibi konular hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde, menâkıbnâmeleri incelenen sûfîlerin âyet ve hadislerle getirdikleri işârî yorumlar tespit edilmiştir. Ardından, belli bir metot oluşturmak amacıyla, tasavvufî öneme sahip başlıklar halinde, işârî yoruma muhatap olan âyet ve hadisler tasniflendirilmiş ve konuları tanıtmak amacıyla giriş mahiyetinde kısaca bilgiler verilmiştir. Bir bütünlük sağlaması ve ön bilgi vermesi amacıyla bu âyet ve hadisler tablolar halinde düzenlenmiştir. Daha sonra ise tespit ve tasnif edilen bu âyet ve hadislerle ilgili konu bağlamında değerlendirmeler yapılmıştır.

Bu çalışmada incelenen menâkıbnâmelerde işârî yorum içeren âyet ve hadislerin azımsanmayacak sayıda olduğu tespit edilmiştir. Sûfîlerin âyetlere yaptığı işârî yorumların zâhirî anlamla uyumlu olduğu veya zâhirî anlamdan çok da uzaklaşmadığı sadece sûfî bakış açısıyla ve tasavvufî derinlikle zenginleştirildiği görülmüştür. Hadisler açısından değerlendirildiğinde ise sahih hadis kaynaklarında yer alan rivâyetlerle birlikte Hadis ilmi açısından tartışmalı rivâyetlere de yer verilmiş, bu rivâyetler sûfî gözüyle yoruma tâbî tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, menâkıbnâme, işârî tefsir, hadis.

ABSTRACT

ISHARI INTERPRETATIONS OF THE VERSES AND HADITHS IN THE SUFI MENÂKIBNÂME (ANECDOTE BOOKS)

Cüveyriye İLTUŞ

PhD Thesis, Department of Basic Islamic Sciences

Supervisor: Prof. Dr. Muhammet YILMAZ

December 2019, 361 pages

This study, which includes the determination and analysis of the ishari interpretations of the verses and hadiths in the Sufi menâkıbnâme (anecdote books), which have an important place in terms of our cultural history and social memory, consists of two parts. In the "introduction" part, the subject, aim, scope, method, research problem, conceptual framework and limitations of the research are given.

In the first section, information is given about the concept of menkabe, the historical development of menâkıbnâmes, their properties and their importance in terms of the history of Sufism, the nature of Ishari tafsir, the reasons of its emergence, its historical development, its types and method approach, and topics such as the hadiths and ishari interpretation is given.

In the second part, the ishari interpretations of the verses and hadiths of Sufi whose menâkıbnâmes are examined are identified. Then, in order to establish a certain method, the verses and hadiths that are subject to ishari interpretation are classified as titles of sufistic importance, and in order to introduce the subjects, brief information is given in the nature of introduction. These verses and hadiths are arranged in tables in order to provide an integrity and preliminary information. Then, evaluations were made in the context of the subject related to these verses and hadiths identified and classified.

In this study, it was determined that there is a considerable number of verses and hadiths containing ishari interpretations in the menâkıbnâmes examined. It was observed that the Sufis' ishari interpretations of the verses were compatible with the literal meaning or are not far from the apparent meaning, but were enriched only with the sufi point of view and sufistic depth. When evaluated in terms of hadith, in addition to the narratives in the authentic hadith sources, controversial narratives in terms of the

hadith science were also included, and these narratives were interpreted through the perspective of the Sufi.

Keywords: Sufism, menâkıbnâme, ishari tafsir, hadith.

ÖNSÖZ

Düşünce tarihimizin şekillenmesi, kültürel hafızamızın oluşması ve muhafazasında önemli bir yer teşkil eden menâkıbnâmeler, üzerinde ilmî bir metotla çalışıldığı takdirde başta alanımız tasavvuf olmak üzere birçok alana önemli malzeme verecek genişlikte ve zenginliktedir. Dikkate alınması önem arz eden sûfî menâkıbnâmelerinde de dinimizin iki temel kaynağı olan Kur'an ve hadislerin işârî yorumlarıyla ilgili olarak azımsanmayacak derecede malzeme bulmak mümkündür.

Bu çalışmada, sûfî menâkıbnâmelerinde işârî yorum içeren âyet ve hadislerin tespit ve tahlili ayrıca bu yorumlardaki benzerlik ve farklılıkların ortaya konulması amaçlanmaktadır. İncelemeye dahil edilen eserleri belirlemede, tasavvuf tarihinde iz bırakmış, farklı meşrep ve görüşlere sahip olan sûfîleri anlatan menâkıbnâmeler olması sağlanmaya çalışılmıştır. Böylece bu belirleme karşılaştırma yapma imkânı vermiştir. Yapılan bu çalışmanın, tasavvuf, tefsir, hadis ilimleri başta olmak üzere birçok alanı ilgilendirmesi nedeniyle bu alanlara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

“Sûfî Menâkıbnâmelerinde Ayet ve Hadislerin İşârî Yorumları” isimli tez konumun tespitinden başlayarak tüm aşamalarında desteğini ve yardımını hissettiğim çok değerli hocam Prof. Dr. Hayri KAPLAN'a teşekkürlerimi sunuyorum. Çalışmam esnasında yardım ve yönlendirmesiyle yol gösteren kıymetli hocam Prof. Dr. Muhammet YILMAZ'a, katkılarından dolayı tez izleme komisyonumda yer alan hocalarıma ve aynı zamanda ilim yolculuğumda her zaman beni destekleyen, dua ve yardımlarıyla her daim yanımda hissettiğim çok kıymetli babama, anneme, kardeşime ve bütün aileme teşekkürlerimi sunuyorum.

Cüveyriye İLTUŞ
Adana / 2019

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR	xii
TABLolar LİSTESİ	xiii
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu ve Amacı	1
2. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi	2
3. Araştırmanın Problemi ve Kavramsal Çerçeve	5
4. Sınırlılıklar	6

BÖLÜM I

MENÂKİBNÂMELER VE İŞÂRÎ TEFSİR

1.1. Menkabe ve Menâkıb Kavramı.....	7
1.1.1. Menâkıbnâmelerin Tarihî Gelişimi.....	7
1.1.2. Menâkıbnâmelerin Özellikleri	9
1.1.3. Menâkıbnâmelerin Yazılış Nedenleri	11
1.1.4. Tasavvuf Tarihî Açısından Menâkıbnâmeler	12
1.2. İşârî Tefsirin Tanımı ve Mahiyeti	13
1.2.1. İşârî Tefsirin Ortaya Çıkış Sebepleri	18
1.2.1.1. Kur'ân-ı Kerîm	19
1.2.1.2. Sünnet.....	20
1.2.1.3. İnsanların Mizaçları ve Sahip Oldukları Sosyo-Kültürel Birliklerdeki Farklılık	21
1.2.2. İşârî Tefsirin Tarihîsel Gelişimi.....	23
1.2.3. İşârî Tefsirin Türleri	25
1.2.4. İşârî Tefsirde Yöntem Anlayışı	26
1.2.5. İşârî Tefsirin Sınırları	30
1.2.6. İşârî Tefsirde Zâhir-Bâtın Anlayışı.....	31

1.2.7. İşârî Yorumun Bâtînî Yorumdan Farkı.....	34
1.2.8. İşârî Tefsirin Geçerliliği ve Problemleri.....	35
1.2.9. İşârî Tefsir Ekolünün Tefsire Olumlu ve Olumsuz Etkileri	37
1.3. Hadisler ve İşârî Yorum.....	38
1.3.1. Hadislerin İşârî Yorumuna Yönelik Kurallar	39
1.3.2. Sûfilerin Hadise ve Şerhine Katkıları	40
1.3.3. Sûfî Yorumun Özgünlüğü.....	40

BÖLÜM II

SÛFÎ MENÂKİBNÂMELERİNDE GEÇEN KAVRAMLAR VE YER ALAN BAZI ÂYET VE HADİSLERİN İŞÂRÎ YORUMLARI

2.1. Âlem.....	42
2.2. Cem‘ ve Fark	49
2.3. Cennet	51
2.4. Cömertlik ve Kanaat	53
2.5. Cüz‘	57
2.6. Dua.....	58
2.7. Elest Bezmi	60
2.8. Fakr	64
2.9. Fenâfillah	70
2.10. Fenâ ve Bekâ.....	71
2.11. Gaybet ve Huzur	73
2.12. Güzel Ahlâk	75
2.13. Halvet.....	79
2.14. Hal ve Vâkıa	81
2.15. Havâtır	83
2.16. Hikmet	87
2.17. İbadet	92
2.18. İlim.....	100
2.19. İman	113
2.20. Kabirlerden İstimdâd/ Tevessül	117
2.21. Kabz ve Bast	120
2.22. Kalp ve Kalp Tasfiyesi	122

2.23. Kerâmet.....	135
2.24. Keşif.....	138
2.25. Kur'an Okuma	140
2.26. Kurb ve Bu'd	144
2.27. Mârifet	148
2.28. Nefes	150
2.29. Nefs	151
2.30. Ölüm	171
2.31. Riyâzât ve Mücâhede.....	178
2.32. Ruh.....	181
2.33. Sabır.....	185
2.34. Sâlih Amel	187
2.35. Semâ'	200
2.36. Sevgi ve Muhabbetullah	211
2.37. Seyr	222
2.38. Sır.....	226
2.39. Şâhit	228
2.40. Şerîat, Tarîkat ve Hakîkat	229
2.41. Şevk	233
2.42. Şeyh (Mürşid), Mürîd ve Sâlik	234
2.43. Tasavvuf.....	260
2.44. Tecellî	265
2.45. Telvîn ve Temkîn.....	266
2.46. Tevâzu.....	268
2.47. Tevbe	273
2.48. Tevekkül	277
2.49. Tevhid	286
2.50. Vâcibü'l-Vücûd	290
2.51. Vakt.....	293
2.52. Vefa.....	295
2.53. Vüsûl.....	297
2.54. Zâhir ve Bâtın	299
2.55. Zevk ve Şîrb.....	304
2.56. Zikir ve Tesbih.....	306

2.57. Zühd.....	328
SONUÇ	341
KAYNAKÇA.....	344
ÖZGEÇMİŞ	361

KISALTMALAR

b.	: Bin, ibn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
MÜİFV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
krş.	: Karşılaştırınız
m.	: Miladî
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
(sav)	: Sallallahu aleyhi ve sellem
ss.	: Sayfa sayıları
thk.	: Tahkik eden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
ty.	: Tarih yok
v.dğr.	: Ve diğerleri
vr.	: Varak
y.y.	: Yayın yeri yok

TABLOLAR LİSTESİ

Sayfa

Tablo 1. Âlem Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler	43
Tablo 2. Cem‘ ve Fark Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Hadis	50
Tablo 3. Cennet Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler	51
Tablo 4. Cömertlik ve Kanaat Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyetler	54
Tablo 5. Cüz‘ Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Hadisler	57
Tablo 6. Dua Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler .	58
Tablo 7. Elest Bezmi Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet	61
Tablo 8. Fakr Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler .	65
Tablo 9. Fenâfillah Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadis	70
Tablo 10. Fenâ ve Bekâ Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Hadis. .	72
Tablo 11. Gaybet ve Huzur Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet	74
Tablo 12. Güzel Ahlak Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyetler .	76
Tablo 13. Halvet Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet	79
Tablo 14. Hal ve Vâkıa Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet	81
Tablo 15. Havâtır Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadis	84
Tablo 16. Hikmet Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler	88
Tablo 17. İbadet Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler	92
Tablo 18. İlim Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler	102
Tablo 19. İman Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler	114
Tablo 20. Kabirlerden İstimdad Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler	118
Tablo 21. Kabz ve Bast Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan	

Âyetler	121
Tablo 22. Kalp ve Kalp Tasfiyesi Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler	124
Tablo 23. Keramet Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler.....	136
Tablo 24. Keşif Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Hadis	139
Tablo 25. Kur'an Okuma Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler.....	140
Tablo 26. Kurb ve Bu'd Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler.....	145
Tablo 27. Mârifet Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler.....	148
Tablo 28. Nefes Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Hadis.....	150
Tablo 29. Nefs Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler.....	153
Tablo 30. Ölüm Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler.....	172
Tablo 31. Riyâzât ve Mücâhede Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadis	178
Tablo 32. Ruh Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyetler.....	182
Tablo 33. Sabır Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyetler.....	185
Tablo 34. Sâlih Amel Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler.....	188
Tablo 35. Semâ' Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler	202
Tablo 36. Sevgi ve Muhabbet Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler	212
Tablo 37. Seyr Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyetler	223
Tablo 38. Sır Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet.....	227
Tablo 39. Şâhit Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Hadis.....	228
Tablo 40. Şer'iat, Tarîkat ve Hakikat Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyetler	229
Tablo 41. Şevk Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet	233
Tablo 42. Şeyh (Mürşid), Mürîd ve Sâlik Konularıyla İlgili Olarak İşârî Yoruma	

Muhatap Olan Âyet ve Hadisler	235
Tablo 43. Tasavvuf Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyetler	260
Tablo 44. Tecellî Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Hadis	266
Tablo 45. Telvîn ve Temkîn Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet	267
Tablo 46. Tevâzu Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler.....	269
Tablo 47. Tevbe Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler.....	275
Tablo 48. Tevekkül Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler.....	278
Tablo 49. Tevhid Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler.....	287
Tablo 50. Vâcibü'l-Vücûd Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyetler	290
Tablo 51. Vakt Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet.....	293
Tablo 52. Vefâ Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyetler	295
Tablo 53. Vüsûl Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyetler.....	297
Tablo 54. Zâhir ve Bâtın Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler.....	300
Tablo 55. Zevk ve Şîrb Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet...	304
Tablo 56. Zikir ve Tesbih Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler.....	307
Tablo 57. Zühd Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler.....	329
Tablo 58. “İşte o gün kişi kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçır.” (Abese 80/34-36) Âyetlerini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular.....	332
Tablo 59. “Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara, teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi. Doğrusu o çok zalim, çok cahildir.” (el-Ahzâb 33/72) Âyetini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular.....	333
Tablo 60. “Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü sanmayın. Bilâkis onlar diridirler.” (Âl-i İmrân 3/169) Âyetini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve	

Yorumladıkları Konular	333
Tablo 61. “Her canlı ölümü tadacaktır.”(Âl-i İmrân 3/185) Âyetini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular.....	334
Tablo 62. “Ama bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette kendi yollarımıza eriştireceğiz.” (el-Ankebût 29/69) Âyetini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular	334
Tablo 63. “Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şahit olduk, dediler.” (el-A‘râf 7/172) Âyetini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular	334
Tablo 64. “Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim!” (el-A‘râf 7/143) Âyetini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular.....	335
Tablo 65. “Ancak onların bu ticaretleri kazançlı olmamış...” (el-Bakara 2/16) Âyetini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular.....	335
Tablo 66. “Ey Rabbim! Ölüyü nasıl dirilttiğini bana göster.” (el-Bakara 2/260) Âyetini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular.....	335
Tablo 67. “Şüphesiz bu, benim doğru yolumdur. Buna uyun. (Başka) yollara uymayın. Zira o yollar sizi Allah’ın yolundan ayırır.” (el-En‘âm 6/153) Âyetini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular.....	336
Tablo 68. “O’na ancak güzel sözler yükselir (ulaşır). Onları da Allah’a amel-i sâlih ulaştırır.” (el-Fâtır 35/10) Âyetini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular	336
Tablo 69. “Şüphesiz kullarım üzerinde senin bir hakimiyetin yoktur.” (el-Hicr 15/42) Âyetini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular.....	336
Tablo 70. “Biz ona şah damarından daha yakınız.” (Kâf 50/16) Âyetini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular.....	337
Tablo 71. “Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler.” (el-Mâide 5/54) Âyetini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular.....	337
Tablo 72. “Yaratanların en güzeli olan Allah’ın şânı ne yücedir.” (el-Mü‘minûn 23/14) Âyetini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular.....	338
Tablo 73. “Gözü kaymadı ve sınırı aşmadı.” (en-Necm 53/17) Âyetini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular.....	338
Tablo 74. “Yeryüzünde bulunan her canlı yok olacak. Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacak.” (er-Rahmân 55/26-27) Âyetlerini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular.....	338

Tablo 75. “Ya Rabbi, kavmime hidayet nasip et, çünkü onlar bilmiyorlar.” Hadisini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfî ve Yorumladığı Konular	339
Tablo 76. “Eğer beni seviyorsan fakirliğe karşı kendine bir zırh hazırla!” Hadisini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfîler ve Yorumladıkları Konu	339
Tablo 77. “Kalbine danış.” Hadisini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfî ve Yorumladığı Konu	339
Tablo 78. “Lâ İlâhe İllâllah benim kalemdir, benim kaleme sığınan ise benim azâbımdan emin olur.” Hadisini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfîler ve Yorumladıkları Konular	340
Tablo 79. “Rabbim bana eşyanın hakik atini göster.” Hadisini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfîler ve Yorumladıkları Konular.....	340

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

İslâmiyetten önce toplumun ve kültürün şekillenmesinde önemli etkileri olan menkabeler, İslâmiyetle birlikte farklı bir renk ve çizgiye bürünerek toplum üzerindeki etkisini devam ettirmiştir. Bu menkabeler ilk etapta sözlü aktarım yoluyla nakledilirken daha sonra yazıya geçirilmesiyle kalıcılığını sağlamıştır. Bunların içerisinde abartılı olabilecek ifadelerin bol miktarda bulunması, bu eserlere ilmî açıdan mesafeli yaklaşılmasına neden olduğundan bu eserlerin ilmî açıdan keşfedilme hikayesi daha geç başlamıştır. İlmî açıdan tahlil ve tenkit süzgecinden geçirilerek belli bir metot dahilinde bu eserler incelendiğinde birçok ilim dalına önemli malzeme verecek zenginlikte ve genişlikte olduğu görülecektir.

Bu çalışma belirlenen menâkıbnâmelerde geçen âyet ve hadislerle sûfiler tarafından yapılan işâri yorumları konu edinmektedir. İslâm dininin iki temel kaynağı Kur'an ve Sünnet'tir. İslâm dairesi içinde yer alan her düşünce veya felsefî sistem kendi konumunu belirleyerek kendine yer bulma açısından bu iki kaynağa dayanmaktadır. Çünkü Kur'an genel ilke ve prensiplerden bahsederken onun pratiği ve açıklaması demek olan Sünnet de ilimlerin ortaya çıkıp sistemleşmesinde belirleyici olmuştur. Bu nedenle ilimler Kur'an ve hadislerle olan bağlarını gösterme gayretinde olmuşlardır.

Zühd hareketinin tasavvuflaşması süreci ve sonraki zamanlarda sûfilerin kendi düşünce ve gönül âlemlerine uygun bir şekilde âyet ve hadisleri anlama ve yorumlama yönünde çalışma ve gayretleri olmuştur. Sûfiler, Kur'an'ın zâhir ve bâtın olmak üzere iki yönünün bulunduğu inandıkları için onun bâtınının ancak ilâhî mârifete vâsıl olmuş âriflerin gönül dünyalarındaki zenginlikle elde edileceğini düşünmektedirler. İslâm düşüncesinin irfan boyutunun en önemli temsilcileri olan sûfiler, âyetleri yorumlarken kendilerine özel yorum şekli geliştirerek buna işâri yorum demişlerdir. Bu yorumlar, âyetlerin yalnızca zâhirî anlamla sınırlandırılmasının önüne geçerek, âyetlerin manalarındaki derinliklerin keşfedilmesini ve ortaya çıkarılmasını sağlamıştır. Dolayısıyla zâhirî manaya muhalif olmayan ve kendisini ona öncelemeyen işâri yorumlar, zenginlik ve derinlik kazandıran yorumlar olarak görülmektedir.

İşâri yorumun şer'î temellerinin olması sûfilere, Kur'an'ı yorumlama imkanı tanımış ve böylece Kur'an'ın sûfî bakış açısıyla yorumlanmasında onlara önemli bir bakış açısı kazandırmıştır. Sûfilerin bu yorum anlayışları sadece Kur'an âyetleri için

değil aynı zamanda hadisler için de geçerlidir. Bu zenginlik ve derinlik, konuyu belirlememizde etken olmuştur. Bu konunun belirlenmesinin diğer bir sebebi de tespit edilebildiği kadarıyla, sûfî menâkıbnâmeleri üzerinde âyet ve hadislerin işârî yorumunu içeren böyle bir çalışmanın daha önce yapılmamış olmasıdır.

Bu çalışmanın amaçlarından bir tanesi, geniş bir alana sahip olduğu için sınırlandırmak durumunda kalınan ve bunun sonucunda belirlenen menâkıbnâmeler özelinde yer aldığı şekliyle âyet ve hadislere sûfilerin getirdiği işârî yorumları tespit etmek ve onların bakış açılarını ortaya koymaktır. Diğer ise farklı meşrepleri /ekolleri temsil eden sûfilerin menâkıbnâmelerinde yer alan âyet ve hadislerle ilgili ne denli benzer veya farklı yorumlarının olduğunu ortaya koymaktır. Bir diğer amacı sûfilerin işârî yorumlarının zâhirî anlamdan uzaklaşıp uzaklaşmadığı ve varsa bu uzaklaşmanın boyutunun ne ölçüde olduğudur. Bu çalışmanın son amacı ise ilerde bu tarzda yapılacak araştırmalara ve çalışmalara bir giriş mahiyetinde belli bir ölçüde katkı sağlamaktır. Bu çalışmanın tefsir ve hadis alanına da malzeme verebileceği düşüncesiyle bu yönde yapılacak çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Bir çalışmayı farklılaştıran ve özel kılan unsur takip ettiği metodolojidir. Bu çalışmada da aşağıda sunulan metotlar takip edilmiştir:

Çalışmanın kapsamı -her ne kadar bütün menâkıbnâmelerde yer alan âyet ve hadisler işârî yorum içermese de- geniş olduğu ve çalışma içerisinde tüm Tasavvuf tarihi boyunca yazılmış olan sûfî menâkıbnâmelerinin incelenerek ele alınması mümkün olmadığı için sınırlandırılmaya ihtiyaç duyulmuştur. Burada tabîi olarak seçici olmak ve belirli menâkıbnâmeleri esas almak durumunda kalınmıştır.

Bu araştırmada menâkıbnâmeleri üzerinde çalışılan sûfiler şunlardır: Abdülkâdir-i Geylânî (ö. 561/1165-66),¹ Ahmed er-Rifâî (ö. 578/1182),² Alâeddîn Ali es-Semerkandî (ö. 860/1456),³ Ariflerin Menkıbeleri adlı eserde bahsi geçen bununla birlikte âyet ve hadisleri işârî olarak yorumlayan sûfiler (Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö.

¹ Geniş bilgi için bkz. Uludağ, Süleyman, “Abdülkâdir-i Geylânî”, *DİA*, I, ss. 234-239, İstanbul 1988; Abdülkâdir Geylânî, *el-Gunye li-Tâlibî Tarîkı'l-Hak*, Dimaşk ts.; Abdülkâdir Geylânî; el-Fethu'r-Rabbânî ve'l-Feyzu'r-Rahmânî, nşr. Muhammed Sâlim el-Bevvâb, Beyrut ts.; Gürer, Dilaver, *Abdulkâdir Geylânî: Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2016

² Tahralı, Mustafa, “Ahmed er-Rifâî”, *DİA*, II, ss. 127-130, İstanbul 1989.

³ Bkz. Mercan, İsmail Hakkı, *Şeyh Alâeddin Ali es-Semerkandî ve Menâkıbnâmesi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011; Aşık, Hüseyin, *Çamlıdere'de Medfun Kibar-ı Evliya'dan Şeyh Ali Semerkandî Hayatı ve Menkıbeleri*, İlim Yayınları, Ankara 2004.

672/1273),⁴ Şems-i Tebrîzî (ö. 645/1247 [?])⁵ v., dğr.), Ebû İshâk-ı Kâzerûnî (ö. 426/1035), Ebü'l-Vefâ (ö. 501/1107),⁶ Emir Sultan (ö. 833/1429 [?]),⁷ Murad-ı Nakşibendî (ö. 1132/1720),⁸ Safiyyüddîn-i Erdebîlî (ö. 735/1334),⁹ Şabân-ı Velî'dir (ö. 976/1569).¹⁰

Bu menâkıbnâmelerin seçiminde, konu edinilen velilerin profillerinin, meşreplerinin, tasavvuf anlayışlarının farklı olmasına ve mümkün mertebe ayrı ayrı tarikat çevrelerine mensup bulunmalarına dikkat edilmiş, böylece çeşitliliğin sağlanmasına çalışılmıştır. Bu tarzda bir yol seçilmesinin sebebi, varılacak hükümlerin ve yapılacak tespitlerin mümkün mertebe daha genel bir çerçeveyi kapsamasını temin etmektir.

Bahsi geçen sûfilerin, işârî olarak yorumladıkları âyet ve hadisleri tespit ederken birincil ve ikincil kaynaklara müracaat edilmiştir. Kendisinden faydalanan tezlerde genel olarak transkribe metin ve inceleme içeren tezler tercih edilmiştir.

⁴ Bkz. Öngören, Reşat, "Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî", *DİA*, XXIX, ss. 441-448, Ankara 2004; Fûrûzanfer, Bediüzzaman, *Mevlânâ Celâleddîn*, çev. F. Nafiz Uzluk, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1990; Gölpınarlı, Abdülbaki, *Mevlânâ Celâleddîn*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1999; Çelebi, Âsaf Hâlet, *Mevlânâ Hayatı-Şahsiyeti*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940; Ocak, Ahmet Yaşar, "Bir XIII. Yüzyıl Mutasavvıfı ve Sûfisi Olarak Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî", *4. Milli Mevlânâ Kongresi (Tebliğler)*, Konya 1991; Kocatürk, Sadeddin, "Mevlânâ'nın Mânevî Şahsiyetinin Oluşumu ve Mevlânâ'nın Şiirinde Aşk, Mâneviyat ve Yeniden Doğuş", *Uluslararası Mevlânâ Bilgi Şöleni 15-17 Aralık 2000*, Ankara 2000; Yeniterzi, Emine, *Mevlânâ Celâleddîn Rûmî*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2001; Tunagöz, Tuna, *Mevlânâ Düşüncesinde Tanrı*, Karahan Kitabevi, Adana 2015.

⁵ Bkz. Ceyhan, Semih, "Şems-i Tebrîzî", *DİA*, XXXVIII, ss. 511-16, İstanbul 2010; Şems-i Tebrîzî, *Konuşmalar: Makalât*, çev. M. Nuri Gençosman, Ataç Yayınları, İstanbul 2006; Sultan Veled, *İbtidânâme*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2014

⁶ Bkz. Ocak, Ahmet Yaşar, "Ebü'l-Vefâ el-Bağdâdî", *DİA*, XX, ss. 347-48, İstanbul 1994; Attar, Feridüddîn, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, hzr. Süleyman Uludağ, İlim ve Kültür Yayınları, Bursa 1984; Cami, Molla, *Nefehâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds: Mukaddes Makamlardan Huzur Nefesleri*, çev. Lamii Çelebi sd. Abdülkadir Akççek, Sağlam Kitabevi, İstanbul 1981; Gümüsoğlu, Dursun, *Tâcü'l-Ârifin es-Seyyid Ebü'l-Vefâ Menâkıbnâmesi, Yaşamı ve Tasavvufi Görüşleri*, Can Yayınları, İstanbul 2006; Yaşini, İclal, *Tâcü'l-Ârifin Seyyid Ebü'l-Vefâ ve Erken Osmanlı Dönemindeki Etkileri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.

⁷ Bkz. Algül, Hüseyin-Azamat, Nihat, "Emîr Sultan", *DİA*, XXI, ss. 146-48, İstanbul 1995; Algül, Hüseyin, *Bursa'da Medfun Osmanlı Sultanları ve Emir Sultan*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981.

⁸ Bkz. Şentürk, M. Hüdei, "Murad Nakşibendî", *DİA*, XXXI, ss. 188-89, İstanbul 2006; Şentürk, M. Hüdei, "Şeyh Mehmed Murâd-ı Nakşibendî ve Vekayi'namesi", *İstanbul Araştırmaları*, 1, ss. 17-63, İstanbul 1997.

⁹ Bkz. Öngören, Reşat, "Safiyyüddîn-i Erdebîlî", *DİA*, XXXV, ss. 476-78, İstanbul 2008; İbn Bezzâz, *Şafvetü's-Safâ*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2123, 3099; el-Hâirî, Muhammed Hüseyin el-A'lemî, "Erdebîl", III, Dâiretü'l-Mâarif-i eş-Şiatiyyetü'l-mme, Beyrut 1413/1993.

¹⁰ Bkz. Tatcı, Mustafa-Kurnaz, Cemal, "Şabân-ı Velî", *DİA*, XXXVIII, ss. 208-10, İstanbul 2010; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr fî Şerh-i Esmâr-ı Esrâr*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, no: 2307, III, 386; Ömer Fuâdî, *Hazret-i Pîr Şabân-ı Velî Menâkıbeleri*, sad. Muhammed Bedirhan, Nefes Yayınları, İstanbul 2011; Ömer Fuâdî, *Menâkıb-ı Şeyh Şabân-ı Velî*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, no: 478/1; Tatcı, Mustafa, "Kastamonulu Eren Şabân-ı Velî ile İlgili Yeni Bilgiler", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, s. 309-318. Ankara 2007.

Tez çalışmasında literatür taraması, içerik analizi ve eserin başka eserlerle mukayesesi yöntemleri kullanılmıştır.

Menâkıbnâmelerin belirlenmesinden sonra bu menâkıbnâmelerde yer alan ve sûfî bakış açısıyla işârî yoruma tâbî tutulan âyet ve hadisler tespit edilmiştir. Bu tespit yapıldıktan sonra, belli bir düzen oluşturmak amacıyla işârî yorumların içeriğine göre konu başlıkları belirlenerek bir bütünlük elde edilmeye çalışılmıştır. Bu tasniflendirme yöntemi âyet ve hadislerin işârî yorumlarının benzer veya farklı yönlerinin tahlil edilmesini kolaylaştırmıştır. Konu başlıkları halinde tasniflendirme yapıldıktan sonra ise herhangi bir karışıklığa mahal vermemek adına Türkçe alfabetik sırayla kavram ve konular ele alınmıştır. İlk önce bu başlıklar hakkında tanıtım amacıyla kısaca her biri tasavvufun muhtelif yönlerine ve konularına işaret eden kavram bilgilendirmesi yapılmıştır. Ancak, “Cennet, Kur’an Okuma, Şeyh (Mürşid), Mürîd ve Sâlik, Tasavvuf” gibi konular hakkında geniş malumat bulunması sebebiyle bu konular hakkında ayrıca bilgilendirme yapılmamıştır. Daha sonra işârî yorum içeren âyet ve hadislerle ilgili gerek bir düzen sağlamak gerek ön bilgi oluşturmak amacıyla tablolar oluşturulmuştur. İlgili âyet veya hadisin konu içinde yer alışı şekli ve kazandığı işârî yorumlarla alakalı değerlendirmelerde bulunulmuştur. Daha sonra ise âyet ve hadislerin benzerlik ve farklılıklarını daha net ortaya koymak adına aynı âyet ve hadislerin hangi sûfî tarafından hangi konularda yorumlandığını göstermek için tablolar oluşturulmuştur.

Çalışmada, değerlendirme kısmındaki ifadelerde bütünlük sağlamak adına âyet mealleri Diyanet İşleri Başkanlığı¹¹ ve Diyanet Vakfı¹² meallerinden istifade edilmek suretiyle verilmiştir. İşârî yorumun yer aldığı ilgili bölümdeki âyet ve hadislerin mealindeki ifadeler kullanılan kaynaktan yer aldığı şekliyle bırakılmıştır. İşârî yorumlarla ilgili kontrol amaçlı olarak İsmail Hakkı Bursevî’nin (ö. 1137/1725) *Rûhu’l-Beyân* adlı tefsirinde eğer yer verildi ise ilgili bilgilere de müracaat edilmiştir. Bu tefsirin tercih edilme sebebi ise eserin çok yönlü olmasıdır.

İsmâil Hakkı’nın yetişme döneminde okuduğu kitapların *Rûhu’l-Beyân*’ın şekillenmesinde büyük tesiri olmuştur. Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ı, Râzî’nin *Mefâtihu’l-Gayb*’ı, Kurtubî’nin *el-Câmi’i*, Kâdî Beyzâvî’nin *Envârü’t-Tenzîl*’i, Nesefî’nin *Medârikü’t-Tenzîl*’i, Ebû Hayyân el-Endelüsî’nin *el-Bahrü’l-Muhît*’i, Alâeddin es-Semerkandî’nin *Bahrü’l-‘Ulûm*’u, Ebüssuûd Efendi’nin *İrşâdü’l-‘Akli’s-Selîm*’i gibi tefsirlerle Necmeddîn-i Dâye’nin *Bahrü’l-Hakâ’ik* ve *‘l-Me‘ânî*’si, Kevâşî’nin

¹¹ Altuntaş, Halil-Şahin, Muzaffer, *Kur’ân-ı Kerim Meâli*, DİB Yayınları, Ankara 2013.

¹² Karaman, Hayrettin, v.dğr., *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, TDV Yayınları, Ankara 2007.

Tebsiratü'l-Mütezekkîr'i, Abdürrezzâk el-Kâşânî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'an*'ı, Rûzbihân-ı Baklî'nin *'Arâ'isü'l-Beyân*'ı gibi tasavvufî tefsirler *Rûhu'l-Beyân*'ın en önemli kaynaklarıdır. Aziz Mahmud Hüdâyî'nin ve Osman Fazlı Efendi'nin eserleri de *Rûhu'l-Beyân*'a kaynaklık etmiştir. Tasavvufî yönü ağır basan bir tefsir olarak tanınmakla birlikte *Rûhu'l-Beyân*, kaynakları dolayısıyla hem rivâyet hem dirâyet tefsirinin özelliklerini taşıyan çok yönlü bir eserdir. Rivâyet tefsirlerinde olduğu gibi bu eserde de Kur'an'ın Kur'an'la, sünnetle, sahâbe ve tâbiünden gelen sözlerle tefsir edilmesi esasına uyulmuştur. Âyetler arasında anlam yönünden yakınlığa işaret edilmeye çalışılmış, bu arada esbâb-ı nüzule de temas edilmiştir. Nüzul sebeplerini sahâbeden nakledilen, senedi zikredilmeden aktarılan, aralarında tercih yapılmadan verilen rivâyetler, müfessirlerin ortak görüşü olan rivâyetler ve İsmâil Hakkı'nın kendi görüşünü ilâve ettiği rivâyetler şeklinde tasnif etmek mümkündür. Eserde nâsih ve mensuh âyetler üzerinde de durulmuştur. Eserin tasavvufî yönünü büyük ölçüde tasavvufî tefsir ve eserlerden yapılan nakiller oluşturur.¹³ Sınırlı sayıda da olsa bazı âyetlerin yorumunda ifadeler açısından *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*'nden de istifade edilmiştir.

3. Araştırmanın Problemi ve Kavramsal Çerçeve

İnsanı tanımaya yönelik olarak yazılan tasavvufî eserler ve dinî kültürün şekillenmesinde, aktarılmasında önemli role sahip sûfî menâkıbnâmeleri her zaman ve mekanda, geçmiş ve günümüzde canlılığını korumaktadır. Sûfiler de erken dönemlerden itibaren kendi gönül dünyalarının etkisiyle Kur'an'ı yorumlamaya başlamışlar ve farklı, kendilerine has bir yorum anlayışları geliştirmişlerdir. Bu kültür mirasının kültürel bilinçle doğru bir şekilde okunması ve aktarılması önem arz etmektedir.

Tasavvuf tarihinde, kültür mirasımızın bir bölümünü oluşturan sûfî menâkıbnâmeleri döneminin tarihî, coğrafi, sosyo-kültürel özelliklerini yansıtmalarının yanında sûfilerin görüşleri ve yorumlarını da içerdiği için kıymetli bir yer tutmaktadır. Bu eserlerin sağlıklı bir şekilde analiz edilerek değerlendirilmesi de elzemdir. Ancak sûfilerin temsîlî yorumlarını zikrederken kullandıkları üslupta göze çarpan husus zâhirî mananın dışındaki yorumlarına “işâret” adını vermek sûretiyle mütavazı bir dil kullanmalarıdır. Zâhire muhalif olmayan işârî yorumlar ayetlere zenginlik, derinlik ve çok boyutluluk kazandırmıştır. Bu durum, hadislerin değerlendirilmesinde de görülmektedir. Bu yorum zenginliğinin yer aldığı kaynak türlerinden biri de sûfî

¹³ Namlı, Ali, “Rûhu'l-Beyân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV, s. 211-13, ss. 211-13, İstanbul 2008.

menâkıbnâmeleridir. Bütün bu sebeplerle birlikte, bu tarzda bir çalışmanın olmaması bizi bu alanda araştırma yapmaya sevk etmiştir.

Günümüzde, menâkıbnâmelerden sağlıklı ve akademik düzeyde yararlanmamıza ışık tutacak, metodoloji konusunda çalışmalardan birisi, Ahmet Yaşar Ocak'a ait olan *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler* adlı eserdir. Ayrıca Tefsir tarihi incelendiğinde işârî tefsir/te'vil/yorum geleneğiyle ilgili çok sayıda eser verildiği ve bu eserler üzerine yapılan çeşitli akademik çalışmaların olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada, birincil kaynaklardan nakille işârî ayet ve hadislerin ağırlıklı olarak tasavvufta üzerinde durulan âyet ve hadisler olup olmadığı, ayrıca farklı coğrafya, dönem ve kültürlerde yetişen sûfîlerin ortak yorumlarının ağırlık kazanıp kazanmadığı üzerinde durulacaktır. Bu çalışmanın araştırma problemini, sûfî menâkıbnâmelerinde yer alan ayet ve hadislere getirilen işârî yorumlar ve sûfîlerin bakış açılarının ortaya konulması oluşturmaktadır.

4. Sınırlılıklar

“Sûfî Menâkıbnâmeleri'nde Geçen Âyet ve Hadislerin İşârî Yorumları” isimli çalışma her ne kadar menâkıbnâmelerde geçen bütün âyet ve hadislerin işârî yorum içermemesi nedeniyle kendi kendini sınırlasa da yine de geniş bir alanı kapsadığı için sınırlandırılmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Burada tasavvuf tarihi boyunca yazılmış olan menâkıbnâmelerin ele alınması hem etüt sınırları açısından hem de pratik açıdan mümkün değildir. Burada tabîi olarak seçici olmak durumunda kalınmıştır. Bununla birlikte çeşitlilik oluşturmak ve daha iyi karşılaştırma yapabilmek adına mümkün mertebe farklı meşrep ve görüşlere sahip sûfîleri anlatan menâkıbnâmeler üzerinde çalışılmıştır. Bu belirlemede dikkat edilen bir diğer husus da toplumsal şartların da etkisiyle menâkıbnâmelerin daha önem kazandığı ve daha fazla eser verildiği yüzyıllarda öne çıkan menâkıbnâmeler olmasıdır.

BÖLÜM I

MENÂKİBNÂMELER VE İŞÂRÎ TEFSİR

1.1. Menkabe ve Menâkıb Kavramı

Arapça “menkabe” kelimesinin çoğulu olan “menâkıb” sözü, bir insanın fazilet, hüner ve meziyet gibi övünülecek vasıflarını dile getirir.¹⁴ Tanınmış kişilerle ilgili hikâyeler veya haberler¹⁵ aynı zamanda bu tanınmış zatlardan bahseden risâle-i medhiyye¹⁶ gibi manalara da gelmektedir. Tarikat kurucularının, mezhep imamlarının, kahramanlık sahibi diğer önemli dinî ve millî şahsiyetlerin hayat hikâyelerini, mücadelelerini, kerâmetlerini, olağanüstü hallerini ortaya koyma amacıyla yazılmış mensur eserler¹⁷ denilebilir. Bir yandan insanımızın fikir ve düşünce dünyasını şekillendiren menâkıbnâmeler, diğer taraftan da asırlarca insanımızın ruh terbiyesini oluşturma gibi bir işlevi yerine getirmişlerdir.¹⁸

1.1.1. Menâkıbnâmelerin Tarihî Gelişimi

Menâkıbnâmeler, İslâm edebiyatında ilk defa III/IX asırdan itibaren yazılmaya başlanan hadis kitaplarında görülür. Hz. Peygamber’in ve ashabının faziletlerini anlatan hadislerin bulunduğu bu bölümlere “*Kitâbü’l-Menâkıb*” denildiği gibi, İbnü’l-Cezerî’nin (ö. 833/1429), ‘*Esne’l-Metâlib fî Menâkıb-i Seyyidinâ Ebî Tâlib*’ adlı eserinde olduğu gibi halifelerle ilgili kitaplara isim olarak da verilmiştir. Aynı şekilde bir kabile veya soyadına yazılan (İbn Şehrâşûb, *Menâkıb-u Âli Ebî Tâlib*,); mezhep imamları için kaleme alınan (*Menâkıbü’l-İmâmi’l-A’zam*) eserlerle, kutsal şehirleri tasvir eden metinlerin (*Menâkıb-u Mekke-i Mükerrema*, *Menâkıb-u Kudüs-ü Şerîf*) adlarında, hadis kitaplarında olduğu gibi kelime fazilet manasında kullanılmıştır.¹⁹

Tasavvufun hicri III. asırdan itibaren İslâm dünyasında yaygınlık kazanmasıyla birlikte menkabe kelimesi sûfilerin hikmetli sözlerini ve örnek alınacak faziletli

¹⁴ Fîrûzâbâdî, Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed, *Kâmûsü’l-Muhît ve Okyânüsü’l-Basît (Kamus Tercümesi)*, çev. Ahmed Asım Cenânî Ayntâbî, İstanbul 1304, I, s. 513.

¹⁵ Kanar, Mehmet, *Kanar Osmanlı-Türkçe Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul 2008, s. 560.

¹⁶ Sâmî, Şemseddin, *Kamûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2007, s. 1420.

¹⁷ Güzel, Abdurrahman, *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 121-22. Ayrıca bkz. Çelik, Süheyla, *Ariflerin Menkıbeleri’ndeki “Kul ve Mürîd” Olma ile İlgili Rivayetlerin Tahlili* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2011.

¹⁸ Canım, Rıdvan, “Klasik Türk Edebiyatında Menâkıbnâmeler”, *Avrasya Etüdleri*, 19/43, s. 152, ss.139-158, Ankara 2013.

¹⁹ Canım, “Klasik Türk Edebiyatında Menâkıbnâmeler”, 141.

davranışlarını ifade etmek için kullanılmaya başlanmış, bu alanda hicretin III. asrında kaleme alınan Sülemî'nin (ö. 412/1021), *Tabakâtü's-Sûfiyye*; Hücvirî'nin (ö. 465/1072 [?]), *Keşfü'l-Mahcûb*; Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072), *er-Risâle* gibi tasavvufî eserlerinde Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848 [?]), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Ebû Hafs el-Haddâd (ö. 260/874) gibi sûfîlerin hikmetli sözlerine ve faziletli davranışlarına yer verilmiştir. Ayrıca *Târîh-u Bağdad*, *Târîh-u Buhâra* gibi bölge ve şehir tarihlerinde, buralarda yetişen sûfîler hakkında bilgi verilirken onların menkıbelerine de temas edilmiştir. V/XI. asırdan itibaren Kâdiriyye ve Rifâiyye gibi ilk büyük tarikatların ortaya çıkışıyla birlikte menkıbenin muhtevasına 'kerâmet' kavramı da eklenmiş, Abdülkâdir Geylânî (ö. 561/1165-66), Ahmed er-Rifâî (ö. 578/1182) gibi tarikat pîrleri veliler için vefatlarının ardından yazılan eserlerde gösterdikleri kerâmetlerin anlatılmaya başlanması ile menkıbe kelimesi giderek kerâmetle aynı anlamda kullanılır olmuş, böylece bir tasavvufî tür olarak menâkıb metinleri yani "menâkıbnâme" yazma geleneği ortaya çıkmıştır. Menâkıbnâmelerin bu isim dışında zaman zaman "tezkiye" (Feridüddin Attar (ö. 618/1221), Tezkiretü'l-Evliyâ, Tezkire-i Satuk Buğra Han), "reşehât" (Sâfî (ö. 939/1532-33), Reşehât-ı Aynü'l-Hayât), "makâmât" (Makâmât-ı Yusuf Hemedânî), ve "nefehât" (Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492), Nefehâtü'l-Üns), "kerâmât" (Kerâmât-ı Ahî Evren), "vilâyet-nâme" (Vilâyet-nâme-i Hacı Bektaş) gibi adlar altında benzer konuları işledikleri görülür.²⁰

Tasavvufî fikirlerin İslâm âleminde geniş bir şekilde yayılmasından ve tarikatların kuvvetle teşkilatlanıp yerleşmesinden sonra, V/XI. asırdan itibaren Arapça ve sonraları Farsça ve Türkçe büyük bir menâkıb edebiyatı vücuda gelmiş olup, bu eserler din ve tasavvuf ruhiyatı bakımından pek kıymetli bilgiler ile doludur. Konu edindikleri veliler hakkında en güvenilir kaynaklar olan bu tür eserler rastgele derlenmiş olan menâkıbnâmelere çok daha değerli kültür eserleridir. Yazıldıkları devrin dinî, sosyal, ruhî ve siyasî panoraması niteliğini taşıyan menâkıbnâmeler, sözlü bir gelenek halinde gelişerek XIII. yüzyıldan sonra yazıya geçirilmeye başlanmıştır. Ancak bu dönemde yazılan menkabelerin çoğunda Fars dili kullanılmıştır. XV. yüzyıl ve sonrasında ise menâkıbnâme türü Osmanlı sahasında büyük bir gelişme göstererek tekkelerin kapatılmasına dek yaygın bir şekilde sürmüştür.²¹

²⁰ Canım, "Klasik Türk Edebiyatında Menâkıbnâmeler", 141.

²¹ Pala, İskender, "Menâkıbnâme", *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 1995. s. 365-66.

1.1.2. Menâkıbnâmelerin Özellikleri

Evliyâ menkabeleri, edebî tür itibarıyla, konusu harikulade olaylara dayanan masal, efsâne, destan ve menkabe gibi nevilerin sonuncusuna girerler. Böyle olunca, bu sayılanlarla evliyâ menkabeleri arasında bazı bakımlardan benzer ve ayrı yönler vardır. Bir defa, zikredilen öteki türler gibi, evliyâ menkabeleri de harikulade olayları konu edinmiştir. Başlangıçta o da ferdîdir. Yani bir fert tarafından ortaya konulmuş anlatım tarzıdır; ama çok geçmeden fert unutulur ve umûmun malı olur ve mâşerî bir hüviyet kazanır. Evliyâ menkabelerinin konusu gerçek kişilerdir. İşte bu noktadan itibaren masaldan ve efsâneneden ayrılır. Bu gerçek kişilerin yaşadıkları zaman ve mekân bellidir. Ama evliyâ menkabeleri yarı mukaddes addedilir. Bu suretle efsâne ve destanlarla aralarındaki en esaslı fark açığa çıkmış olur. Biçim itibarıyla evliyâ menkabeleri bütün bu türlerden kısa olup genellikle tek bir kerâmet olayı anlatılır. Ayrıca her türlü üslûp ve edebî kaygıdan uzaktır.

Şu halde bütün bu noktalar göz önüne alınırsa evliyâ menkabelerinin şu özelliklere sahip oldukları görülür:

1. Kahramanları gerçek ve mukaddes kişilerdir.
2. Olayların belirli yeri ve zamanı vardır.
3. Sırf eğlenmek, bir eşyanın yahut tabiat olayının izahını yapmak için uydurulmuş değildir. Gerçek olduklarına inanılır.
4. Yarı mukaddestirler ve bir doğma gibi kendilerini kabul ettirirler.
5. Konu edindikleri velî hayatta iken de öldükten sonra da meydana gelebilirler.
6. Biçim olarak son derece kısa ve sade bir anlatım tarzına sahiptirler.²²

Bu noktadan hareketle evliyâ menkabelerini, gerçeğe dayanan ve hayalî olanlar diye iki ana gruba ayırmak mümkündür:

A) *Tarihî gerçeklere dayanan menkabeler*: Evliyâ menkabelerinin önemli bir kısmı, gerçekten yaşanmış tarihî vakalardan kaynaklanır. Anlatılan olaylar belli bir tarihte ve coğrafî mekanda vukûa gelmiştir. Ancak, menkabelerde varılmak istenen hedeflerden biri de kahraman olan velîyi yüceltmek olduğundan, bu gerçek olaylar deforme edilmiş veya menkabe motifleriyle kamufle bir hale getirilmiştir. Buna rağmen söz konusu olayları teşhis etmek zor değildir.

B) *Hayalî menkabeler*: Yukardakiler gibi gerçek olaylara dayanmamakla beraber, toplumun sosyal ve psikolojik yönlerini yansıtan bu menkabelerin de kendi

²² Ocak, Ahmet Yaşar, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 32-33.

aralarında birtakım kategorilere ayrıldıkları müşahade olunur. Bunları sırayla şöylece gözden geçirebiliriz:

1. *Toplumun İçtimâî değerler sisteminden kaynaklanan menkabeler:* Velî toplum nazarında Allah’a en yakın bir kişi olması itibariyle, o toplumun içtimâî değerler sistemini şahsında temsil edendir. Bu değerler en mükemmel bir biçimde onun şahsında tatbik alanı bulmuştur. Böyle olunca onu anlatan menkabeler de bu içtimâî değerleri yansıtıcı mahiyettedir. Bunlarla velî etrafında fevkalâde ideal bir dünya meydana getirilmiştir. Bu, o toplumun özlemini çektiği dünyadır. Dolayısıyla bu tip menkabelerin sosyolojik incelemeler için mükemmel bir kaynak teşkil ettikleri muhakkaktır.

2. *Ahlâkî bir teolojiye dayanan menkabeler:* Bazı menkabeler, kahramanları olan velînin şahsında bir takım ahlâkî faziletlerin üstünlüğünü göstermek için meydana getirilmiştir. Velî, ahlâkî mertebelerin en yükseğine ulaşmış bir kişi kabul edilmesi itibariyle, toplum için ideal bir örnek teşkil eder. Böylece onun menkabeleriyle topluma bu ahlâkî faziletleri gerçekleştirme alışkanlığı kazandırılmak istenmiştir. Bu tip menkabeler daha ziyade didaktik mahiyette olduklarından, velînin mensup bulunduğu tarikatın müridleri için birinci derecede öneme hâizdirler. Zira bu menkabelerle onların dürüst birer insan olarak yetişmesi hedef tutulmuştur.

3. *Propaganda maksadını güden menkabeler:* Bu tipi oluşturan menkabelerin bir kısmı, içinde hiçbir gerçek payı olmayan, kelimenin tam manasıyla hayalî olaylarla doludur. Bunlar anlattıkları velînin tarikatını benimsetmek ve yaymak amacını güderler. Fakat şu unutulmamalıdır ki bu tip menkabeler zamanla okunup tekrarlandıkça müridler tarafından gerçek olarak kabul edilir hale gelirler.²³

Menâkıbnâmelerde genel olarak açık ve anlaşılır bir dilin kullanıldığı görülür. Kuşkusuz bunun en önemli nedeni, söz konusu metinlerin sanat endişesinden uzak oluşu, ağırlıklı olarak tebliğ amacına hizmet etmesi, daha ziyade tekke edebiyatı çerçevesinde ortaya çıkarak gelişmesi ve geniş halk kitlelerine hitap etmesi sayılabilir. Menâkıbnâmelerin diğer edebî metinlerden ayrıldığı taraf da daha çok şekil, muhteva, dil ve üslûp bakımından ortaya koyduğu bu farklılıklardır. Asırlar boyunca halkın muhayyilesinde unutulmaz izler bırakan kerâmet türünden olağanüstü olayların zaman zaman değişik şahsiyet ve gruplara mâl edilerek yer yer anonim bir kimliğe bürünse de; masal, efsane ve destan gibi olağan dışı olayların anlatıldığı edebî türlere nispetle menâkıbnâmelerin hemen hemen tamamı tarihî gerçeklere uygunluk gösteren kronolojik

²³ Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, s. 34-35.

eserlerdir. Dolayısıyla konu edindikleri şahsiyetler hakkında en güvenilir kaynaklar olan bu tür eserler, birçok tanınmış tarikat büyüğünün şiirleriyle de zengin ve kıymetli birer kültür hazinesi olarak kabul edilirler.²⁴

Evliyâ menkabelerine ait olarak, gerek Hristiyan âleminde gerekse İslâm dünyasında eskiden beri birçok eserler yazıldığı, Müslüman ve Hristiyan birçok milletlerin edebiyatlarında bu cins eserlerin adeta husûsî bir edebî tür teşkil ettiği malumdur.²⁵

Batıda aziz menkabelerinin (legendes hagiographiques) önemi daha önce anlaşılmış olduğundan, onlar üzerinde yapılan tarihî, sosyolojik ve psikolojik mâhiyetteki araştırmaların mazisi de hayli eskidir. Muhtelif hristiyan azizlerinin menkabelerinin toplayan koleksiyonlar, matbaanın icadını müteakip basılmaya başlandığı gibi işaret edilen nitelikteki araştırmalar da XIX. yüzyılda başlamıştır. Yüzyılımızın başından itibaren ise bu sahada kıymetini hâlâ koruyan önemli eserler yayınlanmıştır.²⁶

1.1.3. Menâkıbnâmelerin Yazılış Nedenleri

Menâkıbnâmelerin, bir tarikata mensup müridlerin yetişmesini sağlamak, tarikatın birlik ve bütünlüğünü tesis etmek, velînin ve tarîkatının adını duyurmak gibi sebeplerle yazıldığı ifade edilmektedir. Menâkıb, tarikatın üyesi olan mühim bir kişi ya da bir derviş tarafından kaleme alındığı gibi halk arasında anlatılan menkabelerin tertip ve tasnifiyle de yazılı hale gelmektedir. Bu eserlerin yazımında birinci kaynak, eğer velînin yaşadığı devirde ve muhitte yaşamış ise yazarın kendisidir. Böyle bir durum söz konusu değil ise o zaman sözlü gelenek, tarih ve diğer menâkıb kitapları gibi yazılı kaynaklar ya da velînin türbesi, kitâbesi, eşyaları, eseri gibi tarihî vesikalar menâkıbnâmelerin yazımında kaynak oluşturur.²⁷

Menâkıbnâme yazarları şahısların gerçek hayatını, kendi amaçlarına uygun bir biçimde değiştirip onlara birçok motifler eklerler. Bunların birçokları; olağanüstü, hayalî motiflerdir. Fakat bu eserler, diğer folklor ürünleri gibi, tarihe, sosyolojiye, folklara, etnolojiye ait birçok unsurlar taşır.²⁸

²⁴ Canım, “Klasik Türk Edebiyatında Menâkıbnâmeler”, 144.

²⁵ Togan, Zeki Velidî, *Tarihte Usûl*, Enderun Yayınevi, İstanbul 1985, s. 48.

²⁶ Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, s. (Önsöz 12)

²⁷ Yardım, Emine Seval, *Menkabe ve Menâkıbnâmelerle İlgili Eserler İçin Açıklamalı Bir Bibliyografya Denemesi (1928-1998)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999, s. 4.

²⁸ Baba, Mustafa Okan, *Menâkıb-ı Emir Sultan (Metin-İnceleme- Gramer-İndeks)* (Yayımlanmamış

1.1.4. Tasavvuf Tarihî Açısından Menâkıbnâmeler

İslâmî Türk edebiyatının en özgün eserlerinden birisi olan menâkıbnâmeler, tasavvuf ve zühd hayatı içindeki velîlerin faziletlerini, kerâmet ve olağanüstü hallerini sonraki nesillere nakleden sözlü gelenek ve yazılı kaynakların derlenmesiyle oluşturulan anonim veya müellifi belli eserlerdir. Menâkıbnâmelerde Türk kültürünün belli başlı motifleri ile Türk dünyasının çeşitli coğrafyalarında millî ve manevî kültür bütünlüğü içinde olduğunu gösteren işaretlerin varlığı bilimsel bir gerçekliktir. Çünkü menkabeler tarihî gerçekliklerden mülhem olarak kaydedilen insan ürünü anlatılardır.²⁹

Halkın muhayyilesi üzerinde kuvvetli izler bırakan her şahsiyet, daha hayattayken menkabesinin teşekkül ettiğini görür. O menkabeler uzun asırlar boyunca bir nesilden öteki nesle geçerken daima büyür büyür ve nihayet o şahsiyetin hakîki simasını tayin edebilmek çok güçleşir. Bilhassa Doğu’da, mutasavvıfların halk muhayyilesi üzerindeki tesirlerinin şiddetinden dolayı, her geçen asır onlara yeni menkabeler icat etmiş ve tarihî simalarını her gün daha çok unutturmuştur.³⁰

Bununla birlikte menâkıbnâmelerin kaynak eser oluşları, tartışılmaz bir gerçektir. Bazı menâkıbnâmelerde anlatılan vakıalar her ne kadar olağanüstü nesnelerle süslenmiş olsalar da onların gerçeklik payları vardır.³¹

Tahlile tabi tutulursa, zengin birer kültür tarihi kaynağı oldukları görülecek ve kendilerinden azami istifade sağlanacaktır. Nitekim, diğer tarih kaynakları ile kontrol edilmek şartıyla Türk evliyâ menâkıbnâmelerinden zengin malzeme elde edileceğinde şüphe yoktur.³²

Menkabelerin zayıf yönleri, yani evliya ve meşâyîhe dair uydurma olanlarının hangi merkezlerde döndüğü tespit edilebilir ve bu tespitten sonra uydurma olanlarının dışında kalan haberler tenkit esaslarına tabi tutularak onlardan yararlanılabilir. Bu menkabeler, çeşitli memleketlerin düşünce yapıları üzerindeki etkilerini göstermesi bakımından önemli belgelerdir. Zira, bu menkabelerde şeyhlerin hayatlarına ait onların kerâmetlerine dair hikayelerde tarihî olaylara değinilmektedir.³³

Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991, s. 48.

²⁹ Teber, Ömer Faruk, “Dini Edebi Metinler Olarak Menâkıbnâmelerin İslam Tasavvufundaki Önemi Hoca Ahmed Yesevî Menâkıbnâmeleri Örneği”, *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/1(Özel sayı), s. 365-366, ss. 364-370, 2016.

³⁰ Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Alfa Yayınları, İstanbul 2017, s. 77.

³¹ Ayan, Gönül, “Sevakıb-ı Menakıb ve Mevlâna”, *III. Uluslararası Mevlâna Kongresi*, (Konya, Mayıs 5-6 2003), Yay. Haz. Nuri Şimşekler, s. 83, ss. 79-84, Selçuk Üniversitesi, Konya 2004.

³² Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, s. 66.

³³ Togan, *Tarihte Usûl*, s. 49.

Tasavvuf tarihi açısından menâkıbnâmelerin önemi oldukça büyüktür. Menâkıbnâmeler, genellikle tasavvuf tarihinde sûfilerin izhar ettikleri kerâmetleri anlatan eserler olmakla beraber, bu tür eserlerde ele aldıkları sûfinin hayatıyla ilgili bol malzeme bulmak mümkündür. Sûfilerin, menkabevî, destanî ve efsanevî mahiyetteki şahsiyetleri ile tarihî ve hakikî şahsiyetleri arasında tabii olarak farklar ortaya çıkmaktadır. Ancak, tasavvufun kendine has bir mantığı ve düşünme tarzı olduğu da unutulmamalıdır. Mistik muhayyile, mutasavvıfların kimliklerini çoğunlukla olduğundan farklı bir şekilde takdim eder. Fakat, aklın prensipleri, insan psikolojisi, sosyal psikoloji, tarih şuuru, cemiyete hakim olan kanunlar gibi esaslardan yola çıkanlar, bu tür menâkıbnâmelere dayanarak, yazıldığı döneme ait tarihî, içtimaî, dinî ve insanî gerçekleri tespit ve teşhis edebilirler. Bununla birlikte nihaî ve doğru tespitlere ulaşmak için, olayları mistik muhayyile ve tasavvufun kendi mantığına göre değerlendirilmesinin şart olduğu unutulmamalıdır.³⁴

Menâkıbnâmeleri genel mahiyette tanıtmak amacıyla verilen bu bilgilerden sonra, çalışmanın diğer alanını oluşturan âyet ve hadislerde işârî yorum/tefsir konusu üzerinde durulacaktır.

1.2. İşârî Tefsirin Tanımı ve Mahiyeti

Sözlükte “*bir nesneyi gösterme; bir anlamı üstü kapalı bir şekilde ifade etme, dolaylı ve kinayeli bir sözle anlatma*”³⁵ gibi manalara gelen işaret, tasavvufta “*maksadı söz aracılığı olmadan başkasına bildirme; ibareyle anlatılamayan, yalnızca ilham, keşf gibi yollarla elde edilmiş bilgi ve sezgi sayesinde anlaşılacak kadar gizli olan mana*”³⁶ şeklinde tanımlanmış, keşf ve ilhamla Kur’an âyetlerinin bir kısmının veya tamamının yorumlandığı tefsirler de işârî (remzî) tefsir adını almıştır. Söz konusu gizli anlamları kavramanın yolu olarak görüldüğü için tasavvufa “*işaret ilmi*” denmiştir.³⁷

Kur’an’ın inmesiyle birlikte ilk müfessir olan ve ilâhî orijinine en uygun yorumlar getiren Hz. Peygamber ve sahabe tarafından, Kur’an’ın anlaşılmasıyla ilgili çeşitli çabalar sarf edilmiştir. Bu çabalar ilk zamanlarda “*te’vil*”, daha sonra genellikle “*tefsir*” adıyla anılmış, zamanla bu anlama gayretleri ilgili alan ve metotlarına göre,

³⁴ Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s.191.

³⁵ Mustafa, İbrahim v. dğr., *el-Mu’cemu’l-Vasit*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1986, s.125; Cürçânî, Ebû’l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali, *Mu’cemü’t-Ta’rifât*, Mısır 1308, s.22.

³⁶ Kelâbâzî, *et-Ta’arruf*, s. 60.

³⁷ Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tûsî, *el-Lüma‘ fî Târîhi’t-Tasavvufi’l-İslâmî*, nşr. Abdülhalim Mahmud -Tâhâ Abdülkâdir Server, Kahire 1960, s.294-96.

rivâyet, dirâyet, içtimaî, lügavî, edebî, hukukî, fennî ve daha başka isimle anılan tefsir çeşitleri olarak adlandırılmışlardır. Bütün bunlara ilaveten usul bakımından daha farklı ve daha hususî bir bakış açısını yansıtan³⁸ ve Kur'an âyetlerinin bir kısmının veya tamamının keşf ve ilhamla yorumlandığı tefsirlere işârî tefsir adı verilmiştir.³⁹ Bu tefsir sûfinin kendi fikirlerine değil, bulunduğu makama göre kalbine doğan ilham ve işaretlere dayanır ki buna “el-ilmu’l-işârî” denmektedir.⁴⁰ Allah’ın kalp gözlerini açtığı ve basiretlerini nurlandırdığı havâs diye nitelenen sûfilerin, müşâhede ettikleri bazı tecellîler neticesinde ulaştıkları gizli işaretlere ve manevî sırlara dayanarak âyetleri zâhirlerinden farklı bir manada te’vil etmeleriyle ortaya çıkan bu yorum tarzı, âyeti, müfessirin verdiği zâhirî anlamından öte, âyet lafzının ihtiva ettiği başka bir mana ile açıklamaktır.⁴¹

Tasavvufu diğer İslâmî disiplinlerden ayıran temel öge, bilgidir. Sûfiler, filozof ve kelimcilerden farklı olarak, kendilerinin, akıl ve duyu kuvvetinin üzerinde olan tasavvufî tecrübe ve zevk yoluyla bilgiye ulaştırdıklarını iddia ederler. Sûfilere göre kişi, nefsini riyâzet ve mücâhede yöntemleriyle arındırıp kendini yeniden tanımladığında ancak varlık hakkında bilgi sahibi olabilir. Tasavvufî bilgi yönteminde eylemin ve fiilin bilgiyi öncelemesi anlayışı vardır. Pek çok sûfî amel ile bilgi arasından bir nedensellik ilişkisi kurarak bilginin amelin sonucu olabileceğini belirtir. Dolayısıyla sûfilerin “bilgi yöntemi” temelde amel ve ibadetlerden oluşan bir riyzettir.⁴² Riyâzet ve mücâhede ile sûfilerin varlık hakkında bilgi elde etme yöntemlerine keşf denirken, elde edilen bilginin türüne de mârifet adı verilmektedir. Dolayısıyla mârifet sûfilerin keşf ile ulaştıkları bilgidir. Buna göre sûfiler mârifeti bilgi yöntemlerinin en üstünü olarak

³⁸ Yıldırım, Ahmet, “Hadisleri Anlamada İşârî Yorum”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/13, s. 15-16, ss. 13-36, Isparta 2004.

³⁹ Karasakal, Şaban, *Kur'an'ın İşârî Yorumu*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2015, s. 96. Ayrıca işârî tefsirle ilgili geniş bilgi için bkz. Karakaya, Takyettin, *Gazzâlî'nin İşârî Tefsir Metodu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2016; Çelik Ahmet, *el-Âlûsî'nin Rûhu'l-Me'ânî Adlı Eserinde “İşârî Tefsir”* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996; Kayalık, Murat, *Kuşeyrî (465/1072) ve Gazalî (505/1111)'de İşârî Yorumun Mukayesesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014; Gül, Halim, *Mesnevî'de Kur'ânî Referanslar ve Kur'ân Ayetlerine Getirilen İşârî Yorumlar* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003; Yüce, Abdülhakim, *Fahru'd-Dîn er-Râzî'nin Mefâtîhu'l-Ğayb Adlı Eserindeki İşârî Tefsir Yönü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1992.

⁴⁰ Acem, Refik, *Mevsuatu Mustalahâtî't-Tasavvufî'l-İslâmî*, Lübnan 1999, s. 665.

⁴¹ Ögke, Ahmet, *Vâhib-i Ümmîden Niyâzî-i Mısri'ye Türk Tasavvuf Düşüncesinde Metaforik Anlatım*, Ahenk Yayınları, Van 2005, s. 31.

⁴² Demirli, Ekrem, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan İbnü'l-Arabî ve Vücûd Geleneği*, Kabbacı Yayınevi, İstanbul 2009, s. 148.

görürler. Çünkü mârifet, vasıta ile değil, doğrudan bilginin kaynağı Allah'tan alınır.⁴³ İşârî bilgi, kalp aracılığıyla Allah'ın birliğine, rubûbiyyetine, yüceliğine, eşsizliğine, sıfatlarına, yaratmasına ve fiillerinin hakikatine işâret etmeye vasıta olan bilgidir ki bunun zıddı “ibâre” ilmidir.⁴⁴

Bilhassa riyâzet ve fazla ibadetle kazandıkları yapı sayesinde elde ettikleri bu gizli bilgileri herkesin hazmedemeyeceğini, böylece insanları yanlış anlayışlara götürebileceğini dikkate alan sûfiler, bu bilgileri kapalı bir üslupla, rumuz ve işâret yoluyla ifade etmeyi tercih etmişlerdir. Yaptıkları tefsirlere işârî tefsir denilmesinin bir sebebi de budur.⁴⁵

İlk dönem tefsir faaliyetleri de dahil olmak üzere, günümüze kadar süregelen Kur'an'ı anlama ve yorumlamaya yönelik çalışmalar; kimi zaman Kur'an'a muhatap olan kimsenin kişisel istifadesini yansıtan istihraçlar olarak karşımıza çıkar. Daha çok hususî, kalbî, ilhâmî ve zevkî bakış açılarını yansıtan bu tür tefsirlerin tarihsel süreç içerisinde çoğunlukla sûfiler tarafından yapıldığı görülmektedir.⁴⁶

Sûfiler yaşadıkları zevk haline göre âyetlerden manalar çıkardılar. Bu tefsire, ilk anda akla gelmeyen, fakat tefekkürle, âyetin işâretinden kalbe doğan mana anlamına İşârî tefsir adını verdiler. Böylece diğer tefsir ekolleri yanında mutasavvıfların görüşlerini yansıtan tasavvufî işâri tefsir okulu doğmuş oldu.⁴⁷

Sûfiler ilâhî metne salt bilgiler öğrenmek amacıyla değil, onun ne olduğunu bizzat tecrübe etmek ve ona katılmak olarak okurlar. Kur'an'ı anlamak bizzat onda kaybolmaktır.⁴⁸

Sûfiler tasavvufî düşüncelerini izahta kevnî âyetlerden yani kâinatın var oluşu ve işleyişi ile ilgili konulardan yoğun bir şekilde istifade etmişlerdir. Tabiatın, onu yaratana işâret ettiğinden hareketle gerek tabiatın dengesini ve ahengini gerekse zerreden kürreye onu oluşturan her bir parçayı görmeye/okumaya/anlamaya büyük önem vermişlerdir.⁴⁹

⁴³ Kartal, Abdullah, *Abdülkerîm Cîlî -Hayatı, Eserleri, Tasavvuf Felsefesi-*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, s. 285.

⁴⁴ Ebû Huzâm, Enver Fuad, *Mu'cemu'l-Mustalahâtî's-Sûfiyye*, Beyrut 1993, s. 43.

⁴⁵ Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim el-Buhârî, *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1960, s.60.

⁴⁶ Gördük, Yunus Emre, *Tarihsel ve Metodolojik Açıdan İşârî Tefsir*, İnsan Yayınları, İstanbul 2013, s. 16-17.

⁴⁷ Ateş, Süleyman, *İşâri Tefsir Okulu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1998. s. 19.

⁴⁸ Burns, Gerald L., “Gazâlî'nin Tasavvufî Hermenötiği”, çev. Turan Koç, *İslâmî Araştırmalar- Gazâlî Özel Sayısı- 13/3-4*, s. 422, ss. 420-428, Ankara 2000.

⁴⁹ Bekiroğlu, Haydar, “Kuşeyrî'nin Letâif'inde İşârî Anlam Dünyası”, 105.

Sûfilerin düşüncelerini Kur'an'a dayandırma, Kur'an'ı gönül diliyle açıklama amaçlarının neticesinde ortaya çıkan işârî tefsir hareketi, onların zühd ve ahlâk ile ilgili âyetleri eserlerinde ve sohbetlerinde izah etmeleriyle başlamıştır. İslâm dünyasının sınırlarının genişlemesi, mezhep çatışmaları ve farklı düşüncelerle etkileşim içerisine girilmesiyle birlikte mutasavvıflar, hem yozlaşmaları engelleyecek tek çare olarak kabul ettikleri tasavvufu yaymak, hem de karışık fikirlere cevap vermek amacıyla sistematik tefsirler kaleme almışlardır.⁵⁰

İşârî tefsirin ilk temsilcileri olarak Hasan el-Basri (ö. 110/728), Cafer-i Sadık (ö.148/765) ve Abdullâh bin Mubârek (ö. 181/797) gösterilir. İşârî tefsirin sistematik hale gelmesinde Sehl b. Abdullâh et-Tüsterî (ö. 283/896), Cüneyd el-Bağdâdî (ö. 298/910) ve Muhammed b. Musa el-Vâsiti (ö. 331/942)'nin rolleri büyüktür. İşârî tefsirde en büyük gelişme Ebu Abdurrahmân es-Sülemi'nin (ö. 412/1021) *Hakaiku't-Tefsir* adlı tefsiri ile gerçekleşmiştir. Gazzâlî (ö. 505/1111), *Cevahiru'l-Kur'ân* adlı eserinde ayetlerin bâtinî anlamları üzerinde durmuştur. İşârî tefsir hareketi Muhyiddîn İbnu'l-Arabî (ö. 638/1240) ile Vahdet-i Vücut'un etkisi altına girerek zirveye ulaşmıştır.⁵¹ İşârî tefsirlere Tüsterî (ö. 283/896),⁵² Sülemî (ö. 412/1021),⁵³ Kuşeyrî (ö. 465/1072),⁵⁴ Bursevî (ö. 1137/1725),⁵⁵ Mazharî (ö. 1225/1810 [?]),⁵⁶ İbn Acîbe (ö. 1224/1809)⁵⁷ ve Alûsî'nin (ö. 1270/1854)⁵⁸ tefsirleri örnek verilebilir.

Tasavvufî düşünceyi diğer disiplinlerden farklı kılan en önemli öğelerden birisi kuşkusuz işârî tefsirlerdir. Daha çok tefsir ilminde yaygınlık kazanmakla birlikte, hadiste de azımsanmayacak derecede işârî yorum örnekleri mevcuttur. Tasavvufî bakış açısını cazip hâle getiren en önemli faktör bâtinî/işârî yorumlar olduğu gibi, ona karşı

⁵⁰ Bekiroğlu, Haydar, "Kuşeyrî'nin Letâîf'inde İşârî Anlam Dünyası", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/12, s. 115-116, ss. 89-119, Gümüşhane 2017.

⁵¹ Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara, 1974, s. 38-61, 63-90, 167-195; Karasakal, *Kur'ân'ın İşârî Yorumu*, s. 103-105.

⁵² Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdullâh, *Tefsiru't-Tüsterî*, thk. Muhammed Basil Uyunu's-Sûd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2007.

⁵³ Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el- Huseyn bin Musâ el-Ezdî, *Hakaiku't- Tefsîr/Tefsîru's-Sülemî*, I-II, thk. Seyyid İmrân, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2016.

⁵⁴ Kuşeyrî, Ebû Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdulmelik, *Letâifu'l-İşârât/Tefsîru'l-Kuşeyrî*, I-III, thk. Abdullatif Hasen Abdurrahmân, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2007.

⁵⁵ Bursevî, İsmail Hakkı, *Tefsîru Ruhû'l-Beyân*, I-X, Dâru İhyâi Tûrâsî'l-Arabî, Beyrut trs.

⁵⁶ Mazharî, Muhammed Senâullâh el-Osmânî, *Tefsîru'l-Mazharî*, I-X, thk. Ahmed İz İnaye, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 2004.

⁵⁷ İbn Acîbe, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Fâsî, *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, I-V, thk. Ahmed Abdullâh el-Kuraşî, Kâhire 1999.

⁵⁸ Alûsî, Ebû's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmud el-Bağdâdî, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'i-Mesânî*, thk. Alî Abdîbârî Atiyye, I-XVI, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2009.

tepki oluşturan, hatta bir kısım tenkitlerin hedefi hâline getiren en önemli faktör de yine bu yorum tarzı olmuştur.⁵⁹

Kur'an-ı Kerim'in Kehf Suresi'nde anlatıldığı üzere öğrenme ile elde edilen bilgiden ayrı olarak Allah tarafından insana lütfedilen ledünnî bir ilim de vardır ki bu ilim Hızır (a.s.)'a da verilmişti. İşin iç yüzünü gösteren bu ilmi, gizli karakterinden dolayı ilk anda Hz. Musa da anlayamamıştı. İşte sûfiler, yaptıkları riyâzet ve ibadetler sonunda böyle bir ilme ulaştıkları görüşündedirler.⁶⁰

Kur'an'da yer alan Hz. Mûsâ-Hz. Hızır kıssası,⁶¹ sûfî müfessirler tarafından, kemâle ulaşma yolunda bir mürşid-i kâmilin zorunluluğu ve zâhirî ilimlerin yanı sıra bir de ledünnî ilmin var olduğunu temellendirme konusunda kendisine çokça başvurulmuş bir kıssadır. Bu kıssa, Hz. Mûsâ'nın, kendisinin sahip olmadığı bazı bilgileri ondan öğrenmek amacıyla Hz. Hızır'a tâbi olması; yolculuk esnasında Hızır'ın 'bindikleri gemiye zarar vermek', 'günahsız bir çocuğu öldürmek', 'kendilerine yiyecek vermeyen insanlara ait yıkılmak üzere olan bir duvarı ücretsiz olarak onarmak' gibi zâhiren anlaşılması zor olan ve bundan dolayı Hz. Mûsâ tarafından yadırganan bazı tasarruflarda bulunması ve en sonunda Hızır'ın, bu fiillerinin iç yüzünü Hz. Mûsâ'ya açıklaması şeklinde özetlenebilir.⁶²

Sûfiler, Kur'an tefsirinin kuru bir zâhirî ilimle ve herkes tarafından doğru bir şekilde yapılamayacağını; O'nu doğru anlamak ve anlatabilmek için diğer bütün teknik şartlardan önce manevî açıdan canlı bir ruh iklimine ve düşünce dünyasına sahip olmanın gerekliliğini öngörmektedir. Bu ise ibadet, takvâ, ihlâs, Allah'a yakınlık ve mârifetullahta terakki ile mümkün olabilecektir.⁶³

⁵⁹ Şeker, Necmeddin, "Hadis Şerhçiliğinde Farklı Bir Gelenek 'İşârî Yorum'", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23, s. 128, ss. 115-149, Kahramanmaraş 2014.

⁶⁰ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 19.

⁶¹ Bkz. Kehf 18/60-82.

Hz. Mûsâ - Hz. Hızır kıssası ve ledünnî ilimle ilgili tartışmaları ele alan günümüzde yapılmış çalışmalardan bazıları şunlardır: Genç, Cafer, *Kelâm Epistemolojisi ve Hz. Mûsâ-Hızır Kıssası Işığında Zâhir Bâtın İlişkisinin Değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002; Bardak, Ahmet, *Kur'an'da İlm-i Ledünnî* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2006; Atılğan, Yusuf Kenan, *Ledünnî İlm-in Hz. Mûsâ - Hızır (as) Kıssası Bağlamında Kelâmî Açıdan Değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2006; Albayrak, İsmail, "Kur'an ve Tefsir Açısından Hızır Kıssası ve Ledün İlm-i", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları*, 5, ss. 187- 210, İstanbul 2003; Öztürk, Mustafa, "Bilge Kul-Mûsâ Kıssası ve İslâm Kültüründe Hızır Mitosu", *Kıssaların Dili* içinde, Ankara 2006, s. 137 170.

⁶² Kiraz, Celil, "Sofyalı Bâli Efendi'nin Tasavvufî Düşünce Bakımından Önem Arz Eden Bazı Âyetlerle İlgili Yorumları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1, s. 266, ss. 241-277, Bursa 2007.

⁶³ Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açıdan İşârî Tefsir*, s. 41.

Kur’ân’ın sûfî yorumu esasen ruhî gerçekleşmeye dayanır. Sûfî tarafından bizzat yaşanan bu tecrübe; âyetlerin zâhirî ifadesi yanında gizil/örtük olarak mevcut olan, ruhî manevî anlamlar ilham eden ve dolaysız olan bir entelektüel sezgi şeklinde dışarıya sunulur.⁶⁴ Âyetlerin derinliklerinde mevcut olan gizli mana tabakalarını da ancak Kur’ân ilminde râsih olanlar ve bu manevî yollarda yürüyebilenler görecektir.⁶⁵

İşârî yorumun bariz özelliği maksadının amel olmasıdır. Kuşeyrî’nin bir cümlesi bu bakış açısını yansıtır, Kuşeyrî şöyle der: “Akıl ve sahv sahibi, az lafızdan çok anlam çıkartırken gaybet ve mahv halinde olan çok kelimadan az anlam çıkartır.” Bu bakış açısı her dönemde sûfî yorumculuğun vazgeçilmez ilkesiydi.⁶⁶

İşârî yorumun iki maksadı vardır: Birincisi fıkıh ve kelam vb. ‘zâhirî’ ilimlerin bağlayıcı hükümleri kendilerinden istinbat ettikleri âyetlerin ikincil anlamlarını ve onların manevî hayatla irtibatlı hükümlerini bulmaktır. “İşâret” ifadesi tam da buna karşılık gelir. Söz gelişi savaşımdan bahseden bir âyetin tefsiri savaş hukukunu ortaya çıkartır. Aynı âyetin işârî yorumunun maksadı ise savaş veya ganimetle ilgili bir hüküm çıkartmak değildir; bu husus kelam veya fıkıhın alanına girer. İşârî yorum, fıkıh ve kelamın belirlemiş olduğu çerçevenin dahilinde daha özel olan bir yorumu tespit etmektir. Söz konusu olan savaşla ilgili âyetler olunca sûfinin “istinbat” etmek istediği hüküm “nefisle cihat” olabilir. İşârî yorumun ikinci maksadı ahlakla ilgili âyetlerin yorumlanmasıdır. Ahlak, tasavvufun İslâm bilimleri içerisinde kendisine mahsus saydığı alandır. Sünnî tasavvufun teşekkülü bunu sağlamış, tasavvuf din bilimleri arasına fıkıh-ı bâtın veya ahlak olarak yerleşmiştir.⁶⁷

1.2.1. İşârî Tefsirin Ortaya Çıkış Sebepleri

İşârî tabiri sûfîlerin ‘eşâret ileyye (âyet) bana gösterdi, işâret etti’ anlamındaki ifadelerinden türetilmiş olsa bile, sûfîlerin tabire yükledikleri anlam ile muhataplarının bundan anladıkları arasındaki çelişki, sûfîlerin eserlerinde yer verilen bir husus olmuştur. Sûfî olmayan birisi için ‘işâret’ tabiri dirâyet ve rivâyet diye tasnif edilen tefsir türleri içinde müstakil bir tür olmasa da yine de sûfîlerin ‘açıklamalarını’ içeren

⁶⁴ Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açından İşârî Tefsir*, s. 49.

⁶⁵ Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açından İşârî Tefsir*, s. 51.

⁶⁶ Demirli, Ekrem, “Kuşeyri’den İbnü’l-Arabî’ye İşârî Yorumculuk Hakkında Bir Değerlendirme: İşârî Yorumdan Tahkike Doğru Kur’ân-ı Kerim Yorumculuğunun Gelişimi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40, s. 127, ss. 121-142, Erzurum 2013.

⁶⁷ Demirli, “Kuşeyri’den İbnü’l-Arabî’ye İşârî Yorumculuk Hakkında Bir Değerlendirme”, 126-127.

bir alt tür olarak kabul edilebilir. Hâlbuki sûfîlerin sözlerine baktığımızda ‘işâret’ tabiri aynı anlamda ‘beyan etmek’ ve ‘gizleme’yi içeren paradoksal bir muhtevaya dönüşür.⁶⁸

İşârî tefsirin ortaya çıkışını sağlayan delil⁶⁹ ve meşruiyetini⁷⁰ sağlayan etkenler şunlardır:

1.2.1.1. Kur’ân-ı Kerîm

Bütün İslâmî ilimler gibi tasavvuf da meşruiyetini Kur’an’dan alır. Kur’ân-ı Kerîm’i derinlemesine kavrama ve titizlikle uygulama çabası ilk dönemden itibaren bütün mutasavvıfların üzerinde çokça durdukları konulardan olmuş, özellikle hicrî II. asırdan itibaren bir zühd hareketi olmaktan çıkıp olgunlaşma dönemine giren tasavvufî hayat tarzı, bu konuda birtakım yenilikleri de beraberinde getirmiştir.⁷¹

Kur’an’da çok yoğun olarak temsilî bir dil kullanılmaktadır. Aslında metafizik alanla ilgili verilen bilgilerin tamamının bir nevi temsil olduğu söylenebilir. Zira insan gayb âlemini ancak şehâdet âlemi üzerinden tanıyabilir. Görmediği, bilmediği şeyler ancak gördüğü ve bildiği şeylere benzetilerek insana tanıtılabilir. Allah Teâlâ, melekler, İblîs ve ölüm sonrası hayata ilişkin verilen bilgiler temsilî olarak değerlendirilmelidir.⁷²

Yusuf’un ta Mısır’dan kokusunu alan Ya’kub Aleyhisselâm, kendisini ayıplayanlara: “Allah’tan (bana verilen bir ilimle) ben, sizin bilmediklerinizi bilirim” (Yusuf 12/96) demişti. Bu âyet ve özellikle Hızır’ın, Hz. Musa’ya verilenden ayrı gizli bir bilgiye sahip olduğunu gösteren Hızır’la Musa kıssası, Allah’ın, bazı kullarına lütfettiği manevî bir kavrayış ve ledünnî bir ilim olduğunu ispat eder.⁷³

Kur’an’ı düşünmenin ve anlamının öneminden bahseden âyetler de işârî tefsirin çıkış nedenleri arasındadır.⁷⁴ Ayrıca Kur’an’daki bazı âyetler de üzerinde düşünmeden, kesif bir tefekkür süzgecinden geçirilmeden kolayca anlaşılabilir bir niteliğe sahip değildir. Zâhirî manayı verip geçmek, bu âyetleri anlaşılır kılmaya yetmemektedir.

⁶⁸ Demirli, “Kuşeyri’den İbnü’l-Arabî’ye İşârî Yorumculuk Hakkında Bir Değerlendirme”, 122-123.

⁶⁹ Konuyla ilgili bkz. Demir, Abdullah, “İşârî Tefsirin Delilleri”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2/1, ss. 1-7, 2015;

⁷⁰ Bkz. Gördük, Yunus Emre, “İşârî Tefsirin Mahiyeti, Meşrûiyeti ve Bâtınî Yorumdan Farkı”, *Marife*, 11/2, ss. 9-47, Konya 2011.

⁷¹ Baltacı, Halil, “Necmeddîn Dâye’nin Bahrû’l-Hakâik Adlı Tefsirinde İbâdetlere Dair Bazı İşârî Yorumlar”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/20, s. 193, ss. 193-210, Çorum 2011.

⁷² Ay, Mahmut, *Kur’an Ne söyler? Süfî Ne Anlar?*, Kayihan Yayınları, İstanbul 2016, s. 25.

⁷³ Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s. 28.

⁷⁴ “Hiç mi Kur’an’ı düşünmüyorlar. Eğer o, Allah’tan başkasından gelmiş olsaydı, onda birini tutmayan çok şey bulurlardı.” (Nisâ, 4/82); “Şu halde yaratan, yaratmayan gibi olur mu? Artık siz düşünmez misiniz?” (Nahl, 16/179); “Ya o insan hiçbir şey değilken bizim kendisini halketmiş olduğumuzu düşünmez mi?” (Meryem, 19/67); “Andolsun ki Kur’an’ı düşünölsün diye kolaylaştırdık. Düşünecek yok mu?” (Kamer, 54/17)

Bunlar, ihtiva ettikleri derunî manaları açmaya adeta mü'minleri teşvik etmektedir.⁷⁵ Bu hususlar sûfilere, Kur'an'ı bir "mesel kitabı" olarak değerlendirme imkanı tanımış, onları Kur'an'ın ilk anda akla gelen zâhirî manalarıyla yetinmeyip daha derin manalar aramaya sevk etmiş ve böylece Kur'an'ın tasavvufî bir bakış açısıyla yorumlanmasında onlara önemli bir alan açmıştır.⁷⁶ Sûfilerin bu anlayışında ayetlerin zâhirî anlamları gözetilmekle birlikte kalplerine doğan işâret ve ilhamlar da te'vilin rotasını belirlemiştir.⁷⁷

Mutasavvıflar İslam ilimlerine zahirî his ve akıldan başka kalp, rûh, sır, hafî gibi bâtinî kuvveleri kullanarak yaklaşma yoluna gitmişlerdir. Bu da diğer ilimlerde ve özellikle âyet ve hadislerin işârî olarak yorumlanmasında kendisini göstermiştir.⁷⁸

1.2.1.2. Sünnet

İşârî tefsirin köklerini Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in sözlerinde bulmaktayız. Sahâbiler, ilmî ve ruhî derecelerine göre böyle bir iç anlamdan haberdar olmuşlardır.⁷⁹

Hiz. Peygamber bir yandan şer'î mükellefiyet içeren akidevî ve amelî ahkâma dair noktaları eksiksiz bir şekilde açıklarken, öte yandan mü'minlerin zihinlerini durağan/statik bir karaktere mahkûm etmemek için tefekküre açık büyük bir alan bırakmıştır. Esâsen Kur'an'ın içeriğine göz atıldığında ilâhî muradın da bu yönde olduğu söylenebilir. Nitekim insanları tefekkür ve teemmüle sevk eden yüzlerce âyet bulunmaktadır.⁸⁰

Hiz. Peygamber (a.s.), dinî-ahlâkî meseleleri insanlara açıklarken bir anlatım tarzı olarak mecâzî-sembolik dili sıkça kullanmıştır.⁸¹ Ancak ondan nakledilen tefsir

⁷⁵ "...Attığın zaman sen atmadın, fakat Allah attı." (Enfâl, 8717); "Biz insana şah damarından daha yakınız." (Kâf, 50/16); "Allah, göklerin ve yerin nurudur. O'nun nurunun misali, içinde lamba bulunan bir kandile benzer. Kandil bir cam içindedir, cam sanki inciden bir yıldızdır..." (Nûr, 24/35)

⁷⁶ Ay, *Kur'an Ne söyler? Sûfî Ne Anlar?*, s. 28.

⁷⁷ Kılınçlı, Sami, "İşârî Te'vil ve Kuşeyrî'nin Cihad ve Kıtal Ayetlerini Yorumlama Yöntemi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/1, s. 119, ss. 119-155, Adana 2017.

⁷⁸ Baltacı, "Necmeddîn Dâye'nin Bahru'l-Hakâik Adlı Tefsirinde İbâdetlere Dair Bazı İşârî Yorumlar", 209.

⁷⁹ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 27.

⁸⁰ Gördük, Yunus Emre, "'Tefsir-Te'vil' Ayrımı ve İşârî Tefsirin Öznel Mahiyeti Bağlamında 'Yorum-Algı' Sorunu", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/7, s. 10, ss. 1-27, Denizli 2017.

⁸¹ "Güçlü kimse, insanları güreşte yenen değil, bilakis öfke anında kandisine hâkim olandır.", Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim, "el-Câmiu's-Sahîh", *el-Kütübü's-Sitte* (Mevsûatü'l-Hadisî's-Şerif içerisinde), haz. Sâlih b. Abdülazîz, Dâru's-Selâm, Riyad 1421/2000, 1-631, Edeb, 76 (Had. No: 6114); Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc en-Nisâbüri, "Sahîh", *el-Kütübü's-Sitte* (Mevsûatü'l-Hadisî's-Şerif içerisinde), haz. Sâlih b. Abdülazîz, Dâru's-Selâm, Riyad 1421/2000, s. 673-1202, Birr, 107 (Had. No: 6643) örnek olarak gösterilebilir.

rivâyetlerinde sûfîlerin işârî yorumlarına benzer şekilde, yani bir âyetin ya da bir lafzın bağlamıyla irtibatı koparılarak ve zâhirî mananın dışına çıkılarak yapılan tefsirlere rastlanmamaktadır.⁸²

Her ne kadar senet açısından sıhhatleri noktasında muhaddislerin ciddi tenkitlerine maruz kalmışlarsa da bazı hadisler sûfîler tarafından Kur'an'ın bâtinî boyutunun da olduğunu göstermek amacıyla kullanılmaktadır.⁸³

Sahâbilerden gelen bazı tefsirlerin, -temsîlî/sembolik yorum anlamında- işârî tefsirin ilk örnekleri olarak değerlendirilmesi mümkündür.⁸⁴ İşârî tefsirin çok önemli bir kısmı, bu kabil analogilerden oluşmaktadır. Dolayısıyla temsîlî/sembolik yorumların sahâbe döneminde başladığı anlaşılmaktadır.⁸⁵

Dinin nazârî planda anlaşılması ve amelî boyutta uygulanması noktasında diğer İslâmî ekollere nispetle kendine has bir yöntem ve anlayışa sahip olan sûfîler de erken dönemlerden itibaren Kur'an'ı yorumlamaya başlamışlar ve bunları müstakil eserlerde bir araya getirmişlerdir. Elde mevcut en eski işârî tefsirin (283/896 veya 293/905)'te vefat eden Tüsterî'nin *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* 'i olduğu dikkate alınırsa sûfî tefsirin ne kadar erken başladığı anlaşılabacaktır.⁸⁶

1.2.1.3. İnsanların Mizaçları ve Sahip Oldukları Sosyo-Kültürel Birikimlerdeki Farklılık

Kur'an'ı ve tefsiri iyi anlamak için insanı iyi anlamak lazımdır. Her insanın kendine has bir hayat tecrübesi; bir bilgi ve kültür birikimi vardır. Dolayısıyla Kur'an dahil bütün söz ve metinlerin yorumunun, insanların bu farklı mizaç ve bilgi birikimlerinden etkilenmesi gayet doğal karşılanması gereken bir şeydir.

İşârî tefsirlerin; tefsiri yapan şahıstaki mevhîbe, takvâ, ihlâs, teemmül, tefekkür, irfan, zevk ve ilham gibi çok boyutlu parametrelere bağlı olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu tür tefsirlerin aklî yönleri bulunmakla beraber, aklî

⁸² Ay, *Kur'an Ne söyler? Sûfî Ne Anlar?*, s. 23.

⁸³ “Kur'an'daki her âyetin bir zâhiri, bir bâtını, bir haddi ve bir matlâi' vardır.” Tahrir ve değerlendirme için bkz. Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, TDV Yayınları, Ankara 2009, s. 321-322.

⁸⁴ “İbn Abbas, Bedir'e katılan sahâbilerin bulunduğu bir mecliste 'Nasr ve Fetih, Allah Rasulü'nün eceline işaret etmektedir. Yani Allah'ın yardımı ve fetih geldiği zaman bu, senin (Hz. Peygamber'in) ömrünün bittiğine işaretidir' demiş ve Hz. Ömer de: 'Doğru söylüyorsun. Ben de bu âyetleri böyle anlıyorum.' demiştir.”, Buhârî, Tefsîr, 4 (Had. No: 4970)

⁸⁵ Ay, *Kur'an Ne söyler? Sûfî Ne Anlar?*, s. 24.

⁸⁶ Ay, *Kur'an Ne söyler? Sûfî Ne Anlar?*, s. 20.

kavrayıştan ziyade ruhî ve kalbî idrâk ile ilgili olduğu, aklî mesajlardan çok ruhî ve kalbî mesajlar içerdiği anlaşılmaktadır.⁸⁷

Muhakkik sûfiler işârî tefsirlerinde âyetlerin farklı algı düzeylerine hitap eden anlamlara sahip olduğunu düşünürler. Her sûfinin manevî tecrübesine göre âyetlerin kendini açtıklarından bahsederler. İnsanların temel algı araçları duyulardır. Duyuları bakımından insanlar arasında farklar olabileceği gibi bu duyulardan elde edilen bilgileri saklayan, algılayan, değerlendiren, yorumlayan ve bu yoruma göre yargı veren güçleri bakımından da insanlar arasında farkların olabileceği sûfilerin dikkat çektiği hususlardır. İnsanın duyu organlarının veri kaynakları kadar manevî yetilerinin derinliklerinde meydana gelen anlam farklılıkları da bir gerçektir. Kalp, ruh, hafa, ahfâ, sır, lüb gibi başka algı araçları da sûfilere göre bilgi edinme yollarıdır. Dolayısıyla bu iç ve dış algı araçlarının zenginleşmesine ve bunların kullanımına göre insanların bilgi ve yorum yetenekleri de farklılık arz etmektedir.⁸⁸

Hayatını nefsinin terbiye etmeye adanmış ve bu konuda uzmanlaşmış bir sûfinin de nefis, zühd ve takva ile ilgili âyetleri, bu konulara teorik ve pratik açıdan kendisi kadar ilgi duymayan Müslümanlardan daha derin bir şekilde anlayabilmesi ve izah edebilmesi de yadırganacak bir şey değildir.

Sûfilerin Kur'an âyetlerinin kendilerinde çağrıştırdığı tasavvufî manaları zikretmeleri, onların sahip oldukları nazarî ve amelî bilgilerin doğal bir şekilde kendini dışa vurmasından ve sûfilerin eşya ve hâdisâtı tek boyutlu ve birbirinden bağımsız olarak yorumlamayıp çok boyutlu bir bütünlük içinde okumalarından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla sûfilerin temsîlî yorumlarının, tasavvuf düşüncesinin doğurduğu bir "çok boyutlu okuma yöntemi" olarak değerlendirilmesi mümkündür.⁸⁹

Sûfilerin bu yorum anlayışları ya da bakış açıları sadece Kur'an âyetleri için geçerli değildir. Hadisleri de bu açıdan yorumlamaktadırlar. Sûfiler için böyle bir bakış açısı, zorlamayla değil, kendi zihin kodları ve gönül dünyalarına paralel olarak ortaya çıkan, tamamen doğal bir şekilde kendini gösteren bir bakış açısı ve yorum tarzıdır.⁹⁰

⁸⁷ Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açından İşârî Tefsir*, s. 282.

⁸⁸ Özköse, Kadir, "Tasavvuf Kültüründe Bâtın ve Bâtınî/Ledünnî Bilgi Kavramlarının Referans Çerçevesi", *Kur'an'ın Bâtınî ve İşârî Yorumu*, ed. Mustafa Öztürk, Kuramer Yayınları, İstanbul 2018, 81.

⁸⁹ Ay, *Kur'an Ne söyler? Sûfî Ne Anlar?*, s. 31-33.

⁹⁰ Ay, *Kur'an Ne söyler? Sûfî Ne Anlar?*, s. 32.

Böylece onların âyet ve hadisleri yorumda; gramer, dilbilim, rivâyet kanunları, tefsir kuralları yanında, insanın iç dünyasını da düşünerek, içe dönük ve işârî karakterli açıklama ve o yolla netice alma usûlünü de benimsedikleri anlaşılmaktadır.⁹¹

Sûfilerin Kur'an hermenötiğinin iki aşamadan ibaret olduğu söylenebilir. Birinci aşama, hazırlık safhasıdır ki, bu aşamada sûfî, çeşitli maddî-manevî riyâzetlerle kalbini temizler ve onu yüce sevgiliden gelecek ilâhî manaların tecellîgahı olmaya layık bir duruma getirir. İkinci aşama ise tilâvettir. Tilâvet esnasında sûfinin yaptığı şey de, sadece kalbini Allah Teâlâ'ya açmak, O'ndan gelecek ilhama tâbî olarak O'nun kalp kulağına duyurduğunu duymak ve gönül gözüne gösterdiğini görmekten ibarettir. Onun dışında kendisini zorlayarak kendisine duyurulmayan ve gösterilmeyen şeyleri duymaya ve görmeye yönelik zorlama bir gayret içinde olmaz.⁹²

1.2.2. İşârî Tefsirin Tarihsel Gelişimi

İşârî tefsirin köklerini Asr-ı Saâdet'te bulduğumuz gibi, işârî tefsirin gelişimine büyük katkı sağlayan tasavvufun aslını da Hz. Peygamber'in (sav) ve sahâbe-i kirâmın yaşamında bulmak mümkündür.⁹³

Nâzil olduğu dönemde Kur'an âyetlerinin önemli bir kısmı (özellikle muâmelât ile ilgili olan âyetler) yeni meydana gelen, toplumun gündeminde olan konular hakkında olduğu için Kur'an'ın ilk muhatap kitlesi, bu tür âyetlerin medlûlünü anlamakta zorluk çekmiyorlardı. Bu sebeptendir ki özellikle muâmelât konusunda nâzil olan âyetlerin Hz. Peygamber (sav) tarafından açıklanmaya ihtiyacı olmuyordu. Zira âyetin bağlamı herkes tarafından biliniyordu. Ancak Kur'an âyetlerinin çoğunun (özelikle de gayb âlemi/metafizik alanla ilgili olanların) hususî bir nüzul sebebi olmayıp o âyetlerin ihtiva ettiği mesajların bizzat kendileri, sebep-i nüzuldü. Bu kâbil âyetlerin anlaşılmasında doğal olarak insanların idrak seviyeleri, bilgi ve kültürel birikimleri önemli bir rol oynadığı için bunların anlaşılmasında sahâbe arasında da birtakım farklılıkların olması kaçınılmaz bir sonuç olmuştur. Dolayısıyla bu tür âyetlerin bütün sahâbe tarafından eksiksiz ve aynı seviyede anlaşıldığını söylemek mümkün değildir. Ayrıca Arap diline vukûfiyetteki farklılık da sahâbenin tefsirde ihtilâfına yol açan bir başka âmil olmuştur.⁹⁴

⁹¹ Yıldırım, "Hadisleri Anlamada İşârî Yorum", 22.

⁹² Ay, *Kur'an Ne söyler? Sûfî Ne Anlar?*, s. 50.

⁹³ Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açından İşârî Tefsir*, s. 277.

⁹⁴ Ay, *Kur'an Ne söyler? Sûfî Ne Anlar?*, s. 17-18.

Tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn devirleri, İslâm ilimlerinin ve İslâm mezheplerinin oluşma devridir. Meydana gelen fırkalar, Kur'an âyetlerini kendi doğrultularında tefsir etmeye, kendi görüşlerini âyet ve hadislerden çıkarmaya çalıştılar. Eğer âyet veya hadiste öyle bir anlam yok ise zorlanarak bu anlama gelecek şekilde te'vil edilmiştir.⁹⁵

Tâbiîn devrinde zühdüyle meşhur kimseler, bazı âyetleri kendi açılarından tefsir etmeye başladılar. Tâbiîn devrinde işârî tefsir bakımından en önemli kişi Hasan-ı Basrî'dir. Hasan-ı Basrî, işârî tefsirin kurucularından kabul edilebilir.⁹⁶ Onun tefsirde en büyük özelliği, âyetlerin, ruhunda bıraktığı ize ve zevke göre manalar çıkarmasıdır. O, bizzat âyeti tefsir etmez, fakat âyeti okurken duyduğu hisleri dile getirir. İşte bu yol, sûfi tefsirinin metodu ve başlangıcıdır. Kendilerini ona bağlayan sûfiler, duydukları zevke göre âyetleri manalandırmaya başlamışlardır.⁹⁷

Dördüncü hicri asrın sonuna doğru işârî tefsirde büyük bir gelişme görülmüş şifahen nakledilen tefsirler, yerini müstakil tefsir kitaplarına bırakmıştır.⁹⁸ Daha sonraki dönemlerde de ivme kazanarak devam etmiştir.

İşârî yorum geleneğinin tarihî süreç içerisinde gerçekleşen bu yorum farklılıklarının serencamını Ahmet Yıldırım'ın tespitleriyle şu şekilde özetleyebiliriz:

1. İlk dönemlerde mutasavvıflar marifetten çok amele, ilhamdan fazla ibadete, keşiften çok ahlaka, kerametden çok istikâmete, kısaca nazariyeden fazla amele ehemmiyet verdikleri için bu dönemde nazarî ve felsefî yorumlar henüz oluşmamış, daha çok takvaya yönelik ibadet ve ahlakî tarafı ön plana çıkan yorumlar ağırlık kazanmıştır. Bu yorumların genelde her müslümanın uygulayabileceği, ayrıca sosyal hayatta insanların devamlı mutlu, huzur içinde yaşamalarının yollarını gösteren pratik ve anlaşılır ifadeler olduğu görülmektedir. Daha sonraki dönemlerde ise bâtinî mananın zâhirden daha önemli ve daha üstün tutulduğu durumlar olmuştur.
2. İlk dönemlerde önce konunun ele alınıp işlenen konuya mesnet teşkil etmesi için âyet veya hadislerden deliller serdedilirken, sonraki dönemlerde doğrudan âyet veya hadisler ele alınıp metinden anlamlar çıkarılmaya çalışılmıştır.

⁹⁵ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 18.

⁹⁶ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 39.

⁹⁷ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 42.

⁹⁸ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 91.

3. Sûfîler karşıdaki insana hareket veya heyecan kazandırmak için her dönemde işârî yorumlarını sûfî sözleri ve menkabeleriyle, onların kıssa ve hikâyeleriyle, geçmiş peygamberlerin sözleri ve kıssalarıyla süslemişlerdir.
4. İlk dönemlerde sûfîler tevhid ve nübüvvet gibi inançla ilgili konularda selefi bir yaklaşım sergiledikleri, aşırı yorumlardan kaçındıkları, fikhî ve kelamî yaklaşımlarla barışık olukları halde, sonraki dönemlerde farklı yaklaşımları sebebiyle mihne olayları ve ciddi tartışmalar yaşanmıştır.
5. İlk dönemlerdeki sûfî yaklaşımlarda sade ve açık bir dil kullanılırken, bir süre sonra temsili ve bâtinî yorumlar artmış, simge ve semboller kullanılmış, daha sonraki süreçte ise felsefî bir üslup kullanılmıştır.
6. İlk dönemlerde müteşabih âyet ve hadislerde geçen vech, ayn, yed, kalem, arş ve istivâ gibi ifadeler selef âlimleri gibi “nasılsa öyledir” diyerek kabul edilmiş, yorumlama yapılmamışken, daha sonraki dönemlerde müteşabih âyet ve hadisler yorumlanmıştır.⁹⁹

Buraya kadar verdiğimiz örnekler, kaydettiğimiz rivâyetler, işârî tefsirin şer’i bir temeli olduğunu, Hz. Peygamber (sav) devrinden beri bâtin mananın bilindiğini ve pek az da olsa işârî tefsir yapıldığını gösterir. Zühd ve takvanın artması, tasavvuf akımının gelişmesiyle birlikte sûfîlerin meşreplerine uygun işârî tefsir de gelişmeye başlamış ve bu konuda gelen haberler mübâlâgalı bir şekilde yayılmıştır.¹⁰⁰

1.2.3. İşârî Tefsirin Türleri

Tasavvuf, nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayrılır. Dolayısıyla her iki kısmın görüşlerine uygun olarak iki çeşit tasavvufî tefsir metodu gelişmiştir. Birine “*İşârî Tasavvufî Tefsir*” diğeri de “*Nazarî Tasavvufî Tefsir*” denilmektedir.¹⁰¹ Birincisinde sözden çok öz önemlidir. Öteki, işin felsefî yönüyle fazla meşguldür. Her iki kısmın görüşlerine uygun tasavvufî tefsir doğmuştur:

- a) *İşârî Tasavvufî Tefsir*: Yalnız sülûk erbabına açılan ve zâhir mana ile bağdaştırılması mümkün olan birtakım gizli anlamlara ve işaretlere göre Kur’an’ı tefsir etmektir. Bu tefsir, sûfinin öncel fikirlerine dayanmaz. Bulunduğu makama göre kalbine doğan ilham ve işaretlere dayanır.

⁹⁹ Yıldırım, Ahmet, “Hadisleri Anlamada İşârî Yorum”, *Günümüzde Sünnetin Anlaşılması (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, Bursa 2005, s. 29-34.

¹⁰⁰ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 38.

¹⁰¹ Ateş, Süleyman, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, Sönmez Yayınları, İstanbul 1969, s. 13.

- b) *Nazarî Tasavvufî Tefsir*: Kur'an'ı birtakım nazariyelere, felsefî görüşlere uygun düşecek biçimde yorumlamaktır. Tasavvufu nazarî incelemelere, felsefî öğretilere dayandıranlar, Allah'ın kelâmını kendi görüşlerine uyacak biçimde te'vil etmişlerdir.

Birincisi ile ikincisi arasında iki yönden fark vardır:

1. *Îşârî tasavvufî tefsir*, mutasavvıfın riyâzetine dayanır, öncel fikirlerine dayanmaz. Riyâzetle ruhu aydınlanan mutasavvıf, kutsal işaretleri alacak dereceye ulaşır ve orada âyetlerin taşıdığı iç mana kalbine doğar. Fakat *nazarî tasavvufî tefsir*, zihindeki fikirlere, görüşlere dayanmaktadır.
2. *Îşârî tasavvufî tefsir* yapan, verdiği mananın dışında bir mana olmadığını iddia etmez. Aksine her şeyden önce zihne zâhir mananın geleceğini, nasların zâhir mana üzerine hamledileceğini, iç mananın da âyette mündemiç bulunduğunu söyler. Mutasavvıflara göre Kur'an, dış manasından ayrı olarak birçok manalar taşır. İnsan kazandığı manevî mertebeye göre bu manaları anlayabilir. *Nazarî tasavvufî tefsir* sahibi ise âyetin, kendi verdiği bâtinî manasından ayrı bir mana taşımadığı iddiasındadır.¹⁰²

1.2.4. Îşârî Tefsirde Yöntem Anlayışı

Kur'an'ı anlama ve yorumlama faaliyetlerinin bütünü olarak tanımlayabileceğimiz tefsir ilmi, kendi bünyesinde birtakım yöntemler barındırmaktadır. İslâm dininin teşekkül sürecinde ortaya çıkan çeşitli fırkalar, kendi görüşlerini yansıtacak bazı yöntemler geliştirmiş ve Kur'an'ı bu şekilde yorumlama gayreti içerisine girerek muhtelif tefsir cereyanları oluşturmuşlardır. İslâm'ın erken devirlerinde ortaya çıkan tasavvuf akımı da bu mezkûr ekollerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tasavvuf erbabına açılan birtakım gizli manalar ve işaretler yoluyla Kur'an'ı açıklamak şeklinde genel olarak açıklayabileceğimiz tefsir yöntemi de bu tasavvuf akımının, Kur'an'ı anlama ve yorumlama yöntemini oluşturmaktadır. Îşârî tefsir olarak adlandırılan bu tefsir metodu, mutasavvıfların, yaşadıkları zevk haline göre, âyetin ilk anda akla gelmeyen ancak tefekkürle âyetin işaretinden kalbe doğan manayı ifade etmektedir. Bu yöntemi kullanarak, tasavvuf ehlinin, yaşadığı manevî hallere göre

¹⁰² Ateş, *Îşari Tefsir Okulu*, s. 19-20.

âyetlerden çıkardıkları manalar, Kur'an lafızlarının zâhirine bazen paralel olmuş bazen de lafızla ilişkisi olmayan birtakım yorumlar içermiştir. Genel bir ifadeyle bâtinî mana diyebileceğimiz bu mana boyutu, tefsir ilmi içerisinde önemli bir konuma sahiptir ve geçmişten günümüze gerek halkın gerek tasavvuf ehli olmayan ilim adamlarının dikkatini celp edegelmiştir.¹⁰³

Eşyanın bâtını, sûfilere göre diğer bütün ilimlerden üstün olan mârifet ile keşfedilir. Hatta onların bu ayrımı belirtmek üzere kendi bilgilerini mârifet, diğer İslâm âlimlerinin bilgilerini ise ilim diyerek tanımladıkları da bilinmektedir.¹⁰⁴ Bu durumla birlikte işârî tefsirin tasavvufun bilgi nazariyesiyle yakından ilişkili olduğu ve onu etkileyen önemli faktörler arasında yer aldığı anlaşılmaktadır.

Mutasavvıflar başlangıçtan itibaren bilgiyi iki kısma ayırmışlardır. Biri akıl ve duyularla elde edilen zâhirî bilgi; diğeri ise keşf ve ilham ile elde edilen hakîki bilgidir. Bilginin en üst derecesi kabul edilen mârifet ancak keşf ve ilham ile elde edilir. Bu bilgi doğal olarak kendine has özellikleriyle işârî/bâtınî yorumu doğurmuştur. İrfana dayalı anlama ve yorumlama metodu zâhir-bâtın, ruh-cesed ve akıl-kalp üzerine kurulmuş, sistemin metodu, lafzın ötesinde ve derinliklerinde bazen dışında bulunan manayı anlamaya çalışmaya dayanmaktadır. Ancak genel olarak irfanî metodun bilgi sistemi ve davranışlarla; işârî metodun ise metinlerle alakalı olduğu vurgulanmalıdır. İşârî metodun çerçevesini de zâhir ve bâtin olguları belirlemektedir. Söz konusu olan işârî yorumların yegane kaynağı sadece kalbe doğan ilham ve keşf değildir, mutasavvıflar yorumlarında bu bilgiler kadar olmasa da aklî ve mantıkî çıkarımlara dayalı rasyonel bilgileri de kullanırlar.¹⁰⁵

Her şeyden önce sûfî müfessirlerin, işârî yorumları için birtakım ilkeler belirlemiş olduklarını görmekteyiz. Eğer belirlenmiş ilkeler varsa, bir yöntem de var demektir. Yani âyetler yorumlanırken sûfî müfessirin zihninde de âyetlerin işârî açıdan nasıl yorumlanacağına dair birtakım ilkeler, yorum öncesinde mevcuttur. Şayet yöntem varsa, bu yöntemin esaslarını çizen zihnî bir arka plan da var demektir. Bu durumda sûfilerin, Kur'an'ı yorumlarken tamamen edilgen (âyeti yorumlamaya çalışmayıp sadece âyetin bâtinî /içrek anlamının kalbine doğmasını beklemek) bir tavır

¹⁰³Denizer, Nûrullah, "Zahirî ve Batınî Anlam Açısından Kuran", *Günümüz Tefsir Problemleri* içerisinde, ed: Ali Karataş, Yûnus Emre Gördük, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2018, s. 99.

¹⁰⁴ Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açıdan İşârî Tefsir*, s. 50.

¹⁰⁵ Yıldırım, "Hadisleri Anlamada İşârî Yorum", 20.

takınmadıklarını, bilakis yorum öncesinde birtakım ilkeleri belirlerken aktif bir zihinsel süreçten geçtiklerini gösterir.

Sûfilerin işârî yorumları elde ederken en sık kullandığı yöntem, i'tibâr/analodir. İ'tibâr/analodji, iki şey arasındaki en basit benzerlikten hareketle bunların başka yönlerden de benzerlikler gösterebileceklerini düşünerek bu iki şeyi çeşitli yönlerden birbirine benzetmektir. Bazı işârî yorumlar ise âyetlerin birebir, kelime kelime yorumu değil, sadece o âyetin genel manasının, müfessirde çağrıştırdığı bir takım tasavvufi kavram ve usullerden ibârettir. Zira sûfî müfessirlerin özel bir gündemleri ve özel bir muhatap kitleleri vardır. Özel gündem, Kur'an'dan seyr u sülûkle alakalı çıkarılabilecek “yol işaretleri”dir. Muhatap kitlesi ise genel halk tabakası (avam) veya zâhirî ilimlerle uğraşan âlimler değil, sûfilerdir.¹⁰⁶

İşârî yorumların önemli bir kısmı, âyette bahsedilen durum veya varlıkların, işârî yorumda zikredilen durum veya varlıklarla birebir eşleştirilmesi şeklinde değil, sadece âyette bahsedilen durum veya varlıkların, o anda müfessirde çağrıştırdığı manaların ortaya konulması şeklindedir. *Risâle fî ilmi'l-Bâtın ve'z-Zâhir* isimli eserinde sûfilerin tatbik ettiği işârî tefsiri detaylı bir şekilde tahlil eden İbn Teymiyye, bahsettiğimiz şekilde kesin yorum ve lafzın delâleti olarak değil de itibar ve kıyas kabilinden yapılan yorumların, işârî yorumların en masumu olduğunu ve hükmünün, fakihlerin kıyası gibi olduğunu, sahih de bâtıl da olabileceğini belirtir.¹⁰⁷

Sûfilerin Kur'an'a dair işârî yorumlarının ekseriyetinin temsili/sembolik yorumlardan ibaret olduğu görülmektedir. Aslında Kur'an'ı sembolik okuma, sadece sûfilere has değildir. Mesela İhvân-ı Safâ, Bâtînîler, felsefeciler ve bu gruplardan herhangi birine doğrudan girmeyen başka müfessirler de pek çok âyeti zâhirî manasının dışında temsili bir şekilde okuma ve yorumlama cihetine gitmişlerdir. Ancak sûfilerin temsili yorumlarını zikrederken kullandıkları üslup ile diğerlerinin kullandığı üslup arasında çok önemli bir fark göze çarpmaktadır. Şöyle ki sûfiler, zâhirî mananın dışındaki yorumlarına “işâret” adını verip onu “tefsir”den kesin bir şekilde ayırmak suretiyle mütevâzı bir dil kullanmalarına rağmen, zâhirî mananın dışına çıkıp temsili yorum yapan diğer müfessirlerin böyle bir hassas ayırım gözetmeyip kendi yorumlarını

¹⁰⁶ Ay, Mahmut, “İşârî Tefsirde Yöntem Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26, s. 102-104, ss. 59-110, İstanbul 2012.

¹⁰⁷ Ay, “İşârî Tefsirde Yöntem Meselesi”, 100.

kesin ve objektif anlamalar şeklinde verdikleri görülmektedir. Dolayısıyla sûfîlerin bu hassas tavırlarının, takdire şâyân olduğunu belirtmek gerekir.¹⁰⁸

Şu halde aslında sûfîlere göre “işârî tefsir” ifadesi doğru değildir. Zira “işâret” ve “tefsir” farklı şeylerdir. Kaldı ki hiçbir sûfî “işârî tefsir” ifadesini kullanmamış, kendi yorumları için “işâret” ya da “işârî mana” kavramını kullanmışlardır. Bu kelimeyi seçmekle de aslında bu yorumların, kesin ve nihâî manaların kendisi olmadığını, sadece âyetin bu manaları imâ ettiğini, telmihte bulunduğunu, yani bu manalara dolaylı bir şekilde delâlet ettiğini anlatmak istemişlerdir.¹⁰⁹

Bu noktada sûfîler de kendi yapmış oldukları tasavvufî yorumların tıpkı fikhî ve kelâmî yorumlar gibi olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre, nasıl ki fikhî ekoller hukuk, kelâmî ekoller inanç alanında nasları yorumluyorsa; aynı şekilde tasavvuf ekolleri de nassların manevî yorumunu yapmakta; Hz. Peygamber (sav)’in sünnetiyle gösterdiği edebî zâhirî ve derûnî boyutlarını ortaya koymaktadır. Bu nedenle fıkıh veya kelim ne kadar meşrû ise, tasavvuf da o kadar meşrûdur.¹¹⁰

Dolayısıyla işârî/tasavvufî tefsir hareketinin temel dayanak noktalarından biri, âyetleri zâhirî mana ile sınırlamanın doğru olmayacağı düşüncesidir. Herhangi bir sözle bile değişik anlamlar kastedilebildiği halde; Allah’ın kelâmı olan âyetlerin işârî boyutunun olmadığını savunmak ve “zâhir -sarîh manasının dışında bir anlamı yoktur” diye iddia etmek mümkün olmayacaktır.¹¹¹

Bununla birlikte işârî bilgi zâhirî bilgilerden tamamıyla ilişkisiz değildir. Nitekim başlangıçtan günümüze kadar yapılan işârî tefsirlerin tamamına yakınında zâhirî tefsir metodunun da kullanıldığı bilinmektedir. Tasavvuf erbâbı - Kuşeyrî’nin *Letaifu’l-İşârât*’ında olduğu gibi- Kur’an tefsirlerinde “tefsir” veya “te’vil” kavramları yerine “işâret” kavramını kullanmaları ise zâhir tefsir ile aralarında bulunduğu varsayılan çelişkiden dolayı değil, bu kavramın daha çok Kur’ân’ın sembolik yapısına delalet etmesindendir.¹¹² Çünkü işârî tefsir yapan mutasavvıf, Kur’ân ayetlerinin delaletlerini ve Kur’ân’daki terimleri doğrudan ve sezgisel bir kavrayışla, derûnî bir şekilde ortaya koymaya çalışmaktadır.¹¹³

¹⁰⁸ Ay, *Kur’an Ne söyler? Sûfî Ne Anlar?*, s. 20-21.

¹⁰⁹ Ay, *Kur’an Ne söyler? Sûfî Ne Anlar?*, s. 23.

¹¹⁰ Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açıdan İşârî Tefsir*, s. 54.

¹¹¹ Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açıdan İşârî Tefsir*, s. 55-56.

¹¹² bkz. Ebu Zeyd, Nasr Hamid “Sûfî Düşüncede Hakikat-Dil İlişkisi Üzerine: İbn Arabî’de Dil, Varlık ve Kur’ân”, çev. Ömer Özsoy, *İslâmiyât*, 2/3, ss. 15-38, Ankara 1999.

¹¹³ Lory, Pierre, *Les Commentaires Ésotériques du Qoran D’après ‘Abd er-Razzâq al-Qashânî: Abdurrezzâk Kaşânî’ye Göre Kur’ân’ın Tasavvufî Tefsiri*, trc. Sadık Kılıç, İstanbul 2001, s. 16.

Sûfilerin, âyetin sembolleri hakkındaki yorumlarının iki tema üzerinde şekillendiği görülmektedir. Bunlardan biri, tasavvuf ehlinin bahsi geçen mecazları Hz. Peygamber'i merkeze alarak yorumlamaları, diğeri de her sûfinin kendi anlayışı doğrultusunda genel manalarla yorumlamasıdır.¹¹⁴

Sûfilerin bir kısmı sembolleri Hz. Peygamber ve tüm peygamberler üzerinden açıklarken, bazıları mü'minin kalp, göğüs, ruh gibi zâhirî ve bâtinî fonksiyonu olan organ ve melekeleri, bir diğeri kısmı ise mü'minin kulluğu odağında ele almaktadır.¹¹⁵

1.2.5. İşârî Tefsirin Sınırları

Kur'an'ın zâhirî manasının yanı sıra bâtinî manası da olabilir ancak Kur'an'ın zâhir ve bâtinî, birbirine muhalif ve alternatif olarak görülmemeli; birbirlerini destekleyen unsurlar olarak görülmelidir. İlham, dil ile ifade edildiği anda, zâhirî ilimlerin sahasına girilmiş demektir. "Söz"ün kendisi zâhirî alana dahil olduğu için, sözle ifade edilen her şey, zâhire mâl olmuştur ve onun ölçütlerini kabullenmek durumundadır. Kabul şartlarına uyan işârî yorumlar tefsire zenginlik ve derinlik katan yorumlar olarak değerlendirilmelidir.¹¹⁶

Kur'an'daki kavramlara derinlik kazandıran, onların ifade ettiği anlamın önemini anlatan işârî yorumlar yapmak bu kavramların değerini artırır. Ancak kavramların içermediği anlamlar ile yorumlanması bu kavramların anlamlarının buharlaşarak zamanla kaybolmasına sebep olabilir. Bu sebeple asıl anlamdan uzaklaştıran işârî yorumlardan sakınmak gerekir.

İşârî tefsirde önemli olan anlamdan hareket ederek Kur'an'ın özüne uygun derin anlamları anlayışlara sunmaktır. Bu yorumu okuyan kişi gerçekten 'ne güzel anlam benim aklıma niye gelmedi' diye iç geçirmelidir. Kur'an'a verilen işârî anlamlar ile insanlara maddi ve manevî yönden ufuklar açılmalıdır. Ancak bu işârî anlamların mutlak doğrular olduğu ve değişmeyeceği veya bu düşünceden vazgeçilmeyeceği iddia edilmemelidir.¹¹⁷

Kur'an, zâhirinin çağırdığı temsili yorumlara kapalı bir söz ve metin değildir. Ancak bu, onun her türlü keyfi yoruma açık olduğu anlamına gelmez.¹¹⁸ Kur'an'ın hem

¹¹⁴Gürer, Betül, "İşârî Yorumlarda Nur Âyeti ve İçerdiği Semboller", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/11, s. 134. ss. 121-152, Yozgat 2017.

¹¹⁵Gürer, "İşârî Yorumlarda Nur Âyeti ve İçerdiği Semboller", 137.

¹¹⁶Ay, *Kur'an Ne söyler? Süfî Ne Anlar?*, s. 64.

¹¹⁷Kabakçılı, "İşârî Tefsirde Sembolizm", 348.

¹¹⁸Ay, *Kur'an Ne söyler? Süfî Ne Anlar?*, s. 56.

metin hem okuyucu kaynaklı pek çok sebepten ötürü çok katmanlı bir anlam boyutundan da söz etmek mümkündür. Kur'an'ı aşırı yorumlardan uzak tutma hassâsiyetini gösterirken, onun mana ufkunu daraltmamaya, anlam derinliğini sığalttırmamaya da özen göstermek, en dengeli tutum olsa gerektir.¹¹⁹

Bir çeşit te'vil olan bu yorum şekli, oldukça renkli ve zengindir. Bu tür yorumlarda bağlam çok fazla gözetilmemiştir. Sûfiler keşf ve şuhûd yoluyla elde ettiklerine inandıkları ve mârifet, ilm-i bâtın ve ilm-i ledün gibi adlarla nitelendirdikleri bilgileri kullanarak, metne istedikleri anlamları yüklemişlerdir. Geliştirdikleri tasavvufi terimleri ve onlara yükledikleri anlamları kuvvetlendirmek için âyet ve hadisleri kendi bakış açılarına göre değerlendirmişlerdir. Manevra alanının geniş tutulduğu bu yöntemle âyet ve hadisleri “serbest yorum metodu” diyebileceğimiz bir üslupla tevil etmişlerdir. Ancak yaptıkları yorumların şeriatın zâhirine aykırı olmamasına özen göstermişlerdir. Bu husus, klasik dönem tasavvuf kitaplarının karakteristik bir özelliğidir.¹²⁰

Dolayısıyla bir âyete verilen işârî anlamın, özelde o âyetin, genelde bütün âyetlerin sarahatine aykırı olmaması ve Kur'an'la çelişmemesi en önemli şarttır denilebilir. Diğer bir deyişle, İslâm'ın ruhuna aykırı olmayan yorumların reddini gerektiren bir sebep bulunmamaktadır. Nitekim bu çerçevede yapılmış olan bir işârî yorum, o yorumu yapan müfessirin kendi kanaatidir ve sübjektiftir.¹²¹

Kur'an'ı okuyan kişinin farklı şekillerde Kur'an'dan esinlenmesi mümkündür. Bu anlam zenginliğine bir şey demeye gerek yok. Ancak Kur'an'ın özüne ve temel mesajlarına aykırı olmamalıdır.¹²²

1.2.6. İşârî Tefsirde Zâhir-Bâtın Anlayışı

İslâm tefsir geleneğinde Kur'an, gerek ortaya çıkmış amelî, itikadî ve siyâsî mezhepler gibi sosyal ve pratik oluşumların, gerekse rivâyet, dirâyet, işârî, içtimâî gibi teorik ekollerin çalışma konusu olmuştur. Gerçek şu ki her ekol ve her oluşum, kendi mezhep, meşrep ve görüşlerini destekleyen nassları anlamı açık/zâhir naslar olarak görürken görüşlerini desteklemeyen yahut görüşlerine ters düşen nasları da anlamı kapalı/ yoruma muhtaç/ bâtın naslar olarak değerlendirmişlerdir.¹²³

¹¹⁹ Ay, *Kur'an Ne söyler? Sûfi Ne Anlar?*, s. 12.

¹²⁰ Şeker, Necmettin, “Hadislerle Temellendirilen Tasavvufî Hâller”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, s. 126-127, ss. 125-155, Iğdır 2012.

¹²¹ Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açidan İşârî Tefsir*, s.132.

¹²² Kabakçılı, Osman, “İşârî Tefsirde Sembolizm”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/46, s.344, ss. 337-349, 2013.

¹²³ Denizler, “Zahirî ve Batınî Anlam Açısından Kuran”, s. 103.

Âyetin *zâhir* manası dendiğinde, mücerred Arapça mefhumu ve en açık manası kastedilmektedir. Bu açıdan, bir âyetin Arapça lafızları itibariyle anlaşılan mefhûmât o âyetin *zâhir* manası sayılır. Âyetin *bâtın* anlamı denildiğinde ise lafız ve terkiplerin arka planında bulunan derûnî manalar kastedilmektedir.¹²⁴

Sûfiler her defasında aklın muhakeme ve istidlal yoluyla idrak ettiği *zâhir* bilgiden ayrı olarak, keşf ile idrak edilen bir “*bâtın*” bilginin bulunduğunu söylemişlerdir. Nasslarda aklın idrak ettiği manalar kadar, akıl üstü olan ve ancak tecellî sayesinde kavranabilen manaların da bulunduğu belirtilmektedir.¹²⁵

Nasslardan oluştuğu için dinin temelinde, nasslardan sonra o nassların nasıl anlaşılması gerektiği sorunu karşımıza çıkmaktadır. *Zâhir* ve *bâtın* bakış açısı ise bu nassların anlaşılması konusunda iki önemli anlayışı ortaya koymaktadır. Bununla birlikte dinî nassları anlama hususunda ortaya konulan bu iki bakış açısı, net bir çizgiyle birbirinden ayıramamakta, her bir bakış açısı, diğerine ait birtakım öge ve veriler içerebilmektedir. Kur’an’ın anlaşılması hususunda kendine has bir sistem oluşturan işârî tefsir ekolü, bu sistem çerçevesinde muazzam bir literatür meydana getirmiş ve İslâm dünyasında belli ölçüde kabul görmüştür. Böyle bir ekolün yorum metodunun merkezinde yer alan *zâhir* ve *bâtın* kavramlarının ilişkisi bu açıdan önemlidir.¹²⁶

Sûfilere göre *zâhir* ve *bâtın* ayırımı İslâm’ın özünde vardır. Çünkü Allah hem ez-*Zâhir* hem el-*Bâtın*’dır.¹²⁷ Allah’ın hem *zâhirî* hem de *bâtınî* nimetleri bulunmaktadır.¹²⁸ Kalbin derinliklerinde saklı bulunan kalbin fiillerine *bâtınî* ameller, kalbe ait fiillerin hükümlerine de *bâtınî* hükümler denilmiştir. *Bâtınî* fiilleri ve bunlara dair *bâtınî* hükümleri konu edindiği için tasavvufa “ilm-i *bâtın*” veya “fıkıh-ı *bâtın*”, kalbin fiillerine dikkat çeken sûfilere de “ulemâ-yı *bâtın*” adı verilmiştir.¹²⁹

Sûfilerin *zâhir*-*bâtın* ayırımına gitmelerinin en temel sebebi, kendi iç âlemlerinde zevk ettikleri derûnî manaların mahiyetini bu yolla ifade edebilme çabası olmalıdır.

¹²⁴ Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açıdan İşârî Tefsir*, s. 35-36.

¹²⁵ Tahralı, Mustafa, “Fusûsu’l-Hikem Şerhi ve Vahdet-i Vücud ile Alâkalı Bazı Meseleler”, *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi* içerisinde, çev. Ahmed Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, MÜİFV Yayınları, İstanbul 1994, I, s. 33-34.

¹²⁶ Denizler, “Zahirî ve Batınî Anlam Açısından Kuran”, s. 99-100. Ayrıca bkz. Denizler, Nurullah, *İşârî Tefsirde Zâhir-Bâtın İlişkisi -İsmail Hakkı Bursevî Örneği-* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2014.

¹²⁷“O, İlk ve Son’dur. Zâhir ve Bâtın’dır. O, her şeyi hakkıyla bilendir.” (el-Hadîd 57/3)

¹²⁸ “Göklerde ve yerde ne varsa hepsini Allah’ın hizmetinize verdiğini ve açıkça yahut gizlice üzerinizdeki nimetlerini tamamladığını görmediniz mi? Yine de insanlar arasında, hiçbir bilgisi, yol göstericisi ve aydınlatıcı bir kitabı olmadan Allah hakkında tartışıp duranlar vardır.” (Lokmân 31/20)

¹²⁹ Uludağ, Süleyman, “Kerâmet II”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 15, s. 14, s. 7-35, Ankara 2005.

Diğer bir açıdan Kur'an lafızlarının zâhirî anlamı “*ne diyor?*”; bâtinî anlamı ise “*ne demek istiyor?*” sorularının karşılığıdır.¹³⁰

Kur'an açısından âyetler açıklanmak durumunda olduğuna göre, sadece zâhirinden ibaret olmadığı anlaşılmaktadır. Kur'ân'ın tefekkür, tedebbür, tezekkür ve tertîl ile okunmasını öğütleyenler başta olmak üzere birçok âyetinin, onun zâhirî manasının ötesinde bâtinî birtakım manalarının da bulunduğu delâlet ettiği söylenebilir. Bununla beraber, kalbe gelmesi mümkün olan ilhâmâtın ne derece sâdık ve müstakîm olduğu yine Kur'ân ve Sünnet mizanından geçirilerek test edilmelidir.¹³¹

Yapılan yorum genel anlamda İslâm Şer'iatı ve Kur'an çerçevesi içinde kalmalı, müfessir yaptığı yorumun murad-ı ilâhî değil kendi sübjektif anlayışı olduğunu bilmeli, dolayısıyla kendi yorumlarını başkalarına da tasdik ettirmeye çalışmamalıdır.¹³²

Bâtinî yorumlar konusundaki görüşler iki madde halinde özetlenebilir. Birincisi: İslami temel bilgilere/dinin temel ilkelerine aykırı olduğu için özü itibariyle batıl olduğu için kabul edilmesi mümkün olmayan yorumlar. İkincisi: özü itibariyle doğru olan manalardır. Sûfiler bu manaları Kur'an ve hadiste onların anladıkları anlamlardan farklı manaları içeren lafızlarla temellendirmekte ve bu yorumlarına da “işârât” diye isimlendirmektedirler. Nitekim Ebu Abdurrahman es-Sülemî'nin “Hakaiku't-Tefsîr” adlı eserinde buna dair pek çok örnek bulmak mümkündür. Ancak bu tür yorumlarda da lafız sadece bu anlama geliyor denilmesi Allah'a iftira olduğu için doğru değildir. Böyle bir iddia içermeyen yorumlar ise lafzın delâleti türünden değil i'tibar ve kıyas kabilinden yapılan yorumlardır. Bu yorumlar bir tür kıyastır. Fıkıhçılar bu tür yorumları kıyas, sûfiler ise işâret olarak isimlendirmişlerdir. Sonuç olarak bu yorumların da sahih ve bâtıl olanları vardır.¹³³

Ehl-i sünnet, âyetlerin hüküm ve haber bildiren zahirî manaları olduğu gibi hikmet, sır ve işaret içeren batınî yönlerinin bulunduğunu da kabul eder. Hükümde âyetlerin zahirini esas alır, batınî manaları, tevil ve işaretleri zahirî ölçülerle kontrol eder.¹³⁴

¹³⁰ Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açıdan İşârî Tefsir*, s. 36-37.

¹³¹ Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açıdan İşârî Tefsir*, s.72-74.

¹³² Gördük, “‘Tefsir-Te'vîl’ Ayrımı ve İşârî Tefsirin Öznel Mahiyeti Bağlamında ‘Yorum-Algı’ Sorunu”, 11.

¹³³ İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takiyyüddîn Ahmed, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, nşr. Âmir el-Cezzâr-Enver el-Bâz, Dâru'l-Vefâ, 2005, XIII, s.128-130.

¹³⁴ Selvi, Dilaver, “‘Her Ayetin Bir Zahirî ve Bir Bâtını Vardır’ Hadisindeki Zahir ve Batın Kavramları Üzerine Değerlendirmeler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11/2, s. 8, ss. 7-41, Samsun 2011.

1.2.7. İşârî Yorumun Bâtınî Yorumdan Farkı

Sûfiler nassların herkes tarafından anlaşılan lafzî ve lügavî manalarını “zâhir” olarak nitelendirirken, nassların ancak belli bir grup tarafından anlaşılan derûnî/içsel, özel ve saklı/gizli manalarını bâtın olarak nitelendirmişlerdir. Bâtınî düşünce ve Bâtınîlik ezoterik (esoteric) ve ezoterizm (esoterism) diye ifade edilirken, zâhirî yaklaşımlar ekzoterik (exoteric) ve ekzoterizm (exoterism) kelimeleriyle dile getirilmiştir.¹³⁵

İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200) bâtınî fırkaları Bâtıniyye, İsmâiliyye, Sebeiyye, Bâbekiyye, Muhammira, Karmatiyye, Hürremiyye, Talîmiyye diye sekiz grupta tasnif etmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin tespitiyle bunlar Kur'an ve hadislerin zâhirleri yanında bir de bâtınlarının olduğunu iddia etmişlerdir. Diğer yandan bu bâtınî zümreler şeriatı ve ibadetleri askıya almışlardır.¹³⁶ Bahsi geçen fırkalar gibi sûfiler de nassların zâhirî manalarının yanında bâtınî anlamlarını dikkate almışlardır. Ancak sûfilerin bu bâtınî fırkalardan farkı, şeriat ve ibadetleri askıya almayışları, bilakis şeriat ve ibadet esaslarına aşırı bağlılıklarıdır.¹³⁷ Bâtınî tefsirlerin bir diğer temel özelliği, Kur'an'ı nazil olduğu tarihsel bağlamından koparmak ve onu boşluğa inmiş ve bir çırpıda telif edilmiş yazılı bir metin gibi algılamaktır. Bu algılama tarzı anakronizmle malul bir yaklaşımdır. Bu yönüyle bâtınî tefsir Kur'an'ın muhkem ve son derece açık bir anlam örgüsüne sahip ifadelerini bile tahrifle eşdeğer bir yorumlama biçimidir.¹³⁸

Bâtınîlere göre, her nassın bir zâhiri bir de bâtını vardır, fakat muteber olan bâtındır. Dolayısıyla göstermelik olan zâhir, kendisiyle amel etmeye gerek duyulmayacak kadar önemsizdir. İşârî tefsir erbabının “bâtın”dan kastı ise âyetlerin zâhirî ve sarîh anlamının ötesindeki derûnî boyutudur. Diğer bir anlatımla, Kur'an'ın zâhirini inkar ederek İslâm çizgisi dışına çıkan müfrit bir grup niteliğinde olan *Bâtınîlik*

¹³⁵ Uludağ, Süleyman, “Başlangıçtan Günümüze Tasavvufta Usûl Meselesi”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi*, İSAV Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, II, s. 1045-1048.

¹³⁶ İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân, *Telbîsü İblîs*, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kahire 1986, s. 100-109.

¹³⁷ Karapınar, Fikret, “Rivayetlerde İşârî Yorum”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 5/2, s. 90, ss. 89-104, İstanbul 2007.

¹³⁸ Öztürk, Mustafa, *Kur'an ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vil Geleneği*, Kitâbiyât, Ankara 2003, s. 222. Ayrıca bkz. İçme, Mehmet, *Bâtınîlik ve Ortaçağ İslâm Dünyasına Etkileri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2018.

akımı mensuplarının öne sürdükleri fikirlerin, mârifet ehli âlimlerin âyet yorumları ile oluşan *işârî tefsir* geleneği ile ilgisi bulunmamaktadır.¹³⁹

Yapılan işârî yorumlar, âyetlerin zâhir anlamlarının yanı sıra, âyetlerin şümulünde bulunan mana tabakalarında mevcut olduğu düşünülen ve kanaat getirilen manalardır. Dolayısıyla âyetlerin zâhiri anlamı reddedilmediği sürece, işârî anlam boyutuyla ilgili bazı kanaatlere sahip olmanın İslâm’a aykırı olduğu söylenemez.

Söz konusu alanın hem oldukça hassas hem de suistimale çok müsait olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle İslam âlimleri, aşırılığa kaçılmasını önlemek için bazı şartlar ileri sürmüşlerdir. Dolayısıyla, şartlarına uygun olarak yapılmamış işârî tefsirler makbul sayılmamaktadır.¹⁴⁰

1.2.8. İşârî Tefsirin Geçerliliği ve Problemleri

Diğer taraftan, zâhir-bâtın ayrımı da oldukça tartışmalıdır.¹⁴¹ Kabul etmeliyiz ki “bâtın” kelimesi çokça istismar edilen, içi farklı şekillerde doldurulan pörsümüş bir kavramdır. Bu da büyük ölçüde bâtinî anlam üzerine kurulu olan işârî tefsir geleneği için önemli bir sorun olarak durmaktadır. Mutasavvıflar, zâhir-bâtın konusunda çok daha ileri giderek, her âyet için zâhir, bâtin, had ve matla‘ gibi dört ayrı mana olduğunu söylemektedirler. Zâhirden maksadın tilâvet, bâtından maksadın anlayış, had ile kastedilenin helâl ve haram hükümleri, matla‘ ile kastedilenin ise va‘d-vaîd’i ve Allah’ın muradını anlamak olduğunu söyleyenler olmuştur. Ancak her âyetin zâhiri, bâtını, hadd ve matla‘ı olduğunu belirten haberin Rasûlullah’a (a.s) isnadı sahih değildir. Bu rivâyet, en yüksek ihtimalle Hasan el-Basrî’den (h. 110) mevkûf veya mürsel olarak nakledilmiştir. İbn Teymiyye’nin (ö. 728/1327) de belirttiği gibi, Kur’an’ın dört ayrı manasından söz eden rivâyeti, ilim ehlinde hiç kimse nakletmemiştir. Benzer rivâyetler de bundan farksızdır. Güvenilir hadis kitaplarında bu manâda bir rivâyet yer almamaktadır. Durum böyle olduğu halde her âyet için bâtinî anlam arayışında olmak doğru olmayacaktır. Zaten mutedil sûfîlerin de her âyet için bir bâtinî anlam arayışında olmadıklarını görürüz. Yani işârî tefsire yer veren tefsirlerde, çoğu kez diğer tefsirlerde bulunan izahlar dışında herhangi bir bâtinî yoruma yer verilmeyişi de bu yüzden olsa gerektir.¹⁴²

¹³⁹ Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açıdan İşârî Tefsir*, s. 230.

¹⁴⁰ Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açıdan İşârî Tefsir*, s. 278.

¹⁴¹ Zâhir-Bâtınla ilgili değerlendirmeler için bkz. Öztürk, Mustafa, “Tefsirde Zahir-Bâtın Düalizmi ya da Tasavvufi Aşırı Yorum”, *İslâmiyât*, 2/3, ss. 101-120, Ankara 1999.

¹⁴² Dereli, Muhammet Vehbi, “İşârî Tefsirlerin Geçerliliği ve Problemleri Üzerine”, *Dokuz Eylül*

Bir diğer problem ise özgünlük noktasındadır. Temelleri tasavvufun ortaya çıkış zamanına kadar uzanan tasavvufî tefsirlerde, hicri VIII. asırdan itibaren orijinalite kaybolmaya başlamış; yapılan tefsirler, eskiden yapılanlara bir katkı sağlamadığı gibi onların fikrî seviyesinden de çok gerilerde kalmıştır.¹⁴³

Yine konuyla ilgili bir başka husus da devamlılık meselesidir. İşârî tefsirlerin belli bir dönemden sonra kesintiye uğradığını görüyoruz. Geçmiş son derece parlak olan işârî tefsir hareketinin, neredeyse Âlûsî'den sonra yeni tefsirler oluşturmadığını yahut oluşturamadığını ifade edebiliriz. İşârî tefsir kaynaklarını sıralayanlar, hep Tüsterî ile başlayıp, Âlûsî ile noktayı koymuşlardır. İşârî tefsir geleneğinin niçin hâlen devam etmediği hususunda da farklı nedenlerden söz edilebilir:

Her şeyden önce, son asırlarda ve özellikle çağımızda tüm dinî ilimlerde, geçmişe nazaran önemli ölçüde bir yavaşlama, çalışmalarda genel bir azalmadan söz edebiliriz. Kur'an tefsiri yazma konusunda önceki tefsirler, yaygınlıklarını ve geçerliliklerini korumaktadırlar. İşârî tefsir hareketi de aynı kaderi paylaşıyor görünmektedir.

Ayrıca tasavvufî çevrelerin genel itibarıyla –belki bilinçli olarak değil ama– çağımızda Kur'an üzerinde çalışmaktan biraz daha uzak bir görüntü içerisinde bulunmaları da işârî tefsir geleneğinin devam etmemesinde bir etken oluşturmaktadır. Yine, geçmişe bağlılık, önceki âlimlerin dediklerine sâdık kalma ve onları taklit, İslâm dünyasında halen azımsanmayacak oranda geçerliliğini sürdüren bir anlayıştır. Geçmişte yapılanların mükemmel kabul edilmesi, onlara yeni şeyler ekleme konusunda insanların kendilerini yeterli görmeyişleri de kanaatimizce bu tür çalışmaları azaltmıştır.

İşârî tefsir faaliyetlerinin devam etmemesindeki bir başka etken de onun gerekliliğine inananların azalması ve o hâli yaşayanların ya da yaşadığı iddiasında olanların kaybolmaya yüz tutması olabilir. Çünkü sûfiler, Kur'an'ı yaşadıkları haller doğrultusunda anlamlandırdıklarını söylemekteydiler. Böyle bir hâlet-i rûhiyeyi yaşamayan kimselerden bu tarz tefsirlerin beklenemeyeceği âşikârdır.¹⁴⁴

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2/34, s. 139, ss. 129-147, İzmir 2011.

¹⁴³ Dereli, "İşârî Tefsirlerin Geçerliliği ve Problemleri Üzerine", 143.

¹⁴⁴ Dereli, "İşârî Tefsirlerin Geçerliliği ve Problemleri Üzerine", 144.

1.2.9. İşârî Tefsir Ekolünün Tefsire Olumlu ve Olumsuz Etkileri

İşârî yorum ehli tarafından yapıldığında faydalı olabileceği gibi ehil olmayan art niyetli kişiler tarafından yapıldığında son derece zararlı sonuçlar ortaya çıkabilir. İşârî yorum/tefsir geleneğinin tefsire kattığı olumlu etkilerin şunlar olduğu söylenebilir:

Sûfiler de hem nazarî hem de amelî olarak nefis terbiyesi, zühd, takva, mârifetullah ve muhabbetullah gibi konulara odaklandıkları için Kur'an'daki bu konularla ilgili âyetleri diğer İslâmî disiplinlerin temsilcilerine göre daha iyi anlayabilir ve yorumlayabilirler. Onların bu anlayışları ve yorumlarını yazıya dökerek kaydetmeleri, elbette faydalı olmuştur.

Sünnî İslâm'ın mistik temsilcileri olan sûfiler ise yaptıkları işârî yorumlarla Kur'an'ın bâtinî manalarının Sünnî düşünceyle tenâkuz teşkil etmediğini, Kur'an'ın bâtinînden Şî-Bâtînlilik'in çıkmayacağını zımnen göstermiş oldular ve böylece bu fırkaların İslâm dünyasında yayılmasının önüne ciddi bir set çektiler. Bu noktada özellikle Gazzâlî'nin bir yandan Bâtînlilikle amansız bir mücadeleye girerken öte yandan kendisinin de Kur'an'ın bâtinî olduğunu vurgulaması ve buna bağlı olarak çeşitli âyetleri Sünnî anlayışa uygun bir şekilde işârî yorumlara tâbi tutmasını bu açıdan değerlendirmek gerekir.¹⁴⁵

İşârî tefsirler vasıtasıyla, pek çok âyette bahsi geçen konuları tarihte yaşanıp bitmiş bir hâdise olarak değerlendirilmekten kurtulup hayatın çeşitli yönlerinde insanlığa rehber olacak bir ibret vesilesi olarak geniş bir alanı kapsayacak, yeni olgu ve olaylara adapte edilecek şekilde yorumlanmıştır.

Şurası bir hakikattir ki insanların bir kısmının aşk ve vecd yönleri baskındır. Bunun sonucu olarak da dinî konularda mistik eğilimlidirler. Buna bağlı olarak da dinî metinleri, özellikle de Kur'an'ı akıl süzgecinden değil aşk imbiğinden geçirerek okumayı, anlamayı ve yorumlamayı benimseyebilirler. Allah'ın sözleri, onlar için bir nazariyat kitabından çok bir mâşukun sözleri gibi değerlendirilebilir. İşte işârî tefsirin, hem bu yorumları yapanlar hem de bunları okuyanların ihtiyaçlarına cevap verme noktasında önemli bir boşluğu doldurduğu söylenebilir. Zâhire muhalif olmayan işârî yorumlar, tefsiri tek düzelikten, yavanlıktan kurtarmış; ona derinlik ve çok boyutluluk kazandırmış, âyetlerin farklı noktalardan bakıldığında farklı mana delâletlerine sahip

¹⁴⁵ Ay, *Kur'an Ne söyler? Sûfî Ne Anlar?*, s. 36-37.

olabileceğini göstermiştir. Dolayısıyla işârî yorumlar, umumu itibariyle tefsir açısından bir zenginlik olarak değerlendirilebilir.¹⁴⁶

İşârî yorum/tefsir anlayışının olumlu etkilerinin yanında olumsuz etkilerinden de söz edilebilir. Kur'an'ın zâhirine tamamen aykırı olan bazı yanlış yorumlar, “işârî tefsir” kılığında sunulmuş ve bu yorumların keşf ile elde edildiği iddia edilmiştir. Fâsîd, yanlış ve aşırı yorumların “keşif” ile elde edildiğinin iddia edilmesi, bazı insanların gözünde “keşif”in değerinin düşmesine sebep olmuştur.¹⁴⁷

1.3. Hadisler ve İşârî Yorum

Diğer İslâmî disiplinlerin Kur'an'dan sonra ikinci kaynağı hadisler olduğu gibi, tasavvufî hayat ve düşüncenin de Kur'an'dan sonra ikinci kaynağı, hadisler, yani Hz. Peygamber'in sözleri, tavsiyeleri ve yaşama şeklidir. Hatta tasavvufun şekillenmesinde hadislerin ve diğer rivayetlerin Kur'an'dan geri kalmayacak şekilde etkili ve önemli olduğu ifade edilebilir. Bu hadisler, sûfilerin birçok anlayış, düşünce ve fikirlerinin temel taşı olmuşlardır. Ayrıca tasavvuf ehlinin başlangıçtan beri hadis ilmiyle meşgul olmaları ve ilk sûfilerin çoğunluğunun muhaddis olması, ister istemez tasavvufla hadis arasında yakın bir ilişki meydana getirmiştir.¹⁴⁸

Kur'an'ı tefsir ederken kullanılmış olan işârî yorum yönteminin, özellikle zâhidâne yaşam tarzını benimseyen sûfî âlimler tarafından hadisleri anlamada da bir metot olarak benimsenmiş ve kullanılmış olduğu bilinmektedir. İslâm'ın ilk yıllarından itibaren Kur'an tefsirinde kullanılan işârî yöntem, eş zamanlı olarak Hz. Peygamber (sav)'in hadislerinde de kullanılmıştır. Dolayısıyla işârî tefsir için çizilen şer'î çerçeve ve geçerli olan şartlar aynı şekilde işârî açıdan yapılacak hadis şerhleri için de geçerlidir. Nitekim hadisler de âyetler gibi, hüküm istihrac edilen birer nass durumundadır.¹⁴⁹

Mutasavvıfların hadisleri yorumlama metotlarından olan işârî yöntemi ortaya koyabilmek için onların Kur'an'ı tefsir ederken kullandıkları teknik ve metotları öncelikle ortaya koymak ve bilmek gerekir. Zira metot açısından bakıldığında sûfilerin Kur'an'ı yorumlama teknikleri ile hadisleri yorumlama teknikleri arasında fark olmaması gerekir. Çünkü hem Kur'an hem de hadis sonuçta birer dinî metindir.

¹⁴⁶ Ay, *Kur'an Ne söyler? Süfî Ne Anlar?*, s. 38.

¹⁴⁷ Ay, *Kur'an Ne söyler? Süfî Ne Anlar?*, s. 39.

¹⁴⁸ Selvi, Dilaver, *Tefsirlerin Tasavvufta Bakışı Kur'ân ve Tasavvuf*, Hoşgörü Yayınları, İstanbul 2012, s. 36.

¹⁴⁹ Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açıdan İşârî Tefsir*, s. 61.

Bununla birlikte genelde mutasavvıflar işârî yorum metodunu öncelikli olarak Kur'an'a uygulamışlardır.¹⁵⁰

1.3.1. Hadislerin İşârî Yorumuna Yönelik Kurallar

Mutasavvıflar hadislerin bir kısmını, kendi düşünce ve görüşlerine delil olabilecek şekilde kullanmışlar, buna paralel olarak da kendilerine özgü sayılabilecek bir yorumlama metodu getirmişler ve bu metoda ise, işârî, bâtinî veya irfanî yorum ismi verilmiştir. Daha sonra zengin literatür oluşmuştur.

Sûfiler hadis rivâyeti konusunda çokça tenkit edilseler de bu tarz yorumlama şekliyle hadis yorumlarına canlılık ve zenginlik getirdikleri söylenmiştir.¹⁵¹

Sûfilerin, temel dayanaklarının âyet ve hadis olduğunu ortaya koyduktan sonra işârî hadis şerhinin şartları şöyle sıralanabilir: **1)** Verilen manaların doğruluğuna başka âyet ve hadisten destek olmalı. **2)** Hükümler, Kur'an ve sünnete uygun olmalı. **3)** Verilen manalar/hükümler, lafzın ve şeriatın zâhirine ve akla ters düşmemeli. **4)** Yapılan yorumların mesnetli olabilmesi için âyet, hadis, şiir vs. deliller getirilerek önce gerekli görüldüğünde kelimelerin tahlili yapılmalı. **5)** İşârî yorumun esaslarından biri de metinlerde geçen lafız, terkip ve cümlelerin anlatım özellikleri açısından, arka planda dahi olsa, yapılan işârî yoruma imkân ve işaret vermesidir. Buna metnin bâtinî yani arka plandaki anlamı da denebilir. Binaenaleyh siyak ve sibakla birlikte, varsa sağlam sebebi vürûd da tespit edilerek hadisin zikredildiği ortam ile metnin anlamı ortaya konulmaya çalışılmalı. **6)** Hadisin te'vili ümmetin icma'nının dışına çıkmamalı. **7)** Hadis, zâhirî şerhlerde olduğu gibi tek açıdan değil, değişik açılardan ele alınarak şerh edilmeli ve tek anlamda ısrar edilmemeli. **8)** Hadis, ihtilaf konusu rivâyetlerden ise, mevzu ile alakalı diğer rivâyetler muhtelifü'l-hadis ilmi bağlamında ele alınarak çözülmeye çalışılmalı. **9)** Her zaman olduğu gibi, sonunda "En iyisini Allah bilir", "İnşallah" ve "Muvaffakiyyet Allah'tandır." gibi ifadelerle ihtiyat elden bırakılmamalı. **10)** Metni zorlayan, haddi aşan hatta ilgisi olmayan, tamamen saptırıcı ve ilgisiz yorumlardan da kaçınılmalı, verilen mananın mutlaka metinle bir ilgi ve alakası bulunmalıdır.

Özellikle ilk dönem sûfileri, Resûl-i Ekrem'in (sav) hadislerini şerh ederken genellikle, *zâhirî ve işârî yorum* tarzını tercih etmişlerdir. Onların az da olsa *bâtinî yoruma* kaydıkları görülmektedir. Bâtinî te'villerin az olması, ilk devir sûfilerinin Allah Resûlü'nün (sav) hadislerini anlamadaki istikametlerinin muhaddislerle aynı yönde

¹⁵⁰ Yıldırım, "Hadisleri Anlamada İşârî Yorum", 18.

¹⁵¹ Yıldırım, "Hadisleri Anlamada İşârî Yorum", 34-35.

olduğunu göstermektedir. İki ekolün arasındaki en temel fark, sûfilerin ahkâm hadisleri dâhil olmak üzere hadislere, genellikle işârî (manevî) yönden yaklaşmalarıdır.¹⁵²

1.3.2. Sûfilerin Hadise ve Şerhine Katkıları

Diğer âlimler gibi sûfiler de daha başlangıçtan itibaren Kur'an'dan sonra dinin ikinci kaynağı olarak hadisi kullanmaktadırlar. Her Müslüman için olduğu gibi, onlar için de hadis vazgeçilmez temel dayanaktır. Bir fakih, müfessir, tarihçi, kelâmcı vs. ne kadar hadis biliyorsa özellikle ilk beş asrın sûfî âlimleri de hemen hemen onlar kadar hadis bilmekte, hadise düşüncelerinde yer vermekte, hadis öğrenmeye gayret göstermektedir.

Ancak sûfiler diğer şârihlerden farklı olarak ahkâm hadislerini ahlâkî/işârî açıdan ele alarak hükümlerin ahlâkî boyutunun altını çizmişlerdir. Kısaca ifade etmek gerekirse onlar, Kur'an ve hadise işârî yorumu katmakla kalmamışlar, ahkâm konularına ahlâkî bakış açısını getirerek 'ahlâk-fıkıh' ilişkisini de kazandırmışlardır.¹⁵³

1.3.3. Sûfî Yorumun Özgünlüğü

Sûfilere göre âyetlerin yanı sıra hadislerin de zâhir anlamlarının yanında bâtın manâları vardır. Tasavvufî hadis yorumculuğu zâhire karşılık bâtına, ibâreye karşılık işâretlere, ibret ve i'tibâra, hükümlere karşılık hikmetlere dayanır. Her şeyden önce tasavvufî yorum söyleneni değil, söylenmek isteneni temel alır. Tasavvuf geleneğinde görünenden görünmeyen bilgisine ulaşma arzusu, en genel anlamda zâhire karşılık bâtının temel alınması yorumculuk bakımından kayda değerdir. Tasavvuf geleneğinde bir metnin anlaşılması ve yorumlanmasında en çok başvurulan bu temel kavramlar sûfî ya da ârifî doğrudan metin ya da ibârede görünmeyen ancak saklı bulunan bir bilgiyi arama ve onu yorumlamayla baş başa bırakmaktadır. Özellikle maksatların ve hikmetlerin tespitinde bu kavramların göreceği işlev önemlidir. Nitekim ibret ve i'tibâr olmadan tek başına ibâre hakîkate ve maksada götürmez. Ancak ibârelerden tamamen kopuk, bağımsız ibret ve i'tibârların da bizleri hakikate ulaştıramayacağı bir gerçektir.¹⁵⁴

Kur'an-ı Kerîm âyetleri nasıl *sembollerle/işârî yolla* tefsir edilerek ona rûhânî/manevî anlamlar uygun görülmüş ve böyle bir sistem geliştirilmişse, hadislerin de

¹⁵² Karapınar, "Rivayetlerde İşârî Yorum", 102-103.

¹⁵³ Karapınar, "Rivayetlerde İşârî Yorum", 92.

¹⁵⁴ Gökçe, Ferhat, "Hadislerin Hikmet/Hikemî Yorumu -Sadreddin Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi Özelinde", *Universal Journal of Theology*, 2/1, s. 2, ss. 1-35, 2017.

zâhir/dış anlamları yanında, insanların rûhânî yönden terbiye edilerek gelişmelerini sağlayacak açıklamaların yapılması yolu da ilk asırdan itibaren başlamış bir ilim/fikir, daha doğrusu manevî açıdan doyurucu bir sülûk ve terbiye hareketidir. Sûfiler tıpkı Kur'ân-ı Kerîm âyetlerine işârî manalar verdikleri gibi hadisler için de aynı yöntemi uygulamışlar; gerek zâhirî gerekse işârî yolla yorum faaliyetlerini sürdürmüşler, böylece hadis yorumculuğuna yeni ve aşkın bir boyut eklemişlerdir. Dolayısıyla işârî hadis yorumu, zâhirî hadis yorumu gibi Resûl-i Ekrem (sav) ile birlikte ihtiyaca binaen ortaya çıkmış ve daha sonra da sistemli olarak günümüze kadar devam etmiştir.

Hadislerin zâhirî yorumunun da ötesine geçerek işârî bir tavır takınmak sûfilere özgü bir tavidir. Onlar, insanın iç dünyasına, kalbine, gönlüne ve ruhuna hitap etme konusunda diğer İslâm âlimlerinden daha çok başarılı gözükmektedirler. Fıhkî ihtilaflardan ve mücerret tartışmalardan uzak durarak âyet ve hadisleri ahlâkî ve manevî yönden yorumlamaları, ahkâma dair hadisleri açıklarken bile benzer tavrı sürdürmeleri, sûfilerin bu yorum tarzını ne kadar önemsediklerini açıkça göstermektedir.¹⁵⁵

¹⁵⁵ Karapınar, “Hadisleri Anlamada İşârî Yorum”, 92-93.

BÖLÜM II

SÛFÎ MENÂKİBNÂMELERİNDE GEÇEN KAVRAMLAR VE YER ALAN BAZI ÂYET VE HADİSLERİN İŞÂRÎ YORUMLARI

Bu bölümde kültür tarihimizin şekillenmesi ve aktarılmasında önemli yere sahip olan sûfî menâkıbnâmelerinde işârî yoruma tâbî tutulan bazı âyet ve hadisler tespit edilmiş olup yapılan işârî yorumların tespiti sonrasında tasniflendirme yapılmıştır. Türkçe alfabetik sırayla kavram ve konular ele alınmış ve işârî yorumlarla ilgili “Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi” kısmında belirtildiği şekilde değerlendirmeler yapılmıştır.

2.1. Âlem

Birçok sûfinin ortak fikrini dile getiren İbn Arabî’ye (ö. 638/1240) göre, Allah-âlem münasebetlerinde Yüce Allah bir taraftan kendi zâtiyyetini, yüceliğini, mutlak tekliğini, mutlak benzemezliğini, tümüyle idrak edilip kuşatılamazlığını ezelden ebede korurken diğer taraftan da âleme sonsuz isim ve sıfatları ile tecellî etmektedir. Hatta âlemi her an ayakta tutan ve onun varlığını sürdürmesine imkân tanıyan O’nun tecellîleridir. Aynı şekilde ruh da kendi aslî ilâhî orijinini, zâtî tekliğini ve özünü korumakla birlikte bedenın tüm faaliyetlerine hep birden iştirak eder. Hatta bedeni her an ayakta, canlı tutarak varlığını sürdürmesine imkân tanır. Allah ile âlem arasında ontolojik anlamda mutlak bir uzaklık değil sıfatların tecellîsi cihetinden bir yakınlık ve her an canlı, dinamik bir ilişki vardır. Bu dinamik ilişkiyi ve yakınlığı sağlayan temel gerçeklik ise ilâhî sıfatlar ve onların tecellîleridir. Bu itibarla başta İbnü’l-Arabî olmak üzere sûfiler yüce Allah ile âlem arasında, mutlak manada ayırıştırıcı ve âleme Mutlak Vücûd’dan bağımsız bir varlık alanı tanıyan kalın çizgiler çizmezler. Zât-ı ilâhînin âlemden münezze oluşu cihetinden bir çizgiden bahsedecek olursak bu çizgi berzahın hakikatine uygun olarak, bir yönden ayırıp sınır çizen, engelleyici diğer yönden de birleştirip erişilmesine imkan tanıyan latif bir çizgidir. Allah-âlem-insan münasebeti noktasında bu tarz bir tasavvur Allah’a yönelme O’nu tanıma ve dinî şuur noktasında insana olağanüstü bir enerji verir. Zira bu anlayış münezze ve müteâl olan Allah’ın bir yönden insana yakınlığını müjdelir. Söz konusu bu yakınlığın sûfilerin bizzat kendi manevî tecrübelerinde müşahedenin zevkine varma ve şer’î olarak emredilen ibadetleri

kurbiyet bilinci üzere her yönden O'na yönelerek îfâ etme şeklinde yansımaları vardır.¹⁵⁶

Tablo 1.

Âlem Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

“(Kur'an) yeri ve yüce gökleri yaratan Allah tarafından peyderpey indirilmiştir.”	(Tâhâ 20/4)
“Rahmân arşa istivâ etmiştir.”	(Tâhâ 20/5)
“Gecenin bir kısmında uyanarak, sana mahsus bir nafîle olmak üzere namaz kıl.”	(el-İsrâ 17/79)
“(Ey Muhammed!) Biz, Kur'an'ı sana güçlük çekesin diye indirmedik.”	(Tâhâ 20/2)
“Biz sana doğrusu apaçık bir fetih ihsan ettik.”	(el-Fetih 48/1)
“Eğer sen olmasaydın felekleri yaratmazdım.”	
“Gözü kaymadı ve sınırı aşmadı.”	(en-Necm 53/17)
“(Resûlüm!) Şayet dileseydik, elbet her ülkeye bir uyarıcı (peygamber) gönderirdik.”	(el-Furkân 25/ 51)
“Dünya bir leştir.”	

Âlemle ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 1’de belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Menâkıbnâmelerde, belirtilen âyet ve hadislerle ilgili olarak sûfilerin yorumları şu şekildedir:

Şems-i Tebrizî’ye göre âlemden maksat iyi işlerdir. İyi iş beraberinde can huzurunu getirir. Can huzuru ise Allah’a olan ihtiyacı ve imanı artırır. İlmin kabuk, iyi

¹⁵⁶ Çakmaklıoğlu, M. Mustafa, “İbnü’l-Arabî’ye Göre İlâhî İsimlerin Âlemde Tecellisi: Allah-Âlem Münasebeti Etrafında Ortaya Çıkan Bazı Problemler”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 31, s. 30-31, ss.1-32, Ankara 2013. Ayrıca bkz. Gürlek, Ahmet Fatih, *Kur'an Bağlamında Âlemin Allah'ın Varlığına Delâleti* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2015; Karagöz, Nahide, *Kur'an-ı Kerim'de Âlem Kavramı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2009.

amelin ise öz olmasından dolayı Allah’a ihtiyaç duymadıktan, âhirete iman etmedikten ve iyi ameller yapmadıktan sonra hiçbir ilmin faydası yoktur. Çünkü iyi amel, dünya ve âhirette kişinin şerefine artmasına vesiledir. Bir kişide aranması gereken özellik, ilim ve iyi ameldir. Onun, âlemle ilgili belirtilen yorumunda ilim-amel birlikteliğine ve güzel amele vurgu yaptığı görülür.

“(Kur’an) yeri ve yüce gökleri yaratan Allah tarafından peyderpey indirilmiştir.”¹⁵⁷

Rûhu’l-Beyân’da belirtildiğine göre “O” yani Kur’an “yeri ve yüce gökleri yaratan” yokluktan varlığa çıkaran “tarafından peyderpey indirilmiştir.” Yerin ve göklerin yaratılmasının özel olarak zikredilmesi, onların âlemin temeli ve aslı olmalarındandır. Yerin önce getirilmesi, duyu organlarına daha yakın ve kul açısından daha bâriz olmasındandır. Göklerin “yüce” diye vasfedilmesi onu yaratanın azametini göstermek içindir.¹⁵⁸

Ariflerin Menkıbeleri’nde Şems-i Tebrîzî, âlemden söz ettiği bölümde âyette geçen “yer”i Hz. Muhammed’in vücudu; “gökler”i ise onun düşüncesi, tasavvuru ve parlak muhayyilesi şeklinde yorumlamıştır.

“*Rahmân arşa istivâ etmiştir.*”¹⁵⁹

Ruhu’l-Beyân’a göre bu âyette kastedilen Hak Teâlâ’nın şerefli iradesinin kâinâtı yaratmaya ve onu idare etmeye iradesinin taalluk etmesidir. Çünkü Bârî Teâlâ intikal ve hulûlden berîdir. İbadet edenlerin yeryüzünde bedenleriyle nereye yöneceklerini bilmeleri için Kâbe yaratıldığı gibi, semâda kalpleriyle nereye yöneceklerini bilmeleri için de Yüce arş yaratılmıştır.¹⁶⁰

Ariflerin Menkıbeleri’nde Şems-i Tebrîzî bu âyette geçen “tasarruf etti (istivâ etti)” sözüne, “nasıl sorusunu sormadan, mahiyetini merak etmeden, sorgulamadan sadece iman noktasında tasdik ederek inandık” der. Menâkıbnâme’nin, belirtilen âyetle ilgili yorumun bulunduğu bölümünde *Mesnevî*’ye gönderme yapılarak, “gönül tahtı, hevâ ve hevesten temizlenerek bayındır oldu ve “*Rahmân arşa istivâ etmiştir.*”¹⁶¹ âyeti

¹⁵⁷ Tâhâ 20/4.

¹⁵⁸ Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu’l-Beyân: Kur’an Meâli ve Tefsiri*, trc. Hasan Kâmil Yılmaz v.dğr., Erkam Yayınları, İstanbul 1437/2016, XIII, s. 157.

¹⁵⁹ Tâhâ 20/5; el-Furkân 25/59.

¹⁶⁰ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân: Kur’an Meâli ve Tefsiri*, XIII, s. 157.

¹⁶⁰ Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu’l-Beyân: Kur’an Meâli ve Tefsiri*, trc. Hasan Kâmil Yılmaz v.dğr., Erkam Yayınları, İstanbul 1437/2016, XIII, s. 157.

¹⁶⁰ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân: Kur’an Meâli ve Tefsiri*, XIII, s. 157.

¹⁶¹ Tâhâ 20/5; el-Furkân 25/59.

indi” anlamındaki beyitine yer verilir. Allah’ın âleme hükümrانlığından bahseden bu âyetin aynı zamanda kalp temizliğiyle de irtibatlandırarak yorumlandığı görülür.

“*Gecenin bir kısmında uyanarak, sana mahsus bir nafil olmak üzere namaz kıl.*”¹⁶²

Şems-i Tebrîzî bu âyeti, zâhirî anlamının dışında “Levh-i Mahfuz”dan okumak gerektiğini söyler ve şu yorumu yapar: Hz. Muhammed ayakları şîşecek kadar tek ayağı üzerinde geceleri namaz kıldı. Allah Teâlâ’dan Hz. Muhammed’e, kendisinin buna ihtiyacının olmadığı ve O’na zorluk olsun diye de teheccüt namazını buyurmadığı emri geldi. Hz. Muhammed ise Allah’a olan aşkının coşmasından dolayı teheccüt namazı kıldığını, bundan onu men etmemesini ve bu namazı kılmamasını isterse bu sevgiden soğuyacağını söyledi. Allah Teâlâ’da “Madem sen bunu istiyorsun ben de sana söylemem” dedi. Fakat Hz. Muhammed ayağı şîşecek kadar ibadete devam etmiştir. Bunun üzerine, onun bu kadar kendini incitmesine uyarı olarak “*(Ey Muhammed!) Biz, Kur’an’ı sana güçlük çekesin diye indirmedik.*”¹⁶³ âyeti nâzil olmuştur.

Âyetin *Rûhu’l-Beyân*’daki yorumuna göre “Biz sana bu Kur’an’ı, Kureyş’in inkar etmesinden dolayı son derece üzümlü yorgun düşesin diye indirmedik. Çünkü sana düşen sadece tebliğ vazifesidir. Sen de onu yaptın. Artık onları ona inandırmak senin görevin değildir. Ya da biz sana bu Kur’an’ı, çok riyâzât, teheccüd ve tek ayak üzere kıyamda durman için indirmedik. Çünkü sen müsamahalı hanif din ile gönderildin. Biz sana Kur’an’ı, meşakkate düşesin, gece uyuyamayasın, uzun süre namazda kıyamda durmak sebebiyle mübarek ayağına elem ulaşsın diye indirmedik.”

et-Te’vîlâtü’n-Necmiyye’de ise şöyle der: “Biz sana bu Kur’an’ı” dünyada ve âhirette “güçlük çekesin diye indirmedik.” Bilakis O’nun ahlakıyla ahlaklanıp yüce bir ahlak üzere olarak saîd olman için, yer ve gök ehlinin de senin sayende saîd olması için onu kalbine indirdik. Şakâvet, saâdetin (ebedî mutluluğun) zıddıdır.”¹⁶⁴

Şems-i Tebrîzî bu âyeti bir önceki âyetle (el-İsrâ 17/79) bağlantılı şekilde ve o yorumunun devamı olarak, zahmet ya da zorluk değil Hz. Muhammed’in Allah’a olan muhabbeti, aşkı çerçevesinde yorumlamıştır.

“Biz sana doğrusu apaçık bir fetih ihsan ettik.”¹⁶⁵ âyeti Hudeybiye anlaşmasıyla ilgili olan bir âyettir. Siyak-sibak ilişkisi çerçevesinde sonraki âyetle birlikte

¹⁶² el-İsrâ 17/79.

¹⁶³ Tâhâ 20/1-2.

¹⁶⁴ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân: Kur’an Meâli ve Tefsiri*, XIII, s. 156.

¹⁶⁵ el-Fetih 48/1.

değerlendirildiğinde ise Hz. Muhammed'in geçmiş ve gelecek günahlarının bağışlandığından bahseder. *Ariflerin Menkıbeleri*'nde Şems-i Tebrîzî ise bu âyeti kendi meşrebine uygun bir şekilde aşkla bağlantılı olarak yorumlamıştır. Onun yorumuna göre Hz. Muhammed teheccüt namazını geçmiş ve gelecekteki günahlarının bağışlanmış olmasından ya da havf ve recâdan dolayı değil aşkının coşmasından dolayı kılmıştır.

Ayrıca Şems-i Tebrîzî, “Ben Allah’a ulaştım Hz. Muhammed’e ihtiyacım yok” diyenlere karşı “Allah’ın Hz. Muhammed’e gereksinmesi var ve bu yüzden onu huzuruna götürmüştür” der. O, Allah’ın Hz. Muhammed’i huzuruna götürmesini, onu gereksinmesi olarak yorumlar. Allah’ın Hz. Muhammed için “*Eğer sen olmasaydın felekleri yaratmazdım.*”¹⁶⁶ dediğini, Hz. Muhammed’in de “*Gözü kaymadı ve sınırı aşmadı.*”¹⁶⁷ âyetinde buyrulduğu gibi hareket ettiğini ve “Sen herkesin arasından beni seçtin. Ben de senden başkasını istemiyorum.” dediğini ifade eden yorumu vardır.

Yine Şems-i Tebrîzî’ye göre Hz. Muhammed’in uyuması, onun Mi‘raca gitmesidir ve Şems-i Tebrîzî şu şekilde tavsiyede bulunmuştur: Yalnızca, gönlünde karar kılınacak bir yer elde etmeye çalış. Böylece dille değil, sebeplere tutunarak dünya talibi, tâate sarılarak din talibi, Allah erlerine hizmetle de Hak talibi olursun. Mertebenin artması; gönlü kırık Müslümanlarla birlikte olmak, onlarla sohbet etmekle olur. “*(Resûlüm!) Şayet dileseydik, elbet her ülkeye bir uyarıcı (peygamber) gönderirdik.*”¹⁶⁸ âyetini de Mi‘rac’la bağlantılı olarak yorumlamıştır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, Şems-i Tebrîzî’nin belirtilen hadis ve âyetlerle ilgili olarak işârî yorumda bulunduğu ve bu âyetleri Allah -Hz. Muhammed- âlem- aşk ilişkisi çerçevesinde yorumladığı görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“*Bir topluluk, âlemin ezeli (kadim’liğinden bahsediyordu. Şems: “Âlemin ezeli oluşundan sana ne?” buyurdu. Sen kendi ezeli oluşunu açıkla, sen ezeli misin, yoksa yeni (hâdis) mi? Sahip olduğun şu kadarcık ömrü âlemin ezeli olup olmadığına değil, kendi halini incelemeye harca.*

Âlemden maksat iyi işlerin olmasıdır. Her iyi iş, can huzuruna neden olur. Can huzuru (cemiyeti) ise, Yüce Tanrı’ya muhtaç olmaya ve itikada sebeptir. Sende yüz bin

¹⁶⁶Aclûnî, Ebü’l-Fidâ İsmâil b. Muhammed, *Keşfü’l-Hafâ ve Müzîlû’l-İlbâs*, thk. Abdülhamid Hendavi, Mektebetü’l-Asriyye, 1420/2000, II, s. 164 (Had. No: 2123) Aclûnî, Sağânî’nin “mevzu’dur” dediğini naklettikten sonra “Her ne kadar hadis sahih değilse de manası sahihtir” der.

¹⁶⁷ en-Necm 53/17.

¹⁶⁸ el-Furkân 25/51.

fenli ilim olsa da, işler olmadıkça, Yüce Tanrı'ya ihtiyaç duymadıktan, ahirete itikat etmedikten sonra bunların hiç kıymeti yoktur.

Eğer sende iyi amel olup da hiçbir ilim olmazsa, ister Arap ister Türk ol, bu iyi amel dünya ve ahirette şeref ve izzete neden olur. Herkes ilim ve fayda arar. Sen, dosttan iyi (amel) elde etmek için, iyi amelin peşinden koş! Çünkü öz budur; kabuk da ilimdir.

“Tanrı arşa tasarruf etti.” (Tâhâ 20/5; el-Furkân 25/59) âyeti niçin söylenmiştir. Tefsirde ne denilmiştir? “Bundan başkasına açıktır” demişler. Şairin şu şiirinde olduğu gibi tasarruf eder:

Bışr, kılıcsız ve kan dökmeksizin Irak'a tasarruf etti.

Biz, ondan başka dedikleri “tasarruf etti” sözüne niteliğini araştırmadan, nasıl olur demeden iman ve dikkatle araştırmaksızın iman ettik.

Bu sözden ne anlaşılır ve bu “Tâhâ” için tefsirde ne demişlerdir? Tefsirde zâhir ehlinin söylediğinden başka bir şey yoktur. (Onlara göre) Tâhâ, Muhammed'in ismidir. Başka birinin sözüne göre ise onun anlamı “ey adam!” demektir. Başka bir söze göre de “Tâhâ,” ayağını yere koy demektir, çünkü Tanrı'nın elçisi, yatsı ve teheccüt namazında bir ayak üstünde durmuştu. “Geceden bir kısmını, sana nafîle olmak üzere teheccüt eyle ...” (el-İsrâ 17/79) âyeti vahyedilince, Peygamber bir ayak üstünde o kadar durdu ki ayakları kabardı.

Peygamberin ayağı, gece ayakta durmaktan kabardı.

Nihâyet onun bu geceyi uykusuz geçirmesinden

Kuba halkı cübbelerini yırttılar.

Sonra Tanrı tarafından: “Ey Muhammed! Teh yani diğer ayağını yere koy, bir ayak üstünde durma, çünkü biz teheccüt namazını seni incitmek için buyurmadık” diye bir emir geldi.

(Yorumcuların) dedikleri diğer zâhirî sözleri sormuyorum. Bundan başka onların ne söylediklerini sen de söylemiyorsun. O halde, şimdi bunun tefsirini “Levh-i Mahfuz” dan okumak lazım geldiği anlaşılıyor. O levhin sınırları akla sığmaz.

“Hizmet etme, çünkü ben senden utanıyorum,” dedi padişah.

“Bunu bana söyleme; çünkü beni bundan men edersen, sen ve sana olan sevgim gönümde soğursunuz,” diye cevap verdi o da.

“Mademki böyle oluyor, o halde söylemem,” dedi bunun üzerine Tanrı (Padişah): Yine bir defasında da: “Başın ve canın hakkı için benim buna hiç ihtiyacım yoktur, bunu yapma,” dedi. “Biz sana parlak bir fetih verdik.” (el-Fetih 48/1)

Bu, geçmiş ve gelecekteki günahın bağışlanmış olduğu için değildir.

Bu, havf ve recadan değil, aşkın coşmasındandır, dedi.

(Fakat) o: “Senin başın ve canın hakkı için ki, yapacağım,” diyor. Nihâyet o kadar ayakta duruyo ki ayağı şişiyor, bunun üzerine Padişah, kızarak: “Yeter artık, bu bana lazım değildir.” diyor. “Tahi (ayağını yere koy) veya Ey Muhammed! Biz sana Kur'an'ı zahmet çekesin diye indirmedik.” (Tâhâ 20/1-2) Seni yanıma oturtup konuşacağım. Bunun için senin zahmete girmeni istemiyorum Tanrı'dan korkana vaaz etmek için indirdik. “Yeri ve gökleri yaratan tarafından indirilmiştir.” (Tâhâ 20/4), buyurdu. Bunun şerhi, avamın (anlayışına) yakındır: Arz, Muhammed'in vücududur. Gökler ise, onun düşüncesi, tasavvuru ve parlak muhayyilesidir. “Tanrı tahta kuruldu.” (Tâhâ 20/5). Ben gönlümde ne kadar karar kıldım.

Gönül tahtı, heva ve hevesten temiz olarak bayındır oldu.

Bunun için “Rahman olan Tanrı tahta kuruldu” âyeti indi [Mesnevî, c. 1, s. 225/3665]

Yine sen: “Ben Tanrı'ya ulaşmışım, Muhammed'e gereksinmem yok” diyorsun. Fakat Tanrı'nın, Muhammed'e gereksinmesi vardır. Nasıl olmasın ki onu huzuruna götürmüştür. Ve senin “Eğer biz isteseydik her köye bir peygamber gönderirdik.” (el-Furkân 25/51) dediğin şeyi şimdi hiç yapıp diledi mi? “İsteseydik” sözünü ancak o Muhammed söylüyor ve “eğer ben istersem” diyor.

Tanrı, Muhammed için “Eğer sen olmasaydın felekleri yaratmazdım,” dedi. Muhammed de “Gözü gördüğünden meyletmedi” (en-Necm 53/17), âyetiyle buyrulduğu gibi hareket etti ve: “Sen herkesin arasından beni seçtin. Ben de senden başkasını istemiyorum,” dedi.

Muhammed'in uyuması, onun Mi'rac'a gitmesidir. Sen de onun arkasından gidersin. Yalnızca gönlünde karar kılınacak bir yer elde etmeye çalış. Böylece dille değil, sebeplere tutunarak dünya talibi, tâate sarılarak din talibi; Tanrı erlerine hizmetle de Hak talibi olursun.

Kadrini ve mertebeni artırmak için sana,

Senden daha iyi bir arkadaş gerektir.

Gönlü kırık kişi Müslümandır.”¹⁶⁹

Yine Ariflerin Menkıbeleri'nde Mevlânâ, âlemin yaratılışıyla ilgili açıklamada bulunurken “Dünya bir leştir.”¹⁷⁰ hadisiyle ilgili olarak, dünyanın bir leş gibi

¹⁶⁹ Eflâkî, Ahmed, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 500-502.

görünmemesi için dünyayı talep etmemek gerektiğini, Allah sevgisi dışındaki bütün uğraşların leş hükmünde olduğunu, sadece amacın Allah'ı aramak ve bütün eşyada Allah'ın eserlerini görmek olması gerektiğini ifade etmiştir. Hadisle ilgili işârî bir yorumun olduğu ve söz konusu hadisin tasavvufî anlayışla yorumlandığı görülmektedir. Yorumun olduğu bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Yine Mevlânâ, Pervâne'nin evinde bilgi saçıyor; gökler, yer, yıldızlar ve dünyanın yaratılışı hakkında açıklamalarda bulunuyordu. Bu arada: “Hak ehli ve mana bilen için, bu dünyanın sureti Tanrı'nın yüzüdür,” dedi. Bunun üzerine Tâceddin Erdebili: “O halde, Mustafa niçin “Dünya bir leştir.” dedi ve “Bu nasıl olur?” diye sordu. Mevlânâ: “Dünyanın sana bir leş gibi görünmemesi ve senin de köpeklerden sayılmaman için onu isteyenlerden olma. Çünkü Tanrı sevgisinden başka ne ile uğraşırsan o leştir ve leşten de kötüdür. Daima Tanrı'yı arayıcı ol. Onu ara ki, Tanrı'nın yüzüne layık olasan ve bütün eşyada Tanrı'yı görebilesin ve ‘Hiçbir şey görmedim ki, onda Tanrı'yı görmeyeyim,’ sözü senin öz malın ola,” buyurdu.”¹⁷¹

Âlem konusuyla ilgili yorumların Şems-i Tebrîzî ve Mevlânâ tarafından yapıldığı görülmektedir.

2.2. Cem' ve Fark

Cem' toplamak, fark ayırmak demektir. Tasavvuf ıstılahı olarak cem' kulun kendinden geçip Hakk Teâlâ ile beraber olması, fark ise tekrar normale dönmesidir. Sûfilere göre her iki hal de önemlidir. İbadet ve kulluk için fark, keşf ve mârifet için cem' gereklidir. Kulun duası, yalvarması, hamd ve tevbesi fark; Hakk'ın hitabını gönlünde duyması ise cem' halidir. Fatiha suresindeki “Ancak sana ibadet ederiz” farka, “Ancak senden yardım dileriz” ise cem' e işarettir.¹⁷² Sûfilere göre cem'de, kadîm (öncesiz) olan ile hâdis (sonradan) olan arasındaki ayrılık ortadan kalkmaktadır.¹⁷³

¹⁷⁰ Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, s. 409 (Had. No: 1313). Aclûnî, Sağânî'nin “mevzu'dur” dediğini naklettikten sonra “Her ne kadar hadis sahih değilse de manası sahihtir” der.

¹⁷¹ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 398.

¹⁷² Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2013, s. 125.

¹⁷³ Tehânevî, Muhammed b. A'lâ b. Ali el-Fârûkî el-Hanefî, *Keşşâf-u Istılâhati'l-Funûn*, Beyrut (trs.), III, s. 574.

Tablo 2.

Cem‘ ve Fark Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yorumu Muhatap Olan Hadis

"وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ إِنْ لَوْ تَدُومُونَ عَلَى مَا تَكُونُونَ عِنْدِي وَفِي الذِّكْرِ لَصَافَحْتُكُمْ الْمَلَائِكَةُ عَلَى فُرُشِكُمْ
وَفِي طُرُقِكُمْ وَلَكِنْ يَا حَنْظَلَةُ سَاعَةً، ثَلَاثَ مَرَارٍ"

“... Hanzala! Benim yanımdaki halinizi ayrıldıktan sonra da sürdürseydiniz melekler evinizdeyken -ya da yolda- sizinle musâfaha ederlerdi. Fakat ey Hanzala, (insan bu!) bazen öyle bazen böyle!”

"كَلِّمْنِي" "Benimle konuş"

Cem‘ ve fark konusuyla ilgili konu anlatımında Safiyyüddîn-i Erdebîlî Tablo 2 de belirtilen hadislerle ilgili işârî yorum yapmıştır.

Safvetü’s-Safâ’da Safiyyüddîn-i Erdebîlî cem‘ ve fark konusundan bahsederek şöyle söylemiştir: Cem‘ ve tefrika ikidir. Sâlikin, mücâhede etmesiyle düşüncelerinin dünyevî ve nefsî bağlardan kesilmesine ilk tefrika denir. Nefsânî dağılmayı ortadan kaldırmaya birinci cem‘ denir. Bu ilk cem‘ müntehiler ve kemâl ehlinin yanında, hala kişinin kendisiyle meşgul olduğu için tefrika olarak kabul edilir. İkinci cem‘ - ki cem‘ul cem‘- de ise kendisi veya bir başka şeyle meşgul olur veya Hakk’la meşgul olur. Sâlik, daima bu durumda kalsa şariat hükümlerini yerine getiremez. Hz. Peygamber, “... *Hanzala! Benim yanımdaki halinizi ayrıldıktan sonra da sürdürseydiniz melekler evinizdeyken -ya da yolda- sizinle musâfaha ederlerdi. Fakat ey Hanzala, (insan bu!) bazen öyle bazen böyle!*” hadisinde de belirttiği gibi vahiy indiği zaman dünyadan kopuyor ve Hz. Âişe’ye “*Benimle konuş!*” diyordu. Eğer daima o halde kalsaydı peygamberliğin en önemli özelliklerinden olan tebliğ vazifesini yerine getiremezdi. Safiyyüddîn-i Erdebîlî, Hz. Muhammed’in vahiy esnasındaki halini tasavvufi muhtevaya sahip olan cem‘ ve fark konusuyla irtibatlandırmıştır. Burada işârî bir yorum söz konusudur ve menâkıbnâmede şu şekilde yer almıştır:

“*Safiyyüddîn-i Erdebîlî buyurdu: Cem‘, ikidir; tefrika da ikidir. İlk tefrika şudur ki havâtırını (düşüncelerini) dünyevî ve nefsânî alâkalardan ayırsın ve kendisini o dağınıklıktan toplansın. Nefsânî dağılmayı reddetmesine birinci cem derler. Bu sâlikin mücâhede etmesiyle olur ki nefsi ile savaşıyor ve her an nefsânî hevâ ve alakaları reddeder. Elbette bu ilk cem, müntehiler ve ehl-i kemâlin yanında, tefrika sayılır, zira o hâlâ kendisiyle meşgûldür. Kendisiyle meşgûl olmak bir tefrikadır (...)* İkinci cem‘ -ki

cem‘ul cem‘dir- öyledir ki kişiyi kendinden alıp, Hakk‘la meşgûl eder ve kulun bu iki hâlden başka çaresi olmaz, yâni o, ya kendisi veya bir başka şeyle meşgûl olur veya Hakk‘la meşgûl olur. O zaman eğer daima cem‘de cem‘ olsa, bu insanlıktan çıkmak anlamında olur ve şeriat ahkâmını yapamaz, eğer daima kendi veya bir başkasının tefrikasında yaşarsa, o hâl ona kapalı olur ve mârifet elde etmez. Dolayısıyla gerek cem‘de gerekse farkda bu durum olur. Sahîh-i Müslim‘de Peygamber (sav), Hanzala b. er-Rebî‘ el-Esedî rivâyetiyle şöyle buyurdu:

"وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ إِنْ لَوْ تَدُومُونَ عَلَى مَا تَكُونُونَ عِنْدِي وَفِي الذِّكْرِ لَصَافَحْتُكُمْ الْمَلَائِكَةُ عَلَى فُرُشِكُمْ وَفِي طُرُقِكُمْ وَلَكِنْ يَا حَنْظَلَةُ سَاعَةً، ثَلَاثَ مَرَارٍ" ¹⁷⁴

Vahiy indirdiği zaman peygamber aleyhi's-salâtü ve's-selâm da dünyadan kopuyor ve Âişe (r. anha)'ye şöyle buyuruyor: ¹⁷⁵ "كَلِمَتِي" Hadislerde sâbittir ki şâyed dâimâ o halde kalsaydı, halk onun irşadından ve dînî tâlimlerinden yararlanamazdı." ¹⁷⁶

2.3. Cennet

Cennet, mü'minlerin içinde kalacakları, çeşitli nimet ve güzelliklerin bulunduğu sonsuz hayattır. ¹⁷⁷

Tablo 3.

Cennet Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

"Rabbinin huzurunda durmaktan korkan kimselere iki cennet vardır."

(er-Rahmân 55/46)

"O gün cennetlikler, gerçekten nimetler içinde safa sürerler."

(Yâsîn 36/55)

"İşte o gün kişi kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden kaçır."

(Abese 80/34-36)

¹⁷⁴ "وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ إِنْ لَوْ تَدُومُونَ عَلَى مَا تَكُونُونَ عِنْدِي وَفِي الذِّكْرِ لَصَافَحْتُكُمْ الْمَلَائِكَةُ عَلَى فُرُشِكُمْ وَفِي طُرُقِكُمْ وَلَكِنْ يَا حَنْظَلَةُ" سَاعَةً "Hanzala! Benim yanımdaki halinizi ayrıldıktan sonra da sürdürseydiniz melekler evinizdeyken - ya da yolda- sizinle musâfaha ederlerdi. Fakat ey Hanzala, (insan bu!) bazen öyle bazen böyle!", Müslim, Tevbe, 12 (Had. No: 6966)

¹⁷⁵ "Benimle konuş." Bu ifadeyle muteber hadis kaynaklarında bulunamadı.

¹⁷⁶ Şah, Serap, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri Cilt I-II* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 663-664.

¹⁷⁷ Geniş bilgi için bkz. Şahin, M. Süreyya-Topaloğlu, Bekir, "Cennet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VII, ss. 374-386, İstanbul 1993.

Cennetle ilgili konu anlatımında sūfîler Tablo 3'te belirtilen âyetlerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Safîyyüddîn-i Erdebîlî, “*Rabbînin huzurunda durmaktan korkan kimselere iki cennet vardır.*”¹⁷⁸ âyetinde bahsedilen cennetin Allah’tan korkanlar için olduğunu belirttikten sonra zâhir cennetinin zâhirî havf (Allah’ın yasakladıklarını terk etme) karşılığında verileceğini ve orada yeme-içme ve şehvetin olduğunu, bâtınî cennetin ise bâtınî havf (Allah’tan başkasından yüz çevirme) karşılığında verileceğini ve orada müşâhede ve ayrıca visal keyfinin olduğunu ifade etmiştir. Safîyyüddîn-i Erdebîlî’nin bu âyeti, tasavvufun epistemoloji anlayışıyla da bağlantılı olarak zâhir-bâtın düalizmi çerçevesinde yorumlayarak, zâhirî-bâtınî havf ile zâhirî-bâtınî cennet ilişkisi üzerinde durduğu görülmektedir. Erdebîlî söz konusu âyeti tasavvufî bakış açısıyla işârî olarak yorumlamıştır. İlgili bölüm menâkıbnâme de şu şekilde yer almaktadır:

“*Safîyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.) şöyle dedi: وَلَمْ يَخَفْ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٍ*”¹⁷⁹ “[*Rabbînin huzurunda durmaktan korkan kimselere iki cennet vardır.*] âyetine göre Hakk Teâlâ’dan korkanlar için iki tür cennet vardır, yânî zâhir korkusu Allah’ın nehyettiklerini terk eden ve bâtın korkusu ile Allah’tan başkalarına yüz çevirenler için iki tür cennet sağlanmıştır. Biri zâhirî havf karşılığında verilecek ve o zâhir cennettir ve orada yeme içme ve şehvet vardır, diğeri bâtınî havf karşılığında verilecek ve o bâtınî cennettir ve orada müşâhede ve visal keyfi vardır.”¹⁸⁰

Yine Safîyyüddîn-i Erdebîlî, “*O gün cennetlikler, gerçekten nimetler içinde safa sürerler.*”¹⁸¹ âyetinden hareketle cennette olan kişilerin güzelliklerle meşgul olduğu için ve sahip olduğu nimetlerin de keyfiyle birbirleriyle sohbet edemeyeceklerini ya da “*İşte o gün kişi kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden kaçır.*”¹⁸² âyetinde de belirtildiği gibi hem insanların birbirinden kaçtığı gün olan kıyâmet gününde hem de cehennem ehli kendi sıkıntılarından dolayı zor durumda olduklarında, birbirlerini düşünemezler ve konuşamazlar. Bu sebeplerle sohbet âhirette değil ancak dünyada olacağından insanlar birbiriyle daha fazla konuşmalı ve sohbet etmelidir. Burada Safîyyüddîn-i Erdebîlî, cennet ve cehennem ehlinin içinde bulundukları durumla, bu dünyadaki sohbetin önemi konusunu ilişkilendirmiş ve bu yorumunu da iki âyete yer

¹⁷⁸ er-Rahmân 55/46.

¹⁷⁹ er-Rahmân 55/46.

¹⁸⁰ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safîyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 600.

¹⁸¹ Yâsîn, 36/55.

¹⁸² Abese 80/34-35.

vererek âyetlerin zâhirinden de uzaklaşmadan temellendirmiştir. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Safiyüddîn-i Erdebîlî (k.s.)¹⁸³ ”لَنْ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغْلٍ فَكِيهُونَ“ [O gün cennetlikler, gerçekten nimetler içinde safa sürerler.] cennette olan her bir kişi, olduğu yerdeki şeylerle o kadar meşgul olur ki, bu dünyadaki gibi birbirleri ile oturup konuşamazlar ve söyledi ki [Şeyh] o zamanı kaçırmadan birbirlerimizle iyi konuşmayı değerlendirmemiz ve kardeşlik ve muhabbet etmemiz gerekir. Zîrâ bu sohbetler âhirette yoktur. Ama kıyamet günü “İşte o gün kişi kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden kaçar.” (Abese 80/34-35) geldiğinde insanlar birbirinden kaçarlar. Cehennem ehlinin durumu o kadar zor olur ki birbirini düşünemezler. Cennet ehli ise verilen nimetlerin keyfiyle o kadar meşgûl olurlar ki arkadaşlık ve sohbet etmeye yetişemezler, yetişseler bile sadece selâmlaşma, görüşme ve ara sıra birbirini misâfir çağırma seviyesindedir. Dolayısıyla bu toplu görüşme ve bağlantılar dünyada olabilirse de âhirette olmaz.”¹⁸⁴

Cennet konusuyla ilgili yorumlar Safiyüddîn-i Erdebîlî tarafından yapılmıştır.

2.4. Cömertlik ve Kanaat

Kanaat; tutumlu, gönlü zengin ve tok gözlü olma, hırslı ve açgözlü olmamaktır.¹⁸⁵ İstilah olarak, “alışılmış olmayana sükut etmek, çalışıp çabalayarak, bütün gayretini sarf ettikten sonra eline geçene razı olmak, yaşamak için zarûrî olan ihtiyaçlar dışında kalan bütün nefsî arzu ve hayvanî isteklerden uzak durarak yeme, içme gibi konularda aşırıya kaçmamak” şeklinde tarif edilmiştir.¹⁸⁶

Allah’a yönelen kullara Allah’ın rızık olarak kanaatı vereceği belirtilmiştir. Her vesileyle kanâatin önemi ortaya konarak, bidâyette olanlara, kanaatkâr olmanın Allah’ın kendilerine bahşettiği bir rızık olduğu vurgulanmıştır. Hatta bazı sûfiler, taliplerin Allah’a ne derece samimi olarak yüzlerini dönüp dönmediğinin alâmetini, kanaatkâr olup olmadıklarıyla alâkalı görmüşlerdir. İşte bundan dolayı sâliklerin dünyalık için hırsı bırakmaları istenmiş, bunun yerine kanaatı ikâme etmeleri tavsiye edilmiştir.

¹⁸³ Yâsîn, 36/55.

¹⁸⁴ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 616.

¹⁸⁵ Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2012, s. 206.

¹⁸⁶ Kübrâ, Necmüddin, *Tasavvufî Hayat*, “*Usûlu Aşere, Risâle ile'l-Hâim, Fevâihu'l-Cemâl*”, haz. Mustafa Kara, Dergah Yayınları, İstanbul 1996, s. 51-52.; İz, Mahir, *Tasavvuf*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1990, s. 120.

İnsanların elindeki dünyalıkta gözü olanların, dert ve gamdan hiçbir zaman kurtulamayacağı belirtilmiştir.¹⁸⁷

Tablo 4.

Cömertlik ve Kanaat Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyetler

“Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerdir.”

(el-Haşr 59/9)

“İşte ahiret yurdu! Biz onu yeryüzünde böbürlenmeyi ve bozgunculuğu arzulamayan kimselere veririz.”

(el-Kasas 28/83)

“Bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette kendi yollarımıza eriştireceğiz.”

(el-Ankebût 29/69)

“Bilakis onlar diridirler; Allah’ın lütuf ve kereminden kendilerine verdikleri ile sevinşli bir halde Rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadır.”

(Âl-i İmrân 3/169)

“Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler.”

(el-Mâide 5/54)

Cömertlik ve kanaat ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 4’te belirtilen âyetlerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Abdülkâdir-i Geylânî “*Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerdir.*”¹⁸⁸ âyetiyle ilgili olarak şu yorumu yapmıştır: Nefsini mal sevgisinden ve cimrilikten meneden kimseler kurtuluşa ulaşır. Cimrilik nefis ve şeytandan, cömertlik ise Allah’tandır. Nefse uyulduğu müddetçe cimrilik kişiyi terk etmez ve ayrıca nefis, sadaka ve bağış vermeyi, kişinin maddi gücü olduğu halde, engelleyerek kişiyi cimriliğe sevk eder.

Abdülkâdir-i Geylânî bu âyeti zâhirî anlamıyla uyumlu olarak ahlakî bir çerçevede yorumlamıştır. Nefisten kaynaklandığı için nefse izafe edilen cimrilik duygusunun, övülen ahlakî bir kavram olarak özellikle toplumun doğru yönde şekillenmesinde önemli yeri olan cömertlik duygusunu engellemesinden

¹⁸⁷ Kuşeyrî, Ebu’l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, tahk. Abdülkerîm Atâ, Mektebetü Ebi Hanife, Dimaşk 2000, s. 160-161.

¹⁸⁸ el-Haşr 59/9.

bahsetmektedir. Görüldüğü üzere âyet, tasavvufî bakış açısıyla da yorumlanarak “nefs”le bağlantı kurulmak suretiyle açıklanmıştır. Dolayısıyla işârî yorumdan söz edilebilir. İzah edilen bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Cenâb-ı Hakk Kur’ân-ı Mecîdinde ¹⁸⁹ ”وَمَنْ يُوقِ شَخِّ نَفْسِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ“
buyurmuştur yânî ol kimse ki nefsi hubb-i mâldan ve buhliden men’ oluna ol ahvâl ve sıfâtta bulunan kimseler felâh bulucular ve necât ve halâsa dâhil ve vâsıl oluculardır deyü beyân eylemiştir şuh nefis ve şeytândandır ve cûd ve sehâ ve semâhat Allah’ dandır sen nefsinde sahâbetde ve nefsin kavlini kabûlde bulunduğun hâlde şuh sana mülâzemetde ve senden müfâratat itmemekdedir bu hâlde ifâ ve edâsına kudretle beraber hukûka riâyetden nefsin seni men’ ider ve atâyâ kudretle beraber sadakâ ve hibâtta bahîl ider.”¹⁹⁰

İncelenen diğer bir eser olan *Âriflerin Menkıbeleri*’nde Mevlânâ cömertlik konusunu daha geniş bir şekilde ele almış ve bölümlere ayırarak açıklamıştır. Mal cömertliğinin zâhitlere, ten cömertliğinin cihat edenlere, can cömertliğinin gazilere ve gönül cömertliğinin âriflere ait olduğunu ifade etmiştir. Bunun karşılığında zâhitlerin mârifet “İşte ahiret yurdu! Biz onu yeryüzünde böbürlenmeyi ve bozgunculuğu arzulamayan kimselere veririz,”¹⁹¹ cihat edenlerin hidâyet “Bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette kendi yollarımıza erİştireceğiz,”¹⁹² gazilerin ebedî hayatı “Bilakis onlar diridirler; Allah’ın lütuf ve kereminden kendilerine verdikleri ile sevinçli bir halde Rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadır,”¹⁹³ âriflerin ise sevgi alacaklarını “Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler.”¹⁹⁴ âyetleriyle desteklemiştir. Dinin, cömertlik ve iyi huylulukla korunabileceğini ayrıca Peygamberlerin izzetinin peygamberlikte, bilginlerin izzetinin tevâzuda ve kanaatte, zenginlerin izzetinin cömertlikte, ibadet edenlerin izzetinin de halvette olduğunu belirtmiştir. Bu yorumuyla da tasavvufî anlamda ibadet-halvet ilişkisini ifade etmiştir. Önceden belirlendiği için ölümden ve rızıktan kaçılmayağı bu sebeple de tedbirin takdire faydasının olmadığını belirtir. Ayrıca tamah edene izzet, kanaat edene de zillet yoktur demiştir. Görüldüğü üzere âyetler Mevlânâ tarafından zâhirî manasıyla uyumlu bir şekilde bununla birlikte

¹⁸⁹ “Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.” (el-Hasr 59/9)

¹⁹⁰ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlm-i Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 200.

¹⁹¹ el-Kasas 28/83.

¹⁹² el-Ankebût 29/69.

¹⁹³ Âl-i İmrân 3/169.

¹⁹⁴ el-Mâide 5/54.

tasavvufî kavram ve derinlikle işârî olarak yorumlanmıştır. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Yine cömertlik de dört türlüdür: Zâhitlere mahsus olan mal cömertliği, cihat edenlere mahsus olan ten cömertliği, gazilere mahsus olan can cömertliği, âriflere mahsus olan gönül cömertliği.

Zâhitler mallarını verip mârifet alırlar. Nitekim Kur'an'da, “İşte biz ahiret evini arzda, ululuk ve fesat murad etmeyenlere mahsus kıldık.” (el-Kasas 28/83) buyurulmuştur. Cihat edenler vücutlarını verip, hidâyet satın alırlar. Nitekim Kur'an'da “Bizim yolumuzda cihad edenlere doğru yolumuzu gösteririz.” (el-Ankebût 29/69) buyurulmuştur. Gaziler canlarını verip ebedi hayatı alırlar. Nitekim Kur'an'da “Belki onlar sağ olup Rableri yanında rızıklanırlar.” (Âl-i İmrân 3/169) denmiştir. Ârifler gönüllerini verip sevgi alırlar. Nitekim Kur'an'da “O onları, onlar da onu severler.” (el-Mâide 5/54) buyurulmuştur.

Alçakgönüllülükten daha iyi bir şey görmedim. Elinizde bulunanla yetinin. Başkalarının elinde bulunan şeyden de ümidinizi kesiniz. Peygamberlerin izzeti, peygamberlikte; bilginlerin izzeti, tevâzuda ve kanaatte; zenginlerin izzeti, cömertlikte; ibadet edenlerin izzeti de halvettedir.

Dini iki şeyle koruyun: Cömertlik ve iyi huylulukla.

Ölümden kaçınılmaz. İnsanın rızkı insandan kaçamaz. Rızık bölünmüştür. Ecel malum, haris mahrum, cimri mezmum, kıskanç mağmum (gamlı) ve ârif de merhum (rahmet olunmuş)' dur.

Tedbirin takdire faydası yoktur. Kendi ecelinden kurtulamayacak, emeline kavuşamayacak ve kendi rızkından geri kalamayacaksın ayrıca başkalarının rızkını da sana vermeyecekler, o halde kendi vücudunu niçin öldürüyorsun.

Ey insanoğlu! Zenginlik kanaatte, selamet yalnızlıkta, serbestlik arzusuzlukta dostluk rağbetsizlikte ve saadet sabretmektedir. Tamah edene izzet, kanaat edene de zillet yoktur. Hür insan tamahla kul olur. Kul da, kanaat etmekle azat olur.”¹⁹⁵

Cömertlik hakkındaki yorumları genel olarak değerlendirecek olursak bu yorumlar Mevlânâ ve Abdülkâdir-i Geylânî tarafından yapılmıştır.

¹⁹⁵ Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, s. 496.

2.5. Cüz‘

Cüz‘, parça demektir.¹⁹⁶ Mevlânâ bu kelimeyi cinsiyet yani insanları birbirine çeken bakış, yakınlık, akrabalık anlamında kullanmıştır.

Tablo 5.

Cüz‘ Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Hadisler

“Ey Tanrım! Kavmime - yani cüz‘lerime - doğru yolu göster.”

“Siz benim cüzümsünüz, cüzü külden ayırmayınız.”

Cüz‘ ile ilgili konu anlatımında Mevlânâ Tablo 5’te belirtilen hadislerle ilgili işârî yorum yapmıştır.

Mevlânâ cüz‘ konusunu şu şekilde açıklamıştır: İnsanların birbirlerine olan sevgileri aralarındaki cinsiyet, akrabalık ve yakınlık sebebiyledir. Peygamber ve veliler âlemine yönelen insanlar peygamberlerin cüz‘lerindendir. Onlar o yakınlıktan dolayı peygamberlere yönelmişlerdir. Nitekim Peygamber: “*Ey Tanrım! Kavmime yani cüzlerime doğru yolu göster.*”¹⁹⁷ buyurmuştur. Ayrıca “*Siz benim cüzümsünüz, cüzü külden ayırmayınız.*”¹⁹⁸ buyurarak ümmetiyle arasındaki yakınlığı ve birlikte bir bütün olduğunu ifade etmiştir. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“*Yine Sultan Veled buyurdu: Bir gün babam cinsiyet ve akrabalık konuları hakkında bilgi veriyordu. “İnsanların birbirlerine olan sevgileri kuru sözle değil, aralarındaki cinsiyet ve akrabalıklardır” dedi.*

Cinsiyet nedir? O, öyle bir çeşit bakıştır ki,

İnsanlar onunla birbirlerine yol bulurlar.

Cennet ehli, cennete has bir cins olarak geldiği için, kendilerinde

Taşıdıkları iyi sıfatlar nedeniyle Tanrı’ya tapıcı olurlar. [Mesnevî, c. VI, 443-442/2992-2981]

Mucizeler imanı icap ettirmez,

fakat sıfatları cinsiyet çeker. [Mesnevî, c. VI, 341/1175]

¹⁹⁶ Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul 2005, s. 137.

¹⁹⁷ “Ya Rabbi, kavmime hidayet nasip et, çünkü onlar bilmiyorlar.” Kâdı İyaz, Ebü’l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubi, *Şifâ-i Şerif: eş-Şifâ bi Ta’rifi Hukuki’l-Mustafa*, çev. Suat Cebeci, Rehber Yayıncılık, Ankara 1992, s. 87.

Mevlânâ’nın yorumunda yer verdiği hadisteki “yani cüz‘lerime” ifadesi kaynaklarda geçmemektedir. Bunun ifadenin Mevlânâ’nın bir eklentisi olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁹⁸ Bu ifadeyle muteber hadis kaynaklarında bulunamamıştır.

Bunun gibi Peygamber ve veliler âlemine yönelen insanlar peygamberlerin cüzlerindenidir. Onlar o akrabalık ve cinsiyetten ötürü peygamberlere yönelmişlerdir. Nitekim Peygamber (Tanrı'nın salat ve selamı onun üzerine olsun) "Ey Tanrım! Kavmime yani cüzülerime doğru yolu göster." buyurmuştur.

*Peygamber "Siz benim cüzümsünüüz, cüzü külden ayırmayınız" dedi."*¹⁹⁹

2.6. Dua

Dua yakarış, yalvarma, niyaz, dilekte bulunma, halini arz etmedir. Tasavvufta dua ise kulun Hakk'a yakarışıdır. Halkın duası lisanla, zâhitlerinki fillle, âriflerinki hal diliyledir. Dua sevgiliye özlem duymaktır.²⁰⁰

Tasavvufta dua genellikle sözle (lisân-ı kâl), bazan da susularak (lisân-ı hâl) yapılır. Sözle yapılan duanın gönülden ve samimi olması şarttır. Dualarda Allah ulaşılacak istenen bir sevgili olarak görüldüğünden perdelerden ve hicrandan yakınılır, vuslat ve müşâhede talep edilir. Sûfiler Allah ile kulları arasında bazısı zulmetten, bir kısmı nûrdan birtakım perdelerin bulunduğu, bu perdelerin O'nun bütün güzellikleriyle temaşa edilmesine engel olduğuna inanır ve dualarında bu perdelerin kalkmasını isterler.²⁰¹

Tablo 6.

Dua Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yorumu Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

" لَا تَكُنْ إِلَى نَفْسِي طَرْفَةً عَيْنٍ "

"Allah'ım bizi göz açıp kapayıncaya kadar olsa dahi nefsimizle baş başa bırakma."

"Ey Rabbim! Ölüyü nasıl diriltiyorsun bana göster."

(el-Bakara 2/260)

"Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim."

(el-A'râf 7/143)

"Bana dua edin, kabul edeyim."

(el-Mü'min 40/60)

Dua ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 6'da belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

¹⁹⁹ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 536.

²⁰⁰ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 111.

²⁰¹ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 332.

Abdülkâdir-i Geylânî dua hakkında şöyle yorum yapmıştır: Duanın derecesi üçtür. Duayı tasrîh, ta'rîz ve işâret yoluyla olur. Duayı tasrîh, olması talep edilen hususun ismini telaffuz ederek açıklamaktır. Ta'rîz, dua içinde veya söz içinde gizlidir. İşâret, fiil içinde bulunan duadır. Hz. Peygamber'in "*Allah'ım bizi göz açıp kapayıncaya kadar olsa dahi nefsimizle baş başa bırakma.*" kavî-i şerîfi ta'rîz kâbilinden duasına örnektir. Bu duada ümmetini murâd etmiştir. Hz. İbrahim'in "*Ey Rabbim! Ölüyü nasıl diriltiyorsun bana göster.*"²⁰² kavî-i şerîfi işâret yoluyla olan duadır. Hz. Musa'nın "*Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim.*"²⁰³ kavî-i şerîfi tasrîh yoluyla olan duadır ve onda nazar-ı tasrîh edilmiştir.

Abdülkâdir-i Geylânî'nin duanın derecelerinden bahsettiği, dua konusunu âyet ve hadislerle örneklendirerek tasavvufî neşveyle yorumladığı bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almıştır.

"Yine (r.a.) hazretleri duâdan suâl olunduklarında buyurdılar ki duânın derecâtı üçdür duâyı tasrîh yâ ta'rîz yâ işâret tarîkıyla olur tasrîh şo'l vecihle bir talebdir ki vukûn niyâz olunan husûsun isminin tasrîhiyle telaffuz olunur. Ve Ta'rîz şol bir dürlü kavî ve niyâzdır ki anlar duâ içinde muzmir veyâ kavî içinde mesturdur ve İşâret dahî hafîyyet bir fi'l içinde bulunan duâdır Cenâb-ı Rasûlullah (s.a.s)²⁰⁴ " لَا تَكُنْ لِىَ إِلَى نَفْسِي طَرْفَةٌ عَيْنٌ " kavî-i şerîfi ta'rîz kâbilinden olan duâdandır ki bu duâlarında Hazret-i Rasûlullah (sav) ümmetini murâd eylemiştir. Ve Hazret-i İbrâhim halîlullah salavâtullah alâ nebiyyinâ ve aleyhi hazretlerinin

" رَبِّ ارْنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى " ²⁰⁵ kavî-i şerîfi dahî işâret tarîkıyla olan duâdandır ve anda ru'yete işâret olunmuştur. Ve Cenâb-ı Mûsâ salavâtullâhi ve selleme alânebiyyinâ ve aleyhi hazretlerinin " رَبِّ ارْنِي أَنْظُرَ إِلَيْكَ " ²⁰⁶ kavî-i şerîfinde tasrîh cihetiyle olan duâdandır ki anda nazar-ı tasrîh idilmiştir. "²⁰⁷

Menâkıbnâmesi incelenen diğer bir sûfî Ebû İshâk-ı Kâzerûnî, "*Bana dua edin, kabul edeyim.*"²⁰⁸ âyetini Allah'tan başkasının kapısına gitmeme, başkasından yardım talep etmeme şeklinde genel olarak dua bir yönüyle de tevekkül çerçevesinde işârî olarak yorumlamıştır. Bu yorumun yer aldığı ilgili bölüm şu şekildedir:

²⁰² el-Bakara 2/260.

²⁰³ el-A'râf 7/143.

²⁰⁴ "Allah'ım bizi göz açıp kapayıncaya kadar olsa dahi nefsimizle baş başa bırakma.", Ebû Dâvûd, Edeb, 318 (Had. No: 5090)

²⁰⁵ "Ey Rabbim! Ölüyü nasıl diriltiyorsun bana göster." (el-Bakara 2/260)

²⁰⁶ "Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim." (el-A'râf 7/143)

²⁰⁷ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlm-i Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 138-139.

²⁰⁸ el-Mü'min 40/60.

“*Kâlellâhu Te’âlâ: 209 اُدْعُونِي اَسْتَجِبْ لَكُمْ*”

Şeyh kaddesellâhu rûhahu’l-‘azîz bu âyetin tefsirinde şöyle buyurur ki: “*Hak Te’âlâ emr ider ki iy bende -i men! Kimsenün kapusına varma. Gayrıdan taleb itme ve benden iste, gayrıdan isteme.*”²¹⁰

“*Bana dua edin, kabul edeyim.*”²¹¹ âyetine Ebû İshâk-ı Kâzerûnî, menâkıbnâmenin başka bir yerinde, “*Rızık taksim edilmiştir. O halde Allah Teâlâ’dan talep etmenin hikmeti nedir?*” şeklindeki soruya açıklama yaptığı sırada da yer vermiştir. Bu defa bu âyeti dua-rızık ilişkisi çerçevesinde işârî olarak yorumlamıştır. Bu durumda Ebû İshâk-ı Kâzerûnî’nin aynı âyeti birbirini tamamlar mahiyette farklı yerlerde kullandığı görülmektedir. Bu durum menâkıbnâmede şu şekilde yer almıştır:

“*Su’âl: Eydürler Şeyhden kaddesallâhu rûhahu’l-‘azîz ki rızık hûd maksûmdur, Hak Te’âl’a’dan istid’â idüp taleb itmek, ne hikmetdür?*”

Cevâb virüp Şeyh buyurur ki: “*Hak Te’âlâ diler ki mü’minün ‘izzeti ve kerâmeti zâhir ola. Hak Te’âlâ eydür ki: ‘İy benüm kulum! Eger taleb itmedin sana rızık virsem ‘izzet ve kerâmetün zâhir olmaz.’ Pes sana buyurdum ki: ‘Benden rızık taleb için du’â kıl sana ihsân idem.’ Hattâ eyideler ki: ‘Bu ne ulu mikdârlu kimsedür Hak Te’âlâ’dan her ne talebi derse virür, zehî kerâmet, zehî câh-ı menzilet ki bunun var.’ Ben ki Hak Te’âlâyam. Bileler ki benümle kullarım ortasında inbisât vardır. Nitekim buyurmuşam: 212 اُدْعُونِي اَسْتَجِبْ لَكُمْ ” ki.*”²¹³

Dua hakkındaki yorumlar Abdülkâdir-i Geylânî ve Ebû İshâk-ı Kâzerûnî tarafından yapılmıştır.

2.7. Elest Bezmi

el-A‘râf Suresi’nin 172. âyetinde, Allah ruhlara “*Elestü bi-Rabbiküm*” (Ben sizin Rabbiniz değil miyim?) sorusunu yöneltince, ruhlar, “*Belâ!*” (Evet) dediler. İşte bu toplantı ruhlar bedene girmeden yapılmış, Allah ile ruhlar arasında “misak” (sözleşme) vuku bulmuştu. Orada verilen sözün doğruluğunun sınanması için, Allah, ruhları bu imtihan dünyasına göndermiştir. Allah ile ruhlar arasındaki sözleşmenin meydana geldiği toplantıya “bezm-i elest” yani “elest toplantısı” denir.²¹⁴

²⁰⁹ “Bana dua edin, kabul edeyim.” (el-Mü‘min 40/60)

²¹⁰ Çelebi, Şevkî, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî (İnceleme- Metin-Tıpkı Basım)*, haz. Fatih Bayram, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2016, s. 149-150.

²¹¹ el-Mü‘min 40/60.

²¹² “Bana dua edin, kabul edeyim.” (el-Mü‘min 40/60)

²¹³ Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, s. 180-182.

²¹⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 101.

Allah Teâlâ insanın fitratına kendisini tanıma ve iman etme kabiliyetini yerleştirmiştir. Buna ilâhî sözleşme denilmektedir. Bazı insanlar dünyada bu ilâhî sözleşmenin gereğine göre hareket ederken, bazıları ise bu ilâhî sözleşmeyi unutmakta veya göz ardı etmektedir. Dolayısıyla verdiği söze aykırı hareket etmektedir. Yüce Allah, insanlık tarihi boyunca çeşitli zamanlarda peygamberler göndermek suretiyle insanlara ilâhî sözleşmenin gereğince hareket etmelerini hatırlatmış ve onları Allah'ın buyrukları doğrultusunda bir hayat sürmeye sevk etmiştir.²¹⁵

Sûfilere göre Allah elest bezminde bütün insanlara birlikte hitap etmiş olmasına rağmen, hâl itibarıyla aralarında ayırım yapmış, kimilerine yakınlık [kürbe] vasfı ile hitap ederken kimilerine gaybet alanına hitap etmiş ve onları irfan niteliğinden uzak tutmuş, onları perdelemiştir.²¹⁶

Tablo 7.

Elest Bezmi Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet

“Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şahit olduk, dediler.”

(el-A‘râf 7/172)

Elest Bezmi ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 7’de belirtilen âyetle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Mevlânâ “*Ben sizin rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet [belâ] (buna) şahit olduk, dediler.*”²¹⁷ âyetini işârî bir tarzda şu şekilde yorumlayarak *belâ* (evet) ile *na’am* (evet) arasındaki farkı ifade etmiştir. Onun yorumuna göre âyetteki soruya *belâ* (evet) diyenler ehl-i yemindirler. *Na’am* (evet) diyenler ise ashâb-ı şimâldirler. Ashâb-ı yemin sorgu elifini duydukları için Allah onlara: “*Ben sizin rabbiniz değil miyim?*” dedi, onlar da: “*Evet, [belâ] (buna) şahit olduk, dediler.*” Yani onlar ezelde iman ettiler, Müslüman olup imanla kendilerini korudular. Allah, ashâb-ı şimâle sorgu elifini duyurmadığı için “*Rabbiniz değil miyim?*” sözünü “*Rabbiniz değilim*” şeklinde duydular ve “*Evet, (na’am) Rabbiniz değilsin*” diye cevap verdiler.

Âyetin *Rûhu’l-Beyân*’daki izahı şu şekildedir: Allah Teâlâ, kıyamete dek doğacak son çocuğa kadar bütün insanları, dünyaya gelmelerine vesile olacak sulb ve

²¹⁵ Soysaldı, Hacı Mehmet, “Kur’ân Ayetleri Perspektifinde İlahî Mısak”, Bilimname, 2019/37, s. 431, ss. 431-452, Kayseri 2019.

²¹⁶ Coşkun, Muhammed, “Tefsir Literatüründe Elest Bezmi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 57/2, s. 114, ss. 97-120, Ankara 2016.

²¹⁷ el-A‘râf 7/172.

rahimleri, devir ve tavırları göz önünde bulundurarak, bir kısmını diğer bir kısmının bellerinden çıkarmış ve “*Ben sizin Rabb’iniz*” hiç kimsenin müdahalesi olmaksızın işleriniz hakkında mutlak olarak sizin mâlikiniz ve mürebbiniz, terbiye edeniniz “*değil miyim?*” diye onları yani, babalarının bellerinden alınan zürriyetlerden her birini başkasına değil “*kendilerine şahit tutmuştu.*” Bunu da sadece kendisinin onların Rabbi olduğunu, kulluk edilmeye layık yalnız kendisinin bulunduğunu ve diğer hükümleri bildirmek için böyle yapmıştır. Burada insanlardan misakın, babalarının sulblerinde bulundukları sırada, alındığına işaret vardır.

Sanki “Peki babalarının bellerinden alınan bu zürriyetler ne dediler?” diye sorulmuş, cevap olarak şöyle buyurulmuştur: “Evet,” yani senin Rabb’imiz ve ilâhımız olduğuna, senden başka rabbimiz bulunmadığına kendi adımıza “şahidiz.” dediler.

Arapça’da “evet” anlamına gelen "بلى" ve "نعم" kelimeleri arasında şu fark vardır: "بلى", olumsuz sorudan sonra olumlu mana ifade eder. Mesela “*Ben sizin Rabb’iniz değil miyim?*” sorusundan sonra gelen "بلى" kelimesi, “Evet, sen bizim Rabb’imizsin” demek olur ve iman manasına gelir. "نعم" ise soruda geçen olumsuzluğu doğrulamak için kullanılır. “*Ben sizin Rabb’iniz değil miyim?*” sorusuna bu kelime ile cevap verilmiş olsaydı” Sen bizim Rabb’imiz değilsin.” demek olurdu ve küfür anlamına gelirdi.²¹⁸

Âyette anlatılanlar bir temsil ve canlandırmadır. Enfüsî ve afâkî deliller ortaya koyup kendilerinde istidât yaratarak, Allah Teâlâ’nın, insanlara, kendi rabliğini bilme imkanı vermesi, onları bu konuda şahit tutmak olarak ifade edilmiştir. Yoksa zürriyetlerin babaların sulbünden alınması ve onların kendilerine şahit tutulması, soru sorulması ve cevap verilmesi söz konusu değildir. Temsil ile anlatım, çokça kullanılan bir anlatım şekli olup Kur’an’da, hadislerde ve belîğ söz söyleyenlerin sözlerinde sık rastlanır.²¹⁹

Mevlânâ’nın belirtilen yorumu eserde şu şekilde yer almaktadır:

“*Bir gün bir ulu bir kişi, bir şey öğrenmek maksadıyla Mevlânâ’ya “Belâ (evet) ile na’am (evet) arasındaki fark nedir?” diye sordu.*

Mevlânâ: “Belâ ve na’am arasındaki fark şudur: Belâ, önce geleni, nefy, sonra geleni ispat eder. Na’am ise bunun aksine, önce geleni ispat, sonra geleni nefy için kullanılır. Buna aziz ve celil olan Tanrı’nın şu sözü delildir: “Ben rabbiniz değil

²¹⁸ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân: Kur’an Meâli ve Tefsiri*, VI, s. 413.

²¹⁹ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân: Kur’an Meâli ve Tefsiri*, VI, s. 414. Ayrıca bkz. Coşkun, “Tefsir Literatüründe Elest Bezmi”, ss. 97-120.

miyim? Onlar: Evet (belâ) Rabbimizsin, dediler'” (el-A'râf 7/172) bu “belâ” diyenler Eshâb-ı Yemindirler. Eshâb-ı Şimal ise “na'am dediler. Tanrı Hazretleri Eshâb-ı Yemin'e sorgu elifiniduyurdu (yani “lestü” yerine “elestü” dedi). Onlar da “belâ” diye cevap verdiler. "Bela" önce geleni nefy, sonra geleni ispat eder. Onlar, iman ettiler.

Fakat yüce Tanrı, Eshâb-ı Şimal'e sorgu elifini duyurmadi. Onlar, cehennem ehli olup "belâ"nın aksine "na'am" dediler. Böylece mekan zaman ve halk bir olduğu halde ötekilerin aksine, sonrakini nefy, öncekini de ispat ettiler ve bu yüzden kâfir oldular, Tanrı onlara sorgu elifini duyurmadiği için onlar nefy cevap verdiler ve Tanrı'nın “Rabbiniz değil miyim?” sözünü “Rabbiniz değilim” şeklinde duydular ve “Evet, (na'am) Rabbimiz değilsin” diye cevap verdiler. Tanrı, bu sorgu elifini Eshab-ı Yemin'e duyurdu, onlar cennet ehlidirler. Tanrı onlara: “Ben sizin rabbiniz değil miyim?” dedi, onlar da: "Evet, (belâ) sen bizim Rabbimizsin" diye cevap verdiler. Yani gündüz olalı hayli oldu. Onlar ezelde iman ettiler, İslam olup imanla kendilerini korudular," buyurdu.”²²⁰

Menâkıbnâmesi incelenen diğer bir sûfi Erdebîlî, bazı sûfilerin beyitlerini yorumlamıştır. Bu yorumlarını aynı âyet üzerinden yaptığı için burada birlikte ele aldık. O, “Ben Sizin Rabbiniz değil miyim?”²²¹ âyetiyle ilgili şunları ifade etmiştir: Bezm-i Elest'te “Ben Sizin Rabbiniz değil miyim?”²²² şarabını içtiğimiz için vücud kalıbına girsekte hâlâ o şarabın (ilâhî aşkın) etkisindeyiz. O zaman, Rabbin bu sorusuna tüm zerreler (evet) demişti. Kulluk görevini yerine getirenler ebedî rahatlığa erer getirmeyenler ise belada kalır. “Belâ” ifadesiyle kastedilen ise musibet anlamına gelen beladır. Burada işârî yorumun olduğu görülmektedir. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Mevlânâ'nın şu beyti hakkında:

Getir şarabı, çoktan senin sarhoşunum

Cüppe giysem bile, senin mağara arkadaşınım

Safiyüddîn-i Erdebîlî (k.s.), buyurdu ki, bizim o gün ²²³ "أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ" [Ben Sizin Rabbiniz değil miyim?] şarabını içtiğimiz için, vücûd kalıbının cüppesine girsek bile, hâlâ o şarabın keyfindeyiz. Vücûd cüppesinin anlamı, cismânî kalıptır ki şimdi cân şarabını temennî eder ve o şarabı ister o saf şarap, topraksal kirlerden temizdir.²²⁴

²²⁰ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 414-415.

²²¹ el-A'râf 7/172.

²²² el-A'râf 7/172.

²²³ el-A'râf 7/172.

²²⁴ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I , s.

Ve Attâr'ın şu beytinin tahkîki:

Nazla yüzünün birazını gösterip “evet” der

Kulağa “Elest” mâşûkasının halkasını takmış

Safîyyüddîn-i Erdebîlî buyurdu ki "أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ" [Ben sizin Rabbiniz değil miyim?] denildiği zaman, zerrelerin tümü “evet” demişlerdir. Ondan sonra onun kulluk halkasını kulağa takanlar, ebedî rahatlığa erdiler; kulluk halkasını kulağa takmayanlar ise ebedîyyen belâda kaldılar. Ezelde ona “evet, diyerek, halka kulaklarına takıp, onun aşkını ezelden alıp getirenler” dedikleri “evet” ve kulağa taktıkları kulluk ve aşk halkasının vâsıtasıyla, mâşûğun yanında naz edebiliyorlar. Çünkü, o eski kullar, kulluk adımı ve hizmet vasıtasıyla, mahdûmlarına (sâhibine) naz edebilirler.”²²⁵

Elest Bezmi konusuyla ilgili yorumlar Mevlânâ ve Safîyyüddîn-i Erdebîlî tarafından yapılmıştır.

2.8. Fakr

Fakr, kelime olarak “maddeten ve mânen muhtaç olma, ihtiyaç duyulan şeyin elde olmaması ve yoksulluk” gibi anlamlara gelmektedir.²²⁶

Fakr kavramı Kur’ân’da daha çok kelime anlamı ile muhtaç olmayı ifade eder bir şekilde kullanılmaktadır. Tasavvufta ise kelime anlamından hareketle fakr kavramının anlam alanının genişlediği, ahlâkî bir boyut kazandığı, çeşitli derecelerinden bahsedildiği görülmektedir.²²⁷ Tasavvufta fakr, her şeyin sahibinin Allah olduğunu bilmek, kendi gibi aciz olan halka muhtaç olmayıp, her hâlükârda Allah’a muhtaç olmak ve bunu hatırdan çıkarmamak anlamlarına gelir.²²⁸

Fakr tasavvufî makamlardan biridir. Sûfinin kendini Allah’a ait görmesi ve Allah’a dayanıp güvenmesidir. Allah ile beraberlik ve Allah’tan hoşnutluk fakrın ana mahiyetidir.²²⁹

Fakr, dünyadan, mâsivâdan hiçbir şeye gönülde yer vermeyerek, malik olunan şeyleri Hakk’ın rızasına sunmak ve O’nun yolunda bezletmektir. Tasavvufta esas olan

686-687.

²²⁵ Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safîyyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 709.

²²⁶ Bkz. İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânu’l-‘Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebir, Hâşim Muhammed Şâzilî v dğr., Dâru’l-maârif, Kahire 1981, II, s. 3444; Cürcânî, *et-Ta’rifât*, s. 142.

²²⁷ Erkaya, Mahmud Esad, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, Otto Yayınları, Ankara 2017, s. 184.

²²⁸ İz, *Tasavvuf*, s. 155.

²²⁹ Özköse, Kadir, “Ahmed Yesevî’nin Fakr Anlayışı”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/10, s. 13, ss. 13-36, Yozgat 2016.

manevî fakirliktir. Mânen fakir olan, beşerî sıfatlardan sıyrılıp kendini bir şeye mâlik görmeyen kimsedir. Fakr yolu sâlikin varmak istediği en önemli hedeflerden biridir.²³⁰

Tablo 8.

Fakr Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yorumu Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

"الْفَقْرُ فَخْرِي وَ بِهِ افْتَخِرَ عَلَى سَائِرِ الْأَنْبِيَاءِ"	"Fakirlik benim iftihar vesilemdir..."
"الْفَقْرُ سَوَادُ الْوَجْهِ فِي الدَّارَيْنِ"	"Fakirlik iki cihanda yüz karasıdır."
"O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır."	(Âl-i İmrân 3/106)
"Yüzleri ağaranlar ise onlar Allah'ın rahmeti içindedirler."	(Âl-i İmrân 3/107)
"Siz Allah'a muhtaçsınız."	(el-Fâtır 35/15)
"كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا وَ كَادَ الْحَسَدُ أَنْ يَسْبِقَ الْقَدَرَ"	"Fakirlik neredeyse küfür olacaktı..."

Fakr ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 8'de belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Erdebîlî'nin yorumuna göre "*Fakirlik benim iftihar vesilemdir*" hadisinde belirtilen fakir, kapıları gezip dilencilik yapan fakir değildir. İki âlemde geçip nefsanî lezzetlerini Hak Teâlâ'nın yolunda terk eden ve Allah'tan başka hiçbir şeyi kalmayan nefse denir. Onun bu yorumunda fakr anlayışının, fenâ ve kulluk anlayışıyla birleşmiş olduğu görülür. Erdebîlî'nin söz konusu işârî yorumu menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"Hadislerde belirtilen ²³¹ "الْفَقْرُ فَخْرِي" nasıl bir fakirliktir? diye sordular.

Cevap: Safiyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.), buyurdu ki o fakirlik, kapıları gezip dilencilik eden fakirlik değildir. Fakirliğin bitmesini umut ettiği fakirlikte değildir. Belki o fakirlik şundan ibarettir ki fakir iki âlemde de geçer ve nefsanî lezzetleri Hakk Teâlâ'nın yolunda terk eder öyle ki nefis ve nefsin bütün lezzetleri gider ve Allah'tan başka hiçbir şey kalmaz ve o zaman bu nefse denilir."²³²

²³⁰ Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, MÜ İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s. 182.

²³¹ "Fakirlik benim iftihar vesilemdir.", Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, s. 87 (Had. No: 1835). Aclûnî, İbn Hacer el-Askalânî'nin "mevzu ve bâtıldır" dediğini nakleder. Senânî "mevzu" diyor. Abdurrahman b. Ziyad'ın sözü olduğu ifade edilmiştir.

²³² Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 623.

Menâkıbnâmenin başka bir yerinde Erdebîlî kendisine sorulan soru üzerine yine fakr konusuyla ilgili yorumlar yapmıştır. Erdebîlî'nin, "*Fakr iki cihanda yüz karasıdır*" ifadesini hiçbir şeye sahip olmayan sâlikin, insanlık eserlerinin mahvolarak Allah'ta külliyyen fânî olması anlamına gelen fenâfillah şeklinde yorumladığı görülür. O, fenâda siyah bir ışık olduğunu söyler. Ona göre, "*İki cihanda yüz karasıdır*" ifadesi dünya ve âhiretin siyah yüzü olması değil "*O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır.*"²³³ "*Yüzleri ağaranlar ise onlar Allah'ın rahmeti içindedirler.*"²³⁴ âyetlerinde de belirtildiği gibi kişinin dünya ve âhirette yüzünün ağarması veya kararmasıdır. Bu yorumda hadisin açıklamasının aynı zamanda âyetlerle desteklendiği görülmektedir. Bahsedilen konu ile ilgili âyetlere müracaat edilerek izah edilen noktanın daha iyi anlaşılması sağlanmaya çalışılmıştır.

"*O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır.*"²³⁵ âyetinin *Rûhu'l-Beyân*'daki açıklamasına göre yüzlerin ağarması ve kararmasının gerçek manada kullanıldığı söylenmiştir. Böylece, ehl-i hak, yüzlerinin ve amel defterlerinin beyazlığı, ciltlerinin parlaklığı, önlerinde ve sağ taraflarında bir nur bulunması ile işaretlenir; ehl-i bâtil ise, bütün bunların zıttı ile vasıflanmaktadır.²³⁶

Âyette işaret edildiğine göre; "*Kıyamet günü yüzleri ağaranlar,*" bugün Allah'ın emirlerine uyarak cem duygusu ve iman nuru ile kalpleri ağaranlardır. O gün yüzleri kararanlar ise bugün küfr, tefrika ve Allah'ın emirlerine karşı çıkmaları yüzünden kalpleri kararanlardır. Böyle olmasının sebebi; yüzlerin, kalplerin rengi ile haşredilecek olmasıdır. "*Yüzleri kararanlar ise*" onlara şöyle denir. "*İnandıktan sonra inkar mı ettiniz?*" Bunlar, Allah'a doğru seyretmekte iken nefis çölünde kalarak heveslerinin sarhoşluğuna tâbî olup gerisin geri dönen erbâb-ı taleptir (mürîdlerdir).²³⁷

"*Yüzleri ağaranlar ise onlar Allah'ın rahmeti içindedirler.*"²³⁸ "*Rahmet*"ten maksat, cennet ve ebedî olarak istifade edilecek nimetlerdir. Bunlara rahmet denmesinin sebebi, bir mü'min bütün hayatını ibâdât ve tâat ile geçirirse bile yine de Allah'ın rahmeti olmadan cennete giremeyeceğine dikkat çekmektedir.²³⁹

"*Yüzleri ağaranlar ise,*" bunlar; her haliyle rahmet olan bir beraberlik (cem'iyet) içindedirler. Bu da; dünyada Allah'la beraber olmak, âhirette ebedî cennet

²³³ Âl-i İmrân 3/106.

²³⁴ Âl-i İmrân 3/107.

²³⁵ Âl-i İmrân 3/106.

²³⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, III, s. 239-240.

²³⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, III, s. 242-243.

²³⁸ Âl-i İmrân 3/107.

²³⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, III, s. 240.

yurdunda kalmaktır. Çünkü insan, yaşadığı şekilde ölür; öldüğü şekilde haşredilir.²⁴⁰

Erdebîlî'nin yorumu menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“*Erbâb-ı kulûb,* ²⁴¹ ” *الْفَقْرُ سَوَادُ الْوَجْهِ فِي الدَّارَيْنِ* ” diyor. Orada sözü edilen fakirlik nasıl bir fakirliktir? diye sordular.

Cevap: *Safîyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.), şöyle dedi: O fakirlik, fenâ fillâh'ta elde edilen ufacık bir şeydir, yânî insanlık eserlerinin mahvolmasını anlatıyor. O fenâ da, bir ışık vardır ki o ışık kara renklidir. O mütecelli (belli) olunca, kişinin sâfî aynâsında aynı renk görünür. O zaman ” سَوَادُ الْوَجْهِ فِي الدَّارَيْنِ ” şu anlamdadır ki dünyâ ve âhiret siyah yüzlü değil de kişi dünya ve ahirette siyah yüzlü olur ve iki dünyada ” يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ ”* ²⁴² *” وَأَمَّا الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وُجُوهُهُمْ ”* [O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır.] günde ²⁴³ *” فَفِي رَحْمَةِ اللَّهِ ”* ²⁴⁴ [Yüzleri ağaranlar ise onlar Allah'ın rahmeti içindedirler.] sırasından olurlar.”

Menâkıbnâmesi incelenen diğer bir sûfî Alâeddin Ali es-Semerkandî'nin fakr hakkındaki düşünceleri şu şekildedir: Ahlakını süsleyen ve kalplerini tasfiye eden asfîyânın fakrı, peygamberlerin iftihar ettiği fakirliktir. Asfîyâ “*Siz Allah'a muhtaçsınız.*”²⁴⁵ âyet-i kerimesine göre amel ederek Allah'tan başkasına ihtiyaçlarını söylemeye tenezzül etmezler. Her mahluk, hâlîka muhtaçtır “*Fakirlik benim iftihar vesilemdir*” şeklinde övülen fakirlikte budur. “*Fakirlik küfre yakındır*” hadisinde belirtilen ahmakların fakrı ise görünüşte zengin olsalar dahi ihtiyaçtan hâlî değillerdir ve ihtiyaçlarını mahluka söylerler. Mallarına zarar geldiğinde kazaya rıza göstermezler. Böyle fakirlik aslında âhiret yoksulluğudur ve bundan kaçınmak gerekir. Dünyevî sıfatlar, zulmânî tabiatlar ve nefsânî kederlerden temizlenmiş olan fakr, iksir-i ahmerden azizdir. Övülen fakrda feryat fîgan yoktur bilakis gayret vardır. Fakîr-i sâdık Allah Teâlâ ile zengindir. Varlıkta ve yoklukta fakrını gizler zenginliğini âşikâr eder. Bu yorumda âyet ve hadis zâhirî manaya uygun olarak ve aynı zamanda tasavvufî bir kavram olan fakr anlayışı çerçevesinde yorumlanmıştır. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır.

²⁴⁰ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, III, s. 243.

²⁴¹ “Fakirlik iki cihanda yüz karasıdır.”, Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, II, s. 87 (Had. No: 1837). Aclûnî, Sağânî'nin “mevzu” dediğini nakleder.

²⁴² Âl-i İmrân 3/106.

²⁴³ Âl-i İmrân, 3/107.

²⁴⁴ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safîyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 632.

²⁴⁵ el-Fâtır 35/15.

“Alâeddin Ali es-Semerkindî makbul ve memdûh olan fakri ta’rif idüb beyân eyledi. Tâ ki, her câhil, iddi’â-i fakr eylemeye. Buyurdu kim, “Fakr-ı asfiyâ”, fahrü Enbiyâdır. “Ya’ni, asfiyânı ihtiyâr etdiği fakr, Enbiyâ-i kirâm fahr itdikleri fakrdır. Asfiyâ, tehzîb-i ahlâk ve tasfiye-i kulûb eyleyen âriflerdir. Anların fakri, ganiy-bi’z-zât olan Allah-u Te’âlâ Hazretlerinedir. Tanrı Te’âlâ’dan gayrısına ‘arz-ı iftikâr eylemezler, ²⁴⁶ “أَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ” fermâniyle ‘amel idüb Cenâb-ı Kibriyâsına ‘arz-ı ihtiyâc iderler. Cenâb-ı ‘izzetinden gayrıya tenezzül eylemezler. İstignâ ‘ani’l halkı bi’l-hakkı safâsına vâsıl olmuşlardır. Enbiyâ-i Kirâm Salavâtu’llahi ‘aleyhim ecma’in bu fakr ile fahrî iderler idi. Ve Sultân-ı Enbiyâ ‘Aleyhimü’s-Salâtu ve’s-Selâm, “el-Fakru fahrî”²⁴⁷ deyü buyurdıkları, dahi bu fakrdır ki anın zevâli hayr değildir, vücûdî hayrdır. Zîrâ, mahlûk hâlîka her hâlde ve her makâmda muhtâcdır. Hiçbir nefis, ihtiyâcdan hâlî değildir. Fakr-i memdûh budur ve fakr-ı agbiyâ ‘akr-ı akviyâdır, deyü buyurduğu agbiyâdan maksûd, şol câhillerdir ki hakikat-i hâle vukûf tahsîl etmemişlerdir. Hamkâ olub, hakâyık-ı umûrî görmekten a’mâlardır. Pes, bu fakr ki ahmaklar ve câhillere fakridir. Akviyâ, anınla ittisâf iderlerse anları ma’kür ider, ya’ni şükürler keser. Kande kaldı kim, za’afâ anınla kat’-ı menâzil eylemek mümkün ola. “Kâde’l-fakru en yekûne küfran”²⁴⁸ Hadis-i şerîfi agbiyâ fakrine işâretidir. Zîrâ ol, fakr-ı ma’nevidir. Sûretâ ganiy dahi olurlarsa, ihtiyâcdan hâlî olmazlar ve ihtiyâcların mahlûka ‘arz iderler ve mallarına killet veyâ nikbet gelse, kazâyâ rızâ virmezler. Ve dahi, dünyâ cem’i için tefakkur iderler. Ya’ni, sûretâ halka fakirlik sîmâsın ve resmin gösterirler. Halkı zâhirleriyle aldayub, magrur iderler. Bu sıfatlu fakirlik âhiret yohsullığıdır, andan hazer lâzımdır. Hz. Pîr’i rûşen-zamîr ana fakr-i agbiyâ demişdir ki akviyâyâ bile tahmîl olınsa şükürlerin keser. Var kıyâs eyle ki zu’afâyı ne mertebe helâkliğe bıratur ve dahi Hz. Şeyh buyurur kim, “Ve’l-fakru ma’a’d-du’afâi min küdürâtî’l-hevâ”, ya’ni, tasfiye ve tenkiyeye mukârin olan fakr ve hevâ-yı nefis kederlerinden musaffâ olan fakr, Evliyâ’ullah zâhirlilerinin güzel rıklarındandır. Zîrâ, sıfât-ı nâsutiyyeden ve tabâyi’-i zulmâniyyeden ve küdürât-ı nefsâniyyeden musaffâ ve münakkâ olan fakr, iksîr-i ahmerden ‘azîzdir. Anı, Evliyâ-i kirâm kuvvet-i ervâh itmek için idhâr iderler. Ve dahi, mezann-i kurbdan ba’îd ve muba’ad olan fakr ve mevâtın-ı etkiyâdan uzak eyleyen fakr,

²⁴⁶ “Siz Allah’a muhtaçsınız.” (el-Fâtır 35/15)

²⁴⁷ “الْفَقْرُ فَخْرِي” “Fakirlik benim iftihar vesilemdir.” Aclûnî, Keşfü’l-Hafâ, II, s. 87 (Had. No: 1835). Gerekli açıklama hadisin ilk geçtiği dipnotta yapılmıştır.

²⁴⁸ “كَأَنَّ الْفَقْرَ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا وَكَأَنَّ الْحَسَدَ أَنْ يَسْتَبِقَ الْقَدْرَ” “Fakirlik neredeyse küfür olacaktı...” Aclûnî, Keşfu’l-Hafâ, II, s. 107 (Had. No: 1919); Hindî, Ali b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttakî, Kenzü’l-Ummâl fî Süneni’l-Akvâl ve’l-Ef’âl, thk. Bekrî Hayyânî- Saffet es-Sakkâ, Müessesetü’r-Risâle 1981/1401, VI, s. 492 (Had. No: 16682)

*gadâyir-i nisâdan ziyâde, tâlibî fitneye biragur. Zîrâ, nisâ tâ'ifesi kekillerinin ashâb-ı tûfâna 'arz itdiklerinde ol şehvet-perest olanlar ol 'avretlerin kekilllerine meftûn olmamağa mecâl yoktur. Pes, ol fakr kim mevâtın-ı etkiyâdan mubâ'addır. Sâlikî, kuyûd-ı mühlikeye biragub duzaklarıyla fitneye biragur. Bu fakîr dahi, fakr-ı agbiyâdır ki, ganî bi'z-zât ve vâhid bi's-sıfât olan Perverdikâr'dan gayriye 'arz-ı ihtiyâc eylemekdir. Ba'dehu, Hz. Şeyh buyurur kim, "Memdûh olan fakr şol fakrdır ki anda cezâ' ve dahi fezâ' eylemeye." Ya'ni, zârlık ve feryâd olmaya. Ve dahi, vâveylâ olmaya, ya'ni fakîr fakrın 'aynında fenâ bula, fakîr-i müstenîr oldur kim, dâimâ himmeti adımın geçmiş ola. Ya'ni, hümâ himmet ve sâhib-i hamîyyet ola. Himmeti, sülûkına tekaddüm adımından evvel sebkât eyleye. Maksûd bu kelâmdan fakirde 'uluvv-i himmet gerekdir ki her mahalde himmeti irâdetin geçmiş ola. 'Uluvv-i himmete ne iktidayla, Hâlıkdan gayrıya 'arz-ı hâcât etmeğe 'ar eyleye. Sürûda ve mazarratlarda himmet-i 'âliye sâhibi ola ve gınâsını fakri hâlinde ızhâr eyleye. Ya'ni, sûretâ gınâ göstere kim Hakk Te'âlâ'dan gayri kimesne fakrına muttâlî' olmaya. Zîrâ, halkın ıttılâ'ı fakîri, fakr-i hakîkîden ve fakrın esrârından ayırur. Zîrâ, fakrine muttâlî' olanlar fakrini def' itmeğe sa'y iderler. Bir dahi yine ihtiyâc zamânında lâzım gelür ki, ol fakrini def' idenlere ızhâr-ı fakr eyleye. Yâhud nefis yine anlardan imdâda gönül sarkıdır. Gınâ-bi'lah makamına münâfî ve muhâlif iş olmak lâzım gelür. Pes, fakîr-i sâdık oldur ki, Tanrı Te'âlâ ile ganî olmakdan ayrılmayub zulmet ve ziyâ hallerinde fakri kitmân ve gınâsın 'ayân eyleye. Zulmet u ziyâdan maksûd, gice ve gündüzdür, yâhud varlıkla yokluktur. Ve dahi, fakr-i müstenîr oldur ki, toklığın ibrâz eyleye. İştihâsının gürliğiyle mi'dede ve bagırsuklarda, ya'ni ta'âm yemeğe şiddetli iştihâsı var iken, ya'ni toklık şeklin göstere. Kimesne hâline vâkıf olup, meftûn itmesün için. Ve dahi şâdlığın âşikâre eyleye, gam ve guşasının sıkışması hâlinde zâhirde ve bâtında ve dahi genişliğin beyân eyleye. Hücrede ve sahrâda mekânın ve mertebesinin tarlılığıyla bile. Pes, bu sûretâ fakîrdir, fakr-ı sürîde olmak ile. Lâkin hakîkatde emirdir, gınâ-i ma'neviye mazhar olduğün. Ve envâr-ı ma'ârif ile kalbi nûrlanmışdur ve ânın için mahsus-ı mele'-i a'lâda ve dünyâ ve 'ukbâda senâ ya'ni 'add-i mehâsin ve bahâ, ya'ni suret ve sîret güzelliği vardır ve dahi likâ'u'llah vardır. Dâr-ı bakâda hiçbir hâlde tecellî'-i zâtdan mahcûb değildir."*²⁴⁹

Fakr konusuyla ilgili yorumların Erdebîlî ve Alâeddin Ali es-Semerkandî tarafından yapıldığı görülmektedir.

²⁴⁹ Mercan, İsmail Hakkı, Şeyh Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkandî ve Menâkıbnâmesi'nin Transkribe Tahlil ve Tenkidi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1996, s. 325-327.

2.9. Fenâfillah

“Yol olmak, hiç olmak, silinmek” anlamına gelen fenâ, nesnelerin, Allah’ın dışındaki bütün varlıkların (mâsivâ) sûfinin gözünde silinmesi ve kulun kendi fiillerini görmemesidir. Fenâ, kulun benliğinin kaybolmasıyla tevhidin gerçekleşmesi demektir. Bu hal, tevhidin en yüksek derecesidir. Kul, Allah tefekküründe o kadar boğulur ki benlik bilincini de kaybeder. Buna fenâ fi’t-tevhîd de denir.²⁵⁰ Fenâ halindeki kul, bazı beşerî sıfatlardan kurtulursa da beşeriyet vasfından tamamen çıkmaz. Beşerî varlığının tek başına anlamının olmadığını; varlığı kendinden olanın sadece Allah olduğunu anlar. Fenâfillah, Allah’ta fâni olmak demektir. Kulun beşerî vasıflardan ve aşağı arzulardan sıyrılıp ilâhî vasıflarla donanmasıdır. Allah’a koşup sığınmasıdır.²⁵¹

Tablo 9.

Fenâfillah Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadis

“Allah’a hiçbir şey gizli kalmaz.”

(Âl-i İmrân 3/5)

“حَسَنَاتُ الْأَبْرَارِ سَيِّئَاتُ الْمُفْرِينَ” “Ebrârın sevapları, mukarrab olanların günahlarıdır.”

Fenâfillah ile ilgili konu anlatımında Emir Sultan Tablo 9’da belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmıştır.

Menâkıb-ı Emir sultan adlı eserde fenâfillah konusundan şu şekilde bahsedilmiştir: Evliyâullah, saadet denizine gark olunca, mâsivâdan uzaklaşarak “Allah’a hiçbir şey gizli kalmaz.”²⁵² emrine ulaşmışlar ve her şeyi müşâhede eyleyip, Hakk’tan gayrı kimseyi görmemişlerdir. Onların tek istekleri Allah’ın rızasına nâil olmaktır ve bu sebeple rızadan başkasını terk etmişlerdir. Onlar “Ebrârın sevapları, mukarrab olanların günahlarıdır” hadisinde belirtildiği gibi Hakk’tan başkasından bir şey talep etmeyi iyi görmezler.

Rûhul-Beyân’da belirtildiğine göre “Allah’a hiçbir şey gizli kalmaz.”²⁵³ âyeti Allah Teâlâ her şeyi bilir. İnkarcının inkarını, mü’minin imanını ve bütün amelleri bilir,

²⁵⁰ Konur, Himmet, “Tasavvufun Gelişimi”, *Tasavvuf El Kitabı* içerisinde, ed. Kadir, Özköse, Grafiker Yayınları, Ankara 2014, s. 166.

²⁵¹ Yılmaz, *300 Soruda Tasavvufî Hayat*, s. 228.

²⁵² Âl-i İmrân 3/5.

²⁵³ Âl-i İmrân 3/5

kıyamet günü karşılığını verir²⁵⁴ anlamına gelmektedir. Emir Sultan bu âyeti, evliyâullahın mâsivâdan uzaklaşarak her şeyi müşâhede ettiği halde Hak'tan başkasını görmemesi şeklinde aynı zamanda rıza konusuyla da bağlantı kurarak yorumlamıştır. Burada işârî bir yorumun varlığından söz etmek mümkündür. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almıştır:

“İmdi işbu bahr-i saâdete müsteğrak olan evliyâullah, fenâfillah olub kendü vücûdları katdı kaldı. Cemî-i mâsivâyı adem dutub²⁵⁵ "لَا يَخْفَى عَلَيْهِ" emrine vâsıl olub âlem-i mülk-i melekûtta ve ilm-i ceff-i ceberrutdan ve andan fevk ululardan ve tahte's-serâdan her şeyi kim nazar eylediler, müşâhede eyleyüb Hakk'dan gayri kimesne görmediler. Eyle olsa bunların aksâ-yı murâdları Allâhü Teâlâ anun rızâsına tâlib ve râğıb olub; rızâdan gayri vebâl egleyüb terk eylediler. Nitekim حَسَنَاتُ الْأَبْرَارِ سَيِّئَاتُ الْمُفْرَبِينَ²⁵⁶ Bu kande kim Hakk'dan gayriden ricâ idüb ümîd dutalar.”²⁵⁷

2.10. Fenâ ve Bekâ

Fenâ Arapça bir kelimedir. Fânî olmak, yok olmak, ölmek, kulun kendi iradesine göre değil, Allah'ın iradesine göre hareket etmesi, hiçlik, ölüm gibi anlamlara gelmektedir.²⁵⁸

Fenâ genellikle bir şeyden geri durmak, o şeyi unutmak ve o şeyin bilincinde olmamak anlamında kullanılırken Bekâ ise, bir şeyle birlikte veya onun içinde yaşamak anlamında kullanılmaktadır.²⁵⁹

Fenâ, kişinin kötü sıfatlardan arınması; bekâ da güzel vasıfların insanda bulunmasıdır. Bir kimsede kötü sıfatlar fânî olursa, onda güzel hasletler belirmeye başlar. Kötü sıfatların çoğaldığı bir insanda, güzel vasıflar kaybolur gider. Şayet kul, bütün samimiyetiyle kötü huyları terk etmek için nefsiyle mücadele ederse, Hakk Teâlâ da hiç şüphesiz o kulu güzel huylarla süsler. Fenâ, zâhirî ve bâtînî olmak üzere iki

²⁵⁴ Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, Damla Yayınevi, İstanbul 2012, s. 498.

²⁵⁵ “Allah'a hiçbir şey gizli kalmaz.” (Âl-i İmrân 3/5)

²⁵⁶ “Ebrârın sevapları, mukarrab olanların günahlarıdır.”, Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, s. 357 (Had. No: 1137) Aclûnî, bu sözün sûfiyenin büyüklerinden olan Ebû Sa'id el-Harrâz'ın sözü olduğunu, bazı kimselerin bu sözü hadis kabul ettiğini ve böyle olmadığını belirtir.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman Ali b. Muhammed, *Sıfatu's-Safve*, 1. baskı, thk. Mahmud Fehûrî, Daru'l-Va'y, Halep 1968, II, s. 130.

²⁵⁷ Kahraman, Nurettin, *Menâkıb-ı Emir Sultan (Hüsameddin Bursevî) İnceleme ve Metin* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2009, s. 312.

²⁵⁸ Hıfînî, Abdü'l-Münim, *Mevsûatü's-Sûfiyye*, Mektebet-ü Medbûlî, Kahire 2003, s. 905-906.

²⁵⁹ Ensârî, Abdulhak, *Şeriat ve Tasavvuf*, çev. Yusuf Yazar, Rehber Yayınları, Ankara 1991, s. 55.

kısımda mütalaa edilmiştir. Zâhirî fenâ fiillerin, bâtinî fenâ ise vasıfların fenasıdır.²⁶⁰ Bekâ ise bâkî kalmak, varolmak, yaşamak, son bulmamak, yok olmamak, devamlı olmak, kötü huyların yerine iyilerinin gelmesi, Allah'ın sıfat ve vasıflarıyla kulun süslenmesi, fenâ olunan varlıkla birlikte veya onda yaşamak gibi manalara gelmektedir.²⁶¹ Kulun kendi nefsânî sıfat ve vasıflarından sıyrılıp çıkması fenâ, Allah'ın sıfat ve vasıflarıyla süslenmesi bekâdır. Nefsinden fânî olan Hak ile bâkî olduğu gibi, Allah'ta fânî olan da Allah ile bâkî olur.²⁶²

Tablo 10.

Fenâ ve Bekâ Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Hadis

"مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا" "Ölmeden önce ölünüz."

Fenâ ve bekâ ile ilgili konu anlatımında Erdebîlî Tablo 10 da belirtilen hadisle ilgili işârî yorum yapmıştır.

Safvetü's-Safâ'da Erdebîlî'nin belirttiğine göre "Ölmeden önce ölünüz." hadisinden kastedilen, nefsânî sıfatların fenâ olmasıdır. Ölmeden önce âhiret halleri, kıyamet halleri düşünülerek tedbir alınmalı ve gayba iman, yakînî imana çevrilmelidir. Nefsânî lezzetlerden fânî olunmadan, bekânın duru meşrubatından içip zevk alınmaz. Ayrıca fenâ ve bekânın üç kısım olduğunu ve zâhir fenasından sonra sıfat fenâsının geldiğini söyler. Bu şu anlamdadır ki zâhir kaybolmayınca sıfat öne çıkmaz. Bunlardan sonra ise ruh fenasının geldiğini ve akıl, his, düşünce, hayal gibi insan olmaya ait sıfatlar kişide kaybolmadan ruhun mana âleminde aşta bâkî olamayacağını ifade eder. Onun belirttiğine göre tamamen kendinden fânî olunmadıkça Hakk'ta bâkî olunmaz. Erdebîlî hadisi tasavvufî kavramlardan olan fenâ ve bekâ konuları dahilinde işârî bir şekilde yorumlamıştır. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"Safiyüddîn-i Erdebîlî buyurdu ki

²⁶³ "مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا" nun maksadı insanlıkta nefsânî sıfatların fenâ olmasıdır.

Yânî ölmeden önce ölmelisiniz ve haşrde dirilmeden önce dirilmelisiniz ve hayat ölümünden sonra geldiği için "موتوا" nün anlamı şudur. Eğer zâhirî ölüm gelmeden

²⁶⁰ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 196-197.

²⁶¹ Ensârî, *Şeriat ve Tasavvuf*, s. 55.

²⁶² İbn Arabî, *Fenâ Risâlesi*, ter: Mahmut Kanık, İz Yayınları, İstanbul 2006, ss. 35-7.

²⁶³ "Ölmeden önce ölünüz.", Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, II, s. 291 (Had. No: 2669). Aclûnî, İbn Hacer el-Askalânî'nin "Böyle bir hadis sabit değildir" dediğini nakleder.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Ebî Bekr Muhammed, *Şifâu's-Sâil li Tehzibi'l-Mesâil*, nşr. Muhammed b. Tâvî et-Tancî, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1957, s. 77.

dirilecekseniz, ondan önce kendiniz ölünüz. Yânî ölüm, mezar, kıyâmet ve âhiret hallerini belli edin ve görün. Böylece yakîn sahibi olursunuz ve gayba îmân etmeyi, yakîne îmân etmeye çeviririsiniz. Buyurdu ki nefsânî lezzetlerden fânî olunmadan, bekânın duru meşrubatından içip zevk alınmaz.

ŞİİR

Nefsani lezzetlerden fenâ üstüne fenâ kazanırsan

Onun zevkinin sefâsından Bekâ üzere Bekâ görürsün

Aynı şekilde söyledi: Fenâ üç kısımdır, bekâ da üç kısım. Zâhir fenasından sonra sıfat bekâsı gelir, yânî zâhir kaybolmayınca sıfat öne gelmez. Cân gibidir ki sûretten kayıptır ve sıfat seyrân etmektedir.

Yine biri, sıfat fenâsıdır ki ondan sonra rûh gelir, yânî insanlığın mutlak sıfatları olan akıl, his, düşünce, zannetme ve hayal gibi hislerden boşalıp, kaybolmadan rûh mânâ âleminde aşkıta bâki olmaz (...).

Yine biri, rûhun fenâsı, Hakk'ın bekâsındadır. Bunda, kişi tamamen kendisinden fânî olmazsa, Hakk'ta bâki olmaz, yânî kendi varlığından tamamen fânî olmazsa, Hakk varlığına kavuşamaz.”²⁶⁴

2.11. Gaybet ve Huzur

Gaybet kaybolma, huzur ise hâzır olma manalarına gelir. Tasavvuf ıstılahında gaybet, insanın kalbinde meydana gelen sevab veya günahla ilgili manalarla meşgul olurken, halkın hallerinden habersiz olmaktır. Yani kalbin ahvâl ile (kendisi ve başkalarıyla) olan ilgisinin kesilmesidir. Mesela bir insan, vaktiyle kendisini son derece müteessir etmiş önemli bir hadiseyi hatırladığı veya ona benzer bir durumla karşılaştığı zaman, nasıl eskiye dönük bir ruh hâleti içine düşüp, hâl-i hazırda meydana gelen şeyin tesirinde kalamıyorsa, seyr ü sülûküne devam edip, vuslata ulaşmaya çalışan bir sûfî de dünyada zuhûr eden bazı hadiselerde, âhiret hayatındaki durumları yaşar ve onun tesirinde kalarak, hâl-i hazırdakini hissetmez olur. Gaybet ekseri hallerde Hak tarafından vâkî olur; yani mükâşefeden doğar. Huzur, Hak ile hâzır olmaktır. Hak ile huzur, halkı görmemektir. Huzur, sâlikin tamamen halktan kaybolması şeklinde

²⁶⁴ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn-i Erdebî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 665-666.

doğarsa, bu huzur gaybetle birlikte kemâlini bulmuş olur. Kişinin gaybet halinin ortadan kalkması, onun halk ile huzur bulmasına sebep olur. Gaybet psikolojik bir haldir.²⁶⁵

Tablo 11.

Gaybet ve Huzur Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet

“Bilin ki Allah, kişi ile kalbi arasına girer.”

(el-Enfâl 8/24)

Gaybet ve huzur ile ilgili konu anlatımında Erdebîlî Tablo 11’de belirtilen âyetle ilgili işârî yorum yapmıştır.

Safvetü’s-Safâ’da Erdebîlî gaybet ve huzur konusunu açıklarken “*Bilin ki Allah, kişi ile kalbi arasına girer.*”²⁶⁶ âyetiyle anlatımını desteklemiştir. Onun konuyla ilgili açıklaması şu şekildedir: Kişi, cehennem hakkında veya Kur’an’dan bir âyet işitmesi dolayısıyla zâhirde gâib ve unutkan olabilir. Buna zâhirde kaybolma denir. Bu durumda yürek dahi gâib olabilir. Yüreğin kaybolması ilâhî azamet ve dehşetindendir. Huzur ise kişinin kendisi ve halktan kaybolup Hakk’ta hâzır olmasıdır.

Söz konusu âyet *Rûhu’l-Beyân*’da şu şekilde yorumlanmıştır: İki şeyin arasını ayıran her şey, onların arasına girmiş olur. Allah kulun gönlüne kendisinden daha yakındır. Yahut da bu ifade, kulları, ölüm gelip çatmadan önce, Allah’ın ölüm vasıtasıyla, kişiyle kalbi arasına girmesinden önce, kalplerini temizleyip, ihlas ve samimiyete koşmaya teşvik içindir. Allah-u Teâlâ’nın, “kişi ile kalbi arasına girmesi”nden kasıt, O’nun, kulun kalbine hâkim olması ve gönlüne galip gelmesi anlamına da gelebilir. Böylece Allah, kulun kasdını ortadan kaldırır, niyet ve maksatlarını değiştirir ve kul onları, kendi istekleri doğrultusunda gerçekleştiremez. Allah, kulun saadetini dilediği zaman, kendisiyle inkâr arasına girer mutsuzluğunu istediği zaman da, kendisiyle iman arasına girer.²⁶⁷

Bu âyet genel anlamı itibariyle kişinin aklı ve duygularının Allah’a gizli kalmayacağından bahseder. Erdebîlî’nin de bu âyeti zâhirî anlamından uzaklaşmadan tasavvufî bir konu olan gaybet ve huzur konusu çerçevesinde yorumladığı görülür. Burada işârî bir yorumdan söz edilebilir. Bu yorumun olduğu bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

²⁶⁵ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 190-191.

²⁶⁶ el-Enfâl 8/24.

²⁶⁷ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, III, s. 322.

“Safiyüddîn-i Erdebîlî buyurdu ki: Gaybetin bir türünde kişi zâhirde kayboluyor. İkinci türünde kişinin yüreği kayboluyor. Zâhirde kaybolma öyledir ki cehennem ya da başka bir şeyin harfînden veya Kelâmullâh'ın âyetini duymaktan ötürü kişi zâhirde gâib ve unutkan olur. Bu zâhirî kaybolma öyledir ki kişi his ve hareketten kalır ve bu durumda bazen olur ki yürekte bile gâibtir. Bazen yürekte hâzır ve sadece zâhirde kaybolur ki buna zâhirî kaybolma denir. Yürek kaybolması ilâhî azamet ve dehşetindendir ²⁶⁸ "وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ" [Bilin ki Allah, kişi ile kalbi arasına girer.]

Ama huzûr, eğer kendisi ve halktan kaybolup, Hakk'ta hazır olursa, ona muhâzıra ve huzûr denir.”²⁶⁹

2.12. Güzel Ahlâk

Ahlâk, insanın iyi veya kötü olarak vasıflandırılmasına yol açan mânevî nitelikler, huylar ve bunların etkisi ile ortaya koyduğu iradeli davranışlar bütünüdür. Ahlak, sözlükte “seciye, tabiat ve din” gibi manalara gelen “hulk” veya “huluk” kelimesinin çoğuludur. Çoğunlukla insanın dış görünümü için “halk”, iç görünümü için “hulk” kelimeleri kullanılmaktadır.²⁷⁰

“Mekârim-i ahlâk”, “ahlâk-ı hesene” ve “ahlâk-ı hamîde” olarak da isimlendirilen “güzel ahlak”, öfkeye hâkim olma, sabır, afv, müslümanlara yardım etme, doğruluk, hayâ, tevâzu, cömertlik, sözünde durma, şükür, Allah'tan sakınma, Allah ve insanlar hakkında hüsn-ı zan'da bulunma, nasihat etme, hayırlı işlere öncülük etme, insanlar arasında adaletli olma, Müslümanlar'ın işlerine önem verme ve sâilihlerle muhabbet besleme gibi Allah ve resûlu açısından güzel görülen sıfatlardır.²⁷¹

Mânevî yaşamı geliştirmeyi hedeflemiş tasavvuf aynı zamanda güzel ahlak olarak da tanımlanmıştır.²⁷² Bu çerçeveden bakıldığında sûfî yaşam tarzı sözünü ettiğimiz bu mânevî tesirin oluşmasında etkili yöntemler ortaya koymuştur çünkü sûfî geleneğin öngördüğü mânevî yolculuk zihinsel anlamda kabul edilen dinî hakîkatleri bizzat müşâhede ederek idrak etmeyi hedefler. Bu idrak sayesinde dinî gerçeklikler

²⁶⁸ el-Enfâl 8/24.

²⁶⁹ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 666.

²⁷⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l- 'Arab*, s. 1245.

²⁷¹ Hüseyinî, Mansûr Alî Nâsîf, *et-Tâcu'l-Câmiu ' li'l-Usûl fî Ehâdisi'r-Resûl*, Mektebetü Pamuk, İstanbul 1962, V, s. 47.

²⁷² Bkz. Yılmaz, Hasan Kâmil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yayınları, İstanbul 2000, s. 32-33.

mümin bireyin kalbine birer değer olarak yerleşir ve kötülüğün kaynağı olan nefsin hile ve tuzaklarına karşı direnç oluşturur. Böylece kişinin kalbi ruhu vasıtasıyla gayp âleminin hakikatlerini müşâhede eder ve müşâhede edilen gerçeklikleri şartlara göre davranışa dönüştürür. Bu durumda bireyin her hareketi hikmete uygun tecellî eder çünkü kalp yaşadığı manevî dönüşümle ilâhî sıfat ve isimlerin hakikatlerinin müşâhede edildiği mekân olmuştur.²⁷³ Müşâhede yoluyla elde edilen ilâhî hakikatlerin tecellîleri sayesinde kazanılan ahlâki faziletler, sûfî yaşamın en temel hedeflerindendir. Saf bir tevhidi müşâhede ederek temiz bir ahlak sûfî bireyin gayesidir ve bunu da riyasız ve ihlasla yapılan dini vazifeler sayesinde elde etmek mümkündür.²⁷⁴

Tablo 12.

Güzel Ahlak Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yorumu Muhataf Olan Âyetler

“Yaratanların en güzeli olan Allah’ın şânı ne yücedir.”

(el-Mü‘minûn 23/14)

“Sen kitap nedir, iman nedir bilmezdin.”

(eş-Şûrâ 42/52)

“Hayır, (evlat diye niteledikleri o melekler) kendilerine ikramda bulunulmuş kullardır; Onlar Allah’tan önce söz söylemezler ... ve hepsi Allah korkusuyla titrerler.”

(el-Enbiyâ 21/ 26-28)

Güzel ahlak ile ilgili konu anlatımında sûfîler Tablo 12’de belirtilen âyetlerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Abdülkâdir-i Geylânî’ye göre güzel ahlak, Cenâb-ı Hakk’ı bildikten sonra halkın eza ve cefasının tesirinin olmaması ve aynı zamanda kalbin ve düşüncenin rencide, mükedder olmamasıdır. Ayrıca nefsin zelîl ve hakîr bilinmesidir. “*Yaratanların en güzeli olan Allah’ın şânı ne yücedir.*”²⁷⁵ mazmûnunca “*Sen kitap nedir, iman nedir bilmezdin.*”²⁷⁶ âyetinde belirtildiği üzere halka ihsan edilen iman gibi şeylerin büyüklüğüdür. Bu yorumda ahlak-iman bütünlüğü ve nefis konularından bahsedilmekle birlikte aynı zamanda mârifetullah konusundan da bahsedildiği görülmektedir. Âyetler

²⁷³ Işıtan, İbrahim, “Sûfîlerin Tevhid Anlayışı ve Boyutları”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6/5, s. 3206-3207, ss. 3203-3227, İstanbul 2017.

²⁷⁴ Işıtan, “Sûfîlerin Tevhid Anlayışı ve Boyutları”, s. 3207.

²⁷⁵ el-Mü‘minûn 23/14.

²⁷⁶ eş-Şûrâ, 42/52.

zâhirî anlamları çerçevesinde ve tasavvufî muhtevayla işârî olarak yorumlanmıştır. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde geçmektedir:

“Yine (r.a) hazretleri hüsn-i hulkdan suâl olunduklarında buyurdılar ki hüsn-i hulk oldur ki sen lâyıkiyla Cenâb-ı Hakk’ı bildikden sonra halkın cefasının sende te’sîri olmamaktır yâni halkın ezâ ve cefasından âzerde dil ve rencide hâtır olmamaklığın ve anlardan bir vecihle mükedder ve munfa’îl bulunmamaklığıdır ve kezâ hüsn-i hulk nefsinin zelîl ve hakîr bilinmesi ve nefsinden sudûr iden ma’rifet-i ‘ubûdiyyetin cüz’î ve nâcîz dutulması

âyet-i ²⁷⁷ “ مَا كُنْتُ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ ” ²⁷⁸ mazmûnunca halkın ²⁷⁹ “ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ ” ²⁸⁰ celîlesi beyân-ı âliyesince dahî halka idâ’ ve ihsân kılınân îmân ve hükmi mesellü şeylerin istîzâmıdır bu hüsn-i hulk havâs-ı ricâlde zâhir olan menâkıb-ı ‘ubûdiyyetin mehâmid ve fezâili benedigiyyetin efdalidir.”²⁷⁹

Menâkıbnâmesi incelenen diğer bir sûfî Alâeddin Ali es-Semerkindî ise müridleri edeb konusunda uyarır ve edebe riâyet edilmesini tavsiye eder. Ona göre sâlikin zâhiri ve bâtını pak olunca müeddeb olur. Edebin kemâli güzel ahlakla hâsıl olur. Âdâb-ı şeriat zâhirin, âdâb-ı tarikat bâtının ve âdâb-ı hakikat ruhun süsüdür. Edebin kemâl noktası “Hayır, (evlat diye niteledikleri o melekler) kendilerine ikramda bulunulmuş kullardır; Onlar Allah’tan önce söz söylemezler;...ve hepsi Allah korkusuyla titrerler.”²⁸⁰ âyeti kerimesinde geçen sıfatla muttasıf olmaktır. Hüsn-i edeb Allah’a yakın olmaya, kötü edep ise Allah’tan uzaklaşmaya sebeptir. Edep her durum ve makamda makbuldür. Bu yorumda ahlak-edeb ilişkisinden ve şeriat, tarikat, hakikat âdablarından bahsedilmektedir.

Rûhu’l-Beyân’da bu âyetin yorumu şu şekildedir: Melekler onların dedikleri gibi değil, “Aksine melekler ikrama erdirilmiş”, Allah katında mukarreb, kullardan çoğu üzerine üstün kılınmış “kullardır.” Yaratık olmak, doğurmaya aykırıdır. Çünkü, doğurmak ilişkiyi gerektirir, dolayısıyla onların (müşriklerin) iddia ettikleri gibi melekler Allah’ın çocukları değildirler. “Bunlar” yani melekler “sözleriyle O’nun önüne geçmezler.” Yani melekler, tam manasıyla itaatlarından dolayı Allah, bir şey demedikçe ve onunla emretmedikçe bir şey demezler “ve yalnız O’nun emriyle hareket ederler.” Yani, O’nun emriyle hareket ederler; asla başkasının emriyle değil. (...) “Ve O’nun

²⁷⁷ “Yaratanların en güzeli olan Allah’ın şânı ne yücedir.” (el-Mü’minûn 23/14)

²⁷⁸ “Sen kitap nedir, iman nedir bilmezdin.” (eş-Şûrâ 42/52)

²⁷⁹ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlm-i Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 130-131.

²⁸⁰ el-Enbiyâ 21/ 26-28.

korkusuyla titrerler.” Yani, bununla beraber onlar, Allah’tan koktuklarından dolayı, sevgi ve saygıyla titrerler.²⁸¹

Görüldüğü üzere belirtilen âyet meleklerden bahsetmektedir. Alâeddin Ali es-Semerkandî bu âyeti, sâlikte bulunması gereken edeb-ahlak çerçevesinde tasavvufî bakış açısının derinliğiyle yorumlamıştır. Burada işârî bir yorumun olduğu görülmekte olup ilgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Alâeddin Ali es-Semerkandî buyurdu kim, “Edebler ashâb-ı tarîkatin Rabbü’l-Erbâbla efdal-i mu’âmelâtındandır. Ya’ni, bu tarîkatin erbâb-ı cemî’ mu’âmelelerin Tanrı Te’âlâ Hazretleriyle edeb-birle iderler, edebsizlikle fi’il eylemezler ve edebin semeresi Tanrı Te’âlâ Hazretleriyle mu’âmele eylemekdir ve dahî her kim ki hicâb-ı vuslatı ve bâb-ı hikmeti edeb elleriyle kaldırsa, tahkîk ol âdem bir iş işlemiştir ki ‘aybdan muba’adır ve ana ‘ayb isnâd olunmaz. Zîrâ, her makâma ve her hâle âdâb-ı tarîkate ri’âyet idüb, edeb gözle yürek varmıştır. Ol sıfâtlu sâlikin sülûkında ve seyrinde ve ittisâl ve infisâlinde ‘ayb yoktur ve hakikat-i edeb sâlikde cemî’ hayırlı hasletlerin cem’ olmaklığı ve zâhir ve bâtının mühezzeb olmaklığıdır. Sâlikin zâhiri ve bâtını pak olıcak mü’eddeb olanlardan olur. Pes, edebin kemâli tebdil-i ahlâk ve tahsîn-i hulk ile hâsıl olur. Tezkiye-i nefis olıcak, mekârim-i ahlâk ile müzeyyen olur. Âdâb-ı şerî’at, zâhirin bezeğidir ve âdâb-ı tarîkat, bâtının bezeğidir ve âdâb-ı hakikat, rûhın bezeğidir. Ve esrâr-ı ma’rifet, sırrın zînetidir. Bundan içerü, zevkle ve şühûd ile idrâk olunur bir edeb vardır ki ol edeb ashâb-ı kemâlin Tanrıyla mu’âmele ettikleri edebdir. Zîrâ, her kim makâmın muktezasına göre edebi vardır. Kimi, hissile bulunur ve kimi gayr-i mahsus rûhânî safâlarla müşâhede olunur. Hz. Şeyhin, “el-Âdâbu mu’âmeletü’l-ashâbî” buyurduğu ol âdâba ittîlâ idemezler. Evliyâ-i ‘izâm her hâlde edebi icrâ iderler. Zâhirlerin ve bâtınların murakâbeye bırakurlar kim Hz. ‘aliyyede hilâf marazı hareket ve sükûn zuhûr eylemekden ihtirâz iderler. Nitekim, kelâm-ı Rabbü’l-Enâm’da melâike-i mukarrabîn sıfatında gelmiştir, ²⁸²” *وَهُمْ مِنْ حَشِيَّتِهِ مُشْفِقُونَ* “ *بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ لَا يَسْتَفْهِقُونَ بِالْقَوْلِ* ” *وَهُمْ مِنْ حَشِيَّتِهِ مُشْفِقُونَ*” kemâl-i edeb budur ki, bu âyeti kerîmede olan sıfatla muttasıf ola. Pes, Hakk Sübhânehu ve Te’âlâ Hazretinde hüsn-i edeb kurbına sebebedir. Nitekim, isâ’et-i edeb eylemek bu’de ve tarda bâ’isdir. İy mürîd edebilen, tehzîb-i ahlâk ve tasfiye-i bâtın ve tezkiye-i nefis eyle-gil, mürîd ü ‘anîd olma-gil. Ya’ni, temerrüd ve ‘inâd eyleme-gil. Nefs-i emmâre, Fir’avn-sıfat temerrüd ve ‘inâd ider. Hakk’a iz’ân ve inkıyâd itmek istemezsin.

²⁸¹ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, V, s. 16-17.

²⁸² “Hayır, (evlat diye niteledikleri o melekler) kendilerine ikramda bulunulmuş kullardır; Onlar Allah’tan önce söz söylemezler; ...ve hepsi Allah korkusuyla titrerler.” (el-Enbiyâ 21/ 26-28)

Dahi, nefsi-i emmârenin temerrüd ve 'inâdına muvâfakat idüb mekârim-i ahlâk tahsîlinde ihmâl ve müsâhele eyleme. Tahkîken, edeb her hâlde ve her makâmda makbuldür ve âdâba mülâzmeti terk eyleyenler şeksiz ve şübhesiz merâtib-i Vüsûlden ma'zul ve mefsûldir."²⁸³

Güzel ahlak konusuyla ilgili yorumların Abdülkâdir-i Geylânî ve Alâeddin Ali es-Semerkandî tarafından yapıldığı görülmektedir.

2. 13. Halvet

Sözlükte “bir yerin boş olması, yalnız kalma ve biriyle baş başa kalma” anlamlarını ihtivâ eden halvet²⁸⁴ tasavvuf ıstılahında, tarîkata intisab eden müridin, muayyen bir zaman sonra, şeyhinin isteğiyle insanlardan uzaklaşarak, bir yerde inzivaya çekilmesi ve bir süre devamlı Hakk’ı zikretmesidir. Halvetten murat, kalp evini Allah’ın gayrından temizlemek ve Hakk’ın sayısız nimetlerini düşünmek ve ona şükretmektir. İlâhî aşk basamağı olan halvete giren mürid de, gönlünü Allah sevgisiyle doldurmak için az yiyecek, az uyuyacak, az konuşacak ve daima Mevlâ’sını düşünecektir.²⁸⁵ Bu eğitim süresince müridin dünyevî duygu, düşünce ve arzularından sıyrılıp dış dünya ile her türlü irtibatını kesmesi ve böylece rabbi ile baş başa kalması hedeflenmektedir.²⁸⁶

İlk zâhidlerden itibaren tasavvuf ehli halktan uzaklaşıp bir köşeye çekilmeyi adet edinmişlerdi. Sonraki dönemlerde bu durum devam etmiş ve tarikatlar döneminden sonra sistematik bir yapı kazanmıştır. Yalnız kalmanın Allah ile baş başa olmak gibi derûnî bir manası olduğundan, halvet sürecinde çeşitli riyâzetler de öngörülmüştür.²⁸⁷

Tablo 13.

Halvet Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet

“...Allah’ın yüzü (zâtı) oradadır.”

(el-Bakara 2/115)

Halvetle ilgili konu anlatımında Alâeddin Ali es-Semerkandî Tablo 13’te belirtilen âyetle ilgili işârî yorum yapmıştır.

²⁸³ Mercan, *Şeyh Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkandî ve Menâkıbnâmesi’nin Transkribe Tahlil ve Tenkidi*, s. 315-317.

²⁸⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. A. Hindâvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, I, s. 441.

²⁸⁵ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 139-140.

²⁸⁶ Erkaya, Mahmud Esad, “Tasavvufî Eğitim Metodu Olarak Halvet (Gümüşhânevî Örneği)”, *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 2/4, s.1217, ss. 1217-1225, 2016.

²⁸⁷ Uyar, Mehmet, “Hakim et-Tirmizî’nin ‘Risâletü Keyfiyyeti’s-Sülûk ilâ Rabbi’l-Âlemîn’ Adlı Eserinde Bireysel Bir Çaba Olarak Uzlet, Halvet ve Keşf Süreci, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45, s. 219, ss. 209-242, Samsun 2018.

Alâeddin Ali es-Semerkandî, halveti açıkladığı bölümde şunları ifade etmiştir: Âriflerin halvette buldukları maksatları kâmiller kesrette bulurlar. Çünkü kâmiller için vahdet ve kesret birdir. Hiçbir şey onların müşahedesine hicâb değildir. Her nereye baksalar “...Allah’ın yüzü (zâtı) oradadır.”²⁸⁸ âyetine mazhar olurlar. Halvet mürîd için talep edilen bir durumdur. Halvet aynı zamanda Hz. Peygamber’in âdetidir. Aynı zamanda halvetin bölümleri açıklanarak makbul olan halvetin matlûb ile her şeyden tenha kalmak olduğu belirtilmiştir.

“...Allah’ın yüzü (zâtı) oradadır.”²⁸⁹ âyeti, her yerde ve her yöne yönelerek Allah’a ibadet ve dua edileceğine işaret etmektedir.²⁹⁰ Alâeddin Ali es-Semerkandî bu âyeti, zâhirî manasıyla da uyumlu olmakla birlikte halvet konusuyla ve kâmiller için müşâhedeyle bağlantılı olarak yorumlamıştır. Burada işârî bir yorumun olduğu görülmektedir. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almıştır:

“Alâeddin Ali es-Semerkandî buyurur kim, “Her kim ki matlubla bir sâ’at halvet eylese, enfûs ü âfâk sâ’âtlerinden pes tahkîk ol kişi mutlaka ‘âşıkların pâdişâhı ve emîri olmuştur. ‘Âriflerin halveti, kümmelînin celvetîdir. Ya’ni ‘ârifler halvetde buldukları makâsıdı kâmiller kesrette bulurlar. Zîrâ, kümmelîne vahdet ve kesret bir olmuştur. Anlar her hâlde müşâhidlerdir. Hiçbir şey anların müşahedesine hicâb olmaz. Ne halvet ve ne kesret ve ne ihtilât ve ne ‘uzlet, hiçbir hâl ile mahcub değillerdir. Her ne yana baksalar ²⁹¹ فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ " kelâmına mazhar olmuşlardır. Vahdet ü kesret nukuş ü suverdir, anlar nukuş ve suverden geçmişlerdir. Hemân, dâ’imâ manzurları zât-ı Hudâ’dır. Pes, ‘irfan ehli vahdetde müşâhidlerdir. Kesret anlara hicâb olur. Ve kümmelînîn hâli anlardan a’lâdır. Zîrâ, aslâ mahcub değillerdir. Nitekim, denilmiştir. “Ebrârın hasenâtı mukarreblerin seyyi’âtıdır” ve bu hükm âsân ve güç olan umurda sârîdir” ya’ni, her hâlde ve her makâmda ve her mekânda ebrârın hasenâtı mukarreblerin seyyi’âtıdır. Gerek ise, ol ‘amel âsân, gerekse güç olsun, halvet mürîd için matlubedir. Ve sâhib-i mezîd için mahbubedir ve mütemerrid ve mu’annid olanlardan meslubedir. Zîrâ, mütemerrid varta-i bu’de düşüb helâk olıcıdır. Halvet, de’b-i Habîbdir. Ya’ni, Rasulullah ‘Aleyhi’s-Selâm âdetidir. Zîrâ, Hıra tagında otuz gün halvet eylemiştir. Bizim dahi muhtârımız otuz gün halvet etmektedir. Lâkin, Hz. Pîr kırk yıl Demm magarasında halvet itdiğieicilden ana mürâca’at idüb, halvet Erba’in’dir dirüz ve halvet

²⁸⁸ el-Bakara 2/115.

²⁸⁹ el-Bakara 2/115.

²⁹⁰ Karaman, Hayrettin v.dğr., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yayınları, Ankara 2006, I, s. 194-195.

²⁹¹ “...Allah’ın yüzü (zâtı) oradadır.” (el-Bakara 2/115)

‘âkılın kurbıdır. ‘Ukalâ-i sâlikin halvetde kurb-i hazret bulurlar ve halvet-i nefis derunun dermânı ve tabîbidir. Öyle devâ ve tıbbı anda koku ve yanmak yokdır.

Halvet dahi birkaç kısım üzeredir. Bir halvet var ki suret-i halvet ma’nâsı kesret-i mezmumedir. Ve bir halvet vardır ki suret-i ma’nâsı kesret-i memduhedir. Ve bir halvet vardır ki sureten kesret ammâ ma’nâda vahdetdir. Bir halvet vardır ki ne kesreti ve ne vahdeti vardır. Ol halvet ki zâhiri halvet, bâtını kesret-i mezmumedir. Mürâ’î halvetidir ki hevâcis-i nefsâniyye ve vesâvis-i şeytâniyye ve ervâh-ı habîse ile halveti toptoludur. Ol halvet, ‘ayn-ı kesret-i mezmumedir. İkinci halvet, ehl-i hulus halvetidir ki suretâ halvetdedir. Lâkin, halveti ilhâmât-ı latîfe ve ervâh-ı mukaddese ile toludur. Bu halvetde, kesret-i memduha vardır. Bir halvet dahi kesret içinde vahdetdir ki suretâ halk ile muhtelit, lâkin kendüsi, ‘âlem-i vahdete düşmüş, matlub müşâhedesinden hâlî değildir. Ve bir halvet var kim keşfi açılmayub tehzîb-i ahlâk idenler halvetidir ki ol ne kesretidir ve ne halvetdir. Cümleden makbul olan halvet matlub ile ‘âlem-i agyârdan hâlî iken tenhâ kalmakdır.”²⁹²

2.14. Hal ve Vâkıa

Hal, kulun manevî bir terbiyeden sonra, kazandığı güzel hasletlerin onda yerleşip istikrar bularak her hâliyle belli olmasıdır. Halin meydana gelişi, kulun iradesi dışındadır. Hal, zikrin safâsından, kalpte hâsıl olan bir keyfiyettir. Haller, amellerin bir neticesidir. Sağlıklı bir amel ile ahvâl meydana gelir. Hal, Allah Teâlâ’nın kula bahşettiği bir ilâhî lütuftur ve halin elde edilmesinde kulun mücâhedesı yoktur.²⁹³ Vâkıa, zikir sırasında ve Allah ile beraberliğinde, hislerini kaybedecek şekilde gaybete düşen sâlikin gördüğü şeydir; bu uyku ile uyanıklık arası bir haldır. Vâkıâ bir çeşit rüyadır, ancak rüya değildir. Bu, manevî vâkıâ olup sadece mü’minler tarafından görülür. Mutasavvıflar manevî müşkillere vâkıâ derler.²⁹⁴

Tablo 14.

Hal ve Vâkıa Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet

“İşte bu, Allah’ın lütfudur. Onu dilediğine verir. Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.”

(el-Mâide 5/54)

²⁹² Mercan, Şeyh Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkindî ve Menâkıbnâmesi’nin Transkribe Tahlil ve Tenkidi, s. 349-350.

²⁹³ Eraydın, Tasavvuf ve Tarikatlar, s. 187-188.

²⁹⁴ Cebecioğlu, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, s. 686.

Hal ve vâkıa ile ilgili konu anlatımında Erdebîlî Tablo 14'te belirtilen âyetle ilgili işârî yorum yapmıştır.

Safvetü's-Safâ'da Erdebîlî'nin hal ve vâkıa hakkındaki değerlendirmeleri şu şekildedir: Kul, riyâzetle makam ve hallere layık bir duruma gelmişse, Allah fazlından ona hal bahşeder. Vâkıada kulun gayreti ve çalışması vardır. Aynı zamanda vâkıada aklın etkisi vardır ama halde aklın etkisi yoktur. Hal kesbî değildir ve halde terakkî vardır.

*“İşte bu, Allah'ın lütfudur. Onu dilediğine verir. Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.”*²⁹⁵ âyetine yer verilmiştir. Bu âyette, Allah'ın mü'minlerin dinden dönmeleri halinde yerlerine yeni bir nesil/kavim getireceği belirtilerek ve bu neslin/kavmin özelliklerinden bahsedilmektedir. *Rûhu'l-Beyân*'daki yoruma göre *“İşte bu”*, yani yüce Allah'ın bu kavmi nitelendirdiği sevgi, alçakgönüllülük, güçlülük ve mücahitlik gibi özellikler *“Allah'ın bir lütfudur.”* O'nun ihsan ve keremidir. Yoksa bu özellikler, söz konusu kavmin tekelinde değildir. Hikmet ve maslahatın gerektirdiği ölçüde yüce Allah *“onu dilediğine verir. Allah, geniş ihsan sahibidir.”* Lütuf ve keremi boldur. *“Her şeyi çok iyi bilendir.”* İhsan edilmeye, başarıya ulaştırılmaya en çok layık olanı kendisi daha iyi bilir.²⁹⁶

Erdebîlî ise bu âyeti hal ve vâkıa ilişkisi çerçevesinde yorumlamıştır. Burada işârî bir yorumun olduğu görülmektedir ve ilgili bölüm menâkıbnâmâde şu şekilde yer almaktadır:

*“Safıyyüddîn-i Erdebîlî buyurdu ki makâm aramakla elde edilir ama hâl aranmadan elde edilir. O Allah'ın bahşetmesidir. Kul riyâzetle kendisini ona lâıyk yapmışsa, Allah fazlından ona gelir”*²⁹⁷ *“ذَٰلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ”* [İşte bu, Allah'ın lütfudur. Onu dilediğine verir. Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.] Ve buyurdu ki bizde vâkıa vardır ve vâkıa hâli budur ki sâlik menzillerde kendi gayreti ve iktisâbı ile uykuya uyanıklık arasında garip şekiller ve renkler görür. Akıl onu resmeder ve değerlendirir. Zâhir âlemine getirir ki ona vâkıa derler ve onun oluşmasında hiçbir terslik yoktur ve aklın ona sızıntısı vardır ama hâlde aklın sızıntısı olmaz. (...)

Ama hâl gayretle elde edilemez, kesbî değildir. Hâlin gelmesinde aklın rolü olmaz ama vâkıayı akıl süsleyebilir. Hâlin girmesi bazen hızlı, bazen yavaş ve

²⁹⁵ el-Mâide 5/54.

²⁹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, II, s. 441.

²⁹⁷ el-Mâide 5/54.

duraklamalıdır. Bu duraklama genelde, hâl Sultânı ona hâkim olunca ve hâl sahibi terakkî ederek sıfatlardan sıfatlara geçince ve hâl sahibi telvîn sahibi olunca daha da fazla oluyor.

Zîrâ hâlden hale terakkî ediyor ve nûr ve güneş ışığı gibidir ki meyveleri yetiştirip onu çeşitli renk ve koku ile olgunlaştırıp pişiriyor. Onun gibi hâl sahibinde bile çeşitli nûrlar değişik görünüşte o zâhir oluyor ve onu pişiriyor, öyle pişiriyor ki bir renk ve bir yönlü yapıyor ve onu ahvâlde dayanıklı ediyor şimdi o sarsıntılı durumdan çıkarak temkîn sahibi oluyor.”²⁹⁸

2.15. Havâtır

Tasavvufî düşünce tarihinde kalpte oluşan düşünce, duygu, niyet ve kasıtlar, bir taraftan kulun sorumluluk alanına girip girmedığı konusunda çeşitli görüşlerin ortaya konulmasına sebep olurken, diğer taraftan da mutasavvıfların kalp tasfiyesi ile irtibatlandırarak üzerinde yoğun olarak durdukları önemli bir tasavvufî mesele olagelmıştır. Zira sûfiler, kalpte oluşan bu düşünceleri, kaynağı, niteliği, derecesi ve kişinin sorumluluk alanına girip girmemesi hususu açısından çeşitli değerlendirmelere tabi tutmuş ve muhtelif kategorilere ayırmışlardır.²⁹⁹

Havâtır kalplere gelen bir hitaptır. Havâtır bazen meleğin, bazen şeytanın ilkâsı (kalbe bir mana getirmeleri) ile olur. Bazen nefsin sözleri (nefsin vesvese ve desiseleri) şeklinde görünür. Bazen de Hakk Sübhânehû ve Teâlâ cihetinden gelir. Melekten olan havâtıra ilham, nefis cihetinden olana hevâcis, şeytan tarafından gelene vesvese adı verilir. Havâtır kalbe ilkâ olunmak sûretiyle Hakk Teâlâ cihetinden gelirse buna hâtır-ı Hakk denir. Havâtır, melek tarafından gelirse, bunun doğruluğu, şer’î ilme muvafık olması ile bilinir. Bunun için, bir hâtır ki onun doğruluğuna şer’iâtın zâhiri şahitlik etmez, o bâtıldır, denilmiştir. Hâtır, şeytan cihetinden gelirse, bunun çoğu insanı günah işlemeye sevk eder. Hâtır, nefis cihetinden gelirse, bunun ekserîsi insanı hevâ ve hevese tâbî olmaya, kendini büyük görmeye veya nefsin özelliği olan diğer vasıflara çağırır.³⁰⁰

²⁹⁸ Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safiyyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 657.

²⁹⁹ Çelik, İsa, “Tasavvufî Düşüncede Havâtır”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2/4, s. 157, ss. 157-170, Samsun 2002.

³⁰⁰ Kuşeyrî, Ebu’l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 177-178.

Tablo 15.

Havâtır Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadis

“Sonra elbette onlara, önlerinden, arkalarından, sağlarından, sollarından sokulacağım... dedi.”

(el-A‘râf 7/17)

"اسْتَفْتِ قَلْبَكَ" “Kalbine danış.”

Havâtırla ilgili konu anlatımında Erdebîlî Tablo 15’te belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmıştır.

Erdebîlî’nin belirttiğine göre havâtır kişinin içine gelen ilhamdır. İlhamın türleri vardır. Nefsânî ilham vesvesedir. Şeytânî ilham şeytânî bir ışıktır. Melekî ilham melekî bir ışıktır. Kalbî ilham ise Hakk’tan gelen yakînî bir ilhamdır ve yüreğin Hakk, ilim, mârifet ve hikmet yüzünden konuşabilmesidir. “*Kalbine danış*” hadisi bu ilham türünü ifade eder bu türde yüreğin dediği aynen doğru çıkar. Hakkî ve Rabbânî ilhâmda hiçbir terslik ve kuşku merakı olmaz. Bu ilham saf ve açık yüreğe aittir. Bu yüreğe gelen ilham kuşku ve şüpheden uzaktır. Bazen harf ve ses aracılığı olmadan yürek onu duyar. Ancak, nefsânî vesvesenin hepsi bâtıldır ve vesvese ve temennide çok ısrarlı olur ve fâsid amacına ulaşmadan sükun bulmaz. Bu nefsânî vesveseden riyâzete yönelen kişi kurtulabilir. Şeytânî ışık, hem bâtıl hem de kesin günâhtır. O ışık “*Sonra elbette onlara, önlerinden, arkalarından, sağlarından, sollarından sokulacağım... dedi.*”³⁰¹ âyetinde belirtildiği gibi sağ, sol, arka ve önden gelir. Öyle ki eğer kişi şeytânî bir temenniden alıkonulursa, yeni bir bâtıl temennîye başlar. Onun bile önü engellenirse, başka bir temennîye başvurur ve nihâyet bir günahın içine düşer. Hakkî-Rabbânî ilhâm saf, aydın ve açık yüreğe aittir. Böyle bir yüreğe giren ilhâm/havâtır, iftirâ, kuşku ve şüpheden uzak ve temizdir. Melekî, kalbî ve rabbânî ilham kişiyi doğruya yönlendirir. Eğer ilk havâtır hayırlı, ikinci havâtır tam tersi ise kişi ilk havâtırını takip etmelidir.

Hz. Peygamber’in “*Kalbine danış.*” şeklindeki hitâbı, insanın maddi sebep ya da delili dikkate alması ama bununla birlikte kalbine sorarak ve vicdanını dinleyerek bir konu hakkında hüküm vermesi gerektiğini ifade eder. Safiyyüddîn-i Erdebîlî ise kalbî ilhamı açıklarken bu hadise yer verir. Burada hadisin işârî bir yorumla ele alındığını görülmektedir.

³⁰¹ el-A‘raf 7/17.

“Sonra elbette onlara, önlerinden, arkalarından, sağlarından, sollarından sokulacağım... dedi.”³⁰²

Âyetin *Rûhu'l-Beyân*'daki yorumuna göre “Sonra önlerinden” Yani, ahiret yönünden onlara sokulacağım. Onları ahiret hakkında şüpheyi düşürecekim. Yine hasetle onlara yanaşacağım. Onlara zamanlarındaki büyüklere, âlimlere ve şeyhlere haset etmeyi süslü gösterecekim. Böylece onların hallerine, fiillerine ve sözlerine dil uzatacaklar. “Arkalarından” Yani dünya cihetinden yanlarına sokulup onları dünyaya rağbet ettirecekim. Yine onlara asabiyet (ırkçılık, soy soplâ öğünme) ile yaklaşacağım ki ashâb-ı kirama, tabîine ve önceden yaşamış meşâyihâ dil uzatsınlar, onları ayıplasınlar ve onlara buğzetsinler. “Sağlarından” yani onlara, yapmış oldukları iyilikler bakımından yaklaşacağım. Onları ucüb (yaptığını beğenip onunla öğünme) ve riya'ya düşürecekim. Yine mürîdlere inbisât hali cihetinden sokularak meşâyih ile beraberliklerinde sû-i edebe, hürmet ve tazimi terk etmeye, çok konuşmaya ve mizaha teşvik edeceğim. Böylece onları meşâyih nazarında makbul olma mertebesinden düşürecekim. “Sollarından onlara sokulacağım” yani onlara günahları tarafından yaklaşıp günahları kendilerine süslü gösterecekim. Yine muhalefet cihetinden yanaşıp onlara meşâyih'in emir ve yasaklarına riayet etmemeyi emredecekim. Böylece onları reddedilme raddesine getirecekim. Onları velâyet gayretinin kuvveti ve kabulden sonra red ile helâk edeceğim.

Ayetteki bu dört cihetten maksat, genellikle düşmanın hücum ettiği dört cihettir. Şeytanın onlara uygun bulduğu yoldan yanaşıp kandırması ve yoldan çıkarması, cihatta düşmanın geldiği dört yöne benzetilmiştir. Onun için de üst ve alt zikredilmemiştir.³⁰³

Söz konusu âyet şeytanın insanı yolundan uzaklaştırma çabasından bahseder. Safiyyüddîn-i Erdebîlî bu âyete havâtırın türlerinden olan şeytânî havâtırdan bahsederken yer verir. Âyetin zâhirle uyumlu olmak üzere tasavvufî muhtevayla işârî olarak yorumlandığı görülmektedir. Bahsedilen yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Safiyyüddîn-i Erdebîlî buyurdu ki, havâtır kişinin bâtın ve içine gelen ilhâmdır. Bu ilhâm beş türlüdür: Ya nefsânî ya şeytânî, ya melekî, ya kalbî ve yahut Hakkî-Rabbânîdir. “Ama nefsânî olan bir vesvesedir. Şeytânî, şeytânî bir ışıktır. Melekî, melekî bir ışıktır. Kalbî olan ilhâm Haktan gelen yakînî bir ilhamdır ve hakîkatın sâdık

³⁰² el-A'raf 7/17.

³⁰³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, VI, s. 38.

tanıgıdır. Öyle ki Ahmed Darimî'nin Müsned'inde yer alan hadiste ³⁰⁴ "اِسْتَفْتِ قَلْبَكَ" diye gelmiştir ve bu türde yürek ne derse doğru çıkar. Hakkî ve Rabbânî ilhâmda hiçbir terslik ve kuşku merâkı olmaz. Ancak, nefsanî vesvesenin hepsi bâtıldır ve vesvese ve temennide çok ısrarlı olur ve fâsid amacına ulaşmadan sâkin olmaz. Şeytânî ışık, hem bâtil hem de kesin günâhtır. Öyle ki eğer bir kişi bir şeytânî temennîden alıp koyulursa, yeni bir bâtil temennîye başlar. Onun bile önü engellenirse, başka bir temennîye başvurur ve nihâyet bir günâhın içine düşer. "أَلَا مَنْ عَصَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى بِلُطْفِهِ وَتَوْفِيقِهِ" Nefis ve şeytan hiçbir zaman kişiyi tâat'a çağırılmazlar, sadece günâha çekerler. Şâyed, tâatı emrederlerse orada "تَعْبِيهِ كَالسَّمِ فِي الْعَسَلِ" vardır ve kişiyi riyâ ve benzeri bir tehlikeye atacaklardır.(...)

Bu nefsanî vesvese şeytânî parlaklıktan daima riyâzatta olan ve onların tersine gidip havatıra nefyeden kişi kurtulabilir. Ama melekî ışık hayra yönlendirir. Eğer kişi, melekî ışığa tâbi olursa "فَنِعْمَ الْمَعُونَةُ مِنَ اللَّهِ" olur. Eğer olmazsa, yeni bir ışık gelip yeni bir hayırlı yolu gösterir. Kalbî ilhâm ise, yüreğin, Hakk, ilim, mârifet ve hikmet yüzünden, konuşabilmesidir ve bunun söylediği onlardan kaynaklanır. (...)

Bazı meşâyih sormuşlar ki Şeyh hazretleri bir soruya cevap verirken bir kere sağına bakıp durmuş, sonra soluna bakıp durmuş ondan sonra kalp tarafına bakıp cevaplamış. Nedenini sormuşlar. O da: "O sorunun cevabını bilmiyordum. Sağ taraftaki Meleğe sordum, bilmedi, sol taraftaki Meleğe sordum bilmedi, yüreğe sordum cevapladı, böylece o cevabı size söyledim" dedi. (...)

Hakkî-Rabbânî ilhâm, saf, aydın ve açık yüreğe aittir. Böyle bir yüreğe giren ilhâm, iftirâ, kuşku ve şüpheden uzak ve temizdir. Bu rabbani ilham bazen, harf ve ses aracılığı olmadan, onun mânâsı yüreğe gelir ve anlaşılır. Bazen harf ve ses aracılığı ile>yürek kulağına gelir ve yürek onu duyar. (...)

Ama nefsanî ve şeytânî vesvesenin farkı şudur ki nefsanî vesvese alttan duman gibi çıkar, eğer kişide onu hissetme gücü bulursa alttan gelip, yüreğe yaklaştığını hissedebilir. Şeytânî ışık sağ ve sol ve arka ve önden gelir.

"ثُمَّ لَا يَنْبَغُ لَهُمْ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ وَعَنْ أَيْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَائِلِهِمْ" [Sonra elbette onlara, önlerinden, arkalarından, sağlarından, sollarından sokulacağım... dedi.] (el-A'raf 7/17) Melekî ışık yüksekte gelir, bazen bal arısı gibi ve bazen çan gibi ses çıkartır. Bazen konuşma gibi açık ve bellidir. Bir kişinin başka bir kişi ile konuştuğu gibidir.

³⁰⁴ "Kalbine danış.", Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl, Sünen-i Dârimî; el-Kütübü's-Sitte, (Mevsûatül-Hadîs eş-Şerîf içinde), haz. Sâlih b. Abdulazîz, Dâru's-Selâm, Arabistan 2000, Büyü', 2 (Had. No: 2561)

Ama kalbî havâtır öyledir ki kişi içerden onu hisseder, dışardan değil. Rabbânî ilhâm tüm yönlerden gelir ve onun heybetinden yürek haberli olup, etkilenir. (...)

Melekî ıfık ve kalbî havâtır ve rabbânî ilhâmın üçü de hayrı ister ve kişiyi hayır ve tâata yönlendirirler. Eğer bir hayırlı hâtır gelse ve peşinden ikinci hâtır onun karşısına gelip dursa ve onunla ters olsa, bu ikinci hâtır nefsânî ya da şeytânîdir ve kişi ilk hâtırdan tâkib etmelidir.”³⁰⁵

2.16. Hikmet

Hikmet, amel ve bilgi bütünleşmesinden meydana gelen ilimdir. İnsanın, gücü oranında, dış âlemdaki nesnelerin hakikatını olduğu gibi bilip, ona göre hareket etmesinden bahseden ilme, hikmet denir. Söz ve davranıştaki isabet, olanı olduğu gibi bilmek de, hikmet olarak değerlendirilir.³⁰⁶

Tasavvuf geleneğinde hikmet, İlm-i bâtın olarak tanımlanmakta ve keşf yoluyla ulaşılan tasavvufî bilgiyi ifade etmektedir.³⁰⁷ Nesnelerin mâhiyet ve hakikatini bilmek, varlığın sebebini açıklamaya çalışmak, insanın kendini tanımaya çalışması, insanüstü bir kişilik (insan-ı kamil) kazanmak anlamına varıncaya kadar çok geniş bir şekilde ele alınmıştır. Sûfîler hikmet kavramıyla oldukça yakından ilgilenmiş ve hikmete diğer ilmî disiplinlerden farklı bir bakış açısı ortaya koymuşlardır.³⁰⁸ Sûfîler hikmetin sözlük anlamlarından “zaptetmek”, “menetmek” ve “alıkoymak” anlamlarından istifade ederek bunu nefse uyarlamakta ve nefsin şehvetlerinden alıkonulmasını “hikmet” olarak görmektedirler.³⁰⁹

³⁰⁵ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn-i Erdebî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 678-680.

³⁰⁶ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 276. Hikmetin tanımı ile ilgili ayrıca bkz. Çalışkan, Mehmet, “Kur’ân’da Hikmet Kavramı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2, ss. 89-120, Adana 2001.

³⁰⁷ Kesnezân, el-Huseynî Muhammed b. Şeyh Abdülkerîm, *Mevsûatu'l-Kesnezân*, Dâru'l-Muhabbe, Beyrut 2005, VI, s.189.

³⁰⁸ Gökçe, “Hadislerin Hikmet/Hikemî Yorumu -Sadreddin Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi Özelinde-”, 11.

³⁰⁹ Gökçe, “Hadislerin Hikmet/Hikemî Yorumu -Sadreddin Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi Özelinde-”, 13.

Tablo 16.

Hikmet Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

“Bu rızıklar onlara (bazı yönlerden dünyadakine) benzer olarak verilmiştir.

(el-Bakara 2/25)

"أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْعَقْلَ" "İlk yaratılan şey akıldır."

"أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمَ" "İlk yaratılan şey kalemdir."

"أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ رُوحَ" "İlk yaratılan şey ruhtur."

“Henüz sabi iken ona (ilim ve) hikmet verdik.”

(Meryem 19/12)

Hikmet ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 16’da belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Alâeddin Ali es-Semerkandî, ilâhî hikmet konusundan bahsetmiş aynı zamanda mürîdlerini de konuyla alakalı olarak ikaz etmiştir. İlâhî hikmet geline, sâlik ise damada benzetilmiştir. Böylece konu anlatımında benzetmelerden de faydalanılmıştır. Hikmetin gelinlerinden maksat ise tecelliyât-ı sübhâniyye ve ma’ârif-i ledünniyedir. Mücâhede ile kötü vasıflar iyi vasıflara çevrilmelidir. Sâlik harem-i hâss vâdisine ayak bastığında tecellî-yi zâta mahrem olur ve vuslat ravzaları müşâhede olunur. Harem-i hâss vadisine varmadan önce bir vadi daha vardır ki bu vadi şiddetli bir vadidir. Sâlik, ilâhî hikmete ulaşmak için acele etmelidir ve sâlikle ilâhî hikmetin aralarında eşitlik ve uyum olmalıdır. Ayrıca hakikat-i Muhammediyye’den de bahsederken “İlk yaratılan şey akıldır”, “İlk yaratılan şey kalemdir”, “İlk yaratılan şey ruhtur” hadislerine yer verir. Külliyâtı idrak ettiği için “akıl”, Allah’ın cisim âlemini yaratmak istediği zaman ilk cevher “kalem” ve tüm mevcûdâtın hayatta kalmasına sebep olduğu için “rûh” diye isimlendirildiğini ifade eder.

“Bu rızıklar onlara (bazı yönlerden dünyadakine) benzer olarak verilmiştir.”³¹⁰ âyetinde cennetliklerden, onlara verilecek nimetler ve meyvelerden bahsedilmektedir. Alâeddin Ali es-Semerkandî ise ilâhî hikmet ve ulûm-ı keşfiyyeden bahsederken bu âyete yer vermiştir. Burada işârî bir yorumun olduğu görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Alâeddin Ali es-Semerkandî, ehl-i sülûki iykâz idüb buyurdılar ki, “Hikmetlerin gelinleri nagamât-ı mâ’neviyye ve düfûf-i ledünniye ile kerem

³¹⁰ el-Bakara 2/25.

mümârislerinin evlerine bezenilmekler ile gider. 'Ârâys-i hikemden maksûd tecelliyât-ı sübhâniyye ve zuhûr-ı ma'ârif-i ledünniyedir ve zifâfından maksûd mahremiyeti ve ülfetidir ve mümârise-i keremden maksûd mücâhede ve mu'âlece ile evsâf-ı zemîmeyi evsâf-ı hamîdeye tebdil eylemektir. Mekârim-i ahlâk ekârim-i mahlûkda zâhir olur. Ana 'arâys-i hikem zifâf ile zevç olmağa lââyık olur. Nefâys-i kudemden maksûd rûhânî gıdâlar ve hakkânî safâlardır ki hudûsden müberrâ ni'metlerdir. Pes, ol et'ime-i latîfe fevârisü'l- himem olan sâlikleri ihâta ider. Ya'nî, himmetler atluların yürür. Fevârisü'l- himemden maksûd şol sâliklerdir ki, himem-i 'aliyyelerin at idinüb meydân-ı sübhânide ma'ârif öndillerin almağa müsâra'a ve müsâbaka eyler. Himmet atın şol kadar yarandırmışdır kim himem-i deniyye ashâb-ı anunla hem 'inân olmaz. Kande kaldı kim tetârüd ve tesâbuk itmeğe kâdir ola bile ve ebkâr-ı ma'âniden maksûd şol fütuhât-ı ledünniyedir ki şol 'ulûm-ı keşfiyyedir kim her bâr ki keşf-i nikâb ide. Bîkr-i mutlakdır aslâ bir kimesne anın bekâretinden izâleye kâdir olmaz, 'ulûm-ı ilâhiyye haşr olunmaz. Her müstehıkka keşf olan 'ilim bir âharına keşf olmamışdır. Sûretâ ittihâd görünürse, hakikatda tegayyür mukarrerdir. Fevâkih-i cinâna mümasildir ³¹¹ "وَأَتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا" (el-Bakara 2/25) ana işâretidir. 'Ulûm-ı keşfiyye dahi öyledir. Her sâlike, bekâretiyle gelür, esrâr-ı gaybiyyeye teşbih olmaz ve bu mezkûr olan ebkâr-ı ma'ânî iltifât itmez. İllâ ashâb-ı kalem olanlara iltifât ider" diyü buyurır. Ashâb-ı kalemden maksûd şol âdemlerdür ki hakikatların hakikat-ı Muhammediyyeye iletmişlerdir. Kalemden maksûd bunda hakikat-i Rasûl 'Aleyhi's-selâmdur. Ba'zı muhakkikîn, bu hadis-i şerîf ma'nasında buyurmışlardır. Kâle'n-Nebîyyü 'Aleyhi's-selâm "Evvelü mâ halaka'llahu el akle"³¹² ve fî rivâyetin, "Evvelü mâ halaka'llahu'l-kaleme"³¹³ ve fî rivâyetin, "Evvelü mâ halaka'llahu'r-rûha"³¹⁴. Bu cümlesinden murâd, hakikat-i Muhammediyyedir.

³¹¹ "Bu rızıklar onlara (bazı yönlerden dünyadakine) benzer olarak verilmiştir." (Bakara, 2/25)

³¹² "أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْعَقْلَ" "İlk yaratılan şey akıldır." Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyye 1419/1998, V, s. 317; Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, s. 263 (h. No: 823), İbn Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî, *Fütuhât el-Mekkiyye*, I. bsk., thk. Osman Yahyâ, el-Mektebetu'l-Arabiyye, Mısır 1985, XII, s.250, 468; Şa'rânî, Abdulvehhab, *el-Yevâkîf ve'l-Cevâhir fî Beyânî Akâidi'l-Kebâir*, Dâru'l-Fikr, Beyrut ts., II, s. 20; İmâm Rabbânî, Ahmed el-Fârûkî es-Sehrendî, *el-Mektûbât*, Sirâc Kitabevi, İstanbul ts., III, s. 96; Fettenî, bu hadisin senesinde yalancı raviler bulunduğunu söyleyerek tenkit eder. Fettenî, Muhammed Tahir b. Ali el-Hindî, *Tezkiratu'l- Mevdû'ât*, nşr. Emin Demeç, Beyrut t.y., s. 28. Münâvî de bu hadisin herhangi bir aslının olmadığını, aynı zamanda diğer tarihlerinin de güvenilir olmadığını ifade etmektedir. Münâvî, Abdurraûf, *Feyzu'l-Kadir Şerhu'l-Câmii's-Sağîr*, el-Mektebetu't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, Mısır 1356, IV, s. 510. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Kılınçlı, Samî, *Akl ile İlgili Hadislerin Tespit ve Tenkidi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2007.

³¹³ "أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمَ" "İlk yaratılan şey kalemdir." Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, s. 263 (Had. No: 824)

³¹⁴ "أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ رُوحَ" "İlk yaratılan şey ruhtur." Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, s. 265-266 (Had. No: 827)' de "أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ نُورَ" şeklinde yer almaktadır. Ayrıca bu rivâyetler tasavvuf kitaplarında "İlk yaratılan şey

İdrâk-i külliyyât itdiğiçün ‘akl tesmiye olındı ve ketm-i ‘ademden meknûnâtı nûsha-i vücuda nakle bâ’is oldığı için, kalem tesmiye olındı ve cemî’ mevcûdâtın hayatına ve kıyamına sebep olduğu için rûh denildi.

Pes, kalem-i hakîki zât-ı Rasûl olduğu müte’ayyin oldu ve ashâb-ı kalem ümmetden şol kâmilidir kim, beşeriyet berzahında mahcûb kalmayub, rûhâniyyetin rûh-ı Rasûl’e vâsıl eyleyüb zerresin ol bahr-ı a’zama ulaşıra. Ol zamanda ebkâr-ı ma’ânî, hudûd-ı ma’neviyyeden kendülerin ızhâr idüb ol kâmile iltifât eyleyeler. Pes, bu mertebeye erişmeğe mürîd sa’y eylemek gerekdir. Ba’dahu, Hz. Pîr buyurır kim, “Fe’l-hikmetü ‘arûsün ilâ âhir” ya’nî, pes bu takdirce hikmet-i ilâhiyye zînetlenmiş bir gelindir. Ve ‘ademden selimedir, hiç ana ‘adem müstevli olmaz. Zîrâ, hikmet ‘ulûm-ı ledünniyedir ve ‘ulûm-ı ledünniye hudûsden nice müberrâ ise, ancileyin ‘ademden mu’arrâdır. Bu bir sırr-ı gâmızdır ki ancak yine ehl-i zevk anlar ve bu ‘arûs-ı müzeyyene rağbet ider. Şol kişilere kim, harem-i hâss vâdisinin zahrına vaz’-ı kadem eylemiş ola. Haremden maksûd şol makâmdır ki, sâlik ol makâma varub kâyim oldukda tecellî-yi zâta mahrem olur ve vuslat ravzaları müşâhede olunur. Lâkin, ol harem-i hâssa varmağa ara yirde bir vâdî vardır kim, ana vâdî-yi harem dirler. Şedâyid-i şedîde ile mahfûfedir. Fi’l-mesel, kıyâmetde cehennem vâdisi nice arz-ı mahşer ile cennet arasın kat’ eylemiş ise mü’mînler metn-i cehennem üzre kurulan sırata uğramayınca cennete varamazlar ise pes ehl-i sülûk vuslat haremine muhrim olmağa ol vâdiye uğramak lâzımdır. Bu vâdinin âlâm ve şedâyidi cehennem vâdisinden ‘azîmdir. Ehlullâh, ol vâdiyi kat’ idince neler çekerler. Zîrâ yolları bu vâdinin orta yirine uğrar, içi nâr-ı firâk ve nâr-ı katî’at ve nâr-ı hızlân ve nâr-ı hicrân ve nâr-ı zevâl-ı ‘ilm ve nâru’r-red ilâ esfeli sâfilîn ve nâru’l-bu’di ‘ani’l-merâtibi’l-Kümmelîn ile toptoludur. Pes, sâlik bu vâdinin bir tarafından ‘ubûr idüb, ortasına gelmeyince hikmet-i Rabbâniyye ol sâlikin vuslatına rağbet eylemez. Çünkü, sâlik ol makâm-ı mu’ayyene gelüb anda kıyâm ider, ol ‘arûs-ı hikmet ana rağbet ider ve visaline müsâra’at ider. Sâlik dahi, ol esnâf-ı mahâsin ve vaslı ile müzeyyene gelini göricek, visaline sa’y ider. Tarafeynden şevk hâsıl olur, sâlik bu ‘arûse-i müzeyyeneye mâlik olurum diyü, ümid ider. Lâkin nikâhda dekdâşlık şarttır. Eğer, ‘arûs-ı hikmet bu sâliki dekdeşi, bulursa sükûn ider ve ‘itâ’at ider mütereddidsiz ve elemsiz, ya’nî kemâl-i teslîm ile kendözin sâlike teslîm eylemez. Sür’at, ma’nası bunda itâ’attir ve eğer, dekdeşi bulmaz ise babası

evine rüçû' ider. Tâliblerini melâmet idici olduğu halde, öyle tâlibler ki huzuz-ı nefsânîye ile mahfuflardır ve hubb-i dünyadan tohm olmuşlardır. Bu makâle-i mübâreke Hz. Şeyh tenbîh ider ki sâlik sülûkında gayet sâdık gerekdir. Mâsivâyâ zerre ve şemme meyli olmamak gerekdir. Eltâf-ı lâhutiyye dekdeş ister. Sıdksız ve tecerrüdsüz ve inkitâ'sız olan sülûk bi-ma'na olan lakabdır. Gah olur, sâlik makâmât ve menâzil kat' idüb envâ'-ı mücâhede ve riyâzât ile vâdî-yi harem zahrına kadem basar. Lâkin safâ-yı taviyye ve hulûs-ı niyye ve sıdk-ı mücâhede ve inkitâ'-ı tâmm ve tecerrrüd temâm olmayacak ol tecelliyât-ı mukaddeseye ve mücâhedât-ı hakkâniyyeye lâıyk ve dekdâş olmadığından ol makâmdan varta-i helâka düşüb, esfel-i sâfilîne düşer. El-'ıyâzü bi'lah şümme'-l-'ıyâzü bi'llah min zâlike va'llahu'l-hâfız, kelâmü vâcibü'l-ihtirâmına dikkat ile nazar eyleyenlere nice ferâ'id-i celîle ve 'avâyid-i cemîle Fetih olur."³¹⁵

Ebû İshâk-ı Kâzerûnî "Henüz sabi iken ona (ilim ve) hikmet verdik."³¹⁶ âyetini şöyle yorumlamıştır: Kişi gençliğinde Allah'ın emrine göre hareket ederse ihtiyarladığı zaman da riayet eder. Böylece Allah, o kişinin kalbine hikmet verir. Kişi gençliğinde Allah'ın emirlerine göre hareket etmezse, ihtiyarladığında tevbe etse dahi bu kişiye hikmet müyesser olmaz.

Ebû İshâk-ı Kâzerûnî, ilgili âyeti gençlik ve yaşlılıkta Allah'ın emrine riâyet ile ilâhî hikmete ulaşma arasındaki ilişki çerçevesinde yorumlamıştır. Burada işârî bir yorumun olduğu görülmektedir. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"Kâlellâhu Te'âlâ: وَأَتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا³¹⁷ " "

Şeyh kaddesellâhu rûhahu'l-'azîz bu âyetün tefsirinde şöyle buyurur ki kim ki sabâvet hâlinde ve cüvânlığı zamânında Hak Te'âlâ emrine mutî' ve hükmüne münkâd ola pîrlığı zamânında dahî ekseriyâ mutî' ve münkâd olur. Hak Te'âlâ anun kalbine nûr-ı hikmet ve zebânına esrâr-ı kerâmet müyesser ider ve kim ki tıfl iken ve cüvân iken nâ-fermân ola pîrlığı zamânında tevbe ide Hak Te'âlâ'ya mutî' olur. Ammâ bu asıl kimseye hikmet müyesser olmaz."³¹⁸

³¹⁵ Mercan, Şeyh Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkindî ve Menâkıbnâmesi'nin Transkribe Tahlil ve Tenkidi, s. 283-286.

³¹⁶ Meryem 19/12.

³¹⁷ "Henüz sabî iken ona (Yahyâ'ya) hikmet verdik." (Meryem 19/12)

³¹⁸ Çelebi, Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî, s. 174.

2.17. İbadet

İslâm’a göre insanın yaratılış sebebi Rabbine ibadet etmek kısaca O’na kul olmaktır. Kulluğun bir neticesi olan “ubudiyyet”, teslîmiyyet-i tâm ile O’ndan razı olmaktır.³¹⁹

Sûfiler dinî ibadetler konusunda çok hassas davranmışlar ve yaşam modeli olarak önerdikleri seyrü sülûkun gerçekleşmesini sayı ve kalite bakımından ibadetleri artırmaktan da geçtiğini ifade etmişlerdir. Çünkü sûfilerin hedefledikleri mânevî gelişim, İslâm dininin öngördüğü ibadetlerin ihlas ve samimiyetle yalnız Yaratıcıyı memnun etme duygu ve düşüncesiyle yapılmasını gerektirmektedir.³²⁰

Sûfî yaşamın geliştirdiği ibadet anlayışı, bireyin benlik güçlerini bir bütün halinde kullanmasını, dünyevî veya uhrevî çıkar ilişkisine girmeden kulluk yapmasını ve böylece kalbinin manevî anlamda aydınlanmasını sağlamaya yönelik ilke ve prensipleri öne çıkarır. Bu aydınlanma sayesinde birey tutum ve davranışlarında hikmete uygun ve dengeli hareket etme kabiliyeti kazanır.³²¹

Tablo 17.

İbadet Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yorumu Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

“Namaz ancak okumak ve kalp huzuru ile olur.”

“Allah’a karşı gelmekten sakının. Allah size öğretiyor.”

(el-Bakara 2/282)

“Oranın bakımına ehil olanlar, ancak Allah’a karşı gelmekten sakınanlardır.”

(el-Enfâl 8/34)

“Ancak onların bu ticaretleri kazançlı olmamış...”

(el-Bakara 2/16)

“Bir kere Resûlullah (Sallallâhü aleyhi ve âlihi) ikinci namazında yanılıp ilk teşehhüdden sonra selâm verdiğinde iki tarafındaki sahâbeler onu haber etmişler ve Peygamber kalkarak namaz bittikten sonra sehiv secdesi yapmıştır.”

“...serin ve zararsız ol!”

(el-Enbiyâ 21/69)

“Şeytan âdemoğlunun damarında akan kan gibi dolaşır.”

İbadetle ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 17’de belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

³¹⁹ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.180.

³²⁰ Işitan, “Sûfilerin Tevhid Anlayışı ve Boyutları”, 3213-3214.

³²¹ Işitan, “Sûfilerin Tevhid Anlayışı ve Boyutları”, 3217.

İbadetlerin genel ilkesi kişinin kalp huzuruna ve yaratılış amacı olan kulluk bilincine sahip olmasını sağlamaktır. Bununla birlikte kalp huzurunu elde etmek ibadetlerden sorumlu olmayı ortadan kaldırmaz. *Ariflerin Menkıbeleri*’nde Şems-i Tebrîzî bu konuyla alakalı olarak maksat hâsıl oldu diye namazı terk etmenin mümkün olamayacağını şu şekilde ifade etmiştir:

“*Namaz ancak okumak ve kalp huzuru ile olur.*”³²² hadisiyle ilgili olarak bazı insanlar kalp huzuruna ulaştınca namaz kılmaktan müstağni olduklarını sanırlar. Velilik ve kalp huzuru elde edilse dahi namazı terk etmek büyük bir eksikliktir. İki veli olsa, bu velilerden birinin veliliği tam ve zâhir olsa fakat namazı terk etse; diğerinin veliliği zâhir olmasa fakat namazına devam etse, veliliği zâhir olmayan ama namazına devam eden veliye uyulur. Şems-i Tebrîzî hadisi velilik kavramıyla örneklendirerek işârî olarak yorumlamıştır. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“*Yine bir gün Mevlânâ Şems-i Tebrizi, Mevlânâ’nın Şeyh Selâhaddin’in ve diğer bazı büyüklerin huzurunda (Yarabbi! Sen onların sırlarını kutla), Peygamber’in (Selam onun üzerine olsun) “Namaz ancak okumak ve kalp huzuru ile olur.” hadisini rivâyet ederek şöyle buyurdu:*

“Bazı insanlar, kalp huzuru bulunca namaz kılmaktan müstağni olduklarını sanırlar ve “Maksat hasıl olduktan sonra ona ulaşmak için bir vesile aramak çirkindir” derler. Onlarda bu veliliğin ve gönül huzurunun tamamen elde edildiğini farz edelim. Fakat bütün bu olgunluklarına rağmen, zâhirî namazı terketmeleri onlar için bir eksikliktir. Biz ona “Sende hasıl olan bu olgunluk Peygamberde de hasıl oldu mu, olmadı mı?” diye sorarız. Eğer olmadı derse, onun boynunu vurup öldürmek gerekir. Eğer hasıl olmuştur derse, bu takdirde biz de ona “Nûr veren bir kandil ve eşi olmayan bir müjdecî olan bu kerim Tanrı elçisine, niçin uymuyorsunuz” deriz.

Yine buyurdu ki: “Burada Tanrı velilerinden biri bulunsa; onun veliliği tamam ve bir velinin de veliliği zâhi olmamış olsa ve o veliliği zâhir olan veli, zâhirî namazını terk, diğeri de namaza devam etse, ben bu veliliği zâhir olmayan veliye uyar ötekine selam vermem.” buyurdu.”³²³

Menâkıbnâmesi incelenen diğer bir sûfî olan Abdülkâdir-i Geylânî, içinde bulunulan zamanın kıymetinin bilinmesinden ve zamanı Allah’a ibadete sarf eylemekten bahseder. Onun belirttiğine göre “*Allah’a karşı gelmekten sakının. Allah*

³²² “Namaz ancak tesbih, tekbir ve Kur’an okumaktır.” (Bu hadise benziyor) Müslim, Mesâcid, 33 (Had. No: 1199)

³²³ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 543-544.

*size öğretiyor.*³²⁴ âyetinde de belirtildiği gibi Allah'ın emir ve yasaklarına muhalefet etmekten sakınılmalıdır. Allah'tan sakınıldığı zaman ilim zuhûr eder. İnci ve cevherler sedefinden çıkar. Meçhûlât ma'lûmâta ve mestûrât mekşûfâta tebeddül eder. “*Oranın bakımına ehil olanlar, ancak Allah’a karşı gelmekten sakınanlardır.*”³²⁵ hükmünce nice sırlar zuhûr eder. Allah Teâlâ’dan havf ve haşyeti terk eden kimseye Allah zulmetmez o kişi kendi nefesine zulmeder. Belli bir yaşa gelene kadar Allah sorumluluğu kaldırmış o yaşa gelince Allah mükellef kılmıştır. Allah'ın emirlerini yerine getirmeye ve yasaklarından kaçınmaya çalışılmalıdır. Eğer bunlar yerine getirilmezse zâyî olunur. “*Ancak onların bu ticaretleri kazançlı olmamış...*”³²⁶ hükmünce dünya ve âhirette hüsrana uğranır. İlim öğrenilmelidir. Çünkü ilimsiz ibadette hayır olmadığı gibi ilimsiz itikatta da hayır yoktur. İlimle amel edilirse dünya ve âhirette felah bulunur. İlim için nihayet yoktur. Gayret edilirse kişiye ilmin bazısı verilir.

Abdülkâdir-i Geylânî'nin yorumladığı bu âyetleri Bursevî şu şekilde yorumlamıştır:

“*Oranın bakımına ehil olanlar, ancak Allah’a karşı gelmekten sakınanlardır.*”³²⁷ âyeti müşriklerle ilgilidir. Onlar, Beytullah'ın koruyucusu olduklarını iddia ediyor, oraya istediklerimizi sokarız, istemediklerimize engel oluruz diyorlardı. Allah da onların bu iddialarını reddetmektedir. Allah’a ortak koştukları sürece, Mescid-i Haram'ın koruyucuları ve onunla ilgili görevleri yerine getirmeye layık olmadıklarını ifade etmektedir.³²⁸

Abdülkâdir-i Geylânî bu âyeti takva-ilim-amel çerçevesi içinde ele almıştır. Onun, âyeti işârî bir şekilde yorumladığı görülmektedir.

“*Ancak onların bu ticaretleri kazançlı olmamış...*”³²⁹ âyetinde münafıkların, hidayeti bırakıp yerine küfrü almalarından, hidayeti yani imanı terk etmelerinden bahsedilmektedir. Onlar bu ticaretlerinde kârlı çıkmamışlardır.³³⁰ *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye*'de âyetteki işârî mana ile ilgili olarak şu açıklama yapılmıştır: Münafıkların dünya hayatına razı olup rahata ermeleri, sapıklığın kalplerine girip yerleşmesi, onların yaptıklarının bir cezası; azgınlık ve şaşkınlıklarının bir neticesidir. Bu sebeple Allah

³²⁴ el-Bakara 2/282.

³²⁵ el-Enfâl 8/34.

³²⁶ el-Bakara 2/16.

³²⁷ el-Enfâl 8/34.

³²⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, III, s. 335.

³²⁹ el-Bakara 2/16.

³³⁰ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, I, s. 90.

Teâlâ “İşte bunlar hidayet karşılığında sapıklığı satın almışlardır.”³³¹ buyurarak alım-satım işini onlara nispet etmiştir. Âyette “satın almak” lafzının kullanılması onların, hidayeti kabul istidâdlarını kendi güç ve tasarruflarından çıkardıkları ve ona tekrar sahip olmalarının mümkün gözükmediği içindir. “Onların ticaretleri kazanmamıştır.” Çünkü dünyayı âhirete tercih edenin hüsranda olduğu açıktır. Fakat dünyayı ve âhireti, Mevlâ’ya tercih eden, daha çok hüsranda ve daha büyük bir mahrumiyet içindedir. Cenneti ve onun nimetlerini kaybeden kişi, cehennem ateşiyle mihnet ve zorluğa duçar olur. Sevgiliyi ve matlûbu kaybedip ondan uzak düşen ise ebediyete kadar mahvolmuştur. O bütünüyle şehvetler içinde kalmıştır. Böylelerinin kalbi, tamamıyla Allah’tan irtibatını koparmış, ruhundan ümidini yitirmiş, sevgiliden kendisine haberler gelme şansını kaybetmiş ve sırrı müşâhede bahtiyarlığından mahrum kalmıştır. İşte hakîki musibete uğrayan böyleleridir.

Münafıklar, hidayeti kabul etmeye müsait olan istidâdlarını iptal etmekle doğru yolu bulma imkanını kaybetmişlerdir.³³²

Abdülkâdir-i Geylânî münafıklardan bahseden “Ancak onların bu ticaretleri kazançlı olmamış...”³³³ âyetini ilim-ibadet-amel çerçevesinde ele almıştır. Âyetin işârî bir şekilde yorumlandığı görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmeye şu şekilde yer almaktadır:

“Yâ gulâm sen cemî’ ahvâlde ve hâlât ve kıyâmetden üzerinde bulunan âsâr ve keyfiyyâtta Allah ile ol ve kıyâmet ve sâatını Allah Teâlâ hazretlerine nezdini ve kurbunu ve ona yakınlığını bil sen içinde bulunduğun sâat ve zamânınla meşgûl ol ve ol sâat hengâmı ve ma’dûd-ı enfâsı tâ’at-i ilâhiyyeye sarf-ı sa’y kıl Kur’ân-ı Kerîm’de ³³⁴ وَأَتَّقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ ” vârid olmuşdur yâ’ni sizler Allah Teâlâ hazretlerinin o emr ve nevâhiyesine muhâlefetden korkunuz ve sakınınız Allah Teâlâ hazretleri sizin cemî’ masâlihınızı mutazammına ahkâm ve esrârı size ta’lîm ve tefhîm ider deyu buyurulmuşdur sen Allah Teâlâ’dan etkâ itdigin zamanda sende ilm zuhur ider ve dürer ve cevâhir-i asdâfından hurûc ider ve mechûlâtın ma’lûmâta ve mestûrâtın mekşûfâta tebeddül ider ve ³³⁵ “إِنْ أُولَئِئُوهٗ إِلَّا الْمُتَفَوِّنُونَ” hükm-i celîlince daha nice nice esrâr ve hafâyâ zuhur ider Ey nefsinde zulm idici ve Allah Teâlâ’dan etkâ ve havf ve haşyeti terk idici kimse Allah Teâlâ sana zulm itmez sen sen nefsinde ve kendi kendine zulm idersin sen

³³¹ el-Bakara 2/16.

³³² Bursevî, *Rûhu’l-Beyân: Kur’an Meâli ve Tefsiri*, I, s. 225.

³³³ el-Bakara 2/16.

³³⁴ “Allah’a karşı gelmekten sakının. Allah size öğretiyor.” (el-Bakara 2/282)

³³⁵ “Oranın bakımına ehil olanlar, ancak Allah’a karşı gelmekten sakınanlardır.” (el-Enfâl 8/34)

tâkat götürmeyecek nesneler ile mükellef olmadın sen on beş yaşına irişince sana kadr-i aczinden nâşî Allah Teâlâ hazretleri senden kalemi ref' eyledi ol zamânda işlediğin seyyiât ve hatayâtı senün üzerine yazmadı vaktâ ki senden acz zâil oldu ve bünye ve vücudun ve a'zâ ve civâr kuvvet ve miknet buldu ve rüşd ve sedâde ve savlin nümâyân oldu Cenâb-ı Hakk seni mükellef kıldı ve evâmîr-i ilâhiyyesiyle seni me'mûr eyledi sen o emr ve nevâhînün hükmünü infâz ve icrâda bulunduğun hâle dikkatle nazar eyle olmayâki o emr ve nevâhîyi zâyî' itmeyesin ve bunları tamâmıyla yerine getürmege sa'y itmiş bulunasın mebâdâ eger sen onları zâyî' idersen kendin zâyî' olursun ve مَا رِبَحْتَ "336" mazmûn-ı münîfince dünyâ ve âhiret hüsrânlara yine uğrarsın ve asıl mâliki ve enfâs-ı ma'dûden sermâyesini çürütmüş olursun Yâ câhil! Sen ilmi ta'lim eyle zîrâ ilimsiz ibâdetde hayr olmadığı gibi ilimsiz itikâtda da hayr yoktur sen ilmi ta'lim eyle ve ve mûcibiyle de amel eyle zîrâ sen ilmi öğrenüb muktezâsıyla amel eylediğin takdîrde dünyâ ve âhiretce nâil-i felâholursun senün tahsîl-i ilme ve onun muktezâ-yı münîfiyle amele sabrın olmadığı vakitte sen saâdet ve necât ve felâhı ne keyfiyetle bulursun ilm için nihâyet yoktur sen ilmin tahsîli ve iktisâbı yolunda cemî' kuvvet ve kudret sarf eyledigin hâlde sana ilmin ba'zısı virilür."³³⁷

Safvetü's-Safâ'da Erdebîlî, hadiste belirtildiği üzere Hz. Peygamber'in ikinci namazı esnasında ilk teşehhüdden sonra selam vermesi üzerine yanındaki sahâbelerin haber vermesiyle sehiv secdesi yapmasını, Peygamber'in namazı, zâhirde namaz; bâtında mi'racıdır. İlk teşehhütte mi'racı sona erdiği için selam vermiştir ama zâhirî namazda düzensizlik olmaması için sonunda sehiv secdesi yapmıştır şeklinde yorumlamıştır. Burada hadisile ilgili işârî bir yorumun varlığından söz edilebilir. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"Soru: Cemâleddîn-i Urmevî dedi ki, Safiyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.) Urmiyye şehrine geldiğinde şehrin müftüsü olan, Mevlânâ Salâhaddîn ve Mevlânâ Sadreddîn Meşhedî, Mevlânâ Mecdüddîn Ömer ve Şeyh Muînüddîn vb. Şeyh (k.s.)'in huzûruna ve ziyaretine geldiler hatta bazıları onu denemeye bile geldiler. Öğle namazını cemaat olarak kıldılar. Kazaen imam ilk teşehhüdü unuttu ve kalktı. Namazın sonunda sehiv secdesi yaptı. Namazdan sonra Şeyh (k.s.), buyurdu ki: "O kadar namaz kıldım ama bunun gibisini görmedim". O da: "Yanıldım ve secdesini yaptım." dedi. Şeyh: "Evet biliyorum, ama kalk tekrar namaz kılalım ki ben kesik kesik namazı hiç sevmem" dedi ve namazı tekrar kıldılar.

³³⁶ "Ancak onların bu ticaretleri kazançlı olmamış..." (el-Bakara 2/16)

³³⁷ Hasbî, Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlm-i Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî, s. 175-176.

Namaz bittikten sonra, Mevlânâ Mecdüddîn Ömer (r.a.) Sahîh-i Buhârî ve Müslim de yazılmış olan meşhûr bir hadisi hatırlatarak dedi ki “Bir kere Resûlullah (Sallallâhü aleyhi ve âlihi) ikindi namazında yanılıp ilk teşehhüdden sonra selâm verdiğinde iki tarafındaki sahâbeler onu haber etmişler ve Peygamber kalkarak namaz bittikten sonra sehiv secdesi yapmış.”³³⁸ ama hayret şey ki Şeyh ilk namazımıza râzı olmadı ve tekrar kıldırdı.

Cevap: Safiyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.), buyurdu ki namazın zâhirinden alınan anlam öyledir ve orada şer’î bir yanlışlık yok. Ama bu aslında şunu gösteriyor ki Resûl (salavâtullâhi aleyh) ’ün her namazda bir mirâcı vardı ve Resûl (a.s.) ’ün namazı bâtında mirâc, zâhirde namaz sûretindedir. O namaz da Resûl ’ün gezisi çabuk bittiği ve ilk teşehhüd de mirâcın sonuna erdiği için, ona uygun olarak selâm verdi. Ama zâhir görevine baktığında ilk teşehhüd olduğunu anlayarak zâhirde düzensizlik olmaması için vücut görevini de yerine getirdi. Ama sehiv secdesini din tellâlları bunu müddetleri suistimâl etmesin ve hileler yürütmesinler diye yaptı. Ancak sûfîlerin mezhebinde Resûl (salavâtullâhi aleyh) ’ün sehiv secdesi böyle anlaşılır.”³³⁹

Menâkıbnâmesi incelenen diğer bir sûfî olan Alâeddin Ali es-Semarkandî’nin belirttiğine göre; gece ibadet etmek suretiyle zararlılardan kaçarak faydalılardan yana sefer eylemek sahib-i Mi’rac olan Hz. Peygamber’inde yaşadığı ve övdüğü bir durumdur. Çünkü gece vusul ve ittisal; gündüz infisaldır ve ittisâle, infisâlden daha fazla rağbet edilir. Sâlike tavsiye edilen de gece ibadetidir. Sâlikin nefsi-i emmâre vadisini geçerken vesvese rüzgarlarından sakınmasını sağlayan mârifet ışığı ile ibâdet feneridir ve bu vadiyi geçmek şiddetli ve elem verici bir haldir. Sâlik mârifetullâh’a ulaşınca kendi mârifetine ihtiyacı kalmaz, safâ ve saâdete kavuşur. Sâlik gece ve gündüz menzil ve merhaleleri aşarak melekût ve ceberut berzahlarına girer ve vahdet denizine ulaşır. Bu sonsuz vahdet denizi görünüşte selâmet ve emândan uzaktır fakat gerçekte tevhid denizinin incisini arayan ve ibadetle meşgul olanlar için âyette de belirtildiği gibi “...serin ve zararsız ol!”³⁴⁰ dur ve o denizde nice cevherler vardır.

Rûhu ’l-Beyân’daki yoruma göre âyette Hz. İbrâhim’in atıldığı ateşin “...serin ve zararsız ol!”³⁴¹ hitabıyla birlikte hararet ve yakma özelliğinin kaybolmasından

³³⁸ Malik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî, “Muvatta-i Mâlik”, *el-Kütübü ’s-Sitte*, (Mevsûatü’l-Hadis eş-Şerîf içinde), haz. Sâlih b. Abdülazîz, Dâru’s-Selâm, Arabistan 2000, Salât, 209 (Had. No: 15)

³³⁹ Şah, *Safvetü ’s-Safâ*’da Safiyyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri, s. 651-652.

³⁴⁰ el-Enbiyâ 21/69.

³⁴¹ el-Enbiyâ 21/69.

bahsedilmektedir. Böylece Allah Teâlâ yakıcı olan ateşi serin, selâmet ve üstün bir mucize kılmasıyla birbirine zıt olan şeyleri bir arada bulundurduğunu göstermiştir. Hz. Peygamber, zamanının halkına uygun mucize getirmişti. O zamanın halkı ise büyük bir unsur olduğuna, zarar ve yarar verebileceklerine inanarak ateşe, güneşe, yıldızlara tapıyorlardı. Böylece Allah, onlara güneşin, yıldızların ve ateşin gerçeğini, bunların Yüce Allah'ın üstün kudreti gereğince bilinen tesirleri yapabildiklerini ve Allah'ın izni dışında hiçbir etki ve tesirlerinin olamayacağını göstermiş oldu.³⁴²

Alâeddin Ali es-Semarkandî ise tevhid denizinin özelliğini ve ibadetle meşgul olanları anlatırken bu âyete yer vermiştir. Burada işârî bir yorumdan söz etmek mümkündür. Bu yorumun geçtiği bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

*“Alâeddin Ali es-Semarkandî buyurur kim, “idlâc ya'ni gice evvelinde zararlılardan kaçub fâ'ideliülerden yana sefer eylemek, Sâhib-i Mi'râc katında, ya'ni Hz. Rasûl-i Mükerrerem 'Aleyhi's-selâm Hazretinde memdûhdır. Zîrâ, Cenâb-ı Sa'âdet-me'âbları dahi gice evvelinde harem-i Mekke'den Mescîd-i Aksâ'ya ve andan kurb-ı*³⁴³ *"فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى" sefer eylemişlerdir. Pes, anlara mütâbe'at taleb-i maksûdda matlûb ve mergûb ve memdûhdır. Ve yâhud, Sâhib-i Mi'râc'dan bunda ol kâmil, ola kim mi'râc-ı rûhâniye 'urûc idüb, idlâc-ı sübhâniye mâlik ola. İmdi, ol 'urûca mâlik olan kâmilin katında idlâc memdûhdır. Sülûk-ı evâyili ve kuvâ-yı rûhânînin ibtidâları 'urûca takviyet ve Vüsûle temşiyet virür ve dahi iblâc, ya'ni inşikâk-ı fecr ve tulû'-ı subh-ı sâdik tâc-ı sa'âdet ile müdevvec olan ehl-i sa'âdet yanında memdûhdır, ya'ni sa'at vardır. Hâsıl-ı ma'nâ, mi'râc-ı rûhânî sâhib-i katında idlâc öğülmüş hâldir. Ve lâkin tâc-ı sa'âdet ile taçlanmış ve sâhib-i sa'âdet sâliklere tevsî'-i emr idüb, inşikâk-ı fecr-i metâlib olıncaya değin sâlik 'alâ mehlin gitmeğe icâzet virmiştir. Lâkin, ehl-i idlâc ehl-i iblâcdan eşreftir. Zîrâ, leyl mahall-i Vüsûl ve ittisâl ve nehâr mahall-i infisâldir. İttisâl infisâlden ziyâde mergûbdır. Meğer iblâcdan maksûd leyl-i 'ârif geçüb subh-ı ma'ârif inşikâki murâd olına. Zîrâ, sâlik nefsi emmâre vâdilerin kat' idüb muzlim olan bâdiyelerin kesmek üzere iken ma'rifet-i sirâcin yakub 'ibâdeti fenârın izerine kaplayub vesveseler rüzgârlarından saklayub sakınur. Bu hâl içinde olan sülûk, müride hâl-i şediddir. Bu âlâm ve şedâyidi çekerken ve tohm-ı havfî arz-ı kalbe ekerken mâ'rifetin çerâğı bu tagı aşınca söyünmeye deyü ricâ iderken hemân anı görür kim subh-ı ma'rifet şedâyid zulmetinden bâş kaldırmış ve ziyâsı enfüs ü âfâka yayılmış. Pes, sâlik safâlara mâlik olup sürûr-ı nâ-mahsûre vâsıl olur. Bu sıfâtın sazlığında iken anı görür kim, şems-*

³⁴² Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, V, s. 336-337.

³⁴³ “İki yay kadar hatta daha yakın oldu.” (en-Necm 53/9)

i ma'ârif-i sübhâniyye nûr-ı vehhâc ile togmuş ve eflâk-ı cismâniyyeyi kat' idüb semâ'-i rûhin istivâsına Vüsûl bulmuş. Pes, sâlik ol zamanda çerâkdan müstagnî olur. Zîrâ, kendü ma'rifetinün nûrını ma'ârif-i ilâhiyyenin nûr-ı vehhâc tamsa bırakmışdır. Kendü ma'rifetine ihtiyâc kalmaz. Ma'rifetu'llah ile kâim olur. Bu sa'âdet-i lâhûtiyyenin tâciyle taçlanan sâhib-i sa'âdetin katında iblâc idlâcdan efdaldır. Zîrâ, anda zevâl-i hayf ve husûl-i emn vardır. Tashîh-i sülûk iden mürîd makâm-ı sabrda eğlenüb subh-ı visâli iblâc itdikden sonra emn ü emân ile Cenâb-ı Sübhân'e revâne olmak gerekdir. Lâkin, tashîh-i sülûk itmişlerin enr-i mücâhedeye muhtâcdır. Anın hakkında idlâc evfâkdir. Tâ ki medâric-i kudsiyyeye ve me'âric-i ünsiyyeye terakkî bula. Ba'dehu, Hz. Şeyh bundan ekmel bir hâle dahi da'vet idüb buyurır kim, "Dahi, her kim ki nefsinin bahr-i 'accâca ata. Eyle bahr-i 'accâc ki mütelâtım bi'l-emvâcdır, ol efdâl-i huccâcdan olur. Eyle huccâc kim gâyet tuzlu ve acı deryâdan kurtulmuşlardır. Sürûr-ı dâim ve hubûr-ı kâ'im ve tarab u ibtihâcla. Bahr-i 'accâcdan maksûd, bahr-i vahdet-i zâtdır ki, bahr-ı muhît ve bahr-ı a'zamdır. Anın yenbû'ı 'ayn-ı vahdetdir. Tesâdüim-i emvâc, ol bahr-ı vahdetin zuhûr eyleyen zuhurât-ı 'acîbesidir. Mezâhir-i garîbede pes sâlik, leylen ve nehâren kendü milkinin menâzil ve merâhilin kat' iderek melekûtına ve ceberûtına vâsıl olub berzahları dahi girüsine bıragub ilerü varıcak bir bahr-i a'zama müsâdif olur kim, hadd ü pâyânı yokdır. Ol bahirde sefîne-i vücûd yürütmeğe kâdir değildir ve girü dönmek dahi ol sâlik hakkında müte'azzir olur, tevakkuf ider. Lâkin, tevakkuf dahi teb'idün 'ani'l-matlûb itmek zararı vardır bilür. Lâkin, çâr u nâ-çâr, sefîne-i vücûd, bu mütelâtımu'l-emvâc olan deryaya salar. Fi'l-hâl gark-ı vücûd ve ifnâ-yı zât ider. Lâkin, bu bahr-i bî-pâyân sûretâ ba'idün mine's-selâmeti ve'l-emândır. Ammâ, hakîkatde gavvâs-ı bihâr-ı tevhîd ve kannâş-ı esrâr-ı tefrîd olanlar "344 "بَرْدًا وَسَلَامًا" olub, ol deryâ-yı bî-kenârda niçe cevâhir-i hoş-âsâr bulub, müste'addîn olanların gûş u hûşların ol cevâhirle teşnîf eyler. Ol bahre inkizâf resm-i fenâ, lâkin ol fenâda bakâ-meskendir. Nihâyet, bahr-i tevhidin garîki ve nâr-ı vahdetin harîki, bir sâhib-i sa'âdetdir ki, vücûdî iksir-i ahmerden 'azîz olmagla, her câhil anı teşhîs ve temyîz idemez. Pes, Hz. Pîr-i rûşen-zamîr, ol bahr-ı a'zama kendü özini kazf idüb cân ü başdan geçen 'âşık-ı ser-bâza tahsîn idüb buyurır kim, "Ol 'âşık-ı ser-bâz, Kâbe-i cemâl kâsıdlarının efdalidir. Zîrâ, hasd sâdik olıcak matlûb yolunda tâlib câna ve başa kalmaz. Sıfât-ı emmâre ki bahr-ı melîh hükmindedir. Andan, halâs olduğına sürûr u hubûr ve tarab u ibtihâca mülâbis olur. Ya'ni, sâlik-i sâdik nefs-i emmârenin acı suların içmekden halâs oldum." deyü

344 "...serin ve zararsız ol!" (el-Enbiyâ 21/69)

sürûrundan ve şazlığından kendözin bahr-i tevhîd-i zâta etrafına ihtiyâr ider. Eğer, ol bahr-ı bî-pâyândan fenâdan sonra bakâyla kurtılmak mülâhazası olaydı, aslâ ve kat'â tevfîk itmez idi."³⁴⁵

Menâkıbnâmesi incelenen diğer bir sûfî Ebû İshâk-ı Kâzerûnî "*Şeytan insanın damarlarında kanın dolaştığı gibi dolaşır.*"³⁴⁶ hadisiyle ilgili şu yorumu yapmıştır: Kan murdardır, şeytan da murdardır. Mü'min de mü'minin gönlü de ibadeti sebebiyle temizdir. İbadet sebebiyle olan bu temizlik, temiz olmayan şeytanı hükümsüz bırakır. Burada hadisle ilgili işârî bir yorumun olduğu görülmektedir. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

*"Su'âl olunur Şeyhden kaddesellâhu rûhahu'l-'azîz ki hadîsde gelmişdür: "Şeytân adamun damarında gezer kan gibi, bu nicedür? Cevâb virüp Şeyh hazretleri buyurur ki: "Böyledür bu cihetden ki kan murdârdur. Şeytân dahî kezâlik böyle murdârdur. Mü'min de ve dil-i mü'min de pâkdur. Mü'minün a'zâsı Hak Te'âlâ'nın ibadetiyle pâkdur. Bu cümle olan pâklık şeytan-ı nâ-pâkı a'zâdan taşra çıkarur."*³⁴⁷

İbâdetle ilgili yorumları genel olarak değerlendirdiğimizde; bu yorumların Şems-i Tebrîzî, Abdülkâdir-i Geylânî, Erdebîlî, Alâeddin Ali es-Semerkandî ve Ebû İshâk-ı Kâzerûnî tarafından yapıldığı görülmektedir.

2.18. İlim

İlim bilmek demektir. Tasavvufî anlamda ilim mârifet, irfan, sâlikin kendini bilmesi³⁴⁸ gibi anlamlara gelmektedir.

Allah'a doğru seyr/yolculuk, ancak Allah'ı derûnî bir bilgiyle bilmek sayesinde gerçekleşir. Bu bilgi de Kur'ân'da ifade edildiği gibi, yaratılanları şühûdî bir yaklaşımla müşâhede ve tefekkür ederek hem Kur'ân akli olan ilâhî akli hem de bu akıl anlamına gelen kalp aklını kullanarak mümkün olur.³⁴⁹ Zira tasavvufî anlayışta ilâhî ilimler insana, yaratılan nesne üzerinde yaptığı okuma neticesinde gelmektedir. İnsan, Allah'tan gelen bu ilmi okuyup ilâhî vasıflarla donanmadığı vakit, Rabbanî güzelliklerin

³⁴⁵ Mercan, *Şeyh Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkandî ve Menâkıbnâmesi'nin Transkribe Tahlil ve Tenkidi*, s. 328-330.

³⁴⁶ "*Şeytan insanın damarlarında kanın dolaştığı gibi dolaşır.*", Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî, "Sünen-i Ebû Dâvûd", *el-Kütübü's-Sitte*, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içerisinde), haz. Sâlih b. Abdulazîz, Dâru's-Selâm, Arabistan, 1421/2000, Sıyâm, 79 (Had. No: 2470); Müslim, Selâm, 23 (Had. No: 5678); Buhârî, Edeb, 121 (Had. No: 6219)

³⁴⁷ Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, s. 185.

³⁴⁸ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 184.

³⁴⁹ Tenik, Ali-Göktaş, Vahit, "Tasavvuf Bilgisi: Allah'ı Allah'la Bilmek İlmine Giriş", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 14/1, s. 185, ss. 177-202, 2016.

lezzetini alamamakta ve yeryüzündeki tecellî nûrlarını algılamaktan mahrum kalmaktadır.³⁵⁰

Mutasavvıfların diğer ilim erbâbıyla ayrıldıkları önemli hususlardan biri bilgiyi elde etme metotlarındaki farklılıktır. Felsefe, Kelâm ve Fıkıh gibi ilimler akıl, duyular ve haber yoluyla bilgiye ulaşırken, ehl-i sûfiyye bu üçünün yanı sıra ilhâm ve keşfî de devreye sokar ve metafizik/gaybî meselelerde bu son kaynağın kullanılması gerektiğini savunur.³⁵¹

Tasavvufta ilim üç kısma ayrılır:

İlme'l-yakîn, burhan ve delille elde edilen bilgidir. Ayne'l-yakîn, beyân hükmünde olan bilgidir, keşf ve ilhamla elde edilir. Hakka'l-yakîn, âyân beyân niteliğinde olan bilgidir ve müşâhede ile elde edilir. İlme'l-yakîn, akıl sahibi olanlara; ayne'l-yakîn, zevk ve keşfe dayanan ilim sahibi olanlara; hakka'l-yakîn ise mârifet sahibi olanlara mahsustur.³⁵²

³⁵⁰ Gümüşhânevi, Mevlânâ Ahmed Ziyâüddîn b. Mustafa, *Mizânü'l-İrfân*, İstanbul 1325, s. 43.

³⁵¹ Gökbulut, Süleyman, "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 8/19, s. 248, ss. 245-264, Ankara 2007.

³⁵² Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, s. 179.

Tablo 18.

İlim Konusuyla İlgili Olarak İşâri Yorumu Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

"Kişi ilmiyle âmil olmadıkça âlim olmaz."	
"Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun." (et-Tevbe 9/119)	
"Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa yararlı bir iş yapsın." (el-Kehf 18/110)	
"Kim bir kâhine (medyuma) gelir de ona bir şey sorarsa kırk gece namazı kabul olunmaz." "...Kim de bir kâhine gider ve onun sözlerini tasdik ederse Muhammed'e indirileni inkar etmiş olur."	
"نِعْمَ الْأَمِيرُ إِذَا كَانَ بِبَابِ الْفَقِيرِ وَيُسِّنَ الْفَقِيرَ إِذَا كَانَ بِبَابِ الْأَمِيرِ" "Kim Allah'a tevekkül ederse, O kendisine yeter." (et-Talâk 65/3)	
"Kim Allah'a karşı gelmekten sakınırsa Allah ona bir çıkış yolu açar ve onu beklemediği yerden rızıklandırır." (et-Talâk 65/2-3)	
"Senin mutlak kudretine andolsun ki, hepsini mutlaka azdıracağım (dedi)." (Sâd 38/82)	
"Şüphesiz kullarım üzerinde senin bir hakimiyetin yoktur." (el-Hicr 15/42)	
"Kim Allah'tan korkarsa Allah ona bir çıkış you ihsan eder. Ve ona beklemediği yerden rızık verir." (et-Talâk 65/2-3)	
"Şüphesiz kullarım üzerinde senin bir hakimiyetin yoktur." (el-Hicr Sûresi 15/42)	
"Doğrusu onlar o azabı ihtimalden uzak görüyorlar. Biz ise onu yakın görmekteyiz." (el-Meâric 70/ 6-7)	
"Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitapta (Levh-i mahfûz)'dır." (el-En'âm 6/59)	
Ey Rabbim! Benim ilmimi arttır!" de." (Tâhâ 20/114)	
"Biz, emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan korktular. Onu insan yüklendi. Doğrusu o çok zalim, çok cahildir." (el-Ahzâb 33/72)	
"Çünkü insan zayıf yaratılmıştır." (en-Nisâ 4/28)	
"مَا وَسِعَنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنِّي وَسِعَنِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ" "Yerlere ve göklere sığmadım, ancak mü'min kulumun gönlüne sığdım." "Allah, göklerin ve yerin nûrudur. O'nun nûrunun temsili, içinde lamba bulunan bir kandillik gibidir. Onun yağı, neredeyse, kendisine ateş değmese dahi ışık verir. (Bu) nûr üstüne Nûrdur. Allah dilediği kimseyi nûruna eriştirir." (en-Nûr 24/35)	
"Onlar gayba inanırlar." (el-Bakara 2/3)	
"ارنا الأشياء كما هي" "Rabbim bana eşyanın hakikatini göster."	

İlim ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 18’de belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

İlmin istenen ve hedeflenen neticeyi vermesi ancak amel haline dönüşmesiyle mümkündür bu anlamda ilim-amel bütünlüğü önemli hale gelmektedir. *Menâkıb-ı Emir Sultan* adlı eserde ilim-amel ilişkisi âyet ve hadislere yer verilmek suretiyle açıklanmıştır. İlim bir cevherdir ve maharet, bu cevheri takvayla birlikte sâlih amel için kullanabilmektedir. Nitekim Hz. Peygamber “*Kişi ilmiyle âmil olmadıkça âlim olmaz.*” demiştir. İlim amel haline dönüştüğü müddetçe Allah’ın sonsuz keremine ve nimetine kavuşulacaktır. Âlimler ilim cevherini dünya için zâyî ederse cahiller grubunda yer alacaktır. Bazı kimseler vardır ki ilim öğrenmelerinin sebebi sadece dünya içindir. Peygamberimiz “*Kişi ilmiyle âmil olmadıkça âlim olmaz.*” diyerek böyle kimseleri uyarır. Makbul olan “*Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun.*”³⁵³ ve “*Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa yararlı bir iş yapsın.*”³⁵⁴ âyetlerinde belirtildiği gibi ilim ve takvayla birlikte sâlih amel yapmaktır.

Allah Teâlâ bazı insanları ilim cevheriyle birlikte bu dünyaya gönderir. Onlardan beklenen ve istenen o cevheri takva ve sâlih amelle birlikte işleyerek Allah’ın huzuruna varmalarıdır. Bu beklenti karşılandığında Allah onlara tarif edilemeyecek nimetler ve keremler verir. Ama bu cevher zâyî edilirse cezaya müstehak olurlar. Allah’ın verdiği cevheri zâyî eden bu kimseler, görünüşte âlim ve âriflerin ilminden tahsil ediyor görünürler. Emir Sultan daha sonra deccal ile ilgili hadisten bahseder. Bu hadiste belirtilen kişiler, halk arasında vardır (kendi dönemini kasteder). Bu taifeye arraf (kâhin) derler. “*Kim bir kâhine (medyuma) gelir de ona bir şey sorarsa kırk gece namazı kabul olunmaz.*” “*...Kim de bir kâhine gider ve onun sözlerini tasdik ederse Muhammed’e indirileni inkar etmiş olur.*” hadislerinde de belirtildiği gibi insanları yanlış ve günaha düşürdükleri için bu kimselerden uzaklaşmak gerekir.

Belirtilen hususların bir taifede bulunduğu düşünülüyorsa onların fiil ve sözlerinin Kur’an ve sünnete uygunluğuna, riyâzetine bakılır ve bu hükümlere göre o kişiler hakkında bir yargıya varılır. Hadiste de belirtildiği gibi fakirlerin kapısına varıp onlara ihsanda bulunan beyler ve dünyevî bir rica için beylerin kapısına varmayan fakirler ne güzeldir. Kim Hz. Peygamber’in sünnetine ve Allah’ın emrine uyarak ayrıca kul olduğunun bilincinde olarak tevekkülünü Allah’a yöneltirse dünya ve âhirette Allah

³⁵³ et-Tevbe 9/119.

³⁵⁴ el-Kehf 18/110.

o kimseyi “Kim Allah’a tevekkül ederse, O kendisine yeter.”³⁵⁵ “Kim Allah’a karşı gelmekten sakınırsa Allah ona bir çıkış yolu açar ve onu beklemediği yerden rızıklandırır.”³⁵⁶ âyetlerinde de belirtildiği gibi başkalarına muhtaç etmez, zahmetsiz ve meşakkatsiz bir şekilde rızıklandırır. Şeytan merdûd olduğunda Allah’a “Senin mutlak kudretine andolsun ki, hepsini mutlaka azdıracağım (dedi).”³⁵⁷ âyetinde geçtiği gibi ‘sen beni âdem için merdûd kıldın ben de onları yollarından saptıracağım,’ dedi. Allah Teâlâ “Şüphesiz kullarım üzerinde senin bir hakimiyetin yoktur.”³⁵⁸ yani teveccühü bana olana sen hiçbir şey yapamazsın dedi.

Menâkıbnâmede genel itibariyle ilim-takva-sâlih amel bütünlüğünden bahseden bu bölümde hadis ve âyetlerin zâhirî manalarıyla uyumlu olarak ve birbirini açıklar şekilde aynı zamanda işârî bir tarzda yorumlandığı görülmektedir. Bu yorumlar menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Bu tâifenin misâli ol âlim[le]re benzer kim ilmi arz-ı dünyayçün okıyalar; yanî hakkından gelmeyüb abese sarf ideler. Hazreti Rasûl hod (sav) *لَا يَكُونُ الْمَرْءُ عَالِمًا حَتَّى* ³⁵⁹ *يَكُونُ بِعِلْمِهِ عَامِلًا* diyü buyurmuş idi. İmdi takvâyla amel-i sâliha sarf itmek gerek. Tâ kim indellâh makbû[l] olma idi. Nitekim Hakk Teâlâ ve Tebâreke Kur’ân-ı Azîm’inde buyurdu kim ³⁶⁰ *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ* ve bir âyetde dahi buyurdu kim ³⁶¹ *فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا* Pes bu ilim takvâyla ameli sarf idemediler. Tâ kim indellâh makbûl olalar idi. Andan bu dünyâ baza[rı]na mollalar ilim gevherin ellerine virib, gönderib, tekîd be-tekîd buyurdu kim zinhâr benim kıymetimi, nâ-mütenâhî gevherimi takvâyla amel-i sâlih metâına tebdîl eyleyüb katuma gelin kim size gözler görmedik ve gönillerden geçmedik keremler ideyin ve illâ kim ol vardığınız bâzâr-ı fenâda benüm bir dümenim vardır. Serheng, hilebaz, dellâl, tarraz, sermayeler zâyi idib âdemîleri mağbûn edici, zinhâr gâfîl olman kim elünüzden bu ilim gevherini alub zâyi eyleyüb benim katıma metâsız gelüb resânuz ukûbet-i azîmeme müstehak olursız diyü tekîd be-tekîd ısmarlamış idi. Andan bu mübtelâ evvelde niyeti hayr olmayub garaz-ı dünyâyçün tâlib olmuş idi. Şimdiki hâlde bu bâzâr-ı fenâyâ gelüb mezkûr dellâle mülâkî olıcak elinden gevherini alub îcâb-ı dünyeviyyeyle izzet-i nâsa

³⁵⁵ et-Talâk 65/3.

³⁵⁶ et-Talâk 65/2-3.

³⁵⁷ Sâd 38/82.

³⁵⁸ el-Hicr 15/42.

³⁵⁹ “Kişi ilmiyle âmil olmadıkça âlim olmaz.” Gazzâlî, Ebû Hâmid Hucetü’l-İslâm Muhammed, *İhyâu Ulumi’d-Dîn*, trc. Mehmed A. Müftüoğlu, Tuğrâ Neşriyat, İstanbul t.y., I, s. 142.

³⁶⁰ “Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun.” (et-Tevbe 9/119)

³⁶¹ “Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa yararlı bir iş yapsın.” (el-Kehf 18/110)

mübeddel kılurdu. Sâbikan mezkûrın murâd oldu. Ber-murâd olub zehr-i sükkar satub nâzenîn ömr ve kıymeti nâ-mütenâhî ilim gevherini telef eyledi. İmdi âlim demek lugatde bilici dimekdir. Pes bu tâife mevlâsınun gevherini zâyî kılmağla ol mezkûr tâifeyle indellah câhil bilinüb ukûbına müstehak oldu ve andan bu iki tâifenin alâmetleri oldır kim unvân-ı zâhiriyyetiyle meshûr olub ümerâ ve selâtîn tekarrübünün tahsîlinde olur ale'd-devâm. Pes tâifelere muktezâ-yı nefsâniyyeleri üzerine riâyet lâzımdır. Zîrâ bunlar dahi nizâm âlemindedir ve gine meşhûr hadisdir ol vakit kim Hazreti Rasûl (sav) alâmet-i kıyâmeti ashâbına haber virib andan deccâl zikr olıncak istifsâr idüb didiler kim “Yâ Rasûlullâh, zamânın halâyıkının deccâl şerrinden hâli ne ola? diyücek, buyurdu kim ol imdi ben Allah’a tevfiż eyledim kim halîfemdir, ümmetimin nâsırı ve muîni olub deccâlin şerrinden halâs eylese gerekdir.”³⁶² Fe-emmâ benüm havfim gayr-i deccâlden kim ümmetimin mâ-beyninde kendü cinslerinden otuz nefer deccâl zuhûr eyleyüb sırrla Allâhü Teâlâ’nın Kur’ân’ına ve benüm şeriatime muhâlif ef’âle meşgul olub andan hayr yüzinden halâyık eğvâ eyleyüb, niceleri kendüye itikâd itdirüb mağbûn ve mahrûm eyleyeler.”³⁶³ İmdi bir mûcib-i hadis bu zamân ol zamândır, beyne’l-halâyık eksik olmasa gerekdir. Fe-emmâ bu tâifede alâmet oldır kim kelâm-ı kadîme ve haşre, nerşe inkâr eyleyüb kendü kâfiri mutlak olmağla kâfir-i cinnî teshîr eyleyüb halka muktezâsı üzere bâtından haber virib, teshîr eyleyüb izlâ[l] ider. İmdi bu tâifeye arrâf dirler. Nitekim “Şerh-i Meşârık”de min bâbının tahtında mezkûrdır. Benüm ümmetimden bir kimesne müşkili hal ecliçün kâhine veyâ arrâfa varsa; ol varan kimsenin kırk gün namâzı makbûl olmaya³⁶⁴ ve eger ol kâhinin veyâ arrâfın sözine itikâd idüb giderse, kendüsi kâfir³⁶⁵ ve avratı boş olub gide”.³⁶⁶ İmdi bundan hazer yeri nola? Kuvveti’l-hadd hazer eyleyüb gâfil olmamak gerekdir. Pes bu husûs kaçan bir tâifede sanılsa hafıyyeten tetebbu’ ve tecessüs idüb görilmek gerekdir kim o kişinün ilm-i zâhiriyyede yedi var mı ve andan ef’âli ve akvâli Kur’ân’a uyar mı ve hadise muvâfık mı veyâ muhâlif mi ve riyâzeti ne yoldandır? Andan hukûkiyyetine bilâ reyş şübhe olmayıcak itimâd câiz olu[r] ve illâ makâm-ı mühlikdir, gâfil olmamak gerekdir ve fi’l-hadis

³⁶² İbn Mâce, Fiten, 33; Şeybânî, Ahmed b. Amr b. Ed-Dahhâk, *el-Ahad ve’l-Müsennâ*, thk. Faysal Ahmed el-Cevabira, Daru’r-Râye, Riyad 1991, II, s. 446-449; Rûyânî, Muhammed b. Harûn, *Müsned*, thk. Eymen Ali Ebû Yemânî, Müessesetü Kurtuba, Kahire 1416, II, s. 295-298.

³⁶³ Buhârî, Fiten, 25; Menâkib, 22.

³⁶⁴ “Kim bir kâhine (medyuma) gelir de ona bir şey sorarsa kırk gece namazı kabul olunmaz.”, Müslim, Selâm, 125 (Had. No: 5821)

³⁶⁵ “...Kim de bir kâhine gider ve onun sözlerini tasdik ederse Muhammed’e indirileni inkar etmiş olur.”, İbn Mâce, Tahâret, 122 (Had. No: 639); Ebû Dâvûd, Tıb, 21 (Had. No: 3904); Tirmizî, Tahâret, 102 (Had. No: 135)

³⁶⁶ Metinde yer alan bu kısım muteber hadis kaynaklarında bulunamamıştır.

Hazreti Rasûlullah (sav) buyurmuşdur kim ³⁶⁷ "نِعْمُ الْأَمِيرُ عَلَى بَابِ الْفَقِيرِ نِعْمُ الْفَقِيرُ عَلَى بَابِ الْأَمِيرِ" yani ne göğçekdir ol beglere kim fukarâ kapusına vara yanî anlara ihsân eyleye. Hemân varub ziyâret itmiş gibidir ve ne yermez ol fakîre kim ricâ-i dünyeviyye eclicün begler kapusına vara. İmdi bu ihtiyâc-ı nâs kişi mevlâsına kul olmamakdandır ve illâ ol kim Hazreti Rasûl (sav) sünnetine ittibâ' idüb ve Allâhü Teâlâ'nın emrine imtisâl ve nevâhîsinden ihtirâz idüb kendü ubûdiyyetine râğıb olub, tevekküli ve ricâsı mevlâsına olub mevlâsına lâyük kul olub bildikden sonra fi'd-dünyâ ve'l-âhire hâşâ kim Allâhü Teâlâ'nın ihsân şümûlinden anı âherlere muhtâc eyleye. Nitekim Kur'ân-ı Azîm'inden buyurdu kim ³⁶⁸ "أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ" yani bir kimesne Allâhü Teâlâ Hazreti'ni mabûd idinüb ve ana kul oldıktan sonra Allâhü Teâlâ kulına yeter degil mi? Ve bir âyetde dahi buyurdu kim ³⁶⁹ "وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ" yani kimin kim âherlerden ricâsı munkatı' olub teveccühi ve tevekküli Allâhü Teâlâ üzerine olsa Allâhü Teâlâ yeter ve bir âyetde dahi buyurdu kim ³⁷⁰ "وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ" yani kim ki Allâhü Teâlâ'dan korka Allâhü Teâlâ dahi an her gussasından çıkarub halâs eyleye ve dahi Allâhü Teâlâ ol kimesneye zahmetsiz ve meşakkatsiz rızık vere ve andan şeytânın ol vakit kim merdûd ve matrûd olduğı hinde Hazreti Hakk'a didi kim *فَبِعِزَّتِكَ لَا غُورِيَّتَهُمْ* ³⁷¹ "أَجْمَعِينَ" yani çünkü sen beni, âdem içün merdûd kıldın. Senün izzetin hakkıçün ben anların cümlesini iğvâ idüb azdayın diyücek; Hakk Tebâreke ve Teâlâ *إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ* ³⁷² "سُلْطَانٌ عَلَيْهِمْ" diyü buyurdu; yani melûn şunlar kim âherlerden biri olub teveccühini benden yana kılub benüm kulum olanlar sen tahakküm idemezsin. Zîrâ [a]nlar benim inâyetim hısnındadır anlar senün elün irmez diyü buyurdu. İmdi nazar bizim kul elü bilmezdedir. Mâdem ki Hakk'a toğru kul olavız bilâ reyb Allâhü Teâlâ bizi âherlere muhtâc eylemez, in-şâ'-Allah." ³⁷³

İncelenen diğér bir eser olan *Ariflerin Menkıbeleri*'nde Mevlânâ, "Doğrusu onlar o azabı ihtimalden uzak görüyorlar. Biz ise onu yakın görmekteyiz." ³⁷⁴ âyetinin manası hakkında bilgi verirken ayne'l-yakîn bilgisinden de bahsetmektedir. İlgili âyette Mekkeliler'in, kendilerine gelebilecek azabı uzak görmelerinden bahsedilmektedir. *Ariflerin Menkıbeleri*'nde Mevlânâ ise; Allah'ın, istediğı kuluna

³⁶⁷ "نِعْمُ الْأَمِيرُ إِذَا كَانَ بِبَابِ الْفَقِيرِ وَ بَشْسُ الْفَقِيرِ إِذَا كَانَ بِبَابِ الْأَمِيرِ" Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, s. 321 (Had. No: 2827)

³⁶⁸ "Allah, kuluna yetmez mi?" (ez-Zümer 39/36)

³⁶⁹ "Kim Allah'a tevekkül ederse, O kendisine yeter." (et-Talâk 65/3)

³⁷⁰ "Kim Allah'a karşı gelmekten sakınırsa Allah ona bir çıkış yolu açar ve onu beklemediğı yerden rızıklandırır." (et-Talâk 65/2-3)

³⁷¹ "Senin mutlak kudretine andolsun ki, hepsini mutlaka azdıracağım (dedi)." (Sâd 38/82)

³⁷² "Şüphesiz kullarım üzerinde senin bir hakimiyetin yoktur." (el-Hicr 15/42)

³⁷³ Kahraman, *Menâkıb-ı Emir Sultan (Hüsameddin Bursevî) İnceleme ve Metin*, s. 291-295.

³⁷⁴ el-Meâric 70/6-7.

ayne'l-yakîn bilgisini vereceğini ve kulun bu bilgiyle kâinatın sırlarını anlayabileceğinin uzak bir ihtimal olarak görülmediğini ifade etmiştir. Burada işârî bir yorumun olduğu görülmektedir. Bahsedilen yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Bir gün Mevlânâ hazretleri: “Doğrusu onlar o azabı ihtimalden uzak görüyorlar. Biz ise onu yakın görmekteyiz.” (el-Meâric 70/6-7) âyetinin manası hakkında bilgi veriyordu. Buyurdu ki, Tanrı’nın bir sürme kutusu vardır. İstedığinin iç ve dış gözüne bu kutudaki sürmeden çeker. O da bununla bütün kainatın sırlarını anlar, gaybû'l-gayb'ın gaybları ve ona keşfolunur ve ayne'l-yakîn ile Tanrı’nın hazinelerini ve gizli şeylerini olduğu gibi görür. Eğer o, bu sürmeden bir kişinin gözüne çekmezse, bütün sırlar onun dış gözünün önüne gelse bile, o kişi hiçbirini görmez ve bilmez.” diye buyurdu.

Hakk'ın ve Hakk'ın has kullarının yardımları olmadan melek de olsa, onun sahifesi karadır.”

Bu yardım olmadan o, gözünü nasıl açabilir? Bu yardım olmadan o, (Tanrı’nın) kızgınlığını nasıl yatıştırabilir!

Ond0an sonra da “Ya şeyhin nazarında Nûr ol veya dûr (uzak) ol!” diye buyurdu.

Nûr istiyorsan, nûra hazırlıklı ol; uzaklığı istiyorsan, kendini gör de uzak ol.”³⁷⁵

İncelenen diğer bir eser olan *Safvetü's-Safâ*’da Erdebîlî “Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitapta (*Levh-i mahfûz*)’dır.”³⁷⁶ âyetini açıklarken burada söz edilen ilmin mükevvenât ilmi olduğunu söyler.

Söz konusu âyetle ilgili yorumlar şu şekildedir: Haddâdî der ki: “Yaş ve kuru”, göklerde ve yerde olan bütün varlıklardan ibarettir. Çünkü onlar bu iki sıfatın dışında kalmazlar. Bu iki özellik, cisimlere mahsustur. Çünkü yaş ve kuru olma, cisimlerin özelliklerindendir. Apaçık Kitap, *Levh-i mahfuz* ya da Allah’ın ilmi demektir.

Bursevî der ki: Melekler, terakki ve tenezzül eden (dereceeleri artan ve azalan) varlıklar değildirler. Dolayısıyla *Levh-i Mahfuz*’un faydasının sadece buna tahsis edilmesinin bir anlamı yoktur. Biz deriz ki *Levh*, tıpkı insanın kalbi gibi bu taayyünün (varoluşun) kalbidir. Olmuş ve olacak her şey onda nakşedilmiştir. *Levh*, tenezzülât mertebelerindendir. Allah Teâlâ, faydası kullara ulaşan bütün kevnî mukadderatı ona kaydetmiştir.³⁷⁷

³⁷⁵ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 175-176.

³⁷⁶ el-En’âm 6/59.

³⁷⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri V*, s. 335.

et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye'de şöyle geçmektedir: “Yaş ve kuru hiçbir şey yoktur ki” yaş, şimdi mevcut olan; kuru, şimdi mevcut olmayıp da sonra varolacak olandır. Yaş, canlılar; kuru, cansızlardır. Yine yaş, mü'min; kuru kafirdir. Yaş, âlim; kuru cahildir, Yine yaş ârif; kuru zahiddir. Yaş, muhabbet ehli; kuru, ayrılık ehlidir. Yine yaş, müşâhede sahibi; kuru vücûd sahibidir. Yine yaş, Allah ile bâkî olan; kuru nefis ile bâkî olandır. “*Apaçık bir kitapta olmasın.*” Bu kitap, kitapların anası (ümmü'l-kitap)dır.³⁷⁸

Erdebîlî “*Ey Rabbim! Benim ilmimi arttır! de.*”³⁷⁹ âyetinde Allah'ın, peygamberinin gönlünü açtığı ilmin ilm-i uluhiyyet olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu iki âyetle ilgili olarak Allah'ın zat ve sıfat ilminin sonsuz olduğunu, mükevvenât ilminin bu ilim karşısında, deniz karşısındaki damla gibi olduğunu belirtir. Burada zâhirî manayla uyumlu işârî bir yorumun olduğu görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

Safîyyüddîn-i Erdebîlî'ye ³⁸⁰ “*وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا*” [Ey Rabbim! Benim ilmimi arttır! de.] âyeti hakkında sormuşlar. Hakk Teâlâ ³⁸¹ “*وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ*” [Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitapta (Levh-i mahfûz)'dır.] diyerek ilmin kuru ve yaşının yânî hepsinin Kur'an'da olduğunu söylemiştir. O zaman, Hakk Teâlâ Peygamber (a.s.)'i hangi ilimle onun gönlünü açmıştır, çoğaltılmasına haris (gönüllü) ettiği ilim hangisidir?

Cevap: *Safîyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.)* şöyle söyledi: Kur'an'da kuru ve yaş denilen ilim mükevvenât ilmidir (Dünyadakilerin bütün dünya ilmidir) ki tafsilli veya ezelden özet olarak söylenmiştir ve ebede kadar bağlantısı yoktur (havada kalmış) ama o ilim denilen ilm-i ulûhiyyettir. Tanrının zât ve sıfât ilmi dipsiz ve sonsuzdur. Bu ilim, o ilmin yanında deniz karşısında bir damla gibidir.”³⁸²

Yine *Safvetü's-Safâ*'da Erdebîlî, “İnsanın zayıf yaratıldığı “Çünkü insan zayıf yaratılmıştır”³⁸³ âyetinde belirtiliyor. Zayıf olan insan emaneti nasıl yüklendi?” şeklindeki soruya cevabında, “Biz, emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi.

³⁷⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, V, s. 337.

³⁷⁹ Tâhâ 20/114.

³⁸⁰ Tâhâ 20/114.

³⁸¹ el-En'am 6/59

³⁸² Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safîyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 590.

³⁸³ en-Nisâ 4/28.

*Doğrusu o çok zalim, çok cahildir.*³⁸⁴ âyetini şu şekilde açıklamıştır: O, âlemin özetinin insan ve insanın özetinin ise yürek olduğunu belirtir. Şerefli bir şey şerefli olana emanet edilir. Diğer varlıklar emaneti üstlenmediler çünkü onlarda yürek/hakikat yoktur. “Yerlere ve göklere sığmadım fakat mü’min kulunun kalbine sığımdı” hadisinde de belirtildiği gibi insanda vardır. İnsana düşen ise emanete mârifetinin olmasıdır. İnsanın ruhu ins âlemindeyken huzurluydu. Allah insanı vücut âlemine hapsedince ona unutmayı verdi ve insan emanet konusunda cahil oldu. Eğer insan yüklendiği emaneti tanımazsa kendine zulmetmiş olur. Bu yorumda insanın yüklendiği emanetin yürek ve mârifetle ilişkisinden bahsedilmektedir. Burada işârî bir yorumun olduğu görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ³⁸⁵ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا" [Biz, emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi. Doğrusu o çok zalim, çok cahildir.] âyeti hakkında sordular ki eğer insan zayıfsa³⁸⁶ وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا [Çünkü insan zayıf yaratılmıştır.] bu zayıf, çok güçlü olanların götüremediğini nasıl götürebildi? Ve götürdüğüne göre neden ona çok zâlim ve çok câhil denildi?

Cevap: Safiyyüddîn-i Erdebîlî, (k.s.) söyledi, insan mevcutların özeti ve insanın özeti yürektir. Şerefli şeyi götürmek için şerefli bir şey lâzımdır. Öyle ki gök ve göklüler yer ve insandan başka yerliler, dağ ve insandan başka dağda yaşayanlarda da o hakikat yânî yürek yoktur ve bunun için emâneti götüremediler ve insanın yüreği olduğu için onu götürebildi ve şeyhlerin bazı risâlelerinde yazılan bu hadis-i kudsî’de

³⁸⁷ "مَا وَسِعَنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنِّي قَلْبٌ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ" anlamına işâret eder. Ve bunun için ona zâlim ve câhil denilir ki, insan ruhu ins âleminde olduğu zaman âlim ve huzurluydu. Hakk Teâlâ onu vücûd âleminde hapsedtiğinde eğer ona gaflet vermeseydi, o korkarak takatsız olurdu. Onun için Hakk Teâlâ unutmayı ona verdi ve insan emânet yükü ile câhil oldu ve böylece ona cuhûl dediler. Eğer insan şu hâlde kalırsa ve kendindeki emânete mârifeti olmaz ve onu tanımazsa, kendi nefesine zulmeder de zâlim olur ve Hakk Teâlâ’nın cevabını veremez dolayısıyla Hakk Teâlâ’nın yanında rüsvâ

³⁸⁴ el-Ahzâb 33/72.

³⁸⁵ el-Ahzâb 33/72.

³⁸⁶ en-Nisâ 4/28.

³⁸⁷ “Yerlere ve göklere sığmadım, ancak mü’min kulunun gönlüne sığımdı.”, Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, II s. 195 (Had. No: 2256). Aclûnî, Irâkî’nin “Aslını bulamadım”, Zekeşî’nin “onu mülhidlerin uydurduğunu” dediğini nakleler.

olur ve mârifet elde etmediği için hem zâlim hem câhil sayılır.”³⁸⁸

Safvetü's-Safâ'da Erdebîlî “Allah, göklerin ve yerin nûrudur. O'nun nûrunun temsili, içinde lamba bulunan bir kandillik gibidir.”³⁸⁹ âyetini³⁹⁰ şu şekilde yorumlamıştır: Orada bir lamba vardır ve o lambanın güçlü olması için gereken şeyler kap ve yağdır. Kap, yürektir. Yağ ise Hz. Peygamber'in ruhunun şeceresindendir. Yüreğin parlaması bu sayededir. “Onun yağı, neredeyse, kendisine ateş değmese dahi ı ışık verir.”³⁹¹ Hak Teâlâ'nın insanda bulundurduğu ışık o lamba (mesbah) dır ve diğer ışık onun zat-ı mukaddesinin feyzinden kaynaklanmıştır ve eşyaları hakikatini anlamak için bu iki ışığın bağlanması lazımdır. “(Bu) nûr üstüne nûrdur”³⁹² âyeti bundan ibarettir. Ama karanlık ayrıldıktan sonra, mutlak ışık kalır ki o misbâh (lamba)dır ve o nûrullah bu ışığın-mesbah ışığının üzerine düştüğünde, mârifetullâh ile anlaşılacaktır. “Allah dilediği kimseyi nûruna eriştirir.”³⁹³ âyeti şu mânâdan ibârettir ki Allah'ın nuruna, hidâyetine ilim ve mârifetullah ile ulaşılır. Belirtilen âyetin işâri bir şekilde yorumlandığı görülmektedir.

İmam Gazzâlî “Allah, göklerin ve yerin nûrudur.”³⁹⁴ âyetiyle ilgili şöyle söylemiştir: “Nur, bütün açıklığıyla ortaya çıkan şey demektir. Çünkü, kendi başına

³⁸⁸ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 594-595.

³⁸⁹ en-Nûr 24/35.

³⁹⁰ Kur'an'da teşbih, istiare, mecaz, kinaye ve temsil gibi edebî sanatların birçok türünün kullanıldığı âyetlere sıkça rastlanmaktadır. Nur âyeti olarak da bilinen Nûr Süresinin 35. âyeti bahsi geçen edebî sanatların ve sembolik anlatımın en karakteristik örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Pek çok yönüyle dikkat çekici olan bu âyette, Allah, kendisini “göklerin ve yerin nuru” şeklinde tavsif etmiş ve bu nuru “mişkât/kandillik”, “misbâh/lamba”, “zücâce/fanus” ve “doğuya ve batı- ya ait olmayan zeytin ağacı” gibi metaforik kavramlar vasıtasıyla sembolik bir dille açıklamıştır. Âyette nurun ve diğer sembollerin kullanılmasının, gerçek ve somut yaşamdan hareketle, soyut âleme dair yakînî bilgi vermeyi ve insanın aklı ile kavraması güç olan alanı, birtakım semboller yardımıyla onun kavrayış düzeyine indirmeyi amaçladığı düşünülmektedir. Bu sebepledir ki nur âyeti, gerek Zât-ı İlâhî'yi doğrudan konu edinmesi gerekse dikkat çekici mecazlarla kurgulanmış metaforik bir üsluba sahip olması bakımından müfessirlerin ve sûfilerin yanı sıra işrâkîlik gibi çeşitli düşünce akımlarının da ilgisini çekmiştir. Tasavvufî gelenekte hakikati semboller aracılığı ile insanın algı düzeyine indirme esasının önemli bir anlatım yolu olması düşünce tarihinde sembolizmin en önemli temsilcilerinden olan sûfilerin bu âyeti Mutlak Varlık'tan mevcûdatın zuhûrunu izah etme ekseninde yorumlamalarına yol açmıştır. Özellikle muhakkik sûfiler, âyeti ontolojik yönden ele alırken, Tüsterî, Sülemî (ö. 412/1021) ve Kuşeyrî (ö. 465/1072) gibi ilk devir sûfilerinin âyetin ilk kısmı olan “Allah göklerin ve yerin nurudur.” cümlesini Allah'ın âlemin yaratıcısı ve hidâyete erdiricisi olması ve buna benzer bağlamlarda izah ettikleri görülmektedir.

Âyete göre Allah, nurunu temsil eden bazı somut örneklerle benzetmeler yaparak mezkûr nurun idrakine imkân sağlamış, ardından da örnekler içinde zikrettiği lambanın fonksiyonel olmasını, yani ışık vermesini sağlayan kaynağın tasvirine geçmiştir. Sûfiler ve müfessirler yağdan muradın marifet, vahiy bilgisi ya da kişide bilgi elde etmeyi sağlayan idrak organları olduğunu ifade etmişlerdir. Bkz. Gürer, “İşâri Yorumlarda Nur Âyeti ve İçerdiği Semboller”, 121-152.

³⁹¹ en-Nûr 24/35.

³⁹² en-Nûr 24/35.

³⁹³ en-Nûr 24/35.

³⁹⁴ el-Nûr 24/35.

açığa çıkan şey kendi dışındakileri de açığa çıkarır ki buna “Nur” adı verilir. Allah, göklerin ve yerin nurudur. Güneşin her ışık zerresi, ışık veren güneşin varlığını ortaya koyduğu gibi, göklerin ve yerin yapısında bulunan her zerre de onları meydana getiren bir varlığın bulunması zaruretiyi ortaya çıkarır.”³⁹⁵

Bahsi geçen âyetle ilgili yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“الله نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكُوتٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ”³⁹⁶ (k.s.)

[Allah, göklerin ve yerin nûrudur. O’nun nûrunun temsili, içinde lamba bulunan bir kandillik gibidir.] âyeti hakkında şöyle dedi: Orada bir lamba vardır ve bu lamba onun sırrıdır. Bu lambanın güçlü olması için birkaç şey lazımdır. Birisi lambanın sureti olan bir kaptır ki orada yağ kullanılıyor ve ona yağ lazımdır. O kap, demek ki yürekdir, onun yağı zeytindendir ki Şecere-i Mübârekedendir ve onun aslı ne doğudan ne batındandır. Tam Peygamber (a.s)’in ruhunun şeceresindendir ve onun fikri (ayrıntısı) insan ruhunun şecereyi mübarek edendir ve yüreğin parlaması ve ışık vermesi, zeytin kullanan lambadandır. Anlaşılan lambanın kapta olduğu zaman, tabî ki kap ışık olacak ve kap ısıldığında lambalık da ışıklanacaktır.

Ruh yürekte olup, yürek diriyken, ten de diridir. Zeytin yağı sona erdiğinde lamba ışığı da sona gelir. Ruh tenden ayrılıp ruhlar alemine ulaştığında, sır da ayrılıp sırlar âlemine gider.

“يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تُمْسَسْهُ نَارٌ”³⁹⁷ [Onun yağı, neredeyse, kendisine ateş değmese dahi ışık verir.] O ışık lambasıdır, ateş değil zira ateşin ışığı da vardır. Hakk Teâlâ’nın insanda bulundurduğu ışık o lamba (mesbah)dır ve diğer ışık onun zat-ı mukaddesinin feyzinden kaynaklanmıştır ve eşyaları anlamak için bu iki ışığın bağlanması lazımdır, güneş ışığı veya bir lambanın bağlanması gibi “(Bu) nûr üstüne nûrdur” sözü şundan ibarettir. Ama karanlık hesabı ayrıldıktan sonra, mutlak ışık kalır ki o Misbâh (lamba)dır ve o nûrullah bu ışığın-mesbah ışığının üzerine düştüğünde, mârifetullâh ile anlaşılacaktır.³⁹⁸ “يَهْدِي اللهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ”³⁹⁹ [Allah dilediği kimseyi nûruna erıştırir.] Şu mânâdan ibarettir ki o hidâyet (rehberlik, yönlendirmek) ilim ve mârifetullah’tır.”³⁹⁹

Safvetü’s-Safâ’da Safiyyüddîn-i Erdebîlî ilimden ve ilmin çeşitlerinden de bahsetmiştir. İlme’l-yakîn, öğrenmek ve aramakla elde edilir, ona derâset ilmi de denir,

³⁹⁵ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, V, s. 518.

³⁹⁶ en-Nûr 24/35.

³⁹⁷ en-Nûr 24/35.

³⁹⁸ en-Nûr 24/35.

³⁹⁹ Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safiyyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 601-602.

şerîat ehline ait olan ilimdir. “Onlar, gayba inanırlar.”⁴⁰⁰ âyeti bu ilmi ifade eder. Ayne’l-yakîn, amelle elde edilen ilimdir, ona ferâset ilmi de denir, tarîkat ehline aittir. Bu iki ilim arasındaki farklardan biri de şudur ki ayne’l-yakîne şeytan sızamaz ve giremez ama ilme’l-yakîn’e şeytan girebilir. Bu iki ilmin sonucunda ise Hakka’l-yakîn ilmi elde edilir. Yânî eğer kişi, ilme’l-yakîni amele getirdi ve ayne’l-yakîn elde ettiyse, kişinin yürek gözü açılır ve ayne’l-yakîn, görülen şeyin hakîkatını gösterir. Hz. Peygamber’in “*Rabbim bana eşyanın hakikatını göster.*” hadisi buna işâret eder ve bu ilim hakîkat ehline aittir.

Bahsi geçen âyete eserde ilme’l-yakîn anlatılırken yer verilmiştir. Bu ilim türünde gayba iman etmek de olduğu için bu âyetle örneklendirilmiştir. Zâhirî manayla uyumlu işârî bir yorumun olduğu görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmade şu şekilde yer almıştır:

“*Safiyüddîn-i Erdebîlî buyurdu ki ilme’l-yakîn derâset (okuma) ilmi, ayne’l-yakîn ferâset ilmi, Hakka’l-yakîn ise verâset ilmidir. İlme’l-yakîn öğrenmek ve aramakla elde edilir. Onda gabya îmân getirmek vardır.*”⁴⁰¹ “أَذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ” [Onlar, gayba inanırlar.] Ayne’l-yakîn, amelle elde edilen ilimdir; ilme’l-yakîn amele gelirse, “ilm-i ayn” olur. Böylece kişi, görücü ve eminli olur. Ayne’l-yakîne şeytan sızamaz ve giremez, ama ilme’l-yakîn’e şeytan girebilir.

Hakka’l-yakîn, o ikisinin sonucudur, yânî eğer kişi, ilme’l-yakîni amele getirdi ve ayne’l-yakîn elde ettiyse, onların ikisinin çiftleşmesinden, Tanrı onayı ile, kişinin yürek gözü açılır ve ayne’l-yakîn, görüldüğü şeyin hakîkatını gösterir. Öyle ki Peygamber aleyhiselâmın ⁴⁰² “أَرَنَا الْأَشْيَاءَ كَمَا هِيَ” sözünde Şeylerin hakîkatı anlamında geliyor, çünkü sâlikin zâhirde gördüğü bir şeyin, mânâsı, görüldüğü gibi olmayabilir ve Peygamber (a.s)’in dediğinin anlamı, eşyaların mânâsı ve hakîkatıdır. (...)

Ve ilme’l-yakîn ehl-i şerîatın ilmidir ve ayne’l yakîn tarîkat ehline âittir ve hakke’l-yakîn, hakîkat ehline. İlme’l-yakîn zâhir ve zâhir gözü ile, ayne’l-yakîn sıfat ve sıfat gözü ile elde edilir ve Hakke’l-yakîn, mânâ gözü ile anlaşılır.”⁴⁰³

⁴⁰⁰ el-Bakara 2/3.

⁴⁰¹ el-Bakara 2/3.

⁴⁰² “Rabbim bana eşyanın hakikatını göster.” Bu ifadeyle muteber hadis kaynaklarında bulunamamıştır.

⁴⁰³ Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safiyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 681.

İlim hakkındaki yorumları genel olarak değerlendirdiğimizde bu yorumların Emir Sultan, Mevlânâ, Erdebîlî tarafından yapıldığı görülmektedir. En fazla yorum ise Erdebîlî'ye aittir.

2.19. İman

İman zihnî bir değişimdir. Değerler dünyasını; kalp ve zihnini hoşnut olmadığı yönünden, hoşnut olduğu, sevdiği, beğendiği, isteyerek tercih ettiği yöne çevirmektir. İmanda istek, hürriyet birinci derecede önemlidir. Bu şekilde bireyin zihnî inkılâbını gerçekleştirmiş olması çok önemlidir; kendinden yüce bir varlığı kabul etmiştir ve zihninde başka bir yük yoktur.⁴⁰⁴

İman bir insanın mü'min olarak isimlendirilmesini sağlayan temel unsurdur. Amele değer katan, hayata anlam katan bir olgudur. İman olmadan yapılan amelin herhangi bir karşılığı yoktur.⁴⁰⁵

⁴⁰⁴ Bkz. Yücedoğlu, Tevfik, “Kur’ân’da İman Kavramı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2, s. 28, ss. 21-33, Bursa 2006. Ayrıca iman kavramı üzerine tahliller için bkz. Esen, Muammer, “İman Kavramı Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49/1, s. 79-91, Ankara 2008.

⁴⁰⁵ Altuntaş, Abdurrahman, “Kur’ân’da İnsanın Sâlih Olma Süreci”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/13, s. 82, ss. 81-113, Gümüşhane 2018.

Tablo 19.

İman Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

"مَنْ أَكَلَ مَعَ مَغْفُورٍ غُفِرَ لَهُ"	
"Kim Allah'a inanırsa kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır."	(el-Bakara 2/256)
"...nasıl diriltiyorsun?"	(el-Bakara 2/260)
"...ümit kesmeyin."	(ez-Zümer 39/53)
"(Günahkarlara): Sizi şu yakıcı ateşe sokan nedir? diye uzaktan uzağa sorarlar. Onlar şöyle cevap verirler: Biz namaz kılanlardan değildik. Yoksulu doyurmuyorduk."	(el-Müddessir 74/42-44)
"Çünkü o, ulu Allah'a iman etmezdi. Yoksulu doyurmaya teşvik etmezdi."	(el-Hâkka 69/33-34)
"(onlar mı hayırlı) yoksa iki deniz arasına engel koyan mı? Allah'tan başka ilah mı var!"	(en-Neml 27/61)

İman ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 19'da belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Safvetü's-Safâ'da Erdebilî "مَنْ أَكَلَ مَعَ مَغْفُورٍ غُفِرَ لَهُ" hadisiyle ilgili kendisine sorulan soruya verdiği cevapta iman ve insan ilişkisini benzetme yoluyla veciz bir şekilde ifade etmiştir. Ona göre Müslüman, Müslüman kardeşiyle insan sofrasındaki dinî lokmada anlaşır, ikisi de bağışlanır ama eğer insan sofrasında olsalar da iman lokmasında anlaşamadılarsa Peygamber (a.s.) ile yemek yemiş olsalar dahi bağışlanmazlar. Konuyla ilgili işârî yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"Meşhur olan bir hadisi ⁴⁰⁶ "مَنْ أَكَلَ مَعَ مَغْفُورٍ غُفِرَ لَهُ" sordular: Eğer hiç kimse peygamber (a.s.)'den daha fazla bağışlanmış değil ve olamazsa ⁴⁰⁷ "لَيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ" [Böylece Allah, senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlar.] O zaman onunla birlikte yemek yiyen münafık ve kâfirlerin de bağışlanması gerekiyor mu?

⁴⁰⁶ Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, II, s. 230 (Had. No: 2394). Aclûnî "Mevzû" olduğunu nakleder.

⁴⁰⁷ el-Fetih 48/2.

Cevap: Safiyyüddin-i Erdebîlî (k.s.), şöyle dedi: Her kim müslüman kardeşi ile, insan sofrasındaki dînî lokmada anlaşır, bunun bağışlanması ile o da bağışlanır. Ama eğer îmân sofrasında anlaşmadılarsa, o kişi Peygamber (a.s)’le yemek bile yemişse bağışlanamaz.”⁴⁰⁸

Menâkıbnâme’si incelenen diğer bir sûfî Abdülkâdir-i Geylânî’ye göre “*Kim Allah’a inanırsa kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır.”*⁴⁰⁹ kavî-i şerîfî üzere bir kimse Allah’a iman ederse güven ve emniyete şâyan bir kulp tutmuş olur. Ama o kimse bir mahluka dayanır ve güvenirse pençesini suya daldıran ve avucunu sıkarak suyu zaptetmeye çalışan kişiye benzer. İhtiyaçlar ve istekler yalnızca Allah’a arz edilmelidir. Abdülkâdir-i Geylânî âyeti bir yönüyle tevekkül boyutuyla da yorumlamıştır. O, âyeti örneklendirme yoluyla ve zâhirine uygun olarak işârî bir şekilde yorumlamıştır. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"Allah Teâlâ hazretlerinin⁴¹⁰ لَا تُفِصَّامُ لَهَا " kavî-i şerîfî üzere bir kimse Allah Teâlâ hazretlerine îmân ider ve mâni' ve mu'tî ancak Allah Teâlâ hazretleri idüğünü tasdik iderse tahkik öyle bir vâsık ve muhkem ve i'timâd ve emniyete şâyan bir kulb tutmuş ve ona istimsâk itmiş olur ki anınçün infisâm ve inkitâ' ve ondan ayrılmak yoktur ve şol kimse ki kendi meselli bir mahlûka dayanur ve ona güvenür ise ol kimse ona benzer ki pençesini suya ilkâ ider ve uvucunu sıkub suyu zabt itmege ve andan bir nesne tutmağa sa'y ider sonra kabzâsını bast ve fetih ider anda bir şey göremez eyvah sana yâzıklar olsun ki halk senün havâyicini bir gün iki gün üç gün bir ay bir sene iki sene ifâ iderler sonra ednâ bir bahâne ile mazcer olur ve cânları sıkılır ve kendilerinde bir vecihle melâlet ve nefret zuhura gelürde vazîfenden kesilürsen Hakk ile musâhabete mülâzemet eyle ve inzâl-i havâyicini ondan taleb eyle zîrâ Allah Teâlâ hazretleri dünyâ ve âhiretce senün havâyicinden mazcer olmaz ve ona melâlet gelmez.”⁴¹¹

İman konusuyla ilgili diğer bir yorum Murad-ı Nakşîbendî’ye aittir. Ona göre vehmin ve vesvesenin galebesi ile iman-ı tasdik bozulmaz. “...nasıl diriltiyorsun?”⁴¹² âyeti iman-ı tasdikle alakalıdır. İtminan bu tasdikin üstündedir. Hz. İbrahim imanlıdır

⁴⁰⁸ Şah, Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri, I, s. 627.

⁴⁰⁹ el-Bakara 2/256.

⁴¹⁰ “...Kim Allah’a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır.” (el-Bakara 2/256)

⁴¹¹ Hasbî, Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlm-i Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî, s.191.

⁴¹² el-Bakara 2/260.

ama itminan istemiştir. İmanın en önemli tamamlayıcısı olan amel boyutunu da ilgilendiren âyet ise “...ümit kesmeyin.”⁴¹³ âyetidir.

Rûhu'l-Beyân'da belirtildiğine göre Hz. İbrahim Rabbinden ölüleri nasıl dirilttiğini kendisine göstermesi yani ölüleri diriltirken bu fiilin kendisine seyrettirilmesini istemişti. Kuşkusuz bunu istemesinin nedeni, sahip olduğu bilginin somutlaşmasını dilemesinden kaynaklanmıştır.⁴¹⁴

Söz konusu âyetler iman-itminan noktasında işârî olarak yorumlanmıştır. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

İman-ı tasdik hususunda erci'l-aye ⁴¹⁵ "كَيْفَ تُحْيِي" âyetidir. *Vehmin galebesi ile vesvesenin vurûduyla tasdik bozulmaz. Asıl imân bi'l-gayb tasdik câzım mutâbık li'l-vakidir. İtminân bunun fevkindedir. Hazreti İbrahim salavatullahi ala nebiyyina ve aleyhi elbetde imânlıdır. Lakin itminân istedi onlara böyle olacak beni olmayan ma'lûmdur ve amel hususunda erci'l-aye* ⁴¹⁶ "لَا تَقْطَعُ" ⁴¹⁷ dur.

Ebû İshâk-ı Kâzerûnî “(Günahkarlara): Sizi şu yakıcı ateşe sokan nedir? diye uzaktan uzağa sorarlar. Onlar şöyle cevap verirler: Biz namaz kılanlardan değildik. Yoksulu doyurmuyorduk.”⁴¹⁸ âyetiyle ilgili olarak şu yorumu yapmıştır: Kâfirler cehennem mâlikine, cehenneme girmelerinin sebebinin namaz kılmamaları ve dervişlere yemek vermemeleri olduğunu söylerler. Çünkü dervişlere ve miskinlere yemek vermek imanın iyiliğindendir. Burada dervişlere ve miskinlere ikram “Çünkü o, ulu Allah’a iman etmezdi. Yoksulu doyurmaya teşvik etmezdi.”⁴¹⁹ âyetiyle de bağlantılı olarak iman çerçevesinde işârî olarak yorumlanmıştır. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Kâlellâhu Te’âlâ:

" مَا سَأَلَكُمْ فِي سَقَرٍ قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ وَلَمْ نَكُ نُطْعِمِ الْمِسْكِينَ " ⁴²⁰

Şeyh bu âyetün tefsirinde şöyle buyurur ki: “Cehennem mâlikî kâfirlere eyide: ‘Rehnüimânız sizleri dûzaha mı götürdü?’ Eyideler: ‘Namâz kılmazduk ve dervişlere

⁴¹³ ez-Zümer 39/53.

⁴¹⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, I, s. 453.

⁴¹⁵ “...nasıl diriltiyorsun?” (el-Bakara 2/260)

⁴¹⁶ “...ümidinizi kesmeyin.” (ez-Zümer 39/53)

⁴¹⁷ Demir, Murat, *Murad-ı Nakşibendî ve Menakıbı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1998, s. 33.

⁴¹⁸ el-Müddessir 74/42-44.

⁴¹⁹ el-Hâkka 69/33-34.

⁴²⁰ “(Günahkarlara): Sizi şu yakıcı ateşe sokan nedir? (diye uzaktan uzağa sorarlar). Onlar şöyle cevap verirler: Biz namaz kılanlardan değildik. Yoksulu doyurmuyorduk.” (el-Müddessir 74/42-44)

ta'âm virmezdiük. Bu belâdur ki bizi bunda getürdi.” Pes Şeyh buyurur ki: “Hak Te'âlâ imânun eylüğini dervîşlere ve miskinlere mukârinetle kılmışdur.” Nitekim buyurur:

⁴²¹ "وَلَا يَخْضُ عَلَى طَعَامِ إِيَّاهُ كَانَ لَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ الْمُسْكِينِ" ⁴²²

“(onlar mı hayırlı) yoksa iki deniz arasına engel koyan mı? Allah’tan başka ilah mı var!”⁴²³ âyeti mana itibariyle genel olarak Allah’ın varlığı, birliği ve tekvîn sıfatlarıyla ilgilidir. Ebû İshâk-ı Kâzerûnî’nin bu âyetle ilgili yorumu şu şekildedir: Bir şahsın bedeninde biri mü’min biri kâfir; biri sâlih biri fâsık olacak iki çocuk bir arada, aralarında kudret hicabı olmak suretiyle vücuda gelebilir. Burada işârî bir yorum olmakla birlikte bu yorum menâkıbnâmeye şu şekilde yer almaktadır:

“Kâlellâhu Te'âlâ: ⁴²⁴ وَجَعَلَ لَهَا رَوَاسِيَّ وَجَعَلَ بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ حَاجِزًا ؕ إِنَّهُ مَعَ اللَّهِ” ⁴²⁵

Şeyh kaddesellâhu rûhahu’l-‘azîz bu âyetün tefsîrinde şöyle buyurur ki Hak Te'âlâ bir bendeden iki bende vücuda getürür. Biri mü’min biri kâfir pederün püştünde mü’min hâsıl olıcak ve kâfir dahî hâsıl olıcak ve kâfir dahî hâsıl olıcak ibni karışdırmaz. Bu ikiniün mâbeyninde kudret hicâbın kor. Şahs-ı vâhiddin hem mü’min ve hem kâfir vücûda gelür ve hem sâlih ve hem fâsık vücûda gelür.”⁴²⁵

İman konusuyla ilgili yorumları genel olarak değerlendirdiğimizde; yorumların Erdebîlî, Abdülkâdir-i Geylânî, Ebû İshâk-ı Kâzerûnî ve Murad-ı Nakşibendî’ye ait olduğu görülmektedir.

2.20. Kabirlerden İstimdâd/ Tevessül

Tevessül, Allah’a yönelme, yakarma ve yakınlaşma için vesîle ve vasıta aramak demektir.⁴²⁶

Tasavvufta tevessül, daha çok vefât etmiş enbiyâ ve evliyâyı aracı kılarak Allah’tan bir şey istemek manasına gelir. Ruhlarla tevessül, kabir ziyaretine bağlı olarak çıkmış bir olgudur ve özellikle iyi insan olduğu kabul edilen kişilerin ruhlarıyla yapılan tevessüldür. Tevessül denilince genelde onun bu türü anlaşılmaktadır. Sûfilerin ruhun ölümsüzlüğü yönüyle Kur’ân âyetleri⁴²⁷ yanında dayandıkları bazı hadisler vardır.⁴²⁸

⁴²¹ “Çünkü o, ulu Allah’a iman etmezdi. Yoksulu doyurmaya teşvik etmezdi.” (el-Hâkka 69/33-34)

⁴²² Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, s. 179.

⁴²³ en-Neml 27/61.

⁴²⁴ “(onlar mı hayırlı) yoksa iki deniz arasına engel koyan mı? Allah’tan başka ilah mı var!” (en-Neml 27/61)

⁴²⁵ Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, s. 175.

⁴²⁶ Yılmaz, *300 Soruda Tasavvufî Hayat*, s. 245.

⁴²⁷ el-Bakara 2/154; Âl-i İmrân 3/169.

⁴²⁸ Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 281-291.

Tablo 20.

Kabirlerden İstimdad Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

“İşler hususunda şaşkına dönerseniz, kafanız karışır; bu durumda kabir ehlinden yardım isteyiniz.”

“Allah yolunda öldürülenlere ‘ölüler’ demeyin. Bilakis onlar diridirler.”

(el-Bakara 2/154)

“Mü’minler ölmezler. Onlar sadece bir evden bir eve intikal ederler.”

“Her kim Allah’tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yolu sağlar. Onu hatır ve hayaline gelmez bir taraftan rızıklandırır. Her kim Allah’a tevekkül ederse O ona yeter.”

(et-Talâk 65/2-3)

Kabirlerden istimdad ile ilgili konu anlatımında *Menâkıb-ı Emir Sultan*’da Tablo 20’de belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmıştır.

Kabirlerden, enbiyâ ve evliyâ ruhlarından istimdâd ayrıca onların ölümlerinden sonra da insanlara batînî tasarruflarının devam edeceği konusu, *Menâkıb-ı Emir Sultan* adlı eserde yer almıştır. Eserde belirtildiğine göre enbiyâ ve evliyâ ruhlarından istimdâd etmek Muhammed Mustafa’nın ruhundan imdattır. “İşler hususunda şaşkına dönerseniz, kafanız karışır; bu durumda kabir ehlinden yardım isteyiniz.” Bu hadiste de malum olduğu üzere enbiyâ ve enbiyâ kabirlerinden istimdad caizdir.

Enbiyâ ve evliya vefat etseler dahi tasarrufât-ı bâtinîyyeleri kıyamet gününe kadar devam eder. “Allah yolunda öldürülenlere ‘ölüler’ demeyin. Bilakis onlar diridirler.”⁴²⁹ âyeti “Mü’minler ölmezler. Onlar sadece bir evden bir eve intikal ederler.” hadisine yer verilmiştir. Söz konusu âyetin işârî olarak yorumlandığı görülmektedir.

Evliyâullah, dünya padişahından dünyalık hiçbir şey talep ve kabul etmemişlerdir. Bu sebeple Allah Teâlâ “Her kim Allah’tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yolu sağlar. Onu hatır ve hayaline gelmez bir taraftan rızıklandırır. Her kim Allah’a tevekkül ederse O ona yeter.”⁴³⁰ âyetinde belirttiği gibi inâyet ve hidâyetini zâhirî ve bâtinî nimetlerini onlardan esirgememiştir. Evliyâullahın ervahına hapis yoktur. “İşler hususunda şaşkına dönerseniz, kafanız karışır; bu durumda kabir ehlinden yardım

⁴²⁹ el-Bakara 2/154.

⁴³⁰ et-Talâk 65/2-3.

isteyiniz.” hadisi evliyâullahın ruhlarından istimdâdın delilidir. Bu yorumlar menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Emîr Sultân Hazretleri’nin evliyâ kuvveti ve himmet-i saâdeti hayvânâta dahi müessir olub âkillere hod-nazar merhametleri vâki olsa fi’l-hâl cezbe-i şevk ve hâlet-i zevk irişür, lezzet-i uhrâ ile mütelezziz olurlardı. Hâliyâ mezâr-ı şerîflerinden dahi istimdâd-ı hâl ve imdâd-ı ahvâl taleb olınsa an da dahi haftasına komaz; mesrûr ve mağrûr-ı hâtır idüb âhir ömrine degin ol safâ-yı hâletde mukarrer olur ve hâliyâ ervâh-ı evliyâ ve enbiyâdan istimdâd ıslâh-ı nefs-i şûm ve iflâh-ı ahvâl-i mezmûm itmek câizdir. Vâkâyancılardan gördik. Salâh-ı nefs-i emmâre boldır. Zîrâ istimdâd-ı rûh-ı enbiyâ ve evliyâ itmek imdâd-ı rûh-ı Muhammed Mustafâ’dandır ki kutb-u ezelîdir ve “Mevâhibi’l-Fettâh” nâm kitâbda bu hadis-i sahîh yazılmışdır: إِذَا تَحَيَّرَ ثُمَّ فِي الْأُمُورِ ”⁴³¹ Pes bu hadisten malûm oldu ki enbiyâ kubûrından zâhir istimdâd-ı muâvenet taleb itmek câizdir ve meşrûdur ve evliyâ ve enbiyâ kubûrı öldüklerinden sonra insâna istimdâdlar hayâtlarından artıktır, dimişler. Meşâyih-i kibârdan dahi keşf-i müşâhedelerinde bir sırr-ı hâl vâki olsa beyân-ı kütüb ile şehâdet itmişlerdir ve kütüb-ü muteberde dahi mufasssal yazılmışdır.”⁴³²

“İmdi bunların tasarrufât-ı bâtinîyyeleri tâ ilâ yevmi’l-kıyâm mukarrer ve musahhahdır. Zîrâ enbiyâlar salavâtü’l-lâhi aleyhim ecmaîn ve evliyâlar rahmetü’l-lâhi aleyhim ecmaîn umûmen derece-i şehâdetde giderler yanî eger döşeklerinde dahi vefât iderlerse tâ kim rûh-ı şerîfleri mahbûs olmayub halâyıka sebepleri dokına. Nitekim Allâhü Tebârake ve Teâlâ Kur’ân-ı Azîminde buyurmuşdır kim وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ ”⁴³³ kim “fi-sebîlillâh”dan murâd demek olur kim ol kimesneler kim ömr-i nâzenîn telef kılmayub, benim emrime sarf iden kullaruma ölüdür dimen; ben anlar şehâdet mertebesinde ulurın, anlara diridir didi kim zîrâ şehîd ölüm yokdur. Nitekim Rasûlullah (sav) buyurmuşdır: ”الْمُؤْمِنُونَ لَا يَمُوتُونَ بَلْ يَنْقَلِبُونَ

⁴³¹ “İşler hususunda şaşkına dönerseniz, kafanız karışırsa; bu durumda kabir ehlinde yardım isteyiniz.” Aclûnî, *Keşfu’l-Hafa*, I, s.85 (Had. No: 213), Konevî, Sadreddin, *Tasavvufî Yorumlarıyla Kırk Hadis*, trc. Harun Ünal, Vahdet Yayınevi, İstanbul 1984, s. 105. Konuyla ilgili geniş değerlendirmeler için bkz. Uysal, Muhittin, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Ensar Yayınları, İstanbul 2012.

⁴³² Kahraman, *Menâkıb-ı Emir Sultan (Hüsameddin Bursevî) İnceleme ve Metin*, s. 203-204.

⁴³³ “Allah yolunda öldürülenlere ‘ölüler’ demeyin. Hayır, onlar diridirler.” (el-Bakara 2/154)

⁴³⁴ *yanî “Mü’minler ölmezler. Anlaren mevte hemân bir evden bir eve göç gider.” der.*⁴³⁵

“Pes bu ecilden idi, mezkûrân azîzler (evliyâullah) dünyâ pâdişâhından vechûn mine’l-vücûh ricâ eylemediler. Evkâfdan ve emlâkden ve hedâyâlarından ve sâliyândan hiç birini kabûl eylemeyüb, Allâhü Teâlâ’dan gayrı kimesneden temennâ ve tevakku’ olmadığı ecilden Allâhü Tebâreke ve Teâlâ dahi nazar-ı inâyetini ve hidâyetini ve niam-ı zâhiriyyesini ve bâtınıyyesini bunlardan dirîğ eylemedi. Allâhü Teâlâ’nın öyle buyurduğu gibi

” مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ ”⁴³⁶

Şimdiki hâlde gine makâmlar ol tarîk üzere sürilüb geçeyürir. İmdi ol mezkûr azîzler hayât-ı dünyeviye-i keşf-i kerâmet ve velâyetle ve mücâhede-i riyâzet ve ibâdetle geçürüb ve bunun mâ-beyninde ikisi, elli üç kere hicâz seferin itmişlerdi ve cihâd-ı müslimînden her gazâ ki vâki’ olur idi. Mezkûr evliyâlar makâmlarında iken süngü yaralar ve kılıç yaraları vâki’ olub nice zamân işlerdi ve andan sonra âlem-i bekâya irtihâl eylediler. Rahmetü’l-lâhi aleyhimâ ve ale’l-mü’minîne ecmaîn. Şimdiki hâlde mezâr-ı şerîfleriyle zâirûn müşerref olub, her hâcet kim dilerler makzi’l-[me]râm olurlar ve gine avdet idüb giderler. Zîrâ evliyâullahın ervâhına haps yokdur. Tasarrufât-ı ruhâniyyeleri tâ kıyâmete degin kemâ-kân mukarrerdir. Nitekim hadis-i kerîminde Hazreti Rasûl buyurmuşdur: (sav), ”إِذَا تَحَيَّرْتُمْ فِي الْأُمُورِ فَاسْتَعِينُوا مِنْ أَهْلِ الْقُبُورِ” Pes bu arada ehl-i kubûrdan medâr, mezâr-ı evliyâullahdır. Ruhlarından istimdâd olına.”⁴³⁷

2.21. Kabz ve Bast

Manevî yolculuğa çıkan (sâlik) bir kimsede sıkıntı (inkıbaz) ve ferahlık (inbisat) halleri, birbirine karşı olarak korku (havf) ve ümit (recâ) derecesine yükseldikten sonra olur. Havf ve recâ geleceğe ait olduğu halde, kabz ve bast sâlikte o anda meydana gelir. Meselâ işlediği günahdan dolayı, âhirette ceza göreceğini düşünen kul, hiç de arzulamadığı bir durumla karşılaşacağını hissettiği için korkar. Bu korku o anda

⁴³⁴ “Mü’minler ölmezler. Onlar sadece bir evden bir eve intikal ederler.” İsmail Hakkı Bursevî bu rivâyeti kudsî hadis olarak insanın asıl maksatlarına ulaşabileceği makamları anlatırken zikretmiştir. Bkz. “Bursevî, *Temâmu’l-feyz*, s. 48 (İkinci kısım); Bursevî, İsmâil Hakkı, *Temâmu’l-Feyz fî Bâbi’r-Ricâl*, I, haz. Ramazan Muslu, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.

⁴³⁵ Kahraman, *Menâkıb-ı Emir Sultan (Hüsameddin Bursevî) İnceleme ve Metin*, s. 242.

⁴³⁶ “Her kim Allah’tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yolu sağlar. Onu hatır ve hayaline gelmez bir taraftan rızıklandırır. Her kim Allah’a tevekkül ederse O ona yeter.” (et-Talâk 65/2-3)

⁴³⁷ Kahraman, *Menâkıb-ı Emir Sultan (Hüsameddin Bursevî) İnceleme ve Metin*, s. 312-313.

kendisinde bir sıkıntı (kabz) meydana getirir. Mükafat umduğu taktirde rahatlık (bast) başlar.⁴³⁸

Havf, sevilen ve istenilen bir şeyin elden kaçma ihtimali yahut sakınılan bir duruma gelecekte maruz kalma kaygısından kaynaklanır. Recâ da aynı şekilde arzulanan bir şeyin gelecekte elde edilmesi ümidi yahut korkulan tehlikeli bir durumun ortadan kalkması temennisidir. Buna mukabil kabz ve bastta istikbale dair kaygı ve ümit söz konusu olmayıp, tam aksine hâlihazırda yaşanan durumu ifade etmektedir.⁴³⁹

Tablo 21.

Kabz ve Bast Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yorumu Muhatap Olan Âyetler

“Bunlar sâlih amelle kötü ameli birbirine karıştırmışlardır.”

(et-Tevbe 9/102)

“Allah daraltır ve genişletir.”

(el-Bakara 2/245)

Kabz ve bast ile ilgili konu anlatımında Erdebîlî Tablo 21’de belirtilen âyetlerle ilgili işârî yorum yapmıştır.

Erdebîlî’nin kabz ve bastı açıklarken yer verdiği âyet olan “*Bunlar sâlih amelle kötü ameli birbirine karıştırmışlardır.*”⁴⁴⁰ âyeti, Tebük Seferi’ne katılmaktan vazgeçen daha sonra ise yaptıklarından pişmanlık duyan kişiler hakkındadır. Menâkıbnâmede ise bu âyet havf, recâ ile kabz ve bastın sâlikin yüreğine Allah’ın yaptığı tasarruf olduğundan ama kâmil tasfiye olmayan, sevap ve günah arasında kalan yürekte karışıklık olabileceğinden bahsedilirken kullanılmıştır.

Yine konunun açıklamasında yer verilen diğer âyet ise “*Allah daraltır ve genişletir.*”⁴⁴¹ âyetidir. Bu âyetin *Rûhu’l-Beyân*’daki tefsirine göre Allah kimine bol imkanlar verir kimine ise kısar. Allah insana nasıl infak edip geniş imkanlar sağlamış ve vermişse onların da infak etmeleri⁴⁴² gerektiğinden bahseder. Burada bahsedilen zâhirî imkanlardır.

⁴³⁸ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 185-186.

⁴³⁹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 93.

⁴⁴⁰ et-Tevbe 9/102.

⁴⁴¹ el-Bakara 2/245.

⁴⁴² Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, I, s. 421.

Erdebîlî'nin yorumuna göre ise yürek Allah'ın hazînesidir ve o hazîne sadece Allah'ın tasarrufunda olur. “Allah daraltır ve genişletir.”⁴⁴³ O, yürekten istediğini alır ve istediğini koyar. Burada âyetin zâhiriyle çelişmeyen işârî yorumun olduğu görülmektedir. Bu yorum menâkıbnâme'de şu şekilde yer almaktadır:

“Safîyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.), buyurdu ki kabz yüreğin tutulmasıdır. Bazen o kadar güçlüdür ki yüz de tutulur. Sâlikte havf ve recâ; kabz ve bast vardır. Ama acemi sâlikte havf ve recâ vardır ve bitirmiş sâlikte kabz ve bast. Bu havf, recâ ile kabz ve bast sâlikin yüreğine Allah'ın yaptığı tasarruftur, ama kâmil tasfiye olmadık ve sevap ve günah arasında kalan yüreğe ⁴⁴⁴ " خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَآخَرَ سَيِّئًا " [Bunlar sâlih amelle kötü ameli birbirine karıştırmışlardır.] havf ve recâ girer ve Hakk Teâlâ bu iki sıfat yeni havf ve recâ ile onun yüreğine tasarruf eder. Ve bu iki sıfat, havf ve recâ, kuşun iki kanadı gibidir. Uçmak için ikisi de lâzımdır, biri ile olmaz. Sâlike sülûkte menzilleri aşabilmesi için ikisi de lâzımdır. Havf ve recâdan isteyerek çıkabilir, ama kabz ve basttan isteyerek çıkamaz. Kabz ve bast hangi yüreğe girerse, o yürekte Allah'ın tasarrufu olur, nefsânî tasarrufa yol verilmez. Yürek Allah'ın hazînesidir ve o hazîne sadece Allah'ın tasarrufunda olur. ⁴⁴⁵ " وَاللَّهُ يَقْضِي وَيُسْطُ " [Allah daraltır ve genişletir.] o yürekten istediğini alır ve istediğini koyar.

Hakk Teâlâ kabz ve bastla yüreğe tasarruf ederse onun eseri zâhirde görünür. Kabz ve bast sahibi (Allah) ona hâkim olur. Hakk Teâlâ onu ondan alır, yâni kabz ile onu kendiyle meşgûl eder. Ona ilim ve mârifet verip âlim ve ârif eder. Sonra yine onu kendisine verir ve halkın irşâd ve hidâyeti için ona bast verip insanlık âlemine gönderir ve onu hâkim yapar. (...)

Hakk Teâlâ'nın onu kabz ve bastla tasarruf ettiği gibi o da mürîdlerin gelişme ve irşâdı için kabz ve bast sahibi olur. Böylece her bir mürîde onun lâyük olduğunu verebilir ve mürîdin lâyük olmadığı ve götüremediği şeyi alabilir.”⁴⁴⁶

2.22. Kalp ve Kalp Tasfiyesi

Kalp; insan ve hayvanların bedenlerinde bulunan, kan dolaşımının merkezi olup göğüs kafesinin sol iç kısmında yer alan ve çam kozalağı şeklinde görünen organın

⁴⁴³ el-Bakara 2/245.

⁴⁴⁴ et-Tevbe 9/102.

⁴⁴⁵ el-Bakara 2/245.

⁴⁴⁶ Şah, Safvetü's-Safâ'da Safîyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri, I, s. 658-659.

adıdır. Ancak bu kelimeyle anlamının ötesinde akıl, fuâd ve bir şeyin hakikati gibi terim anlamları da kastedilmektedir.⁴⁴⁷

Tasavvufî düşüncede genellikle insan ve onun olgunlaşması konu edinilmiştir. Mutasavvıflara göre sözü edilen olgunlaşma sürecinde insanın düşünce, söz ve amellerinin esas merkezi kalptir. Dolayısıyla kâmil olmayı veya kemâle erişme ve sonra erişirmeyi amaç edinen mutasavvıflar; insan bedeninin bir nevi merkezi kabul edilen kalbin bütün kirlerden temizlenmesi ve bununla da yetinilmeyerek sonrasında onun arındırılmış hâliyle muhafaza edilmesine çok önem vermişlerdir. Hz. Peygamber tarafından dinî hayatın şekle ait yönlerinin ötesinde manevi ve kalbî boyutları her zaman vurgulanmıştır.⁴⁴⁸ İnsanın kalbini temiz tutabilmesi için tasavvur dünyasının da temiz olması gerekir.⁴⁴⁹

Kalp; insanın aklı ve ruhuyla doğrudan ilintili olan düşünce ve hareketlerinin oluşma merkezi kabul edilen ana unsurdur. Sözü edilen kalbin durumuna göre insan ya istenmeyen sonuç olan helâke sürüklenir veya arzulanan kurtuluş hedefine ulaşır.

Kalp temizliği olarak ifade edilen arzu ve amacı birçok yönüyle değerlendiren mutasavvıflar onu geçici beklenti, heves ve hırslara kurban etmemek gerektiğini açıkça belirtmişlerdir. Zira ibadet ve ameller, kalp kirlerinden temizlenip ona Allah'ın zikri hâkim kılınarak ihsân derecesinde ve ihlâslı bir şekilde yapılmadığı sürece insanı maksada ulaştırmayacağı açıktır. Dahası onlar, kirlerden arındırılmış kalbe sahip çıkmak ve olası kirlerin ona bulaşmasından sakındırılıp sürekli bir şekilde temizlenmiş halinin korunması gerektiğini vurgulamışlardır.

Kalbin dış bağlardan kurtulup huzura kavuşması için sâliklerin yapmaları gereken bazı görevler vardır. Söz konusu bu görevlerin en önemlisi, kalbin kir ve pasının silinerek cilalanıp huzur bulmasını sağlayacak temel unsur Allah'ı anmak (*zikru'llah*) ve O'nu sürekli bir şekilde hatırd tutmaktır (*murakâbe*).⁴⁵⁰

⁴⁴⁷ Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, Tıpkı Basım, İstanbul 1304, I, s. 446.

⁴⁴⁸ Görmez, Mehmet, *Kalbin Erbaini*, Otto Yayınları, Ankara 2014, s. 12.

⁴⁴⁹ Kara, Kerim, "Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Kalp-Gönül", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 14, s. 490, ss. 483-523, Ankara 2005.

⁴⁵⁰ Şimşek, Halil İbrahim, "Tasavvufta Kalbin Kirilenmesi ve Temizlenmesi Konusu", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/28, s. 35-45, ss. 35-48, Çorum 2015.

Tablo 22.

Kalp ve Kalp Tasfiyesi Konusuyla İlgili Olarak İşâri Yorumu Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

“Melikler (hükümdarlar, sultanlar) bir beldeye girdikleri (ülkeyi ele geçirdikleri) zaman, orayı yıkarlar ve ora halkının azizlerini (güçlü ve üstünlerini, ulularını) zelil haline getirirler.”	(en-Neml 27/34)
“Yerlerime ve göklerime sığmadım lâkin mü’min kulumun gönlüne sığdım.”	
“Ben kırık kalplerle beraberim.”	
“Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz. Fakat O, sizin kalplerinize ve amellerinize bakar.”	
“İçinde köpek ve suret bulunan eve melekler girmez.”	
“Her kılın dibinde bir cenabetlik vardır.”	
“Müşrikler ancak bir pisliktir.”	(et-Tevbe 9/28)
“Şüphe yok ki Allah zerre kadar haksızlık etmez (Kulun yaptığı iş, eğer bir kötülük ise, onun cezasını adaletle verir.) İyilik olursa onu katlar (kat kat artırır).”	(en-Nisâ 4/40)
Asıl müflis, kıyamet gününde kıldığı namaz, tuttuğu oruç ve verdiği zekâtla gelir	
Ancak dünyada iken şuna sövmüş, buna iftira atmış, ötekinin malını yemiş, berikinin kanını dökmüş, bir başkasını da dövmüştür. (İhlâl ettiği bu hakların karşılığı olarak) iyiliklerinden alınıp hak sahiplerine verilir. Şayet hesabı görülmeden iyilikleri biterse, mağdur ettiği insanların günahlarından alınarak bunun üzerine yüklenir, sonra da cehenneme atılır.”	
“Boynuzsuz hayvan boynuzludan hakkını alır.”	
“Yine de ki: Hak geldi; bâtil yıkılıp gitti.”	(el-İsrâ 17/81)
“Bu dünyada kör olan kimse âhirette de kördür.”	(el-İsrâ 17/72)
“De ki: “İşte bu benim yolumdur. Ben Allah’a çağırıyorum.”	(Yûsuf 12/108)
“Kullarım sana, beni sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakınım.”	(el-Bakara 2/186)
“Biz ona şah damarından daha yakınız.”	(Kâf 50/16)
“Benim evimi temizleyiniz.”	(el-Hac 22/26)
“Allah benim ümmetimden gönüllerinden geçen yaramaz havâtırı -işlemedikçe veya söylemedikçe- affeyledi”	
“İçinizdekileri açığa vursanız da gizleseniz de Allah ondan dolayı sizi hesaba çekecektir.”	(el-Bakara 2/284)

Kalp ve Kalp tasfiyesi ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 22’de belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Ahmed er-Rifâî’den sonra halifelik görevini üstlenenlerin ilki olan Seyyid Ali’ye göre, “*Melikler (hükümdarlar, sultanlar) bir beldeye girdikleri (ülkeyi ele geçirdikleri) zaman, orayı yıkarlar ve ora halkının azizlerini (güçlü ve üstünlerini, ulularını) zelil haline getirirler.*”⁴⁵¹ âyetinde geçen ‘Melik’ten maksat Yüce Allah, ‘Belde’ ise kalptir. ‘Oraya yerleşenler’den maksat riya, nifak, kötü ahlak, iftira, yalan şahitlik, bozgunculuk, sapkınlık, Allah’ın rızasına aykırı olan şeylerdir. ‘Azizler’ ise şeytanlardır. Melik, beldeye hakim olunca şeytanları zelil kılar ve alçaltır.

Âyetin zâhirî manasına göre, Süleyman (a.s.)’ın mektubunu alan melike (Belkıs) devlet ileri gelenlerini toplayarak mektubun içeriği hakkında bilgi vermiş, ne yapmaları gerektiği konusunda kendileriyle istişarede bulunmuştur. Danışmanları ülkenin savaş gücü hakkında bilgi verdikten sonra nihaî kararın kraliçeye ait olduğunu ifade etmişlerdir. Kraliçe savaşın başarısızlıkla neticelenmesi durumunda düşman istilâsının kötü sonuçlarını anlatarak meseleyi barış yoluyla çözmenin daha uygun olacağını ifade etmiş, barıştan yana olduğunu göstermek üzere Hz. Süleyman’a hediyeler göndermiş ve sonunu beklemiştir.⁴⁵²

Bu açıklamalar birlikte değerlendirildiğinde, Ahmed er-Rifâî’nin halifesinin belirtilen âyeti işârî bir tarzda yorumladığı görülmektedir. İlgili bölüm eserde şu şekilde yer almaktadır:

“*Bir fakih, Seyyid Ali ’nin (ks) huzuruna geldi ve:*

-Ey Seyyidim! Siz mi bana sorarsınız, ben mi size sorayım?” dedi.

-Siz bana sorun” deyince şöyle dedi:

-Size nasıl sorayım ki siz ne fakihsiniz ne de âlim?”

-Siz Sorun! Belki cevap verebilirim” deyince fakih şöyle dedi.

-Benim için şu âyeti tefsir ediniz (açıklayınız): “Melikler (hükümdarlar, sultanlar) bir beldeye girdikleri (ülkeyi ele geçirdikleri) zaman, orayı yıkarlar ve ora halkının azizlerini (güçlü ve üstünlerini, ulularını) zelil haline getirirler.” (en-Neml 27/34)

Seyyid Ali (ks)

-Bizim tefsirimizi mi istersin, sizin tefsirinizi mi diye sorunca fakih:

-Bizim tefsirimizde sizin tefsiriniz arasında fark var mı? dedi. Seyyid Ali (ks)

⁴⁵¹ en-Neml 27/34.

⁴⁵² Karaman v.dğr., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, IV, s. 194.

-Evet (arada fark vardır) deyince:

“Sizin tefsirinizi isterim” dedi. Seyyid Ali (ks) şöyle dedi.

-Melik’ten maksat Yüce Allah’tır (cc). ‘Belde’, ise senin kalbin. ‘Yerleşim yerini oraya yerleşenlerin başına geçirirler ve onları sıkıntıya sokarlar.’ ‘Oraya yerleşenler’den maksat riya, nifak, kötü ahlak, iftira ve yalan şahitlik, bozgunculuk ve sapkınlık, Rahman’ın hoşnutluğuna ters düşen her şeydir. ‘Azizlerden maksat o şeytanlardır. Onları zelil kılar ve alçaltır.’⁴⁵³

Ebu’l Vefâ, “Hak Sübhânehû ve Teâlâ buyurur ki “Yerlerime ve göklerime sığmadım lâkin mü’min kulunun gönlüne sığdım.” Hak celle ve alâ buyurur ki, “Ben kırık kalplerle beraberim.” “Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz, ancak kalplerinize ve amellerinize bakar.” “İçinde köpek ve suret bulunan eve melekler girmez” hadislerine yer vermek suretiyle tasavvufun en önemli konularından ve ulaşılması gereken hedeflerinden biri olan kalp ve kalp tasfiyesi konularını açıklamıştır. Hak Teâlâ’nın tecellisi makam-ı gönüledir. Bu yüzden Allah dış görünüşe değil kalplere bakar. “İçinde köpek ve suret bulunan eve melekler girmez” hadisinde buyurulduğu gibi nasıl suret ve köpek bulunan eve melek girmez ise gönül evi de, nefsânî duygu ve düşüncelerden temizlenmediği müddetçe Hak Teâlâ gönüle tecelli etmez. Burada işârî yorum söz konusudur.

Gazzâlî’nin benzer yorumu da şu şekildedir: “Hz. Peygamber (sav) ‘İçinde köpek ve suret bulunan eve melekler girmez’ buyurmuştur. Çünkü bir ev gibi olan insanın kalbi, meleklerin menzili, getirdikleri ilhamın tesir sahası ve onların mahalli-i istikrarıdır. Gadab, şehvet, nefret, haset, kibir, ucb ve benzeri kötü sıfatlar ise havlayan köpeklerdir. Köpeklerle doluyken melekler oraya nasıl girer? Allah ilim nûrunu insanın kalbine ancak melekler vasıtasıyla gönderir. Bu melekler kötü sıfatlardan mukaddes, mutahhar ve müberrâdırlar. Ancak tayyib olanları mülâhaza ederler. Onların yanındaki rahmet hazinelerinden de yalnız Tayyib ve tâhir olanlar istifade edebilir.” İmam Gazzâlî, yapmış olduğu bu yorumun sonrasında, hadisin zâhiri anlamının bu olduğunu kastetmediğini, bununla birlikte bâtınî anlama da dikkat çektiğini ifade eder.⁴⁵⁴

Ebu’l Vefâ’nın yorumu eserde şu şekilde yer almaktadır:

⁴⁵³Mısırî, Ahmed b. Celâl, *Celâu’s-Sadâ fî Sîreti İmâmi’l-Hudâ*, trc. Hayri Kaplan, Yeni Zamanlar Yayınları, Ankara 2004, s. 318-319.

⁴⁵⁴ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâ-u Ulumi’d-Dîn*, tahrir. Abdurrahîm b. Hüseyin el-İrakî, Dâru’l-Ma’rifet, Beyrût 1983, I, s. 49.

"*Hadis-i kutsîde gelmiştir ki: مَا وَسِعَنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنِّي وَسِعَنِي قَلْبُ عَبْدِ*"
 " ⁴⁵⁵ *الْمُؤْمِنِ Ya'nî, "Hak Sübhânehû ve Teâlâ buyurur ki "Yerlerime ve göklerime sığmadım lâkin mü'min kulumun gönlüne sığdım." Ve dahi bir yerde eydür ki أَلَا عِنْدَ*
⁴⁵⁶ *الْمُنْكَسِرَةِ قُلُوبُهُمْ*" "Hak celle ve alâ buyurur ki, ben şol sinuk gönüllerde olurum." Ve dahi haberde gelmiştir ki: إِنَّ اللَّهَ لَا يَنْظُرُ إِلَى صُورِكُمْ وَلَا إِلَى لِبَاسِكُمْ وَلَكِنْ يَنْظُرُ إِلَى قُلُوبِكُمْ"
⁴⁵⁷ *"Hak Teâlâ (c.c.) sizin sûretinize ve libâsınıza nazar eylemez velâkin kalbinize ve gönlünüze sâfi olup, niyetiniz bütün olduğuna nazar eyler." Ve dahi hadis-i şerîfde gelmiştir ki: " لَا تَدْخُلُ الْمَلَائِكَةُ بَيْتًا فِيهِ كَلْبٌ وَلَا صُورَةٌ "* ⁴⁵⁸ *"Ferişte girmez ol eve ki, onda sûret ve kelb ola."*

İmdi bundan ma'lûm oldu ki, Hak Teâlâ'nın tecellîsi makâm-ı gönüldür. Sûret de kelb olan makâma melek girmez imiş. Ne sanırsın gönülde bunca küdürât ve suver ve efkâr-ı fâside var iken Hak Teâlâ tecellî mi kılsa gerekdir? Cehd ü sa'y eyle ki, gönül evin gayriden hâlî kılasın, tâ kim sultânü's-selâtin makâm ola."⁴⁵⁹

Allah'ın zâhire değil kendisinin sevgisiyle dolu olan iyi niyet sahibi kalplere bakacağına dair benzer yorumu "*Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz, ancak kalplerinize ve amellerinize bakar.*" hadisine yer vererek Mevlânâ'da yapmıştır. Onun yorumuna göre insan zâhirde, kötü ve kusur işleyici olduğu halde, bâtında o temiz sıfat ve cevher sayesinde müttaki ve ıslah edicidir. "*Müşrikler ancak bir pisliktir.*"⁴⁶⁰ âyetinde buyurulan pislik, zâhirî değil, içteki pislikten ibarettir. Burada işârî yorumdan bahsetmek mümkündür. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"Yine kardeşlerin sultanı Mesnevihan Sirâceddin hazretleri rivâyet etti: Çelebi hazretlerinin tuhaf bir âdeti vardı: Yabancıların yanında, görünüşte günahkar, fâsık,

⁴⁵⁵ "Yerlerime ve göklerime sığmadım lâkin mü'min kulumun gönlüne sığdım." Mekkî, Ebû Talib, *Kûtu'l Kulûb*, I, s. 118; İbn Arabî, *Futûhât*, I, 216, 291; Eşrefoğlu Rûmî, *Muzekkin-Nufus*, s. 427. Açıklamalar için Bkz. Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 251-252.

⁴⁵⁶ "Ben kırık kalplerle beraberim." Aclûnî, *Keşfu'l- Hafâ*, I, s. 203 (Had. No:614) Aclûnî "Merfû" olduğunu nakleder. Sehâvî, Ebu'l Hayr Muhammed b. Abdurrahman, *el-Makâsidu'l- Hasene fî Beyânî Kesîrin mine'l-Ehâdisi'l-Muştehira ele'l-Elsina*, thk. Muhammed Osman el-Hist, Beyrut 1985, s.169 (Had. No: 188); Aliyyu'l-Kârî, Ali b. Muhammed el-Kârî, *el-Esrâru'l-Merfûa fî'l-Ahbârî'l-Mevdûa*, thk. Muhammed Lutfî es-Sabbâğ, Beyrut 1986, s. 138. (Had. No: 70). Aliyyu'l-Kârî burada aslının olmadığını söyler.

⁴⁵⁷ "Allah sizin dış görünüşlerinize ve mallarınıza bakmaz, bilakis kalplerinize ve amellerinize bakar.", Müslim, Birr, 34 (Had. No: 6543)

⁴⁵⁸ "Hz. Peygamberin eşi Meymüne olayı şu şekilde anlatmaktadır: Rasûlullah (sav), Cebrail'in kendisine şöyle dediğini söyledi: "Biz (melekler), içerisinde köpek ve suret olan eve girmeziz.", Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Sinan, *Sünen*, thk. Sâlih b. Abdulaziz b. Muhammed b. İbrahim, Dâru's-Selâm, Riyad 1999, s. 596, Sayd ve Zebâih, 9 (Had. No: 4281)

⁴⁵⁹ Özkul, Ayşenur, *Tâcü'l-Ârifin Ebu'l-Vefâ'nın Menâkıbı İnceleme ve Metin* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 238-239.

⁴⁶⁰ et-Tevbe 9/28.

fâcir görünen kişileri övüp “Bunlar dindarlığı ve takvasıyla meşhur, saygıdeğer zâhit kişilerdir” der; zühtü, dindarlığı ve dışı gözetmekle meşhur olanları da: “Bunlar fasık insanlardır, kötü adamlardır,” diye yererdi. Müridleri onun bu haline şaşarlardı. Bir gün ulu arkadaşlar Mevlânâ'ya “Çelebi Hüsameddin böyle söylüyor,” dediler.

“Hakikat, Çelebi'nin buyurduğudur; çünkü onun övdüğü fâsik, fâcir kişiler görünüşte böyle, fakat aslında temiz ve terbiyelidirler. Yerdığı zâhit kişilerin içleriyse, münafık ve fâsıktır. Tanrı kullarının dışına değil, daima içlerindeki sırra bakar, çünkü ‘Tanrı şüphesiz yün elbiseye, kelime ezberleyenlere değil, kendisi için sevgi sahibi olan kalplere bakar’ denilmiştir.

Onun bu şekildeki hareketinin ikinci yorumu da şudur: İnsanın, zâhirindeki amellerinden ve takvasından başka bir de gizli zühtü ve takvası vardır ki, onun cevherinin güzelliği bununladır. İnsanın bütün fenalıkları bununla iyilik ve küfrü de ima olur. Yüce Tanrı: “Ey benim kullarım, ey benim görenlerim! Siz bu zâhirdeki işlere bakıyorsunuz, biz buna bakmıyoruz. Biz insanların içine ve içindeki sırra bakıyoruz”⁴⁶¹ buyurmuştur.

Biz, bütün ülkelerin içyüzünü görenlerdeniz.

Biz, her şeyin kalbini görürüz, dışına bakmayız. [Mesnevî, c. IV, s. 405-2175]

“Çünkü, insan zâhirde, kötü ve kusur işleyici olduğu halde, bâtında o temiz sıfat ve cevher sayesinde müttaki ve ıslah edicidir. “Müşrikler necistir” (et-Tevbe 9/28) âyetinde buyurulan pislik, zahiri değil, içteki pislikten ibarettir. Anlayana bu kadar yeter” buyurdu Mevlânâ.”⁴⁶²

Ebû İshâk-ı Kâzerûnî'nin “Şüphe yok ki Allah zerre kadar haksızlık etmez (Kulun yaptığı iş, eğer bir kötülük ise, onun cezasını adaletle verir.) İyilik olursa onu katlar (kat kat arttırır).”⁴⁶³ âyetiyle ilgili yorumu şu şekildedir: Kıyamet gününde mazlum, zalimden hakkını alacaktır. Hz. Peygamber'in “Asıl müflis, kıyamet gününde kıldığı namaz, tuttuğu oruç ve verdiği zekâtla gelir. Ancak dünyada iken şuna sövmüş, buna iftira atmış, ötekinin malını yemiş, berikinin kanını dökmüş, bir başkasını da dövmüştür. (İhlâl ettiği bu hakların karşılığı olarak) iyiliklerinden alınıp hak sahiplerine verilir. Şayet hesabı görülmeden iyilikleri biterse, mağdur ettiği insanların günahlarından alınarak bunun üzerine yüklenir, sonra da cehenneme atılır” hadisinde

⁴⁶¹ “Allah sizin dış görünüşlerinize ve mallarınıza bakmaz, bilakis kalplerinize ve amellerinize bakar.”, Müslim, Birr, 34 (Had. No: 6543)

⁴⁶² Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 564.

⁴⁶³ en-Nisâ 4/40.

de belirtildiği gibi müflis, ibadet etmesine rağmen zulmettiği için haklının hakkını alması dolayısıyla kendisinin sevabı kalmayan kişidir ve kıyamet gününde yine Hz. Peygamber'in belirttiği gibi “Boynuzsuz hayvan boynuzludan hakkını alır.”⁴⁶⁴ Ebû İshâk-ı Kâzerûnî “Yine de ki: Hak geldi; bâtil yıkılıp gitti.”⁴⁶⁴ âyetini şöyle yorumlamıştır: Hak Teâlâ nazar-ı lütfunu mü'minin gönlüne eder. Böylece o, Allah'tan başka kimseyi görmez ve kimseden korkmaz. Hakk'ın olduğu yerde mâsivâ yok olur. Burada işârî bir yorum vardır. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

Kâlellâhu Te'âlâ: ⁴⁶⁵ " لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ وَإِنْ تَكَ حَسَنَةً يُّضَاعِفْهَا "

Bu âyetün tefsîrinde şöyle buyurur ki: “Râstî budur ki ben kimseye miskâl zerre zulm itmezem. Sen kul iken eylük eylesen. Ben ki Hak Te'âlâ'yam, ana çok 'ıvâz idem belki birine on virem, nice on belki yitmiş virem.”

Kâlellâhu Te'âlâ: ⁴⁶⁶ " يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا "

Şeyh bu âyetün tefsîrinde buyurur ki: “Kıyâmet gününde mazlum zâlimi getüre, eyide: “Yâ Rabbi! Bundan sor, dünyâda bana niçün zulm itdi, beni niçün döğdi? Yâ bana niçün söğdi ve benüm 'ırzımı ve hürmetimi niçün bozdi?” Kâlellâhu Te'âlâ:

⁴⁶⁷ " لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ " Pes her tâ'ati ki zâlim itmişdür, alalar mazluma vireler. Eger zâlimün tâ'ati olmazsa mazlumun günahını zâlime yükledeler Cehennem içinde 'azâbın çeke.”

Bir gün Hazret-i Resûl ashâba eyitdi: “Müflis kimdür? Eyitdiler: “Yâ Resûlellâh! Sen yiğrek bilürsin.” Eyitdi: “Müflis ol kişidür ki kıyâmet günü vâfir tâ'at ve 'ibâdet ile gele ve lâkin zulm itmiş ola. Mazlûmun biri gele, eyide: ‘Yâ Rabbi beni gaybet itdi,’ diye ve biri gele, ‘bana söğdi,’ diye ve biri gele, ‘benüm mâlımı zulm ile aldı,’ diye. Biri gele, ‘benüm 'ırzum yıkıdı,’ diye. Hak Te'âlâ zâlimün tâ'atlerin ala, ol zulm itdüğü kimseye vire. Ol zâlim tehî dest kala, müflis-i mendebur iş budur.”⁴⁶⁸ Kâle Resûlullâhi sallallâhu ‘aleyhi ve sellem ⁴⁶⁹ " يَنْقُصُ الْجَمَّاءُ مِنَ الْقَرْنَاءِ " Ya'nî boynuzlu

⁴⁶⁴ el-İsrâ 17/81.

⁴⁶⁵ “(Allah) zerre kadar haksızlık etmez (Kulun yaptığı iş, eğer bir kötülük ise, onun cezasını adaletle verir.) iyilik olursa onu katlar (kat kat arttırır).” (en-Nisâ 4/40)

⁴⁶⁶ “O gün, herkes gelip kendi canını kurtarmak için uğraşır.” (en-Nahl 16/111)

⁴⁶⁷ “Bugün haksızlık yoktur.” (el-Mü'min 40/17)

⁴⁶⁸ “Asıl müflis, kıyamet gününde kıldığı namaz, tuttuğu oruç ve verdiği zekâtla gelir. Ancak dünyada iken şuna sövmüş, buna iftira atmış, ötekinin malını yemiş, berikinin kanını dökmüş, bir başkasını da dövmüştür. (İhlâl ettiği bu hakların karşılığı olarak) iyiliklerinden alınıp hak sahiplerine verilir. Şayet hesabı görülmeden iyilikleri biterse, mağdur ettiği insanların günahlarından alınarak bunun üzerine yüklenir, sonra da cehenneme atılır.”, Müslim, Birr, 59 (Had. No: 6579)

⁴⁶⁹ “Boynuzsuz hayvan boynuzludan hakkını alır.”, Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî, “Sünen-i Tirmizî”, el-Kütübü's-Sitte, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf İçinde), haz. Sâlih b. Abdülazîz, Dâru's-Selâm, Arabistan 2000, ss. 1629-2061, Sufatü'l-Kıyâme, 2 (Had. No: 2420); Müslim, Birr, 60 (Had. No: 6580)

koyundan boynuzsuz koyunun hakkını alivire ve şol kimse ki zulm itmiş ola, Hak Te'âlânun hasmı olur kıyâmet güninde.” Kâlellâhu Te'âlâ: ⁴⁷⁰ "وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ"

Şeyh bu âyetin tefsîrinde şöyle buyurur ki: “Hak Te'âlâ var idi cemî'-i 'âlem yoğ iken. Ve dahî buyyurdu: ‘Çün Mekke Fetih oldu, Resûlullâh sallallâhu ‘aleyhi ve sellem Ka'be'ye vardı. İçinde altı yüz altmış put buldı ki kâfirler âna taparlardı. Hazret-i Resûl cümlesini sıdı. Ol zamân bu âyet nâzil oldu ve buncılayın Hak Te'âlâ nazar-ı lutfunı dil-i mü'mine ider ve ne ki Hak Te'âlâ'dan gayrı kimesneyi görmez ve andan gayrı kimseden korkmaz.”⁴⁷¹

Safvetü's-Safâ'da Erdebîlî “Bu dünyada kör olan kimse âhirette de kördür.”⁴⁷² âyetini şu şekilde yorumlamıştır: Burada bahsedilen körlük gözlerin görmemesi değil yürek basîretinin olmamasıdır. Kişi dünyada hak görücüsü olmadıysa âhirette de olamaz. Basîret, “De ki: “İşte bu benim yolumdur. Ben Allah'a çağırıyorum.”⁴⁷³ âyetinde de belirtildiği gibi Allah Teâlâ'ya doğru davettir.

Bursevî'nin de benzer yorum yaptığı görülmektedir: Bu dünyada doğru yolu bulamayacak kadar kalp ve gönül gözü kör olan kimse âhirette de kördür. Kurtuluş yolunu göremez. Bu sebeple kâfir, cennetin yolunu bulamaz. İsyankâr kişi, itaatkarın sevabını; kusurlu olan kişi kâmil insanların makamını göremez ve oralara eremezler.⁴⁷⁴ Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin belirtilen âyetlerle ilgili işârî yorumu Safvetü's-Safâ'da şu şekilde yer almıştır:

“Safiyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.) ⁴⁷⁵ "وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَىٰ فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَىٰ" [Bu dünyada kör olan kimse âhirette de kördür.] A'mâ (kör) demekten maksat yürek basîretidir; zâhir gözünün kör olması değildir, çünkü her kişi dünyada yürek basîreti kazanmadıysa, âhirette de onun basîreti olmaz, bunun anlamı zâhir gözünün olmaması değildir. Yoksa kıyâmetin yeri ve nasıl olduğunu göremezdi. Dolayısıyla onun amacı basîret olduğu belli oldu ki bu Allah Teâlâ'ya doğru bir dâvettir قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ " ⁴⁷⁶ [De ki: “İşte bu benim yolumdur. Ben Allah'a çağırıyorum.] ve her kişi burada hak görücüsü olmadıysa orada olamaz.”⁴⁷⁷

⁴⁷⁰ “Yine de ki: Hak geldi; bâtil yıkılıp gitti.” (el-İsrâ 17/81)

⁴⁷¹ Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, s. 180-181.

⁴⁷² el-İsrâ 17/72.

⁴⁷³ Yûsuf 12/108.

⁴⁷⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, V, s. 41.

⁴⁷⁵ el-İsrâ 17/72.

⁴⁷⁶ Yûsuf 12/108.

⁴⁷⁷ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 614-615.

Erdebîlî'ye göre Mevlânâ'nın şiirinin tahkîkinde kâbenin iki türlü olduğunu ifade etmiştir. Biri çamur kâbesi diğeri ise yürek kâbesidir. İslâm'ın temellerinden olan hac ve umre, kâbeyi ziyaretle yapılır. Aslında Hakk'ın kâbe isteği yürek kâbesinin hacılığıyla olur. Allah'ı isteme, Allah'a yakınlık yalnız zâhirî mesafeyi aşmakla olmaz. Bu yüzden Allah Teâlâ'nın istediği yakınlık “*Kullarım sana, beni sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakınlım*”⁴⁷⁸ “*Biz ona şah damarından daha yakınız.*”⁴⁷⁹ âyetlerindeki yakınlıktır. Burada zâhirî manayla uyumlu işârî bir yorumun olduğu görülmektedir.

“*Biz ona şah damarından daha yakınız*” âyetiyle ilgili bazı görüşler şu şekildedir: Bursevî'ye göre insana şah damarından daha yakın olandan onun halini biz daha iyi bilmekteyiz. İlim olarak ona olan yakınlığın mecazen zât olarak ona yakınlıkla ifade buyurmaktadır. Çünkü zâtî yakınlık ilmî yakınlığı gerektirmektedir. Burada melzûm, lâzım üzerine ıtlak buyurulmuştur. Yani zâtî yakınlık zikredilmiş, ilmî yakınlık kastedilmiştir. Âyetteki şah damarı ifadesi yakınlığın çok ileri seviyede olduğuna bir misaldir.⁴⁸⁰

Vâsitî şöyle der: Âyet-i kerimeden maksat “Biz insana, kendisinden daha öncelikli ve daha layıgız. Biz onu parçalanmış bir halde iken bir araya getirdik. O yok iken onu yarattık ve ona ruh üfledik.” Ona en yakın olan, onu kendisinden daha iyi bilen Cenâb-ı Allah'tır. Ayrıca Vâsitî, âyetten şu mananın da kastedilmiş olabileceğini söylemiştir: “Ruhunu benimle bildin, nefsini benimle bildin.” Tüm bunlar mahlûkatın gücü nispetinde sıfatları izhâr etmek içindir.⁴⁸¹

Keşfü'l-Esrâr'da gelmiştir ki: Allah'ın kula yaklaşması ise iki kısımdır: Birisi “*Nerede olursanız sizinle beraberdir.*”⁴⁸² buyrulduğu şekilde Allah'ın bütün halka ilim ve kudretiyle yaklaşmasıdır. Diğeri ise Allah'ın iyi hasletlere sahip lütuflara şahit olan özel kimselere yakın olmasıdır ki bu konuda; “*Biz ona şah damarından daha yakınız.*”⁴⁸³ buyrulmuştur. Allah böyle bir kimseye önce gaybî yakınlık verir ta ki dünyadan vazgeçsin, sonra hakîki yakınlık bahşeder ki su ve toprak halindeki durumuna geri dönsün, böylece vehmî olan varlığı azalıp gerçek yokluğu çoğalsın. Öyle ki evvelde sadece kendisi vardı ve sonda da sadece kendisi kalsın. Bu mertebede alakalar ortadan kalkar, sebepler kesilir, merasimler bâtil olur, sınırlar kalkar. İşaretler nihâyet bulur,

⁴⁷⁸ el-Bakara 2/186.

⁴⁷⁹ Kâf 50/16.

⁴⁸⁰ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, XIX, s. 558.

⁴⁸¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, XIX, s. 560.

⁴⁸² el-Hadîd 57/4.

⁴⁸³ Kâf 50/16.

ibareler ortadan kalkar ve haber iptal olur. Sadece Hakk'ın kendisi bâkî kalır.⁴⁸⁴

Erdebîlî'nin yorumu menâkıbnâmelerde şu şekilde yer almaktadır:

Ve Mevlânâ Rûmî (r.a.)'nin şu beytinin tahkiki:

Şiir

Ey hacca giden kavim neredesiniz, neredesiniz

Mâşûk buradadır, geliniz, geliniz

“Safiyüddîn-i Erdebîlî'nin (k.s.), buyurdu ki kâbe iki türdür: Biri çamur kâbesi, öbürü yürek kâbesidir. Çamur kâbesinin tâliblerine denilir ki İslâm temellerinin birisi o kâbe ile yerine getirilse bile, aslında mârifetullah ve Hakk'ın kâbe isteği, yürek kâbesinin hacılığı ile hâsıl olur. Ona göre ey Hakk ve mârifetullah tâlibleri! yürek kâbesinin hacılığına gelin ve onu bu kâbeden isteyin, Tanrı isteme sadece zâhîrî mesâfeyi aşmakla elde edilmez.⁴⁸⁵ ” [Kullarım sana, beni sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakınım.]⁴⁸⁶ ” [Biz ona şah damarından daha yakınız.] Yâni mertler oturup seyredeler namertlerse yürürler de amaca ulaşmazlar.”⁴⁸⁷

İncelenen menâkıbnâmelerden biri olan *Ariflerin Menkıbeleri*'nde Mevlânâ, kalp tasfiyesiyle ilgili olarak insanı bir kaba benzetmiş dışını temizlemenin gerekli olduğu kadar içini temizlemenin de gerekli olduğunu ve bunu Allah'ın emrettiğini ifade etmiştir.

Konu açıklanırken yer verilen “Benim evimi temizleyiniz”⁴⁸⁸ âyetinin anlamı, “Kâbe’yi putlardan ve etrafına pislik atılmasından uzak tut” şeklindedir.⁴⁸⁹ Mevlânâ ise bu temizliği zâhîr ve bâtın temizliği olarak yorumlamıştır. Burada işârî bir yorumun olduğu görülmektedir. Bu yorum menâkıbnâmelerde şu şekilde yer almaktadır:

“Yine bir gün Araplaşmış insanlardan bir grup Mevlânâ’ya gelmişti. Mevlânâ o günü buyurduğu her bilgi ve sırrı Arapça söyledi. Vaazını şu kelimelerle bitirdi: İnsan bir kap, bir çanak gibidir. Onun dışını yıkamak vacipse de içini yıkamak daha vaciptir. Dışını yıkamak farz ise de içini yıkamak daha farzdır. Çünkü Tanrı’nın şarabı ancak temiz bir kaba doldurulur. Bu bakımdan Tanrı bize kabı temizlememizi emrediyor, çünkü şarap onun içine konur, dışına değil.

⁴⁸⁴ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân: Kur’an Meâli ve Tefsiri*, XIX, s. 561.

⁴⁸⁵ el-Bakara 2/186.

⁴⁸⁶ Kâf 50/16.

⁴⁸⁷ Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safiyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 716.

⁴⁸⁸ el-Hac 22/26.

⁴⁸⁹ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsiri*, V, s. 390-391.

“Benim evimi temizleyiniz” (el-Hac 22/26) sözü temizliği açıklamak içindir. Kalp bir nûr hazinesidir.

Topraktan olan ceset, bu hazinenin tilsimidir.

Bu ceset kıskançlıkla doluysa da Tanrı onu iyice temizledi.” [Mesnevî, c.1, s. 27/434,433]

Yine buyurdular ki: Nefsi ve şeytanı ölüp kötü huylardan temizlenen kişi, hâşâ, Tanrı’ya değil, Tanrı’nın yoluna ulaştığı halde, Tanrı’ya ulaşamadığını bildiği zaman yoldan sapmıştır.”⁴⁹⁰

Mevlânâ’nın belirttiğine göre *“Her kılın dibinde bir cenabetlik vardır.”⁴⁹¹* hadisinde ifade edildiği gibi, bir kimsenin vücudunun her tarafı ıslanmadığı müddetçe dış cenâbetlikten kurtulamazsa, hakikat arayıcılarının nazarında da bir kimsenin varlığından bir kıl (eser) kalsa iç cenabetten kurtulamaz.

Yine *Ariflerin Menkıbeleri*’nde Mevlânâ bâtın temizliğini *“Müşrikler ancak bir pisliktir.”⁴⁹²* âyeti üzerinden açıklanmıştır. Kâmil bir insan yokluk yolunu geçerken bir kıl kadar dahi olsa varlığından eser kalmamalıdır, bu bile gözüne fazla gözükmelidir. Âyette geçen, müşriklerin necis olması onların iç temizliğinin olmaması, nefsin gücünün devam etmesi ve peygamberlerin ve velilerin davetine uymamaları sebebiyledir. Mevlânâ’nın âyeti işârî olarak yorumladığı görülmektedir.

Ruhu’l-Beyân’daki müşriklerle ilgili şu yorumla uyumludur: *“Onlar pisliğin bizzat kendisidirler. Onlardan kaçınmak ve uzak olmak ve onlarla olan dostluğu kaldırmak gerekir. Yahut da onlar cenabetten ve pisliklerinden yıkanmadıkları ve gerçek pisliklerden kaçınmadıkları için pis sayılmışlardır. Bundan dolayıdır ki onlar pislik olarak nitelendirilmişlerdir. Onların görünen organlarında pislikler vardır. Yahut da onların içlerinde pislikler vardır. Çünkü onlar, şirk ve bâtıl inançlarla pislenmişlerdir.”⁴⁹³*

Mevlânâ’nın bahsi geçen yorumu menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Mevlânâ, ilâhî bilgiler saçarken Peygamberin şeri’atı kanununda “Her kılın dibinde bir cenabetlik vardır.” vârid olmuştur. Vücudun kıllarından biri ıslanmamış olsa, insan dış cenabetlikten kurtulmaz,” diye buyurdu.

⁴⁹⁰ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 248.

⁴⁹¹ Tirmizî, Tahâret, 78; İbn Mâce, Tahâret, 106.

⁴⁹² et-Tevbe 9/28.

⁴⁹³ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, III, s. 412.

Yine kılı kırk yaran hakikat arayıcıları indinde de bir insanda varlığından bir kıl kalsa, o insan iç pisliğin cünüplüğünden asla kurtulamaz. Nitekim dedi:

Kamil bir insan, yokluk yolunu katediyordu.

Birdenbire varlık denizinden geçti.

Onun varlığından bir kıl kalmıştı.

O kıl fakirin gözüne zünnar gibi gözüktü.”

Yine dedi ki: Çünkü yüce Tanrı pis müşrikler hakkında “Müşrikler ancak bir pisliktir.” (et-Tevbe 9/28) buyurmuştur. Bundaki amaç dış pislikleri değil, onların batıl olan içlerinin pisliğidir. Bu iç pislikte de çok karanlık ve çok cahil olan nefsin varlığı, peygamberlerin ve velilerin Hakk'a davetine gösterilen serkeşlik ve onlara uymayı terk etmektir.”⁴⁹⁴

Safvetü's-Safâ'da Erdebilî'nin belirttiğine göre insanlar iki sınıftır. Ebrâr ve Mukarrib Ebrâr. Ebrâr şayet içinden düşünüyor ama dile getirmiyor, amele dönüştürmüyor ve şeriatın zâhirine riâyet ediyorsa onlara hesap sorulmayacak ve “Allah benim ümmetimden gönüllerinden geçen yaramaz havâtırı -işlemedikçe veya söylemedikçe- affeyledi.”⁴⁹⁵ hadisinde belirtilene nâil olacaktır. Ama Hakk Teâlâ'nın mârifetini elde eden Mukarrib ebrâr, eğer gönlüne günah veya mâsivâ getirirse “Allah sizi onunla hesaba çeker”⁴⁹⁶ âyeti mûcibince ona azapların en şiddetlisi olan ayrılık azâbı verilecektir. Erdebilî'nin, âyet ve hadisi tasavvufî bakış açısıyla işârî olarak yorumladığı görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâme de şu şekilde yer almaktadır:

⁴⁹⁷ "وَلَنْ تُبْنُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخَفُّوهُ يُحَاسِبُكُمْ بِهِ اللَّهُ" [Siz içinizdekini açıklasanız da saklasanız da Allah sizi onunla imtihan eder.] âyetini ve Sahîh-i Buhârî ve Müslim'de bulunan şu hadisi sormuşlardır:

Ebu Hüreyre (r.a.)'den şöyle rivâyet olunmuştur: “Resûlullah (sav): Allah benim ümmetimden gönüllerinden geçen yaramaz havâtırı -işlemedikçe veya söylemedikçe- affeyledi” buyurmuştur. Bu nasıl olur âyetin açıkça söylediğine göre, nefiste bulunanları ister görünmüş olsun ister gizli Hakk Teâlâ onu hesaba çekecektir ama hadisin açıkça belirtmesine göre nefiste bulunan amel dile getirilmezse Hakk Teâlâ onu geçirecektir. Bu yüzden iki nâs arasında yani Kur'ân ve Sünnette zıtlık vardır.

⁴⁹⁴ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 345-346.

⁴⁹⁵ Buhârî, *Talâk*, 11 (Had. No: 5269)

⁴⁹⁶ el-Bakara 2/284.

⁴⁹⁷ el-Bakara 2/284.

Cevap: Safiyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.) buyurdu ki insanlar iki sınıftır: Ebrâr ve Mukarrib Ebrâr, şâyet içinden düşünüyor ama amel ve dile getirmiyor ve şeriat zâhirine riâyet ediyorsa onlar geçirilecek hesap sorulmayacak ve “Şüphesiz Allah, ümmetimi affeyledi” sözüne nâil olacaktır. Ama Hakk Teâlâ’nın mârifetini elde eden Mukarrib, eğer gönlüne günah veya mâsivâ (Allah’tan gayri her şey)’yı getirirse “Allah sizi onunla hesaba çeker” (el-Bakara 2/284) âyeti mûcibince ona azapların en şiddetlisi olan ayrılık azâbı verilecektir.”⁴⁹⁸

Kalp ve kalp tasfiyesi konusuyla ilgili yorumları genel olarak değerlendirdiğimizde; bu yorumların Ebu’l-Vefâ, Mevlânâ, Ebû İshâk-ı Kâzerûnî, Ahmed er-Rifâî ve Erdebîlî tarafından yapıldığı görülmektedir. En fazla yorum ise Erdebîlî’ye aittir.

2.23. Kerâmet

Kerâmet ikram manasına gelir. İstilahta ise, mü’min ve sâlih bir kimsede meydana gelen harikulade hallerdir. Kerâmet, velâyetin şartı değildir. Yani kerâmetin her velide mutlaka bulunması gerekmez. Kerâmet sahibi, İslâmî inançlara bağlı, şehevî ve nefsânî arzulardan uzak, gönül aynası berrak, âbid ve zâhid bir kimsedir. Tasavvuf erbâbı tarafından meşru sebepler dışında nefsin hoşlanması, iftihar için yapılmak istenen kerâmet zemmedilmiştir. Tasavvuf erbabının ehemmiyet verdiği hususlar; nefis tezkiyesi, ihlas, sıdk, muhabbetullah ve muhabbet-i Rasûlullah gibi özelliklere sahip olmaktır.⁴⁹⁹

Kerâmet konusunda sûfîlerin diğer kanaatlarını şöyle toparlamak mümkündür:

1. Kerâmeti gizlemek esastır. Kerâmet Allah’ın bir lütfudur. Kâmil insan onunla değil, kulluk vazifeleriyle ilgilenir. “Kerâmet göstermek” tabiri sonraki asırlarda ortaya çıkmıştır. Gerçek sûfîler, kerâmet vuku bulduğu zaman Allah’ın kendilerini imtihan ettiğini bilirler, endişeli ve hassas davranırlar.
2. Kerâmet değil istikamet esastır. Veli kerâmeti gaye edinmemelidir.
3. Kerâmete değil şeriata uymak esastır.

⁴⁹⁸ Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safiyyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 588.

⁴⁹⁹ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 123-124. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Selvi, Dilaver, *Kur’ân-ı Kerim’de Velâyet ve Kerâmet* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988; Ayhan, Bekir, *Tasavvufta Mucize, Keramet ve İstidrac* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1995.

4. Kerâmet kötü huyları yok etmektir.
5. Kerâmet bir hicâbdır. Kerâmet bir perde ve engel de olabilir. Kerâmete takılıp kalanlar gerçek vazifelerini ihmal ederler. Bu tehlikeyi sezen sûfiler, kerâmet vuku bulduğunda hiç olmamış gibi davranmışlardır.⁵⁰⁰

Tablo 23.

Keramet Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yorumu Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

“Mü’minin firâsetinden sakınınız. Zirâ o, Allah’ın nûruyla bakar.

“Herkesin yöneldiği bir kıblesi vardır.”

(el-Bakara 2/148)

“Hiç şüphesiz o, mal sevgisi sebebiyle çok katıdır.”

(el-Âdiyât 100/8)

Kerâmet ile ilgili konu anlatımında Şabân-ı Velî Tablo 23’te belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmıştır.

Şabân-ı Velî’nin kerâmet konusundaki açıklamaları şu şekildedir: Herkesin işlemesine kâdir olmadığı, âdete muhalif olan hal ve amellere kerâmet aynı zamanda keşf-i sûrîde denilir. Firâsette keşf-i sûrî yoktur. Ehl-i sülûk dervişlerin riyâzet ve sâlih amellerle basîret ve firâseti artar. Zâhir-bâtın, hâzır-gâib her hali firâset kuvvetiyle keramet gibi bilirler. Hz. Resûlullâh’ın: “Mü’minin firâsetinden sakınınız. Zirâ o, Allah’ın nûruyla bakar.”⁵⁰¹ hadisinde kastedilen de budur. O, daha sonra ise sâlikin seyr-i sülûk hallerinden bahsederek yorumuna devam eder. Şabân-ı Velî’nin, hadisi tasavvufî muhtevayla işârî olarak yorumladığı görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Ve kerâmât dedikleri âdete muhâlîf olup herkes işlemesine kâdir olmadığı hâller ve amellerdir ki ona keşf-i sûrî dahi derler.

Ve firâset dediklerinde keşf-i sûrî yokdur ve lâkin ehl-i sülûk dervîşlerin riyâzetle ve a’mâl-i sâliha ile ve zikrullâh ile akl-ı maâdına safâ ve nûrâniyyet gelip bu ecden basiret ve firâset ziyâde olmakla zâhir ü bâtın ve hâzır u gâib her hâli kuvvet-i firâsetle

⁵⁰⁰ Yıldız, Hakkı Dursun v. dğr., *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, XIV, s. 361-362. Ayrıca bkz. İnevi, Nurdan Kılınç, *Kerâmet Motifi Üzerine Bir Araştırma* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2019.

⁵⁰¹ Buhârî, *Kitâbu’t-Târîhi’l-Kebîr*, IV, Dâru’l-Fikr, Beyrut tsz., s. 354.

kerâmet gibi bilmekdir. Ve kerâmetin dahi mebnâsı Hazret-i Resûlullâh'ın: "Mü'minin firâsetinden sakınınız. Zîrâ o, Allah'ın nûruyla bakar." dediklerinin meâli ve manâsıdır.

*Pes imdi, bu beyândan malûm oldu ki seyr-i ilallâh (Allah'a doğru) makamından yedinci makâm olan seyr-i billâh (Allah ile) makâmını ve hâlini tekmîle tâlib olan dervîş-i sâlik, halvetinde ve murâkâbesinde ve zikr ü fikr ile olan mücâhedesinde olduğundan gayrı, âlem-i âfâka nazar etmeyip enfûsî vâkıalar tabiriyle nefis ü rûhunda ve kalb-ü aklında olan üçer merâtibin ahvâlini şuhûd-ı tâm ile bilmek murâd iken ve maânî âleminde keşf-i manevî ile ef'âlen ve sıfâten ve esmâen ve zâten mârifetullâh maksûd iken keşf-i sûrî yüzünde kerâmât ve firâsât zuhûr etdikde, matlab-ı a'lâsı ve maksad-ı aksâsı olan keşf-i manevîden ve bununla hâsıl olan mârifetullâhdan mahrûm olup ednâ mertebede kalır. Zîrâ sâlikde ikisi cem' olmak gâyet nadirdir."*⁵⁰²

Yine Şabân-ı Velî, ehlullahın kerâmet göstermek konusunda farklı yol izlediklerinden bahsetmektedir. Çoğunluğu, tevâzularından kerâmeti halka izhar etmemek için hallerini bildirmemişlerdir. Bazıları riya ve ucbdan kaçınmak için kerâmet izhar etmemişlerdir. Zira nefis mekkar ve fettandır nice velîleri ve sâlihleri yoldan çıkarmıştır. Bazıları meşreplerinden, sıdk ve himmetlerinden, kerâmet zuhurundaki faydaları anladıklarından, kendilerinin Hak ve sırât-ı müstakim yolunda olduklarının halk tarafından bilinip halkı yanlışla düşmekten korumak amacıyla kerâmeti izhar etmişlerdir. Haline ve kişisine göre hepsi iyidir.

Yorum esnasında yer verilen "*Herkesin yöneldiği bir kıblesi vardır.*"⁵⁰³ âyeti konu itibariyle kible konusundan bahsetmektedir. Şabân-ı Velî, ehlullahın kerâmet izharı konusunda takındıkları farklı tavırlar olduğunu ve durumuna göre hepsinin efdal olduğu ifade ettikten sonra bahsi geçen âyetle konuyu örneklendirilmiştir. Zâhirinden kopuk olmayan işarî bir yorumun olduğu görülmektedir. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"Zîrâ ehlullâh izhâr-ı kerâmetde bir değillerdir, birkaç türdür, ekseri alçaklık gösterip tevâzuen kerâmeti halka izhâr etmemek ile hâllerini bildirmemişlerdir ve bazıları dahi halk-ı âlem hâllerine muttalî olduklarını istemeyib ve riyâ vü ucbdan hazer edip izharından hazzetmemişlerdir. Zîrâ nefis mekkâr ve halk fettandır. Nice velîleri ve sâlihleri yoldan çıkarmışlardır. Bu mekr ü fitneden hazer ederler ve bazıları dahi meşreblerinde ve sıdk u himmetlerinde hâlis ve muhlis olmakla kerâmet zuhurunda nef' ve hikmet anlayıp kerâmeti izhâr etmişlerdir. Cümle menâfiinden bir nef'i oldur ki

⁵⁰² Tatcı, Mustafa, *Şabân-ı Velî Kitabı*, H Yayınları, İstanbul 2018, s. 295-296.

⁵⁰³ el-Bakara 2/148.

kendileri tarik-i Hak'da ve Sırât-ı Müstakîmde oldukları bilinip ve bilinmek ile bazı irşadı lâzım olanları tarik-i Hakk'a ve hâl-i irfâna çekip ve evliyanın gerçekliğini ve ehl-i Hak olduklarını halk bilip ve onlara iktidâ ve ittibâ' ile muhib ü mürîd olup tuğyân ve dalâl ile günâh işlemekten halâs olup ve sülehâ ve ehl-i takvâdan olmaktır. Bu nef' için kerâmeti izhâr ederler. Mahalline ve hâline ve adamına göre cümlesi hûbdur: "Herkesin yöneldiği bir kıblesi vardır." (el-Bakara 2/148)"⁵⁰⁴

Şabân-ı Velî Menâkıbında *"Hiç şüphesiz o, mal sevgisi sebebiyle çok katıdır."*⁵⁰⁵ âyeti sâlikin, sülûkunun başında ve ortasında kerâmet ve keşfi fazlaca sevmesi nedeniyle Hak Teâlâ'nın zat ve sıfatlarına vüsûlden mahcub ve mahrum olması şeklinde yorumlanmıştır. Âyette geçen "mal sevgisi" ifadesi menâkıbnâmede, sâlikin kerâmet ve keşfe fazlaca sevgisi şeklinde yorumlandığı için burada işârî yorumun olduğu görülmektedir. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"Hiç şüphesiz o, mal sevgisi sebebiyle çok katıdır." (el-Âdiyât 100/8)

*Tarîk-i Hakk'a sâlik olmakla şuhûd-ı cemâline râgıp ve Vüsûl-i zatına tâlib olan insân zamân-ı sülûkunda ve ibtidâ ve tavassut hâlinde mârifet ü şevki ve kerâmet ü keşfi ziyâde pek sever. Ve ammâ bu zikr olunan hubb-ı şedîd sebebiyle perde -i hicâba düşüp Hak Teâlâ'nın zât ü sıfatına alâ-vechi'l-kemâl Vüsûlden ve şuhûd-ı tâmmdan mahcûb ve mahrûm olur."*⁵⁰⁶

2.24. Keşif

Keşif, akıl ve zihinsel faaliyetler ve beş duyu ile bilinmeyen gaybı bilme aracıdır. Keşif bir şeyin üzerindeki örtüyü kaldırmak, perdenin arkasındaki şeyleri görmek anlamına gelir. Burada söz konusu olan gayb âlemi ile şehadet âlemi arasındaki perdenin kalkması ve o âlem hakkında bilgi edinilmesidir.

Keşifle bilgi edinmenin ve gaybı bilmenin ön şartı olarak riyâzet/çile ve kalp tasfiyesi kabul edilmekle beraber doğuştan gelen ve yaratılıştan var olan bir yeteneğin (fitrat, kabiliyet, istidâd) gerektiği de çoğu zaman vurgulanır. Buna göre bu meselenin bir tarafı insanın iradesi ve çabasıyla, diğer tarafı da Allah'ın hibesiyle ilgilidir.⁵⁰⁷

Keşif, akıl ve duyularla ulaşılamayan bazı bilgileri kalp gözüyle görmeyi, sezgi aracılığıyla kavramayı ifade eder. Keşif yoluyla kazanılan bu bilgiye marifet, irfan, ilm-i

⁵⁰⁴ Tatcı, *Şabân-ı Velî Kitabı*, s. 293.

⁵⁰⁵ el-Âdiyât 100/8.

⁵⁰⁶ Tatcı, *Şabân-ı Velî Kitabı*, s. 298.

⁵⁰⁷ Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Kültüründe Keşif ve Kerâmet*, Sufi Kitap, İstanbul 2008, s. 35-39.

mükâşefe, ilm-i bâtin gibi adlar verilir. Mutasavvıflara göre en üstün bilgilere keşif yoluyla ulaşılır.⁵⁰⁸

Tablo 24.

Keşif Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yorumu Muhatap Olan Hadis

“Allah’ım, bize hakkı hak olarak, bâtlı da bâtlı olarak göster ve bize eşyanın hakikatını göster.”

Keşif ile ilgili konu anlatımında Murad-ı Nakşibendî Tablo 24’te belirtilen hadisle ilgili işârî yorum yapmıştır.

Murad-ı Nakşibendî’ye göre insandaki fıtrat-ı insaniyye açılrsa keşiften daha kuvvetlidir. Fıtrat-ı insaniyye de hata olmaz ve misal ile bilinmez Keşifte ise misal ve hata olur. Hata olduğu için âyet ve hadislere tatbik ettirilir. Fıtrat-ı selîme âyet ve hadise muhalif olmaz. Ehl-i keşif ve ehl-i rüya “*Allah’ım, bize hakkı hak olarak, bâtlı da bâtlı olarak göster ve bize eşyanın hakikatını göster.*” hadisine dayanarak keşif, ilham ve rüyamız hata üzere olmaz dediler. Rüya, keşif ve ilhamda eşyanın, hilâfî üzere görülme imkanı olduğu için Hz Peygamber “*Allah’ım, bize hakkı hak olarak, bâtlı da bâtlı olarak göster ve bize eşyanın hakikatını göster.*” diye dua etmiştir. Murad-ı Nakşibendî’nin hadisi tasavvufî muhtevayla yorumladığı görülmektedir. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“*Hakâyıkı câmi olan fıtrat-ı insaniyye açılrsa keşifden akvâdır. Zîrâ galat olmaz ve misal ile bilinmez. Amma keşifde misal ile ve hata olmakda olur ve eğer hata olmasaydı âyât ve ehadise tatbika hacet ne idi. Lakin fıtrat-ı selîme âyât ve ehadise muhâlîf zuhûr etmez, eğer ederse selâmet yokdur. Rasûlullah sallallahu aleyhi vesellem hazretleri “Allahümme erine’l-hakka ve hakkan ve erine’l-batıla batilen ve erine’l-eşyâe kemâ hiye”⁵⁰⁹ deyu dua edince ehl-i keşf ve ilham ve ehl-i rüya bizim keşf ve ilham ve rüyamız hata üzere olmaz vukûi üzredir. Nice diye bilirler. Eğer ale’l-ıtlak eşya olduğu üzere rüyâda ve ilham ve keşfde zâhir olmak olaydı Rasûlullah sallallahu aleyhi vesellem hazretleri böyle dua etmeğe ne hacet idi. Ma’lûm oldu ki rüya ve keşf ve ilhamda eşya hilâfî üzere görülmek imkanı var imiş. Bu his ve hareket âlemine nuzûl*

⁵⁰⁸ Avcı, Seyit, “Keşif Yoluyla Hadis Rivayeti Meselesi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4/1, s. 163, ss. 161-193, Samsun 2004.

⁵⁰⁹ “Allah’ım, bana hakkı hak olarak, bâtlı da bâtlı olarak göster ve bana eşyanın hakikatını göster.” Bu ifadeyle muteber hadis kaynaklarında bulunamamıştır.

*eden vahy ile sâbit olan zâhirde zuhûr bulan şeriate tatbik gerek imiş. Öyle olsa yeni başdan bunlar bir şey isbat edemez imiş. Ancak müeyyed olabilirmiş.”*⁵¹⁰

2.25. Kur'an Okuma

Kur'an okuma konusuyla ilgili âyetlere Tablo 25'te yer verilmiş, daha sonra ise konuyla alakalı yorumlar ifade edilmiştir.

Tablo 25.

Kur'an Okuma Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

“Ne kadar Kur'an okuyan vardır ki, Kur'an ona lanet eder.”

“Biz ona şah damarından daha yakınız.”

(Kâf 50/16)

“Rabbinizin mağfiretine mazhar olmak için yarışın.”

(Âl-i İmrân 3/133)

“Elif-Lam-Mim. Bu, içinde (veya hakkında) hiç şüphe olmayan kitaptır.”

(el-Bakara 2/1-2)

“Sana vahyi tamamlanmadan Kur'an'ı okuma da acele etme! Ey Rabbim! Benim ilmimi artır, de!”

(Tâhâ 20/114)

Kur'an Okuma ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 25'te belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Mevlânâ'ya göre Kur'an âyetlerinin geneline bakıldığında emir ve yasakları, zâhir ve bâtın terbiyesini emrettiği görülür. Kur'an-ı Kerim'i okumanın yanında önemli olan onun hükümlerini yaşamak ve ona göre amel etmektir. “*Ne kadar Kur'an okuyan vardır ki, Kur'an ona lanet eder.*”⁵¹¹ hadisinde kastedilen, insan Allah'ın yasak ettiği şeylerden kendini korumazsa Kur'an-ı Kerim hal diliyle bu gibi insanlara lanet eder, kıyamet gününde de bu insanların can düşmanı olur. Bununla birlikte emir ve yasaklara uyan ve doğru yolda olan insanlara ise rahmet eder. Burada işârî yorum olduğu görülmektedir ve bu yorum menâkıbnâmâde şu şekilde yer almaktadır:

“*Bir gün şehrin ileri gelen hafızları, Mevlânâ'ya: “Ne kadar Kur'an okuyan vardır ki, Kur'an ona lanet eder.” hadisinin manası nedir? diye sordular. Mevlânâ şöyle buyurdu: “Kur'an âyetlerinin çoğu emir ve yasağı, zâhir ve bâtının terbiyesini*

⁵¹⁰ Demir, *Murad-ı Nakşibendî ve Menakıbı*, s. 33-35.

⁵¹¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, s. 274. (İsnadsız geçmektedir. Başka kaynaklardan tespit edilememiştir.)

teşvik eder. Örneğin birisi: “Namazlarınızı kılınız, zekatlarınızı veriniz” (en-Nisâ 4/77) âyetini okur, namaz kılmaz ve zekat vermez. Birisi de: “Allah sizlere adalet ve ihsan ile emrediyor” (en-Nahl 16/90) âyetini okur, zulmetmekten geri kalmazsa, o kişi hasistir, cimridir ve emanete hıyanet etmektedir. Tanrı’nın yasak ettiği şeylerden kendini korumazsa elbette Kur’an-ı Kerim “hal” diliyle bu gibi insanlara lanet eder, onları lanetlenmiş sayar ve kıyamet gününde de bunların can düşmanı olur.”

Bir gün gelecektir ki bu söz, dinleyicisin düşmanlık yapacaktır. Seni, ‘Ab-ı hayat’ diye çağırıyorum, sen duymamazlıktan geliyorsun.”

“Fakat Kur’an yoluna giren, Tanrı’nın emirlerini dinleyip doğru yoldan çıkmayan insanlar ‘Kur’an ona rahmet eder’ sırrına mazhar olurlar,” buyurdu.

Kur’an’ın anlamını, yalnız Kur’an’dan

ve bütün arzularını yok eden kişiden sor. [Mesnevî, c.V, s. 200/3128]”⁵¹²

Ebû İshâk-ı Kâzerûnî’nin “Biz ona şah damarından daha yakınız.”⁵¹³ âyetiyle ilgili yorumu şöyledir: Allah, bir nevi kuluna yakınlığının da izharı olarak Kelâmullah’ı gönderdi. Fakat kul onu işitmesi, görmesi, okumasına rağmen Hak Teâlâ’yı kalp gözüyle müşâhede edemedi yani üzerine düşeni hakkıyla yerine getiremedi. Ebû İshâk-ı Kâzerûnî’nin yaptığı bu işârî yorum menâkıbnâmelerde şu şekilde yer almaktadır:

“Râstî budur ki Hak Te’âlâ her kişiye bir nesne virmişdür. Bana kendünün münâcâtının halâvetin virmişdür ve bana kendüye gitmeğe üns virmişdür tâki râhat bulam. Nitekim Hak Te’âlâ yâ’kub ‘aleyhisselâm hâlinden haber virür, eydür اَلَيْ لَآجِدُ”⁵¹⁴ “ريح يُوسُف”⁵¹⁴ Yâ’kub ‘aleyhisselâm eydür: “Altmış ferseng yirden Yûsuf’un pîrâheninin korusunu aldım.” Bes ey bende-i mü’mîn! Hudâ-yı Te’âlâ buyurur ki

“وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ”⁵¹⁵ Ya’nî boynunun damarından ben sana yakınım bes sen niçün ıraksın.

Şeyh buyurur: “Ey ‘azîzân! Gör ki beşîr Yâ’kub yanına geldi, Yûsuf’un pîrâhenini Yâ’kub’un gözine sürdi görür oldu. Ne oldu ki sen Hak Te’âlâ’ya döstlik da’vîsin idersin. Hak sana kelâm-ı kadîmin gönderdi, sen anı okursın, işdürsin, görürsin dîde-i dil müşâhede-i Hak ile niçün bînâ olmazsın? Belki bu sıfat yakînlik delîli değildir, belki ıraklık ‘alâmetidür. Göremez misin ki Yûsuf Zeliâhâ’ya gâyet yakînlerden

⁵¹² Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 410.

⁵¹³ Kâf 50/16.

⁵¹⁴ (Kafîle Mısır’dan ayrılınca, babası yanındakilere): Eğer bana bunamış demezseniz inanın ben Yûsuf’un kokusunu alıyorum! (dedi)” (Yûsuf 12/94)

⁵¹⁵ “Biz ona şah damarından daha yakınız.” (Kâf 50/16)

idi. Dâyim eydürdi: “İy Yûsuf, bana yakîn ol!” Yûsuf eydürdi ki: “Korkaram sana yakın olmağ ile Hak’dan ırağ olam!”

Şeyh buyurur: “Eger Hakk’ın emrini yirine getürem halâs olam. Eger senün fermânunu tutam fûrû-mânde olam. Lâ-cerem Hakk’un fermânını saklayan iki cihâna pâdişâh olur.”⁵¹⁶

Menâkıbnâmesi incelenen diğer bir sûfî Abdülkâdir-i Geylânî’nin yorumu şu şekildedir: Allah Teâlâ’ya itimat etmeyen; sâlih, âbid ve ârif kimselere eziyetten vazgeçmeyen kimsenin haline acınır. Ondaki bu kasvet ve gafletin izâlesi için ölümü hatırlamalı, kabirleri ziyaret etmeli ve Kur’an’ı okumaya ve zikrullahı devam etmelidir. Kulun kalbi mâsivâ ve fitrat-ı seyyiât ile paslanır. Onun cilası Kur’an okumak ve zikir meclisinde bulunmaktır. “Rabbimizin mağfiretine mazhar olmak için yarışın.”⁵¹⁷ âyetinde de belirtildiği gibi mağfirete ulaşmaya çalışılmalıdır. Çünkü Allah Teâlâ rahmetle mevsufdur. Ondaki başka rahmet ve merhamet edici yoktur.

Rûhu’l-Beyân’da, âyette geçen “mağfiret” ifadesinin İslâm, tevbe, ihlas, emirleri yerine getirme ve yasaklardan kaçınma⁵¹⁸ gibi anlamlara geldiği ifade edilir.

Abdülkâdir-i Geylânî’nin ise mağfiret-Kur’an okuma-zikrullah çerçevesinde bu âyeti işârî olarak yorumladığı görülmektedir. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Ey Allah Teâlâ hazretlerine mu’temed ‘ibâd-ı sâlihîn ve âbidîn ve ârifine eziyetden ferâgat getürmeyen kimse senin hâline acınur ki sen an-karîb bu âlemden çekilecek ve hâne ve beytinden ihrâc olunacaksın senün yedinde bulunub mâlum didiğın ve iftihâr itdigine mâlik yağmâ-gerlerin menhûbı ve meclûbı olacaktır hâl böyle iken sendeki bu gaflet ve kasâvet ve kasvet-i kalbindir ol kasvetün def’ ve izâlesiçün mevte zikre ve ziyâret-i kubûra ve tilâvet-i Kur’anla zikrullâha müdâvemet eyle nitekim mişkât-ı sadr-ı nübüvvetden şeref-rîz izz-i sudûr buyurulmuşdur. Kulûb-ı ‘ibâd ma-sivâ ve fitrât-ı seyyiât ile elbetde paslanur ve olhâlde âyine-i cânda sûr ve maânî görülmez olur ve anun cilâsı Kur’an okumakla ve mecâlis-i zikre huzur ile husûle gelür yâ kavm Cenâb-ı Hakk’ın ⁵¹⁹ “وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ” âyet-i celîlesi mantûkunca esbâb-ı mağrifete ta’riz idiniz ve anun mûcibâtını elde itmeğe sa’y ve müsâra’atidiniz zîrâ Allah Teâlâ hazretleri gufrân ve rahmetle mevsûfdur ol ma’rifet itmez ise başka kim ma’fired

⁵¹⁶ Çelebi, Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî, s. 150-151.

⁵¹⁷ Âl-i İmrân 3/133.

⁵¹⁸ Bursevî, Rûhu’l-Beyân Tefsîri, II, s. 82.

⁵¹⁹ “Rabbimizin mağfiretine mazhar olmak için yarışın.” (Âl-i İmrân 3/133)

ider ve ol rahm itmez ise başka kim rahmi der ve ol bizim seyyiatımızdan tecâvüz itmez ise ve cerâid-i seyyiâtımız ve defâtir-i cürüm ve günâhımız üzere kalem-i ‘afv ve gufrânını keşide itmez ise başka buni kim ider ‘abd içün mu ‘în ve nasîr ve şefîk ve rauf ve ‘atûf ve gafur-ı Hakk’dan gayrı var mıdır?’⁵²⁰

Ahmed er-Rifâî, “Cebrail vahyi indirdiği zaman Hz. Peygamber’in Cebrail’den önce davranarak onu okuduğunu duyduk. Hz. Peygamber vahiy kendisine gelmeden önce Kur’an’ı biliyor muydu?” şeklinde ki soruyu şöyle cevaplandırmıştır: Allah, gökler ve yer yaratılmadan evvel Kur’ân-ı Kerîm’i Levh-i Mahfûz’a yazdı. Hz. Muhammed’in ruhunu yarattığında ona Kur’an’ı gösterdi. Hz. Muhammed’e peygamberlik verildikten sonra Cebrail vahyi ona getirince Hz. Peygamber’in ruhu geçmişteki o arz olayını hatırladı ve Kur’an onun dilinden döküldü. Bunun üzerine “*Elif-Lam-Mim. Bu, içinde (veya hakkında) hiç şüphe olmayan kitaptır.*”⁵²¹ âyeti ona getirildi. Bu âyetin anlamı şudur ki; biz bu kitabı senin ruhuna öğretmiştik. Bunu hatırlayacak ve unutmayacaksın demiştik. “*Sana vahyi tamamlanmadan Kur’an’ı okuma da acele etme! Ey Rabbim! Benim ilmimi artır, de!*”⁵²² âyeti ise Allah’ın Hz. Peygamber’e uyarısıdır.

“*Sana vahyi tamamlanmadan Kur’an’ı okuma da acele etme! Ey Rabbim! Benim ilmimi artır, de!*”⁵²³ âyetinin Rûhu’l-Beyân’daki izahı şu şekildedir: “*Sana O’nun vahyi*” O’nun vahyi aktarması ve okuması “*tamamlanmazdan*” eda edilmeden, bitirilmeden “*önce Kur’an’ı (okumakta) acele etme.*” Rasûlullah (sav)’a Cebrail vahiy getirdiği zaman, vahyi almaya ve ezberlemeye olan aşırı dikkatinden dolayı Cebrail’in söylediği her harf ve her kelimeyi hemen arkasından tekrarlayıp alıyordu. İşte Rasûlullah’a bu yasak edildi. Buna göre âyetin manası şöyledir: Cebrail okumasını daha tamamlamadan, telkinini ve tebliğini bitirmeden önce unuturum, gözden kaçırırım korkusuyla Kur’an’ı okumakta acele etme. Cebrail tebliğini bitirince sen de oku “*ve*” kendi kendine “*Rabbim, benim ilmimi*” gerçekleri kavrayabilmem ve O’nun yaratıklarından faydalanabilmem için “*artır, de.*” Çünkü gerçekler sonsuzdur.⁵²⁴

“*Sana vahyi tamamlanmadan Kur’an’ı okuma da acele etme! Ey Rabbim! Benim ilmimi artır, de!*”⁵²⁵ âyeti Hz. Peygamber’in vahyi alıp ezberlemeye yönelik aşırı dikkatinden dolayı Allah’ın Hz. Peygamber’i uyarmasıyla ilgilidir. Ahmed er-Rifâî’nin

⁵²⁰ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlm-i Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 152-153.

⁵²¹ el-Bakara 2/1-2.

⁵²² Tâhâ 20/114.

⁵²³ Tâhâ 20/114.

⁵²⁴ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, V, s. 276.

⁵²⁵ Tâhâ 20/114.

açıklamalarına göre ise âyet, Kur'an'ın Hz. Peygamber dünyaya gelmeden önce onun ruhuna arz edildiği için Hz. Peygamber'in onu unutmayacağı bu yüzden acele etmemesi gerektiği hakkındadır. Bu bilgiler ışığında, açıklamada yer verilen iki âyetin de işârî olarak yorumlandığı görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Şöyle soruldu:

-Ey Seyyidimiz! Hazreti Rasûlullah'ın (sav), vahyi, indirdiği sırada Cebrail'den (as) önce davrandığını (okuduğunu) işittik. Ondan (yani vahyin inişinden) önce Kur'an'ı biliyor muydu, yoksa bilmiyor muydu?”

Şöyle cevap verdi:

-Hak Teâlâ, Kur'an-ı Mecid'i, gökleri ve yeri yaratmadan önce söyledi ve onu Levh-i Mahfuz'a yazdı. Yüce Allah (cc), Muhammed'in (sav) ruhunu yarattığında O'na Kur'an-ı Mecid'i arz etti (sundu, gösterdi). Böylece (Kur'an) O'nun kalbinde temessül etti (şekillendi, yerleşti). O'nu (sav) dünyaya gönderip, peygamberlik verip, Cebrail'in (a.s) dili üzere vahyi O'na indirince, O'nun (sav) değerli ruhu, geçmişteki o arz olayını hatırladı ve Kur'an O'nun dilinden aktı, onu okuyuverdi. O'na (sav) şu âyeti indirdi: “Elif-Lam-Mim. Bu, içinde (veya hakkında) hiç şüphe olmayan kitaptır.” (el-Bakara 2/1-2)”. Yani: ‘Bu, o kitaptır ki daha önce senin şerefli ruhuna onu arz etmiş ve onu öğretmiştik, sen onu hatırlayacak ve unutmayacaksın (demiştik).’ Daha sonra Yüce Allah (cc), O'nu (sav) şu sözüyle kibarca uyardı: “Sana vahyi tamamlanmadan Kur'an'ı okuma da acele etme! Ey Rabbim! Benim ilmimi artır, de!” (Tâhâ 20/114)”⁵²⁶

Kur'an okuma konusuyla ilgili yorumların Mevlânâ, Ebû İshâk-ı Kâzerûnî, Abdülkâdir-i Geylânî ve Ahmed er-Rifâî tarafından yapıldığı görülmektedir.

2.26. Kurb ve Bu'd

Kurbda ilk derece Allah'ın taatına yakın olmak ve bütün zaman boyunca ona ibadet vasfı ile muttasıf olmaktır Bu'd ise Allah'ın emirlerine muhalefet etmekle kirlenmek ve ona karşı itaatli olma halinden uzaklaşmaktır. Kulun Allah'a yakınlığı, evvela O'na iman etmek O'nu tasdik etmekle, sonra ihsanına ve tahkikine yakın olmakla olur. Hak Teâlâ'nın kuluna yakınlığı ise bu dünyada özel surette ona ilim ve

⁵²⁶ Mısırî, *Celâu's-Sadâ fî Sîreti İmâmi'l-Hudâ*, s. 188-189.

irfan vermesi, âhirette ise kendisine müşâhede ve temâşâ imkanını ihsan eylemesi ve bu meyanda çeşitli lütuf ve ikramda bulunması sûretiyle olur.⁵²⁷

Tablo 26.

Kurb ve Bu'd Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yorumu Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

“...O bana bir karış yaklaşırsa, ben ona bir arşın yaklaşıyorum. O bana bir arşın yaklaşırsa, ben ona bir kulaç yaklaşıyorum. O bana yürüyerek gelirse, ben ona koşarak gelirim!”

“Kim benim velî bir kuluma (dostuma) düşmanlık ederse, ben de ona harp ilân ederim. Kulum, kendisine farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşamaz. Kulum nâfile ibadetlerle de bana yaklaştırmaya devam eder, ta ki ben onu severim, (Sevince de) artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Benden isterse muhakkak ona (istediğini) veririm. Bana sığırsa muhakkak onu korur ve kollarım.”

“Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız.”

(Kâf 50/16)

Kurb ve bu'd ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 26'da belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Safvetü's-Safâ'da Erdebîlî'nin açıklamasına göre kişi nefsinin emirlerine uymaya, günaha ve Allah'a muhalefet etmeye başlarsa Hak Teâlâ'ya uzak olur. Bunların tersini yapar ve tâate yönelirse Allah'a yakın olur. Bununla birlikte tâat ve ibadete yönelse bile kendisiyle meşgul olursa da bu, uzaklık olarak görülür. Yakınlık, cennet ümidi cehennem korkusuyla değil sadece Allah için yapılan kulluktur. Kişi Allah'a ne kadar yaklaşırsa “Yüce Allah şöyle buyurur: “...O bana bir karış yaklaşırsa, ben ona bir arşın yaklaşıyorum. O bana bir arşın yaklaşırsa, ben ona bir kulaç yaklaşıyorum. O bana yürüyerek gelirse, ben ona koşarak gelirim!” hadisinde belirtildiği gibi Allah ona daha fazla yaklaşır. Hakk Teâlâ, ona “Allah şöyle buyurdu: Kim benim velî bir kuluma (dostuma) düşmanlık ederse, ben de ona harp ilân ederim. Kulum, kendisine farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşamaz. Kulum nâfile ibadetlerle de bana yaklaştırmaya devam eder, ta ki ben onu severim, (Sevince de) artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Benden isterse muhakkak ona (istediğini) veririm. Bana sığırsa muhakkak onu korur ve kollarım” hadisinde de belirtildiği gibi işitmesi ve görmesi için kulak ve göz bahşeder. Ancak kişi

⁵²⁷ Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, s. 174.

nefis ve varlık örtüsünü ortadan kaldırırsa “Biz ona şah damarından daha yakınız”ın⁵²⁸ hakikatını anlar. Erdebîlî’nin âyet hadisleri zâhirî anlamı çerçevesinde tasavvufî bakış açısıyla işârî olarak yorumladığı görülmektedir. Bu yorum menâkıbnâme de şu şekilde yer almaktadır:

“Safiyüddîn-i Erdebîlî buyurdu ki bizde hem uzaklık ve uzağın uzağı vardır hem de yakınlık yakınlığın yakınlığı.

Uzağın uzağı odur ki kişi nefsin hevâsından emîr almaya, mâsiyete ve Hakk Teâlâ’ya muhâlefet etmekle meşgûl olur, ama eğer nefse karşı durup, Hakk Teâlâ’dan emîr alıp, nefsin hevâsına arkasını dönerse, bu yakınlıktır. Günâhlar ve nefsin hevâsından uzaklaştığı kadar, Hakk Teâlâ’ya yaklaşır, Hakk Teâlâ’ya tâatı ve nefse karşı zıtlığı çoğaldığı kadar, Hakk Teâlâ’ya daha yakın olur.

Ama uzaklık odur ki kişi Hakk Teâlâ’nın tâat ve ibâdetiyle meşgûl olsa bile, kendisiyle de meşgûl olur ve kendi âhireti için tâatla meşgûl olduğu, kendiyle meşgûl olduğu anlamda ve bu uzaklık sayılır.

Ama yakınlık, sadece Allah için yapılan bir kulluktur. Onda cennet tamahı ve cehennem korkusu yoktur ve o bir tür Allah’a yakınlaşmaktır. ⁵²⁹ " يُرِيدُونَ وَجْهَهُ " ⁵³⁰ [Allah’ın rızasını dileyenler.] hâlistirler ve tamah etmezler. Kişi Hazret-i Takarrub’a (Allah’a) yaklaştığı kadar, Hakk Teâlâ da ona yaklaşır, öyle ki Sahih’de gelmiştir: إِذَا تَقَرَّبَ الْعَبْدُ إِلَى شَيْءٍ تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعًا وَإِذَا تَقَرَّبَ إِلَيَّ ذِرَاعًا تَقَرَّبْتُ مِنْهُ بَاعًا وَإِذَا أَتَانِي يَمْشِي أَتَيْتُهُ هَرْوَلَةً

Sonra Hakk Teâlâ, ona işitmesi ve görmesi için kulak ve göz bahşetti.

Sahih-i Buhârî’de şöyle geçiyor. " مَنْ عَادَى لِي وَلِيًّا فَقَدْ آذَنْتُهُ بِالْحَرْبِ وَمَا تَقَرَّبَ إِلَيَّ عَبْدِي بِشَيْءٍ أَحَبَّ إِلَيَّ مِمَّا افْتَرَضْتُهُ عَلَيْهِ وَلَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالتَّوَّافِلِ حَتَّى أُحِبَّهُ فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ وَيَدَهُ الَّتِي يَبْطِشُ بِهَا وَرَجُلَهُ الَّتِي يَمْشِي بِهَا وَلَئِنْ سَأَلَنِي لَا أُعْطِيَنَّهُ وَلَئِنْ اسْتَعَاذَنِي لَا أَعِذَّنَّهُ " ⁵³¹ Buyurdu ki i nefis ve şildir, ancak kiğmesâfe ve yakınlık Hakk Teâlâ’ya de O :

⁵²⁸ Kâf 50/16.

⁵²⁹ el-Kehf 18/28.

⁵³⁰ “Yüce Allah şöyle buyurur: ...O bana bir karış yaklaşırsa, ben ona bir arşın yaklaşıyorum. O bana bir arşın yaklaşırsa, ben ona bir kulaç yaklaşıyorum. O bana yürüyerek gelirse, ben ona koşarak gelirim!”, İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvinî, “es-Sünen”, *el-Kütübü’s-Sitte* (Mevsûatü’l-Hadis eş-Şerîf içerisinde), haz. Sâlih b. Abdülazîz, Dâru’s-Selâm, Riyad, 1421/2000, Edeb, 58 (Had. No: 3821); Buhârî, Tevhid, 15 (Had. No: 6970); Müslim, Zikr, 20-21 (Had. No: 2670)

⁵³¹ “Allah şöyle buyurdu: Kim benim velî bir kuluma (dostuma) düşmanlık ederse, ben de ona harp ilân ederim. Kulum, kendisine farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşamaz. Kulum nâfile ibadetlerle de bana yaklaşmaya devam eder, ta ki ben onu severim, (Sevince de) artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Benden isterse muhakkak ona (istediğini) veririm. Bana sınırsız muhakkak onu korur ve kollarım.” Buhârî, Rikâk, 38 (Had. No: 6502)

varlık örtüsünü ortadan kaldırırsa " ⁵³² وَتَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ [Biz Ona şah damarından daha yakınız.]’ın hakikatini anlar.

Toz ve nefis karanlığını ortadan kaldırırsan yakınlık içinde yakınlığın ışık ve sefasının tümünü görürsün. ”⁵³³

Abdülkâdir-i Geylânî’ye göre bir kimsenin Allah’tan istimdâdı, emr-i ilâhîyi yerine getirmek için kudret ve kuvvet talebi olursa ve sabrı, âdâb-ı ilâhiyeye riâyet üzerine olursa o kimse erbâb-ı makâmâtandır. Bir kimse edebe riayetle nefisine kahretse Allah’a ihlas ile ibadet eder. “Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız.”⁵³⁴ hükmünce bir kimse Allah’ın kendisine kendisinden yakın olduğunu düşünse o kimsenin kalbinden Allah’tan başka her şey uzak olur. Ehlullah mücâhedede nefislerini, nefislerin hilelerini ve hevâlarını, murâkâbede iradelerini yok etmişlerdir. Bu âyet görüldüğü üzere zâhirî anlamından uzaklaşmadan tasavvufî bir konu olan kurb ve bu’d ile ilişkili olarak yorumlanmıştır. İlgili yorum menâkıbnâmelerde şu şekilde yer almaktadır.

“Bir kimsenin Allah Teâlâ hazretlerinden istimdâd ve isti’ânesi emr-i ilâhîyi ifâyâ kudret ve kuvvet talebi üzerine olsa Allah için sabrı âdâb-ı ilâhiyyeye riâyet üzerine olsa ol kimse erbâb-ı makâmâtandır bir kimse edebe riâyetle nefisine kahr itse ol kimse Allah Teâlâ hazretlerine ihlâs ile ibâdet ider ve halkın Hakk’dan hicâbı halkın kendi nefisleri için tedbîr ve tasavvurlarıdır ⁵³⁵ وَتَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ " mâ-sadaki âliyesince (Bir kimse Allah Teâlâ hazretleri kendüsine kendüsünden akrebdir deyü nazar itse ol kimsenin kalbinden Allah’dan mâ-adâsı ba’id olur ehlullâh-ı ‘izâm ve suleh-i enâm mücâhedede nefislerini ve mekâyide ve şedâidde ehviye ve hevâlarını ve murâkâbede irâdelerini fakd itmişlerdir ve anların shehevâtı müşâhedede olmuşdur ve arzu ve ümniyeleri oraya münhasır bulunmuşdur. ”⁵³⁶

Kurb ve bu’d konusuyla ilgili yorumlar Erdebîlî ve Abdülkâdir-i Geylânî tarafından yapılmıştır.

⁵³² Kâf 50/16.

⁵³³ Şah, Safvetü’s-Safâ’da Safiyyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri, I, s. 676-677.

⁵³⁴ Kâf 50/16.

⁵³⁵ “Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız.” (Kâf 50/16)

⁵³⁶ Hasbî, Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlmi Ledünni fi Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî, s. 219.

2.27. Mârifet

Tasavvuf düşüncesi İslâm'ın bilgi teorisi anlayışına “mârifet” esasını getirmiştir. Yani sûfî, tasavvufî terbiye ile bir noktaya ulaşır ki orada artık sutûra (satırlara) değil de sudûra (gönüllere) ihtiyaç duyar ve bilgisinin kaynağı orası olur.⁵³⁷

Mârifet; anlama, kavrama, bilme, gerçeğe ulaşmak olarak tanımlamanın yanında, görerek, yaşayarak ve tadararak kazanılan bilgidir. Aynı şekilde bir konuyu, bir eşyayı delilleriyle bir bütün olarak bilmektir.⁵³⁸

Mutasavvıflara göre ilim ile mârifet birbirinden ayrı iki mefhumu ifade etmektedir. Bunlardan ilim, akıl ve duyu organları vasıtasıyla istinbât ile elde edilebilirken mârifet ise kalp vasıtasıyla iç tecrübe, ilham ve mükâşefe yolu ile elde edilir.

İlim çalışmak suretiyle, mârifet ise mücâhede ve riyâzet ile ulaşılabilen bir bilgiyi ifade etmektedir.⁵³⁹

Tablo 27.

Mârifet Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

“Bize eşyanın hakikatını göster.”

“Yeryüzünde bulunan her canlı yok olacak. Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacak.”

(er-Rahmân 55/26-27)

“Allah'ı hakkıyla bilemediler.”

(ez-Zümer 39/67)

Mârifet ile ilgili konu anlatımında Abdülkâdir-i Geylânî ve Ahmed er-Rifâî Tablo 27’de belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Abdülkâdir-i Geylânî’ye göre mârifet, Hakk’ın irâdesini, ister gizli ister açık olsun, mana ve eserlerinde görmek, Hakk’ın ferdâniyet ve vahdâniyetini hakîkatıyla bilmektir. Sâlik açısından ise mârifet, “*Bize eşyanın hakikatını göster.*” sırrını kemâliyle idrak etmektir. Ayrıca, sâlikin kalbi Hakk’a nâzır olduğu halde Hayy ve Kayyum’un tecellî, ima ve işaret buyurdıkları nesnelerde zât-ı bâkînin bekâ eserini düşünmesi ve anlamasıdır. Mârifet “*Yeryüzünde bulunan her canlı yok olacak. Ancak azamet ve ikram*

⁵³⁷ Yıldız v. dğr., *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, s. 340.

⁵³⁸ Tehânevî, *Keşşâf-u Istilâhati'l-Funûn*, III, s. 994-1002.

⁵³⁹ Bardakçı, Necmettin, “İsmâil Hakkı Bursevî’nin Musa-Hızır Kıssası Yorumunun İlim-Mârifet Uygunluğu Açısından Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, s. 84, ss. 81-103, Isparta1998.

*sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacak.*⁵⁴⁰ hikmet-i samedâniye ve kuvve-i kâhire-i sübhâniyyesi üzere Hakk'ı bilmek ve O'nun rubûbiyet heybetiyle eşyayı anlamaktır.

Görüldüğü üzere âyet ve hadis Abdülkâdir-i Geylânî tarafından zâhirî manasına uygun olarak, Allah'ın varlığını, birliğini ve O'nun zatından başka her şeyin yok olacağını bilmek ve hakikatı idrak etmek şeklinde aynı zamanda tasavvufî açıdan mârifet kavramının ifade ettiği şekilde yorumlanmıştır. Bununla birlikte sâlik açısından mârifet konusu da izah edilmiştir. Burada işârî bir yorumdan söz etmek mümkündür ve bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Yine (r.a.) hazretleri ma‘rifetden suâl olındıklarında şöyle buyurdılar ki ma‘rifet mekâmin meşîât-ı ilâhiyyede meknûnâtı ve medfûnât ve mestûrâtın hafâyâ-yı maânîsi ve Hakk'ın şevâhid ve âsârı meşîetden her şeyde Hakk'ın ferdâniyet ve vahdâniyeti üzere berk ve leme‘ânına ittîlâ‘ ve anı ‘alâ mâ hüve ‘aleyhi hakikatiyle bilmektir ve sâlikde ⁵⁴¹ ”أَرِنَا أَلَا شَيْءًا كَمَا هِيَ“ ⁵⁴² ”sırr-ı celîline ma‘rifet-i tâmmе ve idrâk-i kâmilin husûlünden ‘ibâretidir ve kezâ ma‘rifet

كُلُّ مَنْ عَلَّمَهَا فَإِنَّ ⁵⁴² ” وَتَيْقَى وَجْهَ رَبِّكَ نُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ“ ⁵⁴³ ”

mazmûn-ı âliyesince hikmet-i bâliğa-i samedâniye ve kuvve-i kâhire-i Sübhâniyyesi üzere Cenâb-ı Hayy ve Bâkînün telvîh-i heybet-i rubûbiyetiyle eşyâ-yı ifnâya işâreti indinde ilm-i hakikati her şeyin fenasında derk ve iz‘ândır ve kezâ ma‘rifet sâlik bi-‘ayni’l-kalbi Hakk’a nâzır olduğu halde Hayy ve Kayyûmun telmi‘-i celâli heybetiyle sûver-i muhtelifede tecellî ve îmâ ve işâret buyurdıkları nesnelerde zât-ı Bâkî ve Hayy-ı lâ-yemûtun eser-i bekâsı te’sîrini tefehhüm etmek ve anlamaktır.”⁵⁴⁴

Ahmed er-Rifâî’nin “Allah’ı hakkıyla bilemediler”⁵⁴⁵ âyetinden çıkardığı manaya göre, yeryüzünde ve gökyüzünde her ne varsa ancak Allah’ın sıfat ve isimlerini bilebilir. İnsan, o özel manaya ulaşınca her ne kadar irfan sahibi olsa da gerek ulaştığı manalara hayretinden gerekse de bu manaları hakkıyla idrak edemediğinden konuşamaz. Kim Allah hakkında, O’nu en iyi bildiğine dair üstünlük yarışına girerse O’nu gereğince bilemedi demektir.

Bahsi geçen âyet, müşriklerin Allah’ı hakkıyla bilemediklerinden bahsetmektedir. Ahmed er-Rifâî ise bu âyeti, irfan sahibi olanların, Allah’ı hakkıyla

⁵⁴⁰ er-Rahmân 55/26-27.

⁵⁴¹ “Bize eşyanın hakikatini göster.” Bu ifadeyle muteber hadis kaynaklarında bulunamamıştır.

⁵⁴² “Yeryüzünde bulunan her canlı yok olacak.” (er-Rahmân 55/26)

⁵⁴³ “Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacak.” (er-Rahmân 55/27)

⁵⁴⁴ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlmi Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 117-118.

⁵⁴⁵ ez-Zümer 39/67.

idrak edemedikleri ve ulaştıkları manalara olan hayretlerinden dolayı Allah'ı hakkıyla bilememeleri şeklinde tasavvufî bakış açısıyla işârî olarak yorumlamıştır. İlgili bölüm eserde şu şekilde yer almaktadır:

“Ahmed er-Rifâî, âyet ve hadislerde Allah (cc) için kullanılan ve teşbih içeren sıfatlarla ilgili haberleri, yoruma gitmeksizin ve derinlemesine dalmaksızın, tazim göstererek bildirildiği şekilde kabul ederdi. Her zaman şöyle derdi:

Yeryüzündekilerin ve göktekilerin O'nun hakkında elde edebildikleri sadece sıfatlar ve isimlerdir. Öyle ki, insan için irfan hasıl olsa, anlayış ve açıklaması düzgün olsa (bile) konuşamaz olur. (O) özel durum ve manaya ulaşınca hayrete düşer. Çünkü o durum, idrak olunamaz (sonuna varılamaz) ve bilinemez; ona ne kadar ulaşmış olursa olsun! Her ne olursa olsun, onun dilemesi (iradesi), en çok içerisindeki en azın dilemesidir. İşte bu, “Allah'ı hakkıyla bilemediler” (ez-Zümer 39/67) âyetinin anlamıdır. Kim O'na karşı (veya O'nu en iyi bildiğine dair) üstünlük çekişmesine girişirse, O'nu hakkıyla bilmemiş demektir.”⁵⁴⁶

Mârifet konusuyla ilgili yorumlar Erdebîlî ve Ahmed er-Rifâî tarafından yapılmıştır.

2.28. Nefes

Gaybden gelen latif haller ile kalpleri ferahlandırmaya nefes adı verilir. Nefes sahibi hal sahibinden daha ince ve daha saftır. Buna göre vakt sahibi mübtedîdir. Nefes sahibi müntehîdir. Hal sahibi ikisi arasında bulunur. Onun için haller vasıta, nefesler ise yükselmenin nihayetidir, denilmiştir. Vakitler kalp sahibi olanlara, haller ruh sahiplerine, nefesler sır sahiplerine mahsustur.⁵⁴⁷

Tablo 28.

Nefes Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Hadis

“Ben Rahmân'ın nefesini Yemen istikâmetinde buluyorum.”

Nefes ile ilgili konu anlatımında Erdebîlî Tablo 28'de belirtilen hadisle ilgili işârî yorum yapmıştır.

⁵⁴⁶ Mısırî, *Celâu's-Sadâ fî Sîreti İmâmi'l-Hudâ*, s. 208.

⁵⁴⁷ Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, s. 177.

Safvetü's-Safâ'da Erdebîlî'nin açıklamasına göre, ilâhî sırların latifeleri ile hatırlamış olan yüreğe nefes denir ve nefes, yürek/kalp ehline aittir. Tasavvufi olarak ise o, ruhu geliştiren Hz. İsa nefesidir. “*Ben Rahmân'ın nefesini Yemen istikâmetinde buluyorum.*” un anlamı kişi ve Hazret'in arasında sırlı bir nefes vardır ve o nefesin dudak ve dili kımıldatmaya ihtiyacı yoktur demektir. Ayrıca Erdebîlî, nefes ve haller ile ilgili olarak da nefesin hallere göre daha ince ve saf olduğunu ifade etmiştir. Sûfinin alıp verdiği nefesleri denetim altına almasını ve her anını değerlendirmesini en iyi ibadet yani sırları anlamak olarak nitelendirmiştir. Burada hadisın tasavvufî muhtevaya sahip olan nefes kavramı çerçevesinde işârî bir tarzda yorumlanmasından söz etmek mümkündür. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“*Safıyyüddîn-i Erdebîlî buyurdu ki: Nefes ilâhî sırlarının letâîfî ile hatırlamış olan yürektir. Tasavvufî istilâh olarak, O, İsa nefesidir ki rûh geliştirir. Nefes, ilâhî sırlarına sahip olanın sırlarındandır.*”⁵⁴⁸ “*إِنِّي أَجِدُ نَفْسَ الرَّحْمَنِ مِنْ قِبَلِ الْيَمَنِ*” filan kişi nefes sahibidir demenin anlamı şudur ki o ve Hazret'in arasında sırlı bir nefes vardır ve onun nefesi Hazret'in yanında kabûl edilir ve o nefesin dudak ve dili kımıldatmaya ve nefes almaya ihtiyacı yoktur.

Yürek hatırlamış denilen budur ve bu nefes yürek ehline aittir ve nefesleri saymak en iyi ibâdetlerdendir, yâni sırları anlamaktır, öyle ki Peygamber salavatullâhi aleyh, mi'rac gecesinde yapmıştır ve nefes, ahvale göre daha ince ve titizdir.”⁵⁴⁹

2.29. Nefs

Nefs, tasavvuf düşüncesinin en mühim kavramlarından biridir. Zühhd döneminden itibaren sûfî düşünce, nefis kavramını daima merkezi bir noktada tutmuş, düşüncesini büyük ölçüde bu kavrama yüklediği anlam çerçevesinde şekillendirmiştir. Tasavvufta nefis kavramının ana eksenini, onun kötülüğe eğilimli olması oluşturmaktadır. Bu eksen, referansını Kur'an ve hadislerden almakla beraber, tasavvufî düşünce içinde bir gelişim, açılım ve derinlik göstermiş, bir disiplinin özel bir algısı haline gelmiştir. Sûfî düşüncenin ürünü olan eserlerde, 'nefs'e, başlı başına kavramsal bir anlam yüklenmesinin yanında, kavramın, bir kelime olarak hiç kullanılmadığı

⁵⁴⁸ “Ben Rahmân'ın nefesini Yemen istikâmetinde buluyorum.”, Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, s. 217 (Had. No: 659) Burada Irakî'nin aslını bulamadığı belirtilmektedir.

⁵⁴⁹ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safıyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 678.

mevzularda dahi, öz meselenin daima insanın nefsiyle olan mücadelesiyle ilgili⁵⁵⁰ olduğu görülmektedir.

Nefs; ruh, akıl, izzet, görüş, bir şeyin cevheri gibi manalara gelir. Tasavvufi olarak Kaşânî'nin de ifade ettiği gibi kendisinde irâdî hareket, his ve hayat kuvveti bulunan latîf buharlı bir cevherdir. Kötülüğü emreden manasında anlaşıldığı gibi Allah tarafından insana üflen ve Ruh-ı Rahmânî, ilâhî ben manasına da kullanılmıştır.⁵⁵¹

Mutasavvıflar, gerçekte bir olan nefsi, almış olduğu sıfatlara göre isimlendirmişlerdir. Nefis, tabiata meyledip şehvete yönelir ve kibir, hırs, haset, şehvet, cimrilik, kin ve gazap gibi kötü ahlak ile sıfatlanırsa, nefse “emmâre” diye isim verilir. Eğer nefis, şehvete meyletme ihtimali olmakla birlikte, kendisinden yerine getirilmesi istenilen emirlere itiraz etmeyip Hakk’a boyun eğerse, “levvâme” olarak adlandırılır. Levvâme nefsin, kendini beğenme, hevâ, kendini yerme, temenni, aldatma ve kahır gibi kötü sıfatları vardır. Kendisinden şehvete meyletme özelliği gidip bu tür isteklere karşı durarak kuds âlemine meyledip ilham almaya başlarsa, “mülheme” ismini alır. Bu nefsin, ilim, tevâzu, tahammül, cömertlik, istikâmet, kanaat ve sabır gibi güzel sıfatları vardır. Nefisteki çalkantılar son bulur, şehvetten herhangi bir eser kalmayıp tamamen unutursa, “mutmainne” olarak adlandırılır. Bu nefsin de îsâr, verâ, zühd, şükür, tevekkül, ibadet ve tezellül gibi sıfatları vardır. Bu makamdan daha da yükselip bütün makamlar gözünden düşer ve bütün isteklerden fânî olursa, “râziye” olarak adlandırılır. Bu nefsin ise zikir, ihlas, yakîn, rızâ, riyâzet, kerâmet ve vefâ gibi güzel sıfatları vardır. Bu hal daha da artarsa “marziyye” olarak isimlendirilir. Bu nefsin de beşerî fenâ, Allah’ın ahlakı ile ahlaklanma, ilâhî makamı tefekkür, Allah’ın nûru ile nûrlanma, Allah’a yakınlık ve mahlukata merhamet gibi güzel sıfatları vardır. Bu safhadan sonra kemâle eren sûfînin, irşâd etmek ve kemâl mertebesine yükseltmek için tekrar onların arasına dönmesi emredilir. Böyle bir nefis “kâmile” olarak adlandırılır. Bu nefsin sıfatları ise mükâşefe, müşâhede, muhâdara, muâyene, muhâzattır. Mutasavvıflar bunlar, sâlikin sonuna ulaşmıncaya kadar birer birer geçmesi gereken makamlar ve menziller olarak nitelendirirler. Sâlik bu yolculukta yanına en hayırlı azık olan “takvâ”yı alır. Düşmanlarını korkutmak için yanında bir silah olması gerekir ki o da “zikir”dir.⁵⁵²

⁵⁵⁰ Uyar, Mehmet, “Tasavvufta Kavramlar Arasındaki Anlamsal Bağların Mahiyeti Üzerine Bir Deneme: Nefs ve İlgili Kavramlar Örneği”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40, s. 168, ss. 167-195, Samsun 2016.

⁵⁵¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 472.

⁵⁵² Muslu, Ramazan, “Tasavvufî Terbiye ve Ahlâk”, *Tasavvuf El Kitabı* içerisinde, ed. Kadir Özköse,

Sûfinin nihai hedefinin Allah’a ulaşmak olduğu sabitesinden hareketle, bu hedefin önündeki en büyük engelin nefis olduğu görülmektedir. O halde, bir sûfinin tasavvuf yoluna attığı ilk adımdan son adıma kadar sürekli mücadele içinde olacağı bir düşmanı vardır. Tasavvufî düşüncenin özünü oluşturan realite budur; adeta diğer bütün kavramlar, riyâzetler, sûfinin bu düşmana karşı kuşandığı silahlar ya da bu düşmanı tanımak ve ona göre gardını almak üzere kendini ve fikriyatını emanet ettiği kılavuz gibidirler. Bu açıdan, nefsi, daha detaylı ve ilgili kavramlarla arasındaki anlamsal bağlantıları kurarak anlamak önem arz etmektedir. Zira nefis, insanın bütün hayatını ilgilendiren kapsamlı bir kavram olduğundan, tasavvuftaki diğer kavramlarla da anlamsal ilişkisi söz konusudur.⁵⁵³

Tablo 29.

Nefs Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yorumu Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

“Kim nefsini bilirse Rabbini bilir.”	
“Çünkü nefis, aşırı şekilde kötülüğü emreder; Rabbim acıyıp korumuş başka.”	(Yûsuf 12/53)
“إِنَّ الشَّيْطَانَ يَجْرِي مِنَ الْإِنْسَانِ مَجْرَى الدَّمِّ” “Şeytan, kanın dolaştığı gibi insanın içinde dolaşır.”	
“Yapmadığınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?”	(es-Saff 61/2)
“Kendinizi unutup da insanlara mı iyiliği emrediyorsunuz!”	(el-Bakara 2/44)
“(Ey mü’minler! Âhiret için) azık edinin. Bilin ki azığın en hayırlısı takvâdır.”	(el-Bakara 2/197)
“Ey iman edenler! Allah’tan, O’na yaraşır şekilde korkun...”	(Âl-i İmrân 3/102)
“Her nefis ölümü tadacaktır.”	(Âl-i İmrân 3/185)
“Sen benim içimdekini bilirsin, halbuki ben senin zâtında olanı bilmem.”	(el-Mâide 5/116)
“De ki: Hangi şey şahadetçe en büyüktür? De ki (Hak peygamber olduğuma dair) benimle sizin aranızda Allah şahittir.”	(el-En’âm 6/19)
“O’nun zâtından başka her şey yok olacaktır.”	(el-Kasas 28/88)

Grafiker Yayınları, Ankara 2014, 343-44.

⁵⁵³ Uyar, “Tasavvufta Kavramlar Arasındaki Anlamsal Bağların Mahiyeti Üzerine Bir Deneme: Nefs ve İlgili Kavramlar Örneği”, 169. Ayrıca bkz. Ögke, Ahmet, *Kur’an’da Nefs Kavramı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1994.

“Biz insanı şiddetli (yüzyüze geleceği nice) zorluklar içinde yarattık.”

(el-Beled 90/4)

“Fakat o sarp yokuşu aşamadı.”

(el-Beled 90/11)

“Ümmetim asla sapıklıkta (dalâlette) birleşmez. Bundan dolayı (Müslümanlar arasında) ihtilâf gördüğünüzde çoğunluğa uyun.”

“Tenhâ köylerde yerleşmeyin. Çünkü böyle yerlere yerleşenler mezarlara yerleşmişler demektir.”

“...sevinçli bir halde Rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadır.”

(Âl-i İmrân 3/169)

“Şüphesiz yok ki münafıklar cehennemde en alt tabakasındadırlar.”

(en-Nisâ 4/ 145)

“Şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun.”

(el-En’âm 6/153)

“Resûlullah (sav) bir çizgi çizdi. Sonra ‘*bu Allah’ın yoludur*’ dedi. Sonra sağından ve solundan çizgi çizdi. ‘*Bu yol, şeytanın bulunduğu yoldur. Sizi oraya dâvet eder.*’ buyurdu. Sonra “ *وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ* ” “Şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun. (Başka) yollara uymayın. Zira o yollar sizi Allah’ın yolundan ayırır.” (el-En’âm 6/153) âyetini okudu.

“Ve şüphesiz en son varış Rabbinedir.”

(en-Necm 53/42)

“Oraya giren emniyette olur.”

(Âl-i İmrân 3/97)

“Bilesiniz ki, Allah’ın dostlarına korku yoktur. Onlar üzülmeyecekler de.”

(Yûnus 10/62)

“Ey huzur içinde olan nefis! Sen O’ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön! (iyi) kullarımın arasına gir. Cennetime gir!”

(el-Fecr 89/27-30)

“Allah, mü’minlerden, mallarını ve canlarını, kendilerine (verilecek) cennet karşılığında satın almıştır.”

(et-Tevbe 9/111)

“Ve sana yakîn (ölüm) gelinceye kadar Rabbine ibadet et.”

(el-Hicr 15/99)

“Şüphesiz kullarım üzerinde senin bir hakimiyetin yoktur.”

(el-Hicr 15/42)

“Bilâkis (melekler) lütuf ve ihsana mazhar olmuş kullardır; O’ndan (emir almadan) önce konuşmazlar; ...ve Allah korkusundan titrerler.”

(el-Enbiyâ, 21/ 26-28)

Nefs ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 29’da belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Safvetü's-Safâ'da Erdebîlî, nefsin/kendini tanıma ile mârifetullah arasındaki ilişkiyi şöyle açıklamıştır: Kişi nefsini bilir ve tanırsa onun eksikliklerini görür, onu düzeltmeye başlar. Ne zaman ki nefsini tezkiye ederse ondan uzak durur. Böylece kendi nefsinin mârifetini elde eden kişi mârifetullaha ulaşır. Kişinin, nefsini tanımasıyla başlayan yolculuğu mârifetullahla nihâyet bulur. Erdebîlî, nefsi tuzağa; onu ıslah ederek kötülüklerinden kurtulmayı ise özgürlüğüne kavuşan kuşa benzetmiştir.

Burada, tasavvuf literatüründe çok bilinen ve tasavvufî öneme sahip olan “*Kim nefsini bilirse Rabbini bilir.*” sözü, manasına uygun olarak nefsin bilme ile mârifetullah ilişkisi çerçevesinde yorumlanmıştır. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“*Safiyüddîn-i Erdebîlî'ye Emîru'l-mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib (k.v.)'ın مَنْ عَرَفَ ۚ*”⁵⁵⁴ *نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ* sözü hakkında sordular: Nefsi tanıma ile nasıl Allah-u Teâlâ'yı tanımak mümkün olur?

Cevap: *Safiyüddîn-i Erdebîlî (k.s.), şöyle dedi: Şu anlamdadır: Kişi kendi nefsinin tanır ve nefsin noksanlarını görür. Onları gördükten sonra, ıslâh etmeye başlar. Meselâ birisi elbisesinde bir necislik bulursa onu temizlemeye çalışır. O ayıplardan temizlenmek yânî tezkiyedir. Her kim nefsinin tezkiye ederse, kurtulur. Eğer nefisten kurtulursa, Hakk Teâlâ'nın azâbından kurtulur. Kişi nefsten kurtulursa ondan uzak durur. Tuzaktan çıkıp uçup giden bir kuş gibi olur. Nefisten uzaklaşırsa Hakk Teâlâ'ya özen gösterir. Kendi nefsinin mârifetini elde ettikten sonra, kendisini tanır ve kendisinden çıkar ve gözü hakkı görebilir ve Hakk Teâlâ'nın mârifeti nefsin mârifetinden sonra hâsıl olur ve aslında yapılmış olan yapıcıya bir delildir.”*⁵⁵⁵

Safvetü's-Safâ'da Erdebîlî, nefsin üç türünden bahsetmiştir. Nefs-i emmâre, daima kötülüğü emreden nefistir. Bu nefis ancak güçlü riyâzet ve açlıkla yenilerek kontrol altına alınabilir. Bu nefsi küçümsememek gerekir çünkü fırsatını yakaladığı anda tekrar güçlenir. Nefs-i mutmainne sevilen, beğenilen ve istenilen ahlakın konumudur. Bu nefiste güzel ahlak bulunur. Nefs-i levvâme ise bahsedilen bu iki nefis arasında bir konumdadır. Bir yönüyle mutmainneye bakarken bir yönüyle de emmâreye bakar. Eğer, nefs-i emmâre kişinin yüreğinde hâkim olursa ona tâbî olduğu için, nefs-i

⁵⁵⁴ “Kim nefsini bilirse Rabbini bilir.”, Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, II, s. 262 (Had. No: 2532). Tasavvuf literatüründe hadis olarak bilinen bu ifade menâkıbnâmede Hz. Ali'nin sözü olarak geçmektedir. Aclûnî'nin belirttiğine göre Sem'ânî, bu sözün merfû olarak bilinmediğini, ancak Yahyâ b. Muaz'ın sözü olarak rivayet edildiğini söyler.

⁵⁵⁵ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menâkıbeleri*, I, s. 630-631.

levvâme kötülüğe meyleder ve o kişide kötü ahlak ortaya çıkar. Bununla birlikte, nefs-i emmâre riyâzetle yenilerek kontrol altına alınırsa nefs-i mutmainne hâkim olur ve böylece nefs-i levvâme iyiliğe meyleder. Bu kez o kişide güzel ahlak ortaya çıkar. Yani nefs-i levvâme, bir yönüyle süflî âleme diğer bir yönüyle ise ulvî âleme dönük olan nefistir.

Menâkıbnâmede Erdebîlî tarafından nefis konusunun açıklandığı ilgili bölümde yorumlanan “*Çünkü nefis, aşırı şekilde kötülüğü emreder; Rabbim acıyıp korumuş başka.*”⁵⁵⁶ âyetinin *Rûhu’l-Beyân*’daki açıklamasına göre “*Çünkü nefis*” yani, kendi nefsimin de aralarında bulunduğu bütün nefisler, “*aşırı şekilde kötülüğü emreder*” çirkin ve isyankar davranışları emreder. Çünkü o bâtıldan ve şehvî şeylerden çok zevk alır. Her türlü kötü davranışa son derece meyyaldır. Böyle olmasaydı mahlûkatın çoğu şehvetini söndürmek için çeşitli çareler bulup çıkarmak hususunda şehvetlerinin esiri olur muydu? Nefislerden bu kadar kötülük sâdır olur muydu? Buna göre denilebilir ki: Akıllı tam ve Allah katında değeri yüksek olan herkes nefsinin ayıplarını daha iyi görür. Ayıplarını daha iyi gören kimse ise nefsini daha çok itham eder ve onu daha az beğenir.

“*Rabbim’in acıyıp koruduğu başka.*” Yani, Allah’ın helake sürükleyecek davranışlara düşmekten koruduğu nefisler kötülüğü emredici değildir. İşte gerek benim nefsim gerekse diğer peygamberlerin nefisleri, gerekse meleklerin nefisleri böyledir, çünkü onlarda şehvet yoktur. Peygamberler ise her ne kadar terkiblerinde şehvet varsa da Allah’ın yardımı sayesinde korunurlar ve masumdurlar.

et-Te’vîlâtü’n-Necmiyye’de şöyle der: “Nefis, tabiat olarak daima kötülüğü emretme cibilliyeti üzere yaratılmıştır. Tabiatı ile baş başa bırakıldığında şerden başka bir şey yapmaz ve sadece kötülüğü emreder.”⁵⁵⁷ Ancak Rabbi kendisine acıyıp inâyet nazarıyla bakarsa, sıfatlarını değiştirip tabiatını tersine çevirerek emmâriyetini (daima kötülüğü emretmesini) me’muriyete, şerirliğini de hayırlılığa tebdil eder.

Bursevî der ki: Peygamberlerin sülûkü her ne kadar nefs-i mutmainneden nefs-i râdiye, mardıyye ve nefs-i sâfiyye doğru ise de mutlak manada -yani ister peygamberlere ait olsun ister başkalarına ait olsun- nefisler daima kötülüğü emretme tabiatı üzeredirler. Şu var ki nefislerin emmâriyet tabiatı üzere bulunmaları peygamberlerde bu emmâriyet izlerinin mutlaka ortaya çıkmasını gerektirmez. İşte bu sebeple Yûsuf (a.s) “Nefsimi temize çıkarmıyorum” dedikten sonra ‘Nefsim daima kötülüğü emreder.’ demeyip kötülüğü emredenin mutlak olarak nefisler olduğunu ifade

⁵⁵⁶ Yûsuf 12/53.

⁵⁵⁷ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân: Kur’an Meâli ve Tefsiri*, IX, s. 189.

etmiş ve masum nefisleri emmâriyet vasfından istisna etmiştir. Ancak Allah'ın bu özel koruması (ismet) olmasaydı, nefis yapacağını onlara da yapardı.⁵⁵⁸

Erdebîlî tarafından nefs-i emmârenin izahı esnasında yer verilen bu âyet, tasavvufî bakış açısıyla zenginleştirilerek zâhirî anlamıyla uyumlu şekilde yorumlanmıştır.

Erdebîlî, “Şeytan, kanın dolaştığı gibi insanın içinde dolaşır.” hadisine yine nefs-i emmâreden bahsettiği bölümde yer vermiştir. Şeytan, nasıl kişinin içine sızabiliyor ve kişiyi kötülüğe yönlendiriyorsa, nefs-i emmârede aynı şekilde insana kötülüğü emreder. Görüldüğü üzere hadis, şeytan ve nefsin kötülüğe yönlendirme açısından benzerliğinden hareketle işârî olarak yorumlanmıştır. Erdebîlî'nin nefisle ilgili yorumları menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Saîyyüddîn-i Erdebîlî buyurdu ki nefis üç türdür. Emmâre, levvâme, Mutmeinne. Levvâme ve mutmeinne kişiye âit olup onun kişiliğinde yerleşir. Emmâre nefis ise kişiye âittir ve kişiye eş ve onda koyulmuş ve onunla görülmüştür. O küfür ve mâsiyet ve kötülen ahlâk konumudur, ama mutmeinne nefis beğenilen ahlâk konumudur. Emmâre nefsi, cismidir ama kapalı ve göze görünmezdir. Şeytanın kişinin içi ve damarı ve etine sızabildiği gibi.

⁵⁵⁹ "إِنَّ الشَّيْطَانَ يَجْرِي مِنَ الْإِنْسَانِ مَجْرَى الدَّمِ" nefiste hem böyle güç vardır. Nefs-i emmâre dâimâ günâh ve kötülüğü emreder. ⁵⁶⁰ "إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي" [Çünkü nefis, gerçekten kötülüğü çok emreder. Ancak Rabbimin, esirgediği müstesna!] Bazen bu nefis, kişinin eli ile müslüman olur, ama aslında müslüman olmaz da münâfık olur ve çaresizlikten kendisini müslüman gösterir. Emmâre nefis, ancak güçlü bir riyâzet ya da çok açlıkla alt edilebilir. Yoksa küçümseyerek ve zayıflatarak kuşatmak mümkün değildir. (...)

Mutmeinne nefis, Allah Teâlâ'nın emrinde huzûrludur ve ters bir emîr ondan çıkmaz. O sevilen ahlâkın konumudur. O latîf bir cisimdir ki çeşit çeşit lâtîfelerle bezenmiştir. Gözlere görünmez ve bu kalıpta emânet verilmiştir. (...)

Levvâme nefis, iki görünüşlü latîf ve cismî bir şeydir ki bir yüzü mutmeinne âleme bakar öbür yüzü ise Emmâre alemine. Böylece hükümdârın yanındaki râiet gibidir. Eğer Emmâre, kişinin yüreğine ve varlığına hâkim olursa, levvâme nefsin ona tâbi

⁵⁵⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, IX, s. 190.

⁵⁵⁹ “Şeytan, kanın dolaştığı gibi insanın içinde dolaşır.”, Müslim, Selâm, 23 (Had. No: 5678); Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 11 (Had. No: 3281)

⁵⁶⁰ Yûsuf 12/53.

olmasına ve ondan kötü huylar açığa çıkmasına sebep olur. Ancak, nefs-i emâre yenilir ve kişi onu riyâzetle sıkıştırırsa, o zaman nefs-i mutmeinne hâkim olur. Nefs-i levvâme de ona tâbi olur ve böylece ondan sadece iyi sıfatlar yüze çıkar. Nefs-i Levvâme ortada bir tanrılık paylaştıracıdır ve onun ilmi, bazen mutmeinne bazen emmâreden aldığı için çoktur ve "لا اقسام بالنفس اللوامة" bu onların arasında tercümân ve aracıdır. Levvâmenin ilmi fazla olduğundan dolayı Tanrı tarafından paylaştıracı koyulmuştur. Bu nefs-i Levvâme iki yönlüdür. Bir yönü süflî ve emmâre âleme doğru, öbür yönü ise yüksek âleme doğru gider. Mutmeinne âleme doğru giden yöne "Mülheme" ve "emmâre" âlemine giden yöne "levvâme" denir." ⁵⁶¹

Ahmed er-Rifâî nefis hakkında, kişinin ilk önce kendi nefsini iyiliğe yönlendirmesini ve bu duyguyla birlikte iyi davranışlarda bulunmasını söyler. Yine kişinin kendi nefsinde var olan kötülük duygusundan nefsinin sakındırmasını ve kötülük işlemeye son vermesini ancak bundan sonra insanlara yönelerek onları iyiliğe yönlendirmeye kötülükten ise uzaklaştırmaya çalışması gerektiğini ifade eder. Şu bir gerçektir ki; kişinin kendinde var olan veya davranış haline dönüşen kötülüğü görmesi zordur ama başkasının işlediği kötülüğü daha kolay fark ederek onu eleştirir.

Ahmed er-Rifâî, bu konunun izahında "Yapmadığınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?"⁵⁶², "Kendinizi unutup da insanlara mı iyiliği emrediyorsunuz?"⁵⁶³ âyetlerine yer vermiştir. Bu âyetlerin Rûhu'l-Beyân'daki açıklamasına göre "Siz insanlara iyiliği emrederken..." Bu hitap Yahudileredir. Hz. Peygamber'in peygamberliğini itiraf etmeyi, delillere uymanın gerekliliğini emrettiğiniz halde "kendinizi unutuyor musunuz?" Kendiniz için uyulması gereken bu şeyleri görmezlikten geliyor ve dolayısıyla bu şeyleri terk mi ediyorsunuz?" Yanılma ve unutkanlığın asıl manası terk etmektir. Âyetteki soru edatı, kınamak ve hayrete düşürmek içindir. Yahudiler, kendi fakirlerine gizlice: "Muhammed'e iman edin, çünkü o hak peygamberdir" derlerken, zenginlere de: "O'nun âhırzaman peygamberi olduğu konusundaki bazı işaretlerikendisinde görmekle birlikte, bazılarını da görememkteyiz. Bunun için bir süre daha bekleyin" diyorlar, böylece kendilerine ilişkin durumu erteliyorlar. Ve hemen Rasûlullah'a uymuyorlardı. Oysa bir gün mutlaka ona uymaya da kararlıydılar, fakat buna rağmen yine de çekimser durumlarını sürdürüyorlardı.

⁵⁶¹Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn-i Erdebilî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 682-684.

⁵⁶² es-Saff 61/2.

⁵⁶³ el-Bakara 2/44.

Nitekim isyanda devam eden kimselerin durumu bumlardan farklı değildir. İsyanda olan bir kimse: “Ben şimdilik gencim, yaşlandığım zaman tevbe ederim” der, fakat bir gün ansızın ölüm gelip çatar, o da elden kaçırdıklarının pişmanlığı ve hasretiyle kalakalır.⁵⁶⁴

Görüldüğü üzere ilgili âyet Yahudilerin söz ve davranışlarındaki riyaı ve iki yüzlülüğü anlatmaktadır. Ahmed er-Rifâî ise, kişinin ilk önce nefesine (kendine) iyiliği emredip onu kötülükten sakındırmasını sonrasında diğer insanlara bu konuyla ilgili yönelmesini ve böylece de iki yüzlülüğün uzaklaşması gerektiğini ifade eder. Ahmed er-Rifâî’nin, Yahudilerde bulunan riya ile nefiste bulunan riyanın benzerliğinden hareketle âyetleri zâhirî mana çerçevesinde işârî şekilde yorumladığı görülmektedir. İlgili bölüm eserde şu şekilde yer almaktadır:

“İnsana gereken ilk şey, nefesine mârufu emretmektir. Nefsi (kendisi) o emri tutarsa, (ondan sonra) insanlara emreder. Nefsini münkerden sakındırır. Nefsi (münker işlemeye) son verirse (ondan sonra) insanları (münkerden) sakındırır. Aksi takdirde... Yüce Allah (cc) şöyle demiştir: “Yapmadığınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?” (es-Saff 61/2), “Kendinizi unutup da insanlara mı iyiliği emrediyorsunuz!” (el-Bakara 2/44)”⁵⁶⁵

Menâkıbnâmesi incelenen diğer bir sûfi Ebu’l-Vefâ, yemek ve uykunun nefis üzerindeki etkilerinden bahsetmiştir. Az yemek ve az uykunun kişiyi selâmete çıkaran bir yol olduğunu; çok yemek ve çok uykunun ise kişiyi dünya ve âhirette mahrumiyete ulaştıracağını ifade etmiştir. “Ey mü’minler! (Âhiret için) azık edinin. Bilin ki azığın en hayırlısı takvâdır.”⁵⁶⁶ “Ey iman edenler! Allah’tan, O’na yaraşır şekilde korkun...”⁵⁶⁷ âyetlerinde de belirtildiği gibi bu dünya, âhiret için azık derme yeridir. Bunun yolları ise nefse kuvvet veren yemek ve uykuyu aza indirerek nefsi kontrol altına almaktır. Nefis zayıflatılınca kişide takva duygusu oluşur ki âhiret için en hayırlı azık takvâdır. Açıklamalardan da anlaşıldığı üzere Ebu’l-Vefâ, nefsânî arzuları terk ile az uyku ve az yemek ilişkisi üzerinde durmuştur.

Konuyla ilgili Bursevî’nin şu ifadesi Ebu’l-Vefâ’nın yorumuyla uyumludur: “Kötülüklerden korunup sakınmanız için, yolculuğunuz ve âhiretinizle ilgili azıklarınızı alın. Bu, alınan yiyecek ve içecek değildir. İşin gerçeği şudur: İnsanın iki tür yolculuğu vardır. Biri dünyada olan yolculuk, diğeri de dünyadan olan yolculuktur. Dünyada yolculuk için mutlaka azık gerekir. Bu, yiyecek, içecek, binek ve maldır. Aynı şekilde

⁵⁶⁴ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, I, s.135.

⁵⁶⁵ Mısıri, *Celâu’s-Sadâ fî Sireti İmâmi’l-Hudâ*, s. 198.

⁵⁶⁶ el-Bakara 2/197.

⁵⁶⁷ Âl-i İmrân 3/102.

dünyadan olan yolculuk için de azık gerekir. Bu azık Allah'ı bilmek ve tanımaktır, Allah sevgisidir. O'ndan başka her şeyden yüz çevirmektir. Allah'a itaatle uğraşmak, O'na muhalefetten ve yasaklarından uzak durmaktır. İşte bu azık, dünyada yapılan yolculuktaki azıktan daha hayırlıdır. Çünkü dünyadaki azık, seni sürekli olmayan, geçici bir azaptan kurtarır. Oysa âhiret azığı, seni sürekli olan bir azaptan kurtarır. Dünya azığı geçici ve fânidir. Âhiret azığı, seni temiz ve sürekli olan lezzetlere kavuşturur.”⁵⁶⁸

“Ey mü'minler! (Âhiret için) azık edinin. Bilin ki azığın en hayırlısı takvâdır.”⁵⁶⁹

“Ey iman edenler! Allah'tan, O'na yaraşır şekilde korkun...”⁵⁷⁰ âyetlerinde takva duygusundan bahsedilmektedir. Ebu'l-Vefâ, ilgili âyetleri zâhirî manasıyla uyumlu olmak üzere aynı zamanda tasavvufî muhtevaya sahip olan nefis ve riyâzet konusuyla da ilişkilendirerek işârî bir şekilde yorumlamıştır. Menâkıbnâmede ise ilgili bölüm şu şekilde yer almaktadır:

“Ve dahi Hazret-i Ebü'l-Vefâ (kuddise sırruhû)'dan iltimâs ettiler ki, bir vasiyet-i câmia kıla ki müridlere ve bu tarîkin mübtedilerine gâyet fâideli ola. Eyitti ki: “Sizin üzerinize vâcib olsun, az yemek ve az uyumak ve çok fikir ve murâkâbe etmek ve gecelerde çok kâim olmak. Zîrâ çok yemek, çok uyutur ve süst eder ve süst olan gâfil olur. Gâfil olan melûl olur. Melûl olan kimesnenin nefsi azar. Ve kaçan nefis tok olsa, şerîr olur. Şerîr olsa, câhil olur. Câhil olsa umutur. Unutsa şaşar. Şaşsa inkâr eder. İnkâr etse tebdîl-i vasf eder. Tebdîl-i vasf etse kesilir. Kesilse döner. Dönse kendüyi yitirir. Kendüyi yitirse mağbûn olup ve bî-saâdet olup mahrûm olur.

Kaçan nefis tarîk-i selâmete sülûk etmek istese, Hakk'a da'vet edene cevâb verir. Cevâb verirse, uyanır. Uyansa mücerred olur. Mücerred olsa kasd eder, kasd etse uyar. Uysa delîle ve âsâra iktidâ kılar. İktidâ kılıcak üstâd vâsıtasıyla hidâyet bulup envâ'-ı hizmeti cidd ve kedd ile isti'mâl eder. Pes ol kimesneye himmet erişir. Zîrâ himmet, takvâ iledir. Her kimesnenin kim bidâyeti tamâm olmasa, nihâyeti dahi tamâm olmaz. Bu dünyâ, serây-ı âhirete azık dermek içindir ve dahi dâr-ı bekânın yoludur.” Ondan sonra bu âyeti okudu: “Ey mü'minler! Âhiret için) azık edinin. Bilin ki azığın en hayırlısı takvâdır.” (el-Bakara 2/197). Ve dahi bu âyeti okudu: “Ey iman edenler! Allah'tan, O'na yaraşır şekilde korkun...” (Âl-i İmrân 3/102).”⁵⁷¹

⁵⁶⁸ Bursevî, Rûhu'l-Beyân Tefsîri, I, s. 345-346.

⁵⁶⁹ el-Bakara 2/197.

⁵⁷⁰ Âl-i İmrân 3/102.

⁵⁷¹ Özkul, Tâcü'l-Ârifin Ebu'l-Vefâ'nın Menâkıbı İnceleme ve Metin, s. 142.

Ariflerin Menkıbeleri'nde Mevlâna, “Her nefis ölümü tadacaktır.”⁵⁷² “Sen benim içimdekini bilirsin, halbuki ben senin zâtında olanı bilmem.”⁵⁷³ “O’nun zâtından başka her şey yok olacaktır.”⁵⁷⁴ âyetleri üzerinden nefis konusunu şu şekilde izah etmiştir: “*Senin nefsinde (içinde) olanı bilmiyorum*”, senin ilminde olanı bilmiyorum anlamına gelmektedir. Keşif ehlinin nazarında bunun anlamı, sen benim sırrımı, sırrımda sırrını bilirsin ama ben senin sırrının sırrını bilmiyorum demektir. Akıl erbabına göre ise; sen dünyada benden olan şeyleri bilirsin ama ben âhirette senden olan şeyin sırrını bilemem demektir. “*De ki: Hangi şey şahadetçe en büyüktür? De ki (Hak peygamber olduğuma dair) Benimle sizin aranızda Allah şahittir.*”⁵⁷⁵ âyetleri Allah’ın büyüklüğüne ve yüceliğine şahitlik etmek manasındadır. Allah’ın “her şey mahvolur” sözü Yüce Allah’tan başka her yaratılan varlığın fâni olduğunu ve yok olacağını sadece Allah’ın bâkî olduğunu ifade etmektedir.

Mevlânâ’nın nefis ile ilgili açıklamalarında yer verdiği “O’nun zâtından başka her şey yok olacaktır.”⁵⁷⁶ âyetiyle ilgili *Rûhu’l Beyân*’a göre “İnsanlar ve hayvanlar ‘helâk olacaktır.’ Burada yüz anlamındaki ‘vechehû’ dan maksat Allah’ın zâtıdır. Allah Teâlâ’nın varlığı zaruridir, fakat O’nun dışındakiler yok olmaya mahkumdur. Yaratılanlar içinde geçerli olan ‘hüküm O’nundur ve siz ancak’ gerçeğe ve adalete uygun hesabınız görülmek üzere ‘O’na döndürüleceksiniz.’”⁵⁷⁷

Mevlânâ’nın nefis hakkındaki açıklamalarında yer verdiği âyetler, zâhirî anlamları çerçevesinde ve nefis konusuyla ilgili olarak birbirini tamamlar mahiyette işârî olarak yorumlanmıştır. Bu yorumlar menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Bir gün büyük bir bilgin Mevlânâ’yı görmeğe gelmişti. İmtihan yoluyla Mevlânâ’ya birkaç soru sordu: Yüce Tanrı’ ya nefis denilir mi? Denilmez mi? Ona nefis denilebildiği takdirde “Her nefis ölümü tadıcıdır.” (Âl-i İmrân 3/185) âyetinin anlamı ne olur? O alameti olmayan Tanrı’nın şanına nefis demek caiz değilse, o halde İsa (Tanrı’nın selamı onun üzerine olsun) niçin: “Sen benim nefsimde olanı bilirsin ben senin nefsinde olanı bilmem.” (Mâide, 5/116) buyurmuştur. Bu iki anlam birbirine zıt görünüyor. Yine Tanrı’ya şey demek uygunsa o halde Tanrı, niçin “Her şey mahvolur yalnız onun yüzü mahvolmaz.” (el-Kasas 28/88) buyurmuştur.

⁵⁷² Âl-i İmrân 3/185.

⁵⁷³ el-Mâide 5/116.

⁵⁷⁴ el-Kasas 28/88.

⁵⁷⁵ el-En’âm 6/19.

⁵⁷⁶ el-Kasas 28/88.

⁵⁷⁷ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, VI, s. 245.

Bunun üzerine Mevlânâ: “Senin nefsinde olanı bilmiyorum” un anlamı, yani senin ilminde ve gaybinde olanı bilmem demektir. Keşif ehli yanındaysa, yani senin sırrının sırrındakini bilmiyorum, demektir. Yani sen benim sırrımda ve sırrımın sırrında olanı bilirsin, ben senin sırrının sırrında olanı bilmem, demektir. Akıl erbabıysa, onun anlamının “Sen dünyada, benden olan şeyi bilirsin, ben ahirette, senden olan şeyin sırrını bilmem” olduğunu söyler. Fakat Yüce Tanrı’ya bir şeydir demek caizdir. Nitekim Tanrı, “De ki en büyük şahit ne şeydir? De Allah’tır.” (el-En’âm 6/19) buyurdu, yani şehadet etmekte Tanrı en büyüktür ve “De ki benimle sizi aranızda Allah şahittir.” (el-En’âm 6/19). Kıyamet gününde, Yüce Tanrı’nın, ‘her şey mahvolur’ sözünün manası da, “Yüce Yaratan’dan başka yaratılan her şey mahvolucudur. “Yani yalnızca o sürekli ve bakidir. Bu konuda istisna edilen “Hüve: O’ dur. Tanrı daha iyi bilicidir’ buyurdu.”⁵⁷⁸

Yine Ariflerin Menkıbeleri’de Mevlânâ, “Biz insanı şiddetli (yüzyüze geleceği nice) zorluklar içinde yarattık.”⁵⁷⁹ âyetini yorumlarken nefis konusunu açıklamıştır. O, söz konusu âyette geçen “insanın zahmet ve güçlülükle yaratılmış olmasını”, zulmet ve cehâlet içinde yaratılmış olması şeklinde yorumlamıştır. Allah’ın insanlar üzerine nûrundan serpmesiyle insan zahmetten kurtularak rahata kavuşmuş, “Fakat o sarp yokuşu aşamadı.”⁵⁸⁰ âyetinde “sarp yokuş” diye ifade edilen nefsinin geçerek nefsinin esaretinden kurtulmuştur. Bu yorumda âyette geçen “sarp yokuş” ifadesinin nefse benzetilmesi de ilgi çekicidir.

Âyetle alakalı olarak Kâşânî’nin yaptığı yorumda benzer şekildedir: “Andolsun biz insanı, kendi nefsinden, hevâ ve hevesinden ya da gizli bir hastalıktan, kalp fesadından, (mârifetini) kapatan perdenin kalınlığından kaynaklanan sıkıntı ve meşakkat içinde yarattık.”⁵⁸¹

Mevlânâ, “Biz insanı şiddetli (yüzyüze geleceği nice) zorluklar içinde yarattık.”⁵⁸² âyetinde geçen “zorluklar içinde yarattık” ifadesini zulmet ve cehalet içinde yaratılmış olmak şeklinde yorumlamıştır. “Fakat o sarp yokuşu aşamadı.”⁵⁸³ âyetinin siyak-sibak ilişkisi göz önünde bulundurulduğunda “sarp yokuş” ifadesi daha sonraki âyetlerde köle azat etmek ve yetimi, yoksulu doyurmak şeklinde açıklanmıştır. Mevlânâ

⁵⁷⁸ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 247-248.

⁵⁷⁹ el-Beled 90/4.

⁵⁸⁰ el-Beled 90/11.

⁵⁸¹ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, X, s. 43-44.

⁵⁸² el-Beled 90/4.

⁵⁸³ el-Beled 90/11.

ise bu ifadeyi nefis olarak anlamlandırmış ve bu çerçevede yorumlamıştır. Bu açıklamalar birlikte değerlendirildiğinde işârî yorumun olduğu görülmektedir. Menâkıbnâmede Mevlânâ'nın yorumu şu şekilde yer almaktadır:

“Yine Mevlânâ bilgiler saçtığı sırada buyurdu: Olgun bir şeyh, hamama benzer, Hamama girdiğinde nasıl elbiselerden ve bütün eşyadan sıyrılmazsa dış temizlik gerçekleşmez ve bedenin kirlerinden ve cenabetlikten temizlenemezsen, olgun bir şeyhin yanına girdiğinde de kendini varlıktan ve kendine tapmak duygusundan sıyırmazsan hayata kavuşamaz, kıyamet temizliğine ulaşamaz ve nefsin hıyanetinden ibaret olan iç cünüplükten de temizlenemezsin. Bundan sonra: “Biz insanı şiddetli zahmet ve meşakkatte yarattık.” (el-Beled 90/4) âyetini tefsire başlayarak: “Burada şiddetli zahmet ve güçlükten (kebedden) amaç zulmet ve cehalettir. Sonra Tanrı onların üzerine nurundan serpti, bunun üzerine insanın beşerî sıfatları kalmadı, zahmet ve meşakkatten rahata çıktı “sarp yokuşa göğüs veremedi.” (el-Beled 90/11) âyetindeki sarp yokuşu geçip esirlikten kurtuldu. Buradaki sarp yokuştan maksat, nefsidir. Esirlikten kurtulması da halkın esirliğinden, kendi nefsinin işlerini ve nefsinin kurtulduğunu görmekten kurtulması demektir.”⁵⁸⁴

Şems-i Tebrîzî, “Çoğunluğa uyun”⁵⁸⁵ hadisini kâmil ve bilgili şeyhe uymak ve saygı göstermek, “Köylerden uzak bulunun”⁵⁸⁶ hadisini ise, cahil kimselerin sohbetinden uzak durmak gerektiği şeklinde yorumlamıştır.

Ariflerin Menkıbeleri’nde Şems-i Tebrîzî, “...sevinçli bir halde Rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadır.”⁵⁸⁷ âyetinin şehitlerden bahsettiğini ifade ettikten sonra nefsi emmâresini yendiği zaman da kişinin bu dünyada şehit ve gazi olmuş sayılacağını söyler. Kim, nefs-i emmâresini yenerek mağfirete ulaşmış kimselerle, mağfirete ulaştığına dair inançla birlikte aynı kaptan yerse kendisi de mağfirete ulaşır. Çünkü aynı kaptan yemek inancın göstergesidir. Müslümanlık, hevâ ve hevese muhalefet, kâfirlik de hevâ ve hevese uymaktır. Bir kişi iman ettiği vakit, bunun manası, ben hevâ ve hevese muhalefet edeceğim demektir. Ayrıca mü’min kâfir olmadığı için, kâfir de münâfık olmadığı için şükretmelidir. Çünkü içinde riyaı barındırması sebebiyle

⁵⁸⁴ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 282.

⁵⁸⁵ “Ümmetim asla sapıklıkta (dalâlette) birleşmez. Bundan dolayı (Müslümanlar arasında) ihtilâf gördüğünüzde çoğunluğa uyun.”, İbn Mâce, Fiten, 8 (Had. No: 3950)

⁵⁸⁶ “Tenhâ köylerde yerleşmeyin. Çünkü böyle yerlere yerleşenler mezarlara yerleşmişler demektir.” Buhârî, el-Edebü'l-Müfred, s. 175.

⁵⁸⁷ Âl-i İmrân 3/169.

münafık kâfirden daha kötüdür. Bu yüzden âyeti kerîmede “*Şüphe yok ki münafıklar cehennemden en alt tabakasındadırlar.*”⁵⁸⁸ denir.

Şems-i Tebrîzî, “*Çoğunluğa uyun*” hadisini ilim ve âlime saygı, “*Köylerden uzak bulunun*” hadisini ise cehâlet ve cahil kimselerin sohbetinden uzak durmak şeklinde yorumlamıştır. Bu hadis, *Rûhu'l-Beyân*'da aynı doğrultuda olmak üzere şu şekilde yorumlanmıştır: Hadisteki “köyler” ile kastedilen büyük yerleşim birimlerinden ve ilim ehlinin toplandığı yerlerden uzak, kenarda köşede kalmış yerlerdir. Çünkü, buralarda yaşayanlarda cehâlet daha yaygındır. Ve bidatlara daha çabuk kayarlar.⁵⁸⁹ Şems-i Tebrîzî nefs-i emmârenin yenilme sürecini şehitlik ve gazilikle ilişkilendirerek izah etmiştir. Onun, âyet ve hadisleri işârî bir şekilde yorumladığı görülmektedir. Bu yorum menâkıbnâme de şu şekilde yer almaktadır:

“Peygamber, bir gün buyurdu ki: Çoğunluğa uyun, yani olgun ve bilgin olan şeyhe saygı için ve “köylerden uzak bulunun” yani nakıslarla sohbet (etmemek) için.

Ey arkadaş, toprağa bulanacaksan yüksek bir tepenin toprağına bulan.

“Kim, mağfirete mazhar olmuş bir kimse ile yemek yerse, o da mağfirete mazhar olur” sözündeki yemekten maksat, ekmek yemek veya başka bir yemek yemek değildir. Bu yemek, haklarında “Ferah ve fahur Tanrı'nın rızısıyla rızıklandırılır.” (Âl-i İmrân 3/169) âyetiyle buyrulan boğazları kesilmiş şehitler için hazırlanmış olan öteki dünyanın gıdasını yemek.

Nefs-i Emmare yenildiği vakit o da bu dünyada şehit ve gazi olmuş sayılır. Kim bu mağfirete mazhar olanla birlikte bu gıdadan yerse o da mağfirete mazhar olur. Yoksa binlerce münafık ve Yahudi (de) Mustafa ile yemek yedi, fakat onların Peygamberin mağfirete mazhar olduğuna dair itikatları yoktu.

Ben derim ki: “Peygamberin mağfirete mazhar olduğuna tam itikat etmek, ancak gıdayı onunla aynı kaptan yemekle olur. İşte itikadın mükafatı ve doğru itikadın belirtisi budur. Müslümanlık heva ve hevese muhalefet, kâfirlik de heva ve hevese uymaktır. Şu kişi iman getirdi denildiği vakit, bunun manası, o adam ben heva ve hevese muhalefet edeceğime ahdettim, demiştir. Şu ötekisi ise ‘Ben bunu yapamam, haraç veririm ve öyle yaşarım,’ dediği vakit peygamber buna razı olup kabul etmiş ve “Kim bir haraç veren kâfire (zımmiye) eziyet ederse, bana ve ahdi içinde bulunan ahit sahibine eziyet etmiş gibidir.” diyerek ona berat vermiştir. Fakat bir başkası da heva ve hevesten bıkmadığı halde: “Ben heva ve hevesten bıktım, kara olduğum halde beyazım, karga olduğum halde

⁵⁸⁸ en-Nisâ 4/145.

⁵⁸⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, IX, s. 368.

doğanım,” der. Mü'mine kâfir olmadığı için, kâfire de münafik olmadığı için şükretmek gerektir. Münafiklar kâfirlerden beterdir. “Münafiklar Cehennemin en alt tabakasındadırlar.” (en-Nisâ 4/ 145)

Şöyle garip bir rivâyet vardır: Bu rivâyet o kadar meşhur olmamıştır. Cehennem ve Cehennemin tabakaları, cehennemliklerden boşaldığında bir kavmi temaşa için gelirler. Cehennemin tabakalarına yaklaştıkları zaman bu tabakalarda bulunan kapıların birbirine vurduğunu harap ve boş bir evin kapısı gibi açılıp kapandığını görür ve münafikların seslerini işitirler. Onlar: “Siz kimlersiniz? Cehennem, cehennemliklerden boşaldığı halde, siz hâlâ buradasınız” diye sorarlar. Onlar da: “Biz münafik tayfasıyız. Bizim için burdan kurtuluş yoktur,” dediler. Bu sözü Şam kadısı Şemseddin-i Cuveyni (veya Huyi) umuma verdiği derste nakletmiştir. Fakat meşhur olmamıştır. Bu sözün manasını kim anlarsa bundan kendisine bir hisse çıkarır.”⁵⁹⁰

Safvetü's-Safâ'da Erdebîlî “Muhlisler büyük bir korku üzereler” sözünün; nefsinin isteklerinden, aldatmalarından kurtulmuş fakat yine de ömrünü bu şekilde tamamlayamayacağından korkan kişiler için söylenmiş olduğunu belirtir. Erdebîlî açıklamalarının devamında, hadis ve âyetleri yorumlarken şunları ifade etmiştir: Sûfî, nefsinden ve ayrıca onun sıfat ve bağlarından kurtularak nefsânî ve şeytânî alakaları keserek, “Şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun.”⁵⁹¹ âyetinde ifade edilen ‘doğru yola’ ayak bastıktan sonra, şeytanın aldatmaları ve başka tehlikeli yollardan korkar. Takip edilmesi ve uyulması gereken ‘dosdoğru yolu’ Peygamberimiz şu şekilde tarif etmiştir: “Resûlullah (sav) bir çizgi çizdi. Sonra ‘bu Allah’ın yoludur’ dedi. Sonra sağından ve solundan çizgi çizdi. ‘Bu yol, şeytanın bulunduğu yoldur. Sizi oraya dâvet eder.” buyurdu. Sonra " وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ " “Şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun. (Başka) yollara uymayın. Zira o yollar sizi Allah’ın yolundan ayırır.”⁵⁹² Sâlik, yolda korku içindedir. Ancak visâl haremüne ulaşınca kendini güvende hisseder nihayetinde “Ve şüphesiz en son varış Rabbinedir.”⁵⁹³ Yürek kafesine ayak bastıktan sonra “Oraya giren emniyette olur.”⁵⁹⁴ âyetinde belirtildiği üzere emniyette olur. Çünkü, yolculuğu esnasındaki korku ve tehlikelerden ayrıca şeytanın aldatmalarından kurtulmuştur. “Bilesiniz ki, Allah’ın

⁵⁹⁰ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 499-500.

⁵⁹¹ el-En’âm 6/153.

⁵⁹² el-En’âm 6/153.

⁵⁹³ en-Necm 53/42.

⁵⁹⁴ Âl-i İmrân 3/97.

dostlarına korku yoktur. Onlar üzülmeyecekler de."⁵⁹⁵ âyetinde de belirtildiği gibi mârifetinin çoğalmasıyla korku ve haşyeti de çoğalır.

Yorum esnasında aynı zamanda temsil yoluna gidilerek konunun daha iyi anlaşılmasına çalışıldığı görülmektedir. Burada âyetin diğer âyetlerle ve hadislerle yorumlanması ve desteklenmesi diyebileceğimiz bir yöntem söz konusudur. Konu izah edilirken, âyetlere zâhirî anlamından uzaklaşmayacak ve birbirini açıklayarak tamamlayacak şekilde yer verilmiştir. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"Bu âyet ⁵⁹⁶ "أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ" [Bilesiniz ki, Allah'ın dostlarına korku yoktur. Onlar üzülmeyecekler de.] ve [Muhlisler büyük bir korku üzereler] sözü arasında korku ve üzüntüyü nefyetmede ve büyük tehlikeyi ispat etme konusunda iki tenâkuz yok mu? diye sordular.

Cevap: Safiyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.) şöyle söyledi: [Muhlisler büyük bir korku üzereler] sözü nefsânî isteklerini kesmiş ve ondan halâs olmuş ancak yine de nefsin aldatmasından ya da işlerinin sonuna ve maksatlarına ulaşmaya ömrünün izin vermemesinden korkan kişiler için söylenmiştir. (...)

Meselâ bir kişi hacca gitmek istiyor ama ailesi, çocukları, malı ve onunla âlâkalı türlü şeyler onun eline ayağına takılıyor. Eğer o kişi onlarla uğraşıp sözlerini kabûl ederse maksadından geri kalacak, ancak bu zarar ve bağlamalara arkasını dönerek maksada doğru gider ve yola çıkarsa bu alâkalara takılmaktan kurtarılacaktır. Ancak yolunun kesilmesinden veya yanına aldığı gerekli şeylerin Kâbe'ye kadar yetmemesinden veya beklenmedik bir hastalıktan dolayı canının alınmasından korkarsa güvende değil, tehlike içindedir. Kâbe'ye vardığında bu korku ve tehlikeyi aşar, emniyetli olur. İşte bu, mühtedîlerin hâli ve zâhir ahvâlidir. (...)

Ama mânevî hallerle ilgili olarak şunu söylemek gerekir:

Sûfî, nefis ve onun sıfatları ve alâkalarından kurtularak nefsânî ve şeytânî alâkaları kesip, doğru yola ⁵⁹⁷ "وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمٌ فَاتَّبِعُوهُ" [Şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun.] ayak bastıktan sonra, şeytanın aldatmaları ve başka tehlikeli yollarından ⁵⁹⁸ "وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ" [(Başka) yollara uymayın. Zira

⁵⁹⁵ Yûnus 10/62.

⁵⁹⁶ Yûnus 10/62.

⁵⁹⁷ el-En'âm 6/153.

⁵⁹⁸ el-En'âm 6/153.

o yollar sizi Allah'ın yolundan ayırır.]’ a göre korkar, öyle ki Sünen’de Nesâyî ve Dârimî ve İmam Ahmed’in Müsned’inde Abdullah b. Mes’ûd (r.a) anlatıyor:

" خَطَّ لَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَطًّا ثُمَّ قَالَ هَذَا سَبِيلُ اللَّهِ ثُمَّ خَطَّ خُطُوطًا عَنْ يَمِينِهِ وَعَنْ شِمَالِهِ وَقَالَ هَذَا سَبِيلُ عَلَى كُلِّ سَبِيلٍ مِنْهَا شَيْطَانٌ يَدْعُو إِلَيْهِ وَقَرَّءَ "

“Resûlullah (sav) bir çizgi çizdi. Sonra ‘bu Allah’ın yoludur’ dedi. Sonra sağından ve solundan çizgi çizdi. ‘Bu yol, şeytanın bulunduğu yoldur. Sizi oraya dâvet eder.’”⁵⁹⁹ buyurdu. Sonra " وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ " “Şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun. (Başka) yollara uymayın. Zira o yollar sizi Allah’ın yolundan ayırır.” (el-En’âm 6/153) âyetini okudu. (...)

Birçok sâlik yolda, korku ve tehlike içindedir. Visâl maksadına ulaşp, visâl haremine ⁶⁰⁰ " وَأَنَّ إِلَى رَبِّكَ الْمُنْتَهَى " [Ve şüphesiz en son varış Rabbinedir.] ve yürek kafesine ayak bastıktan sonra emniyette olur ⁶⁰¹ " وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا " [Oraya giren emân bulur. (Kendisine dokunulmaz.)] ve şeytanın aldatmaları yolundaki korku ve tehlikelerinden kurtulur. ⁶⁰² " أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ " [Bilesiniz ki, Allah’ın dostlarına korku yoktur. Onlar üzülmeyecekler de.] Bu korku ve tehlike onun yüreğinden çıktıktan sonra karşısında dünya ve içindekilerin ve âhiretin korku ve tehlikesi vardır. Fakat onun yüreğinde Hakk Teâlâ’nın korkusu daha fazladır. Mârifetin çoğalması gibi korku ve haşyet de çoğalır ve eğer Hakk Teâlâ’dan sana bir korku ve haşyet gelmezse ziyâretgâh olur. ⁶⁰³ " فَلَا يَأْمَنُ مَكْرَ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ " [Allah’ın mekrinden ancak hüsrana uğrayanlar emin olur.]”⁶⁰⁴

Safvetü’s-Safâ’da Erdebîlî, nefis-i mutmainnenin, sıfat-ı râziyye ve sıfat-ı marziyye olmak üzere iki sıfatının olduğunu belirtir. Ayrıca cennetin de özel (hâs) ve genel (avam) olmak üzere iki çeşidinin olduğunu söyler. Genel cennet sıradan insanlara ayrılmıştır ve orada yeme, içme, şehvet vardır. Özel cennet, âyette de geçtiği üzere, “Cennetime gir”⁶⁰⁵ sözüne binaen Allah’ın has kullarına aittir. Orada yeme, içme, şehvet değil Allah ile görüşme ve müşâhede vardır.

Erdebîlî’nin nefis ve cennetle ilgili yorumunda yer verdiği “Ey huzur içinde olan nefis! Sen O’ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön! (iyi) kullarımın arasına

⁵⁹⁹ İbn Mâce, Sünnet, 1 (Had. No: 11)

⁶⁰⁰ en-Necm 53/42.

⁶⁰¹ Âl-i İmrân 3/97.

⁶⁰² Yûnus 10/62.

⁶⁰³ el-A’râf 7/99.

⁶⁰⁴ Şah, Safvetü’s-Safâ’da Safiyyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri, I, s. 585-586.

⁶⁰⁵ el-Fecr 89/30.

gir. Cennetime gir!"⁶⁰⁶ âyetinin *Rûhu'l-Beyân*'daki açıklamasına göre "*Ey huzura kavuşmuş insan!*" Yüce Allah nefs-i emmâre'nin uğrayacak olduğu bedbahtlığı belirttikten sonra burada da nefs-i mutmainne'nin elde edecek mutluluğu beyana başlıyor. Âyet metninde yer alan kelimenin mastarı olan "*itmi'nân*", nefsin huzur duyması demektir. Bu da insan nefsinin gayelerin gayesine ulaşmasıyla yakînî mârifeti ve şuhûd makamını elde etmesiyle olur. İnsanın nefsi, Allah'ı zikretmek suretiyle "*itmi'nân*" makamına ulaştığı zaman insan, makâm-ı emîne varmış olur. Buna göre âyetin mânâsı şöyle oluyor: Yüce Allah mü'min kulunun hesabını gördükten ve sorguya çekilmesini tamamladıktan sonra ona bir ikram olarak "*Ey huzura kavuşmuş insan!..*" diye hitap ediyor. Sana verilen ebedî nimetten dolayı "*sen O'ndan hoşnut*" ve Allah katında "*O da senden hoşnut olarak Rabbine dön!*" Rabbinin sana vadetmiş olduğu ikrama ve elde edecek olduğun yakınlığa dön. "*Kullarımın arasına katıl!*" Bana özel olan sâlih kullarımın zümresine katıl. "*Ve*" onlarla birlikte "*cennetime gir!*" Allah'ın has kullarının zümresine dahil olmak, ruhânî bir mutluluk vesilesidir. Onlarla birlikte cennetlere girmek ve cennetlerin derecelerini elde etmek de cismânî bir mutluluktur.⁶⁰⁷

İmanın huzuruna kavuşmuş insan" diye çevrilen "*nefs-i mutmainne*" ruhunu kemale erdirmiş mü'mini ifade eder. Nefs-i mutmainne derecesine ulaşan insanın iç çatışmaları yatışmış, sıkıntı ve gerilimleri son bulmuştur; o Allah ile barışık, insanlarla barışık ve kendisiyle barışıktır; dolayısıyla huzur ve tatmin içerisinde. İnsan için en büyük saadet, kulluktaki kemali sayesinde rabbini kendisinden hoşnut etmiş, rabbi tarafından ödüllendirilerek kendisi de O'ndan hoşnut kalmış olmasıdır. Allah Teâlâ'nın cennetine kabul ettiklerini "Benim kullarım" diye anması iltifatların en güzeldir. Bu sevgi ve hoşnutlukların kullara kazandırdığı son nimet ise cennete kabul edilmeleridir.⁶⁰⁸

Erdebîlî'nin belirtilen âyet üzerinden nefis ve cennetin türlerinden bahsettiği görülmektedir. Burada zâhirî anlamla uyumlu ve o paralelde işârî bir yorum söz konusudur ve ilgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

⁶⁰⁹ "يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ، ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً، فَادْخُلِي فِي عِبَادِي، وَادْخُلِي جَنَّاتِي" [Ey huzur içinde olan nefis! Sen O'ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön! (iyi)

⁶⁰⁶ el-Fecr 89/27-30.

⁶⁰⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, I, s. 37-38.

⁶⁰⁸ Karaman v. dğr., *Kur'an Yolu Tefsiri*, V, 621-622.

⁶⁰⁹ el-Fecr 89/27- 30.

kullarımın arasına gir. Cennetime gir!] âyetine bağlı olarak Hakk Teâlâ ile beraber olunan cennetten maksat nedir? ve o hangi cennettir? diye sormuşlar.

Cevap: *Safıyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.), söylemiş ki nefis-i mutmaînin iki sıfatı vardır. Sıfat-ı râziyye ve sıfat-ı mardıyye. Cennet de iki çeşittir. Özel (hâs) ve genel (avam). Genel Cennet o dur ki içinde yeme içme ve şehvet vardır. O sıradan insanlara ayrılmıştır. Ama has cennet “Cennetime gir” sözüne binâen Hakk Teâlâ ile beraber has kullarıdır. Orada Allah ile görüşme, kavuşma ve müşâhede vardır. Yeme, içme ve şehvet olamaz.”⁶¹⁰*

Safvetü’s-Safâ’da Erdebîlî “Allah, mü’minlerden, mallarını ve canlarını, kendilerine (verilecek) cennet karşılığında satın almıştır.”⁶¹¹ âyetiyle ilgili şu yorumu yapmıştır: Allah, emanetlerinin hazinesi olan yüreği satın almaktan bahsetmemiştir çünkü o zaten Allah’ın mülkündedir ve O’na aittir. Nefsi satın almaktan bahsetmiştir. Nedeni ise nefiste isyan ve benlik duygusunun olmasıdır. Nefis bir rakip olduğu için onu ortadan kaldırmak veya ona boyun eğdirmek ancak kulluk görevini hakkıyla yerine getirmekle olur.

İlgili âyetin *Rûhu’l-Beyân*’daki izahı şöyledir: “Allah,” münafık ve kâfirlerden değil cihada başlayan “mü’minlerden canlarını ve” Hak yolunda infak ettikleri “mallarını cennet kendilerinin olmak üzere” yani malları ve canları mukabilinde cenneti hak etmek üzere “satın almıştır.” Çünkü münâfıklarda ve kâfirlerde bu alışveriş akdini yapma kabiliyeti yoktur.

Hasan Basrî demiştir ki: Allah Teâlâ’nın her mü’min ile yaptığı şu karlı alışveriş Akdine iyi kulak verin. Vallahi, yeryüzünde bu alışverişe girmeyecek hiçbir mü’min yoktur.

Âyette geçen “satın almak” ifadesi, Allah Teâlâ’nın mü’minlerden kendi yolunda feda ettikleri mallarını ve canlarını kabul etmesinden ve bu hareketlerinin karşılığında onlara cenneti mükafat olarak vermesinden istiâredir. Burada Allah Teâlâ satın alan, mü’min de satan konumundadır. Mü’minin bedeni ve malları da yapılan bu alışverişin akdinin konusunu teşkil eden mebî (satılan) yerindedir. Cennet ise alışveriş vasıtası olan semen (bedel) durumundadır.

Ca’fer-i Sâdık’tan (r.a) rivâyet edildiğine göre o şöyle derdi: Ey âdemoğlu, canının kadrini bil. Allah Teâlâ sana canının kadrini öğretti. O, senin canın karşılığında

⁶¹⁰ Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safıyyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 588-589.

⁶¹¹ et-Tevbe 9/111.

cennetten başka bir bedele razı olmadı.

Kâşîfî der ki: Nefs, şer ve ıstırabın sermayesidir. Mal, tuğyan ve gururlanmanın sebebidir. Bu iki kusurlu ve ayıplıyı Hak yolunda harca ve beğenilen ebedî cenneti al.⁶¹²

Görüldüğü üzere “Allah, mü’minlerden, mallarını ve canlarını, kendilerine (verilecek) cennet karşılığında satın almıştır.”⁶¹³ âyetinde Allah yolunda çarpışırken mallarını ve canlarını feda eden mü’minlerden bahsedilmektedir. Erdebîlî ise bu âyeti tasavvufî muhtevaya sahip olan nefis konusu çerçevesinde yorumlamıştır. Burada işârî bir yorumun olduğu görülmekle birlikte bu yorum menâkıbnâmeye şu şekilde yer almaktadır:

“لَئِنْ اللَّهُ اشْتَرَى مِنْ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ ”⁶¹⁴ [Allah, mü’minlerden, mallarını ve canlarını, kendilerine (verilecek) cennet karşılığında satın almıştır.] âyetine göre, neden cennetlerin müşterisi ve satıcısı olan Hakk Teâlâ mü’minin yüreğini satın almadan mal ve nefsinin satın aldı?

Cevap: Safiyyüddîn-i Erdebîlî (k.s) buyurdu ki: Zîrâ yürek, Hakk Teâlâ’nın mülkü ve ona âit ve onun avucunda (kabzasında) ve onun emânetler hazînesidir ama nefiste isyân, enâniyyet, âsi olma vardır. Nefsi bağlamak ve rakibi ortadan kaldırmak için onun boyunu, kulluk etme çizimi ile bağlanılsın diye, bayiye getirildi.”⁶¹⁵

Safvetü’s-Safâ’da Erdebîlî’nin “Ve sana yakîn (ölüm) gelinceye kadar Rabbine ibadet et.”⁶¹⁶ âyeti hakkındaki yorumu şu şekildedir: Kul, Hak Teâlâ’ya sığınır ve visâle ulaşırsa nefisinden kurtularak özgür olur. Hürriyet gerçekleşince kişinin kulluğu artar böylece ihlasla, tam anlamıyla kendini vererek ve teslim olarak kulluk görevini ifâ eder. Bunun neticesinde de nefis ve şeytan, bahsi geçen âyette de belirtildiği üzere, etki edemez Erdebîlî’ye göre, yakîn Allah’ın mârifetidir.

Bahsi geçen âyetin anlamı, ölüm gelinceye kadar Allah’a sığınır, ibadet edin demektir. Âyette geçen yakîn ifadesi “ölüm” anlamına gelmektedir. Erdebîlî, yakîn ifadesini işârî bir şekilde Allah Teâlâ’nın mârifeti olarak yorumlamıştır. Bu yorum menâkıbnâmeye şu şekilde yer almaktadır:

⁶¹² Bursevî, *Rûhu’l-Beyân: Kur’an Meâli ve Tefsiri*, VII, s. 586-588.

⁶¹³ et-Tevbe 9/111.

⁶¹⁴ et-Tevbe 9/111.

⁶¹⁵ Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safiyyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 594.

⁶¹⁶ el-Hicr 15/99.

“Safiyüddîn-i Erdebîlî (k.s.) ⁶¹⁷ *وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ*” ⁶¹⁸ [Sana ölüm gelinceye kadar da Rabbine ibadet et.] âyeti hakkında şöyle dedi: Kul Hakk Teâlâ’ya sığınır ve nefsin kulluğundan kurtulduktan ve izzet hazretinin visalin yakînî olduktan sonra, nefsânî kulluktan kurtulan özgür kul olur. (...) Kulun biraz olsun mal meyli ve nefis kuşkusu olursa o hala kuldur. Hürriyet muhakkik olduktan sonra onun kulluğu daha da artar ve tahkîk ve ihlâs yüzünden kulluk eder ve nefis kuşkularından kurtulur ve hakkı Teâlâ için halis olur ki Hakk Teâlâ kendisi ile ⁶¹⁸ *إِنَّ عِبَادِي*” [Hakîkaten benim kullarım.] izafetin etmiş ve nefis ve şeytanın tasallutu (ihatesi) ⁶¹⁹ *لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ*” [Şüphesiz kullarım üzerinde senin bir hakimiyetin yoktur.] âyetine göre ona etki etmez. (...)

O âyetin zâhir anlamı şudur ki, ölüm gelene kadar Hakk Teâlâ’ya sığın. ” Yânî hayatta olduğun zaman ona sığın ve orada yakîn, ölüm anlamına geliyor.

Safiyüddîn-i Erdebîlî (k.s.) şöyle dedi: Yakîn, Hakk Teâlâ’nın mârifeti anlamındadır. Kul, gâyet ibadetini ederek özgür olduktan sonra şükranı ibâdet eder.”⁶²⁰

Nefis konusuyla ilgili yorumlar Erdebîlî, Ahmed er-Rifâî, Ebu’l-Vefâ, Mevlânâ ve Şems-i Tebrîzî tarafından yapılmıştır. Konuyla ilgili en fazla yorum ise Erdebîlî’ye aittir.

2.30. Ölüm

Ölüm düşüncesi, tarih boyunca insan zihnini en çok meşgul eden problemlerden biridir. Bir başka ifadeyle insanların en ortak, en değişmez, en eski ve en yeni duygusu, ölüm korkusudur. Denebilir ki hayat ve ölüm gerçeğini bir araya getirebilen, dahası ölümü korkulacak, ürkülecek bir unsur olmanın ötesinde, özlenen bir vakiya dönüştüren yegane sistem tasavvuf düşüncesidir. Bu düşüncede ölüm, hiçbir zaman genellikle ona yüklenen olumsuz anlamı taşımaz. Tasavvufî cehd ve gayretin büyük bir kısmı ilâhî aşk ile yakından ilgili olarak ölüme hasredilmiştir. Meselenin böyle algılanmasında kuşkusuz tasavvufun ruha bakışı hâkim rol oynamaktadır.

Mutasavvıflarca ölüm, ikinci doğuştur. Mevlânâ’nın ifadesiyle de şeb-i arus. Cemal-i Mutlak’ı görmek, visale ulaşmak için yegane vasıta olan ölüm düşüncesi,

⁶¹⁷ el-Hicr 15/99.

⁶¹⁸ el-Hicr 15/42.

⁶¹⁹ el-Hicr 15/42.

⁶²⁰ Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safiyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 618-619.

böylece bir halden ötekine, bir evden başka bir eve geçiş gibi çok tabî, hatta arzu edilir bir hal almaktadır. Bu düşünceye göre insanın asıl hakikatı ölümden sonra daha iyi şartlarla devam etmektedir.⁶²¹

Mutasavvıflar iradî ölüm dedikleri, insanın tabîî istek ve arzularının disipline edilmesi şeklinde tanımlanan ölüme ehemmiyet vermişlerdir. Dolayısıyla, yaptıkları bütün faaliyetlerde nefislerini değil bütün insanlığın yararını düşünmek gibi bir erdemin sahibi olmuşlardır. Mutasavvıflar ölümü bir başka dünyaya geçiş olarak değerlendirmişler. Bu sebeple ölümü korkulan bir olgu değil aksine özlenen dosta kavuşma, aslî vatanına ulaşma, nefsin, şeytanın ve mâsivâ muhabbetinden kurtulmanın bir aracı olarak algılamışlardır.⁶²²

Tablo 30.

Ölüm Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yorumu Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

“Emanetleri ehline verin.”	(en-Nisa 4/58)
“Mü’minlerin ruhunu kolayca alın.”	(en-Nâziât 79/2)
“Kendine daha güç ve zahmetli olsun diye onun canını zorla ve zahmetle ondan alırlar.”	(en-Nâziât 79/1)
“Allah, ölenin ölüm zamanı gelince, ölmeyenin de uykusunda iken canlarını alır da ölümüne hükmettiği canı alır, ötekini muayyen bir vakte kadar bırakır”	(ez-Zümer 39/42)
“Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm’a açar; kimi de saptırmak isterse göğsü çıkıyormuş gibi kalbini iyice daraltır.”	(el-En‘âm 6/125)
"عُودُوا الْمَرْضَى وَشَبِّعُوا الْجَنَائِزَ فَإِنَّهُ يَذْكُرْكُمْ الْآخِرَةَ"	
“Sizler hastaları ziyaret ederek hal ve hatırlarını sorunuz. Mevtâyı teşyî ederek cenazeyi götürünüz çünkü bu durum âhireti hatırlatır.”	
“Hayır! Doğrusu siz, çarçabuk geçeni (dünya hayatını ve nimetlerini) seviyor âhireti bırakıyorsunuz.”	(el-Kıyâmet 75/20-21)
“Gerçek şu ki, insan kendini kendine yeterli görerek azar.”	(el-Alak, 96/6-7)
“Rabbin hakkı için mutlaka onları sorguya çekeceğiz.”	(el-Hicr 15/92)

⁶²¹ İsen, Mustafa, “Mutasavvıflara, Sûfî Şairlerce Yazılan Mersiyeler ve Sûfî Düşüncesine Göre Ölüm”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7, s. 307-308, ss. 307-326, İstanbul 1991.

⁶²² Çelik, İsa, “Türk Tasavvuf Düşüncesinde Ölüm”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16/40, s. 146, ss. 119-146, Erzurum 2009.

Ölüm ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 30’da belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Ariflerin Menkıbeleri’nde Mevlânâ, ölümü Hârizm yayına benzetmiş, onun gibi sağlam ve sert olduğunu ifade etmiştir. Hârizm yayını kurabilmek için nasıl senelerce çalışmak lazımsa ölümün kolay olması için de ibadet, hayırlı işler, mal ve canda cömertlik konularında gayretli olmak gerekir. Cömertlik yolunda yürünürse, zahmete katlanmadan, Tanrı’nın emaneti olan can, “*Emanetleri ehline verin*”⁶²³ hükmünce can alıcı meleklerle teslim edilir. Böylece melekler “*Mü’minlerin ruhunu kolayca alın*”⁶²⁴ âyetinde de belirtildiği gibi mü’minlerin ruhunu kolayca alırlar. Nefiste ve malda cömert olmayan kimseler ise can teslim etme konusunda da cimrilik gösterirler ve bu dünyadan da gitmek istemedikleri için gönül rızası ile canını teslim etmezler. Melekler “*Kendine daha güç ve zahmetli olsun diye onun canını zorla ve zahmetle ondan alırlar*”⁶²⁵ âyetinde buyrulduğu gibi onların canlarını alır.

Mevlânâ’nın, ölümü Hârizm yayına benzetmek suretiyle anlatımını somutlaştırdığı görülmektedir. Ayrıca, ibadet ve amelde cömertlik/hakkıyla yerine getirme ile nefiste ve malda cimrilik konuları çerçevesinde ölüm konusundan bahsetmiştir. Bu minvalde, Mevlânâ’nın âyetleri zâhirî manayla uyumlu bir şekilde aynı zamanda işârî bir tarzda yorumladığı görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmeye şu şekilde yer almaktadır:

“Yine bilgi sahibi arif arkadaşlar rivâyet ettiler ki: Bir gün bir ulu kişi Mevlânâ’ nın ziyaretine gelmişti. “Sizden, öldüğüm zaman hiçbir şeyin beni incitmemesini rica ediyorum,” dedi Mevlânâ’ya.

Mevlânâ şöyle dedi: “Ölüm, Hârizm yayı gibi çok sağlam ve serttir. Hiç kimse onu kıramaz. Hiç kimse, usta bir kemankeşe hizmet etmeden onun kirişini birden çekip kulağına getiremez ve bunu başarmadan da takdir edilemez. Demek ki, Hârizm yayını kurabilmek için senelerce ufak yaylar üzerinde çalışmak lazımdır. Ölüm yayında da temrin yayı, ibadet, hayırlı işler, malda ve canda cömertliktir. Cömertliğe alışır ve bu yolda yürürsen, can alıcı melekler yanına gelip canını istediğinde, hiçbir sıkıntıya, zahmete katlanmadan onu verir ve Tanrı’nın emanetini Tanrı’dan esirgemezsın; çünkü Tanrı: “Emanetleri ehline verin” (en-Nisâ 4/58) buyuruyor.

⁶²³ en-Nisâ 4/58.

⁶²⁴ en-Nâziât 79/2.

⁶²⁵ en-Nâziât 79/1.

“Mü'minlerin ruhunu kolayca alın” (en-Nâziât 79/2) gereğince de hiçbir yerinde en ufak bir acı uymazsın. Fakat bu melekler, nefiste ve malda cömertliğe alışmayan bir insandan canını almağa geldiklerinde, cimrilik gösterip onu gönül rızası ve zevkle teslim etmez. Bunun üzerine, “Kendine daha güç ve zahmetli olsun diye onun canını zorla ve zahmetle ondan alırlar” (en-Nâziât 79/1) âyetinde buyurduğu gibi alırlar. O, bu dünyadan hiç gitmek istemez.

Eğer sen mü'min ve tatlı isen, ölümün de mü'min ve tatlı;

Kâfir ve acı isen ölümün de kâfir ve acı olur.”⁶²⁶

Erdebîlî'ye göre “Allah, ölenin ölüm zamanı gelince, ölmeyenin de uykusunda iken canlarını alır da ölümüne hükmettiği canı alır, ötekini muayyen bir vakte kadar bırakır.”⁶²⁷ âyetinin yorumu şu şekildedir: Ölüm zamanında ölen zâhirî cisimdir. Ölüm halinde ölmeyen iki nefis ise mutmaînne ve levvâmedir yani bunlar insanî ve hayvanî nefislerdir. Eğer bu iki nefis de ölmüş olsa kişi sevap ve cezadan zevk alır acı çekmezdi. Uyku zamanı ölmeyen de cisim (vücuttur) ki o an hayvanî ruh dışarı çıkıyor. Ama insanî ruh ayrılmadığı için vücut diri kalıyor ve hayat devam ediyor. Ancak, uyurken o (hayvanî ruh) seyr ü sülûk ediyor ve seyrde yeme, içme, şehvet ve gördüklerinden keyif alıyor sonra yakaza halinde vücuda dönüyor. Ama insanî rûh ölüm zamanı vücuttan çıkıyor ve kıyamet gününe kadar dönmüyor.

Âyetin *Rûhu'l-Beyân*’daki açıklamasına göre Allah bu insânî ruhların bedenlerle bağını koparmak ve bedenlerdeki zâhirî ve bâtinî tüm tasarruflarını bitirmek suretiyle onları bedenlerden çekip alır. Bu ise ölüm sırasında gerçekleşir. Bedenden his ve hareket kaybolur ve kuru bir kütük gibi kalır. Akıl, iman ve mârifet ise ruhlarla birlikte gider.

Âyette “*can alma*” Allah Teâlâ’ya isnat edilmiştir. Çünkü can alan meleklerle bu emri veren O’dur.

“Ölmeyenin de uykusunda iken canlarını alır.” Ölmeyen nefislerin de uykuları esnasında canını alır. Yani, bedenlerle bağlarını ve tasarrufunu bâtinen değil, zâhiren koparmak suretiyle uyuduğu sırada nefisleri kabz eder. Uyuyan kimse, hayvânî ruhunun hala kendisinde olması sayesinde nefes alıp verir ve hareket eder. Ama insânî ruhu bulunmadığı için aklını kullanamaz ve temyiz gücü yoktur.

Uyuyanların temyiz gücüne sahip olmamaları bakımından ölümlere benzetilmek sûretiyle ölüm ve uyku canını almak olarak ifade edilmiştir.

⁶²⁶ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 405-406.

⁶²⁷ ez-Zümer 39/42.

“Ölümüne hükmettiği canı alır.” Yani Allah, ölümlerin ruhlarını kendi yanında tutup bedenine geri göndermez. Bu ‘tutma’, ruhların dünyadaki hayatlarından ayrıldıktan sonra bulundukları yer olan berzâh âleminde gerçekleşir. “Ötekini muayyen bir vakte kadar bırakır.” Yani uyumakta olan dirilerin nefislerini uyandıkları ve mukayyed misâl âleminde indikleri sırada bedenlerine gönderir.

“Muayyen bir vakit” ruhların ölümü için takdir edilmiş vakittir. Bu vakit şahıs için değil ‘ruhları bırakma’ fiilinin cinsi için sonu ifade eder. Eğer şahıs için olsaydı ilk uyanıştan sonra bir daha uyku vâkî olmaması gerekirdi.⁶²⁸

Erdebîlî, nefis ve ruh konuları üzerinden ölümü anlatmıştır. Bu açıklamada yer alan âyet zâhirî anlamına uygun olarak aynı zamanda işârî bir şekilde yorumlanmıştır. Bu yorum *Safvetü’s-Safâ*’da şu şekilde yer almaktadır:

" اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ " [Allah, ölenin ölüm zamanı gelince, ölmeyenin de uykusunda iken canlarını alır da ölümüne hükmettiği canı alır, ötekini muayyen bir vakte kadar bırakır.] âyeti hakkında sormuşlar ki ölüm vaktinde ölen ölüm vaktinde ölmeyen ve uyku zamanı ölmeyen nefis hangisidir?

Cevap: Safiyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.) buyurdu: Ölüm zamanında ölen zâhir olan cisimdir. Ölüm hâlinde ölmeyen iki nefis vardır. Bunlar mutmaîn ve levvâmedir, söylentilere göre bunlar insanî ve hayvanî nefislerdir. Eğer bu iki nefis de ölmüş olsa kişi sevap ve cezâdan zevk alır acı çekmezdi. Uyku zamanı ölmeyen de cisim (vücuttur) ki o an hayvanî rûh dışarı çıkıyor. Ama insanî rûh ayrılmadığı için vücûd diri kalıyor ve hayat devam ediyor. Ama uyurken o (Hayvanî rûh) seyr-i sülûk ediyor ve seyr’de yeme, içme, şehvet ve gördüklerinden keyif alıyor ve yakaza halinde vücûda dönüyor. Ama insanî rûh ölüm zamanı vücûddan çıkıyor ve haşir (kıyamet) gününe kadar dönmüyor.”

630

Abdülkâdir-i Geylânî’nin “Sizler hastaları ziyaret ederek hal ve hatırlarını sorunuz. Mevtâyı teşyî ederek cenazeyi götürünüz çünkü bu durum âhireti hatırlatır.” hadisi hakkındaki yorumu şu şekildedir: Hz. Peygamber’in bu emri âhireti hatırlatmak içindir. Siz ölümü ve âhireti tezekkür ve tefekkür etmezseniz “Hayır! Doğrusu siz, çarçabuk geçeni (dünya hayatını ve nimetlerini) seviyor âhireti bırakıyorsunuz.”⁶³¹

⁶²⁸ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân: Kur’an Meâli ve Tefsiri*, XVII, s. 314-316.

⁶²⁹ ez-Zümer 39/42.

⁶³⁰ Şah, *Safvetü’s-Safâ*’da Safiyyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri, I, s. 589.

⁶³¹ el-Kıyâmet 75/20-21.

hükmünce geçici olan bu dünyaya muhabbet edersiniz ve âhiret için olan amelleri terk eder belki de âhireti inkar edersiniz. Meftunu olduğunuz bu dünya ölümle son bulur. “Gerçek şu ki, insan kendini kendine yeterli görerek azar.”⁶³² hükmünce tuğyan ve isyana bile cüret ettiğiniz mallar ölümle birlikte ellerinizden alınır.

Rûhu'l-Beyân'da ki yoruma göre “*İnsan azar*” ifadesi insan kendini kendine yeterli görerek haddi aşar, Rabbine karşı böbürlenir demektir.

İbn Mes'ud der ki: İki grup insan hiç doymaz. Bunlar ilim aşığı ve dünya malı sevdalısı olan kimselerdir. Ancak bu iki kişi birbirine denk değildir. İlim aşığı günden güne Allah'ın rızasını kazanırken, dünya malı sevdalısı ise günden güne azar.⁶³³

Bu surenin baş tarafı ilmi överken, son kısmı malı kötülemekte ve kınamaktadır. Bu, ilim ve dine teşvik edici, maldan ve dünyadan sakındırıcı olarak insana yeter.

Bu âyette insanoğlunun kendi nefsinin Rabbinin bazı sıfat ve isimlerinin mazharı gördüğünde bunları kendi nefsi için ayırdığına, çok yüksek bir hikmete dayalı olarak kendi nefsine verilmiş olan bu ilâhi isim ve sıfatların kendi mülkü olduğu ve kendisinin de bunların maliki bulunduğu bunları kemâlâtı ile kendini beğenme durumuna düştüğüne ve böylece onları kendi nefsine koyan gerçek sahibine bakmayıp, kendini bundan müstağnî gördüğüne, oysa bunların kendi nefsinde bulunmasıyla insanoğlunun aklını çalıştırarak yaratıcısını bulması gerektiğine işaret olunmaktadır.⁶³⁴

Abdülkâdir-i Geylânî, insanın dünyaya olan sevgisi, kendini yeterli görerek kibirlenmesi ve bu kibir neticesinde de kendini âhirete hazırlayacak olan ibadet ve amelleri terk etmesinden bahseder. Bunun reçetesi ise; Peygamberimizin de belirttiği üzere hasta ziyareti ve cenazeye ilgili işlere yardımcı olmaktır. Çünkü bunlar, insana âhireti hatırlatarak kişinin kendini düzeltmesini ve âhiret gerçeğini fark etmesini sağlar. Abdülkâdir-i Geylânî bu yorumunu hadis ve âyetlerle desteklemiş ve onları zâhirî anlamına uygun olarak işârî bir şekilde yorumlamıştır. Bahsi geçen bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“*Cenâb-ı Rasûlullah (sav)*'dan nakl olunur saâdetle buyurmuşlardır:

“ *غُودُوا الْمَرْضَى وَشَيِّعُوا الْجَنَائِزَ فَإِنَّهُ يُذَكِّرُكُمْ الْآخِرَةَ* ”⁶³⁵

⁶³² el-Alak 96/6-7.

⁶³³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, XXIII, s. 490.

⁶³⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, XXIII, s. 491.

⁶³⁵ “ *غُودُوا الْمَرْضَى وَشَيِّعُوا الْجَنَائِزَ فَإِنَّهُ يُذَكِّرُكُمْ الْآخِرَةَ* ” “Sizler hastaları ziyaret ederek hal ve hatırlarını sorunuz. Mevtâyı teşyî ederek cenazeyi götürünüz çünkü bu durum âhireti hatırlatır.” Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, III, 23 (Had. No:11198)

yâ'nî sizler marîz olanları iyâde idiniz ve hâl ve hâtırını istifsâr idiniz ve mevtâyı teşyî' idiniz ve kabrine isâl için cenâzeyi götürünüz zîrâ bu ahvâl sizlere âhireti tezekkür itdirir ve hâtırınıza getürür Hazret-i Rasûlullah (sav) bu emri belîğ ve tenbîh-i ekîd ile sizin âhireti tezekkür itmenizi kasd itmişdir hâlbuki sizler mevt ve âhireti tezekkür ve tefekkürden firâr idersiniz ⁶³⁶ "كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ وَتَذَرُونَ الْآخِرَةَ" mazmûn-ı hikmeti nümûnî mûcibince isti'cale şitâb idici ve acele gidici dünyâyâ muhabbet idersiniz âhîret-i bâkiye zikrini ve anın içün ameli terk idersiniz belki âhîreti inkâr da idersiniz sizin muhabbet itdiginiz ve meftûnı bulunduğunuz dünyâyı âcile ile sizin beyninizi sizin emriniz olmaksızın ve aslâ hoşnûdiyyet ve rızâ ve ihtiyârınız bulunmaksızın an-karîb öyle bir hükme ihâle olunur ki ol hükm mevtidir. Onun hükmü ye's ve mâtem ve müfârat ve elem iledir ve muhabbet ve meveddete mukâbil ba'zân ve adâvet ve ferhat ve meserrete karşı terah iledir sizin iftîhâr itdiginiz ve belki de "كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ" ⁶³⁷ âyeti eser-i ibreti hüküm-i âliyesince onunla tuğyân ve isyâna bile mütecâsir olduğunuz emvâl hüküm-i mevtle yedinizden alunur ve meveddet ve ferhat bedelinde buğz ve terahatle yâ'nî âşık ve firîftesi bulunduğunuz dünyâ ile sizin beyninizde bagzâ ve adâvet ve ekdâr ve gumûmla hüküm olunur." ⁶³⁸

Ebû İshâk-ı Kâzerûnî, zâhirî anlamda genel olarak Kur'an'ı parçalara ayıranlardan yani müşriklerin davranışlarından bahseden "Rabbin hakkı için mutlaka onları sorguya çekeceğiz." ⁶³⁹ âyetini, kıyamet gününde dervişlerin, ihtiyacı olmadığı halde soru sormalarından, zenginlerin zekat ve sadakayı fakirlere vermemelerinden, cahillerin ilim öğrenmemelerinden, ulemânın ilmi niçin öğrendikleri ve neye sarf ettikleri konusundan, padişahların ise adaletle ilgili halkına davranışlarından dolayı hesaba (sorguya) çekilecekleri şeklinde daha geniş bir çerçevede ahlâkî olarak yorumlamıştır. Burada işârî yorum söz konusudur ve ilgili bölüm menâkıbnâmeye şu şekilde yer almaktadır:

"Kâlellâhu Te'âlâ: ⁶⁴⁰ "فَوَرَبِّكَ لَنَسْأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ" Şeyh kaddesellâhu rûhahu'l-'azîz bu âyetün tefsirinde buyurur: "Kıyâmet gününde dervîşlere su'âl olına ki ihtiyâcın yoğ iken niçün su'âl iderdün? Baylara su'âl olunur ki niçün zekât ve sadakanı fukaraya virmezdün? Ve câhile su'âl olunur ki niçün 'ilm-i vuzû ve namâz ve bundan gayrı

⁶³⁶ "Hayır! (Ey insanlar) Doğrusu siz çabucak gelip geçeni seviyorsunuz. Âhireti ise bir yana bırakıyorsunuz." (el-Kıyâmet 75/20-21)

⁶³⁷ "Hayır! Gerçek şu ki insan, kendini kendine yeterli görerek çizgiyi aşar." (el-Alak 96/6-7)

⁶³⁸ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlm-i Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 172-174.

⁶³⁹ el-Hicr 15/92.

⁶⁴⁰ "Rabbin hakkı için mutlaka onları sorguya çekeceğiz." (el-Hicr 15/92)

*ferâyizi öğrenmedün? Ve ‘ulemâdan su‘âl olına ki ‘ilmi niçün öğrendün ve neye sarf itdün? Ve pâdişâhlardan su‘âl olına ki re‘âyâna ve elin altındakilere ‘adl ve şefkat ve ihsân eyledün mi? ve her bedene su‘âl olına ki: Cevârihüni neye meşgûl eyledün?’*⁶⁴¹

Ölüm konusuyla ilgili yorumlar Mevlânâ, Erdebîlî, Abdülkâdir-i Geylânî ve Ebû İshâk-ı Kâzerûnî tarafından yapılmıştır. Konuyla alakalı en fazla yorum ise Erdebîlî’ye aittir.

2.31. Riyâzât ve Mücâhede

Riyâzet, terbiye ettirmek, itaat etmek; Mücâhede ise içe dönük mücadele etmek ve dövüşmek anlamlarına gelir. Her ikisi de nefsin isteklerine karşı durmak, onunla savaşmak, isteklerini yapmamak, yeme, içme, uyuma gibi tabîî ihtiyaçları en aza indirmek konularını içine alır.⁶⁴²

Tasavvufun, insanı terbiye etmek için kullandığı kendine has metotları vardır. Bu metotlardan birisi de riyâzet eğitimidir. Riyâzet, Cenab-ı Hakk’ın emrine uymak ve akl-ı selîmin gösterdiği yolda yürümek için bütün kötülüklerin kaynağı olan nefis ile mücadele etmektir. Bu uygulamadan maksat, nefsin şehvî arzularını kırmaktır. Nefis ile yapılan bu mücadelede başarılı olmak ve manevî bir olgunluğa ulaşmak için insanın nefisini yeme-içme, konuşma ve uyku konusunda riyâzet ile eğitmesi gerekir. Manevî olgunluğa ulaşmak isteyen insan; yeme-içme konusunda asgari sınır ve helal ölçüsüne, konuşması gerektiğinde konuşma âdâbına ve uykusunu kontrol etmeye dikkat etmelidir.⁶⁴³

Tablo 31.

Riyâzât ve Mücâhede Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadis

“...ruhbanlığı biz onlara emretmemiştik.”

(el-Hadîd 57/27)

“Hz. Aişe’nin (ra) rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (sav) ‘Cennetin kapısını çalmaya devam edin ki, sizin için açılsın’ buyurduğunda Aişe (r.a), ‘Cennetin kapısını çalmaya nasıl devam edelim (Ey Allah’ın elçisi)?’ diye sormuş, O (sas)’de ‘Aç ve susuz kalarak’ diye cevap vermişlerdir.”

⁶⁴¹ Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, s. 171.

⁶⁴² Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 79-80.

⁶⁴³ Demirtaş, Öncel, “Riyazet Eğitimi ile Gerçekleşen Manevî Olgunluk”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11/3, s. 79, ss. 79-90, Samsun 2011.

Riyâzât ve Mücâhede ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 31’de belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Safvetü’s-Safâ’da, “*Riyâzât ve mücâhede nedir?*” şeklindeki soru üzerine Erdebîlî, mücâhedenin nefse karşı savaşılarak Allah’a ibadet etmek, riyâzâtın ise sadece yemek ve uykuyu terk etmek değil aynı zamanda Allah’ın, Peygamber’in ve üstadın rızasına uygun yaşamak olduğunu ifade etmiş, bununla birlikte “...*ruhbanlığı biz onlara emretmemiştik.*”⁶⁴⁴ âyetini delil göstererek kullukta aşırı gitmek demek olan ruhbanlığa varan uygulamalardan da uzak durmak gerektiğini ayrıca ibadette önemli olanın riyadan ve nefsin tuzaklarından kaçınmak olduğunu ifade etmiştir. Nefis, insana tuzak kurarak bekler. Nefsin zayıfladığı zannedildiği esnada fırsat gözler ve fırsatını yakaladığında ise yeniden etkili olmaya çalışır. Bu sebeple nefsin kontrol altında tutulması gerekir. Bu durum kurt ve sürü benzetmesiyle anlatılmıştır.

Erdebîlî’nin söz konusu âyete, zâhirî anlamına da uygun olmakla birlikte, tasavvufî öneme sahip olan riyâzât ve mücâhede konusunu açıklarken yer verdiği görülmektedir. Erdebîlî’nin âyeti husûsî bir tarzda, tasavvufî muhtevayla, işârî bir şekilde yorumladığı görülmektedir. Bahsi geçen bölüm menâkıbnâme’de şu şekilde yer almaktadır:

“*Riyâzât ve mücâhede nedir? diye sordular.*

Cevap: *Mücâhede vücûtle savaşılarak Hakk Teâlâya ibâdet etmek, nefse karşı olmak ve nefsin hevâsını kovmaktır ve riyâzet Hakk Teâlâ’nın, Peygamberin (a.s.), ve üstâdın rızası ile yaşamaktır. Riyâzet sadece yemek ve uyumayı terk etmek değildir belki Hakk Teâlâ’nın, Peygamber (a.s.)’in ve üstâdın rızası ile iş başında olmaktır. Eğer onun nefsi halvet isterse, tersine topluluğa girer; eğer nefsi topluluğu isterse tam tersine halvete gider ve eğer nefsi zikir isterse, onu terk eder. Alâ hâzâ, nefsânî ve riyâ kuşkusu olan hiçbir taâtı kabûl edemez, ama O, gayri tayfaların kendi nefislerine yaptıkları gibi, kendisini zor bir açlığa sokmamalıdır ki bu doğru olamaz. Hakk Teâlâ’nın buyurduklarına ve şerîata aykırıdır ve günah sayılır ve Hakk Teâlâ onu zemmetmiştir.* “⁶⁴⁵ *وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ*” (...)

Halkın içinde en zor silinecek hicâb iki yüzölçümlüktür. Dolayısıyla onu ayırmaya gayret etmesi gerekir. İbâdet ve Allah emri riyâdan arınmalı ve riyâdan kaçınmalıdır yoksa nefsin mekirlerinden güvende olamaz. Nefis eğer zaif olup peygamberlik ederek

⁶⁴⁴ el-Hadîd 57/27.

⁶⁴⁵ el-Hadîd 57/27.

hevâlarını terk etse bile, yeni bir pusuda bekler. O bir kurt gibidir ki zaif olup, güçten düştükten sonra, sürüye saldıramadığı için kendisini bir mağara ya bir çukur yere atıp pusu yaparak, gizlice iyi bir fırsatı bekler ve bir sürü koyun habersiz ona yaklaştığında, birdenbire ona saldırıp birinin kıkırdağını kısıarak öldürür.”⁶⁴⁶

Menakıbnâmesi incelenen diğer bir sûfî olan Ahmed er-Rifâî, dervişlere az yemek ve içmekle ilgili tavsiyelerde bulunmuştur. Yeme ve içmedeki amaç lezzet almak değil ibadetler için güç kazanmak olmalıdır. Açlık ve susuzluk Allah Teâlâ’ya ulaştıran açık ve kolay yollardandır. “Hz. Aîşe’nin (ra) rivâyet ettiğine göre Hz. Peygamber (sav) ‘Cennetin kapısını çalmaya devam edin ki, sizin için açılsın’ buyurduğunda Aîşe (ra), ‘Cennetin kapısını çalmaya nasıl devam edelim (Ey Allah’ın elçisi)?’ diye sormuş, O (sav)’de ‘Aç ve susuz kalarak’ diye cevap vermişlerdir.” Ahmed er-Rifâî, az yemek ve içmekle safâ-yı kalbin, gönül kırgınlığının hasıl olacağını, kibir ve tuğyanın ortadan kalkacağını; tokluktan ise kasvet-i kalbin ve zaaf-ı basarın hâsıl olacağını ifade etmiştir. Bahsi geçen hadis, anlamına uygun olarak ve tasavvufî muhtevayla yorumlanmıştır. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Ahmed er-Rifâî buyururdu: “Ey dervîşân! Taleb-i ekl ü şurb mahzâ bunun içindir ki dervîşi kavî ede ibâdet için ve ekl ettikde niyetiniz bu olsun ki bu ekl ü şurb bizi tâat-i Hakk’a kavî ede. Telezzüz ve tene’üm için olmaya.”; ve sofrada meyl-i nefâyis olan taâmdan nehy ederdi; ve mihmâna ‘elbette bir ki tenâvül eyle’ deden men’ ederdi; ve ziyâde taâm yemeden ve tok olunca eklden men’ ederdi; ve derdi ki: “Şib‘ sebeb-i âfettir”; ve buyururdu ki: “Hak Sübhânehû ve Teâlâ’ya vâzih, şâh-ı râh ve âsân yol yoktur cû’ ve atş yolundan; ve Hazret-i Resûlullâh (sallallâhu aleyhi ve selem), Hazret-i Âîşe-i Sıddîka’ya buyururlardı: “Yâ Âîşe! Dâimâ cennet kapısın döğmeden hâlî olma!” Hazret-i Âîşe dedi: “Ya Resûlallâh! Dakk-i bâb-ı cennet [ne] ile hâsıl olur?” Resûlullâh (sallallâhu aleyhi ve selem) buyurdular: “Yâ Âîşe! Killet-i ekl ü şurb ile hâsıl olur. Kapı açılması dahi bununla hâsıl olur.”⁶⁴⁷ Hazret-i Seyyid-i Kebîr (kaddesallâhü rûhahü’l-azîz) buyururlardı ki: “Killet-i ekl ü şurbdan safâ-yı kalb ve nefâd-ı basîret hâsıl olur ve dil-i şikestlik hâsıl olur. Gûyâ ki lezzet-i münâcât vârid olur ve ondan kibir ve tuğyânı zâil eder; ve nefsi gıdâya mübtelî eder tâ ki ni’met-i Hak

⁶⁴⁶ Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safiyyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 639-640.

⁶⁴⁷ “Hz. Aîşe’nin (ra) rivâyet ettiğine göre Hz. Peygamber (sav) ‘Cennetin kapısını çalmaya devam edin ki, sizin için açılsın’ buyurduğunda Aîşe (r.a), ‘Cennetin kapısını çalmaya nasıl devam edelim (Ey Allah’ın elçisi)?’ diye sormuş, O (sas)’de ‘Aç ve susuz kalarak’ diye cevap vermişlerdir.”, Gazzâlî, *İhyâü Ulûmî’d-Dîn*, III, s. 80; Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki’n-Nüfûs*, nşr. Nedim Duru, Salâh Bilici Kitabevi, İstanbul 1979, s. 299.

*Sübhânehû ve Teâlâ müşâhede olunca; ve nefsi cû' gibi bir nesneden [başka bir şey] münkesir etmez; ve tokluktan kasvet-i kalb ve za'f-ı basar hâsıl olur; ve Hazret-i Emîrû'l-mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib (kerramallâhü vechehû) buyurdulardır ki: "Her vakit ki tok oldum, nefsim elbette evâmir-i ilâhiyyeden inhirâf semtine mâil olurdu [ki] tecrübemdir."*⁶⁴⁸

Riyâzât ve mücâhede hakkındaki yorumların Erdebîlî ve Ahmed er-Rifâî tarafından yapıldığı görülmektedir.

2.32. Ruh

İlk zâhid ve sûfiler insanın mahiyetini açıklarken ruhtan çok, olumlu ve olumsuz yönleriyle nefis ve kalp üzerinde durmuşlardır. Ruh kelimesinin Kur'an ve hadiste geçmesi, kelâmcıların ve İslâm filozoflarının ruh hakkındaki tartışmaları sûfilerin ruhun mahiyetine dair görüş bildirmelerine yol açmış, bu görüşlere dayanarak daha sonraki dönemlerde ruh kavramı, ruhun mahlûk olup olmadığı, ruh türleri, ruh-beden ilişkisi ve ruhanîler tasavvufun temel meseleleri haline gelmiştir.⁶⁴⁹

Ruh genelde üç noktada ele alınmıştır:

1. Hareketin temeli: Maddenin mukabili, yani kuvvet. Madde veya kuvvet, madde veya ruh denildiği zaman bu anlaşılır. Bu, ruhun en genel manasıdır.
2. Hayatın temeli: Hayat gücü, geniş manasıyla bu hayat, bitkisel hayatı içine alır. Bu bakımdan, bütün bitkiler için, ruh tabiri kullanılması vakidir.
3. İdrakin temeli: Bu da, insanî hayatla sonuçlanan hayvanî hayattır. Bu ruh, bitkisel ruhtan da özeldir. Ruh bu tavrıyla en yüksek zirvesine ulaşmıştır. Bu ruha, rûh-ı insânî denmiştir. İlim, irade, kelim, ta'akkul (akletmek), mârifet, basit vicdan vs. gibi bütün şuur olayları, işte bu rûh-ı insânîde ortaya çıkar ruh hakkında çok şeyler söylenmiş olmakla birlikte, o, bir varoluş sırrı şeklinde hayatiyetini sürdürecektir.⁶⁵⁰

⁶⁴⁸Çakır, Abdullah, *El Yazması İki Menâkıb-ı Seyyid Ahmed er-Rifâî (İnceleme ve Karşılaştırma)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 146-147.

⁶⁴⁹Cilî, Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrâhîm b. Abdilkerîm, *el-İnsânü'l-Kâmil*, İstanbul 1300, s. 10- 12.

⁶⁵⁰Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 522. Bu konuyla ilgili geniş bir şekilde bkz. Kaplan, Hayri, *İslam Düşünürlerine Göre Ruh ve Nefs* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995; Ögke, Ahmet, *Kur'an'da Nefs Kavramı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1994; Taş, Cengaver, *Tasavvufî Ruh Kavramı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1994; Önsay, Mustafa, *Kur'an'da Rûh Kavramı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2001.

Tablo 32.

Ruh Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yorumu Muhatap Olan Âyetler

“Bilesiniz ki, yaratmak da emretmek de O’na mahsûstur. Âlemlerin Rabbi Allah ne yücedir!”

(el-A‘râf 7/54)

“De ki: “Rûh, Rabbimin emrindendir.”

(el-İsrâ 17/85)

“Sonra ona başka bir yaratılışla insan haline getirdik.”

(el-Mü‘minûn 23/14)

“Andolsun biz insanı, çamurdan, (süzülüp çıkarılmış) bir özden yarattık. Sonra onu sağlam bir karargâhta bir nutfe haline getirdik.”

(el-Mü‘minûn 23/12-13)

“Derken kemiklere et giydirdik) diyerek (sonra ona başka bir yaratılış ruh) verdik.”

(el-Mü‘minûn 23/14)

“Kınayan nefse de yemin ederim (ki diriltip hesaba çekileceksiniz).”

(el-Kıyâmet, 75/2)

Ruh ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 32’de belirtilen âyetlerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Safvetü’s-Safâ’da Erdebîlî ruhun yeme, içme, şehvetle alakası olmayan latîf ve saf bir cisim olduğunu beyan ederek başladığı yorumuna şu şekilde devam etmiştir: Allah, ruhu Peygamber (a.s)’in nûrundan yaratmış, müşâhede âleminde kendisine alıştırmış, onu geliştirmiş ve müşâhede gücü ile yetiştirmiştir. Ruhlar da bu sebeplerle müşâhedeyle meşgul olmuşlardır. Ruhlar, dünyaya gönderilecekleri zaman biraraya geldiklerinde aralarında ünsiyet veya ihtilaf oluşmuş ve bu durum dünyada da bu şekilde zuhûr etmiştir. Cisimler yaratıldığında ruhlar cesedin hapis âlemine getirildiler. Su ve çamurdan oluşan cesette kalmaları için onlara gaflet verilmiştir. Cesedin diriliği ruh sayesinde. Uyku zamanı cesetten çıkmayan ruha insanî ruh, uyku zamanı cesetten çıkıp sonra geri dönen ruha ise hayvânî ruh denir. Hayvânî ruhta yeme, içme ve şehvî haller vardır. Nefis, ceset ve hayvânî ruh halk âleminde; insanî ruh emir âleminde. “Bilesiniz ki, yaratmak da emretmek de O’na mahsûstur. Âlemlerin Rabbi Allah ne yücedir!”⁶⁵¹ Ruh, akıl âleminin dışındadır. Hakk Teâlâ “De ki: “Rûh, Rabbimin

⁶⁵¹ el-A‘râf 7/54.

emrindendir”⁶⁵² buyurdu. Erdebîlî'nin âyetlerde geçen “yaratmak” ve “emretmek” ifadelerini “halk âlemi” ve “emir âlemi” şeklinde yorumlayarak iki âleme işaret ettiği görülmektedir. Burada âyetin işârî olarak yorumlanması söz konusudur.

Bu yorumla, *Rûhu'l-Beyân*'da yer alan Fahreddin er-Râzî'nin şu yorumunun benzer olduğu görülmektedir. “*Bilesiniz ki, yaratmak da emretmek de O'na mahsustur.*” çünkü her şeyi îcad eden ve üzerinde tasarruf yetkisine sahip olan O'dur. Fahreddin er-Râzî Tefsirinde der ki: “Âlem -ki o Allah'dan başka her şeydir- ikiye ayrılır: Halk yani yaratma âlemi ve emir âlemi. Halk âleminde amaç, cesetler ve cismânîler; emir âleminde amaçsa, ruhlar ve mücerredler âlemidir. Allah-u Teâlâ'nın: “*Bilesiniz ki, yaratmak da emretmek de O'na mahsustur.*” kelâmı bu iki âleme işaretir. Halk âlemi, emir âlemine tâbîdir; çünkü o, onun aslı ve başlangıcıdır.”⁶⁵³

Erdebîlî'nin yorumu *Safvetü's-Safâ*'da şu şekilde yer almaktadır:

“*Safiyüddîn-i Erdebîlî buyurdu ki: Rûh bir lâtîf ve saf cisimdir ki yeme, içme ve şehvetle alâkası olmaz. Hakk Teâlâ onu Peygamber (a.s.)'in nûrundan yaratmış ve müşâhede âleminde kendisine alıştırmış ve onu geliştirmiş ve müşâhede gücü ile yetiştirmiş ve onun tamamı göz olarak müşâhedeye meşgûl olmuştur.*”

Rûhların gönderilecek zamanı, sıralandıklarında bazıları başkalarından ayrıldı ve birleşti ve bazılarını birbirini inkâr etme ve ihtilâf verdi. Bu âlemde, onlar o zâhirle zühûr ettiler. Böylece cisimlerin yaratılma zamanı, o rûhlar birer birer ins âleminde, cesedin hapis âlemine getirildiler ve bu su ve çamur ortamında kalmaları için onlara gaflet verildi. Böylece rûh cesette kalana kadar ceset onun hayatı ile diridir. Ondan çıktıktan sonra ceset ölür. Rûh uyku zamanında hem cesetten çıkmaz, çıksaydı ceset ölürdü. Buna “insanî ruh” denir, ama uyku zamanı cesetten çıkıp, uyandığında cesede dönen rûh'a, hayvânî rûh” denir ve onda yeme, içme ve gusle neden olan yaklaşımlar vardır. Nefis, ceset ve hayvânî rûh, halk âleminde ve insanî rûh emir âleminde”⁶⁵⁴ [Bilesiniz ki, yaratmak da emretmek de O'na mahsustur. Âlemlerin Rabbi Allah ne yücedir!] ve rûh akıl âleminin dışındadır. Akıl âlemine sığmayacak şey ona katılmaz, eğer katılabilecekse Hakk Teâlâ قُلِ الرُّوحُ مِنْ

⁶⁵² el-İsrâ 17/85.

⁶⁵³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, III, s. 177.

⁶⁵⁴ el-A'râf 7/54.

⁶⁵⁵ [De ki: "Rûh, Rabbimin emrindendir.] buyurdu. Peygamber (a.s.) da özetle bunu ifâde etti."⁶⁵⁶

Yine *Safvetü's-Safâ*'da Erdebîlî "Sonra ona başka bir yaratılışla insan haline getirdik."⁶⁵⁷ âyetinde geçen "halk-ı âhar" ifadesinin sorulması üzerine bu ifadeyi şu şekilde açıklamıştır: Halk etmekten maksat tasavvuf erbabına göre sıfattır ama başka görüşlere göre hayvânî ruhtur. Hayvânî ruh, cisim ve ruhun birleşmesinden doğar. Ne cisimdir ne ruhtur. İkisinin ilmini de bilmekle birlikte bu ikisi arasında vasıta ve tercümandır. Erdebîlî'nin, âyette geçen "halk-ı âhar" ifadesini işârî bir yorum şekliyle ruh anlamında yorumladığı görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

⁶⁵⁸ "ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ" [Sonra ona başka bir yaratılışla insan haline getirdik.] sordular: "Halk-ı âhar" sözünün anlamı nedir? Eğer anlamı cisimse, hilkat tavırları hakkında söylemişti ki ⁶⁵⁹ "وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ، ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ"⁶⁵⁹ [Andolsun biz insanı, çamurdan, (süzülüp çıkarılmış) bir özden yarattık. Sonra onu sağlam bir karargâhta bir nutfe haline getirdik.] Yine Allahü Teâlâ ⁶⁶⁰ "فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ" [Derken kemiklere et giydirdik] diyerek (sonra ona başka bir yaratılış ruh) verdik.] bu hilkat tavırları sona ermiştir, eğer maksat ruhsa İbn-i Abbâs tefsirlerinde yazılmıştır o ki yânî cismin yaratılmasından ve canın dört bin yıl ondan önce var olmasından söz açılmış, o zaman halkı âhar sözü ne olabilir?

Cevap: Safiyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.) söyledi ki halk etmeden maksat Şeyhlere göre sıfattır, ama başkalarına göre hayvanî ruhtur ki cisim ve rûhun çiftleşmesinden doğuyor. O ne tam cisimdir ve ne tam rûh. Bedendeki kıkırdak gibidir ki ne net kemiktir ne net et. Ve rûh ve beden arasında vasıta ve tercümândır öyle ki ruh ilminden bilimsiz kalmış zira onun cinsinden değildir. Rûh da beden cinsinden değildir. Aynı halde ikisinin de cinsindendir ve ikisinin de ilmini bilir ve onların arasında vasıta ve çeşitli ilimlerin ⁶⁶¹ "وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ"⁶⁶¹ [Kınayıcı nefse de yemin ederim ki öldükten sonra dirileceksiniz!] bölünme yeri sayılır."⁶⁶²

⁶⁵⁵ el-İsrâ 17/85.

⁶⁵⁶ Şah, *Safvetü's-Safâ*'da Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri, I, s. 684-685.

⁶⁵⁷ el-Mü'minûn 23/14.

⁶⁵⁸ el-Mü'minûn 23/14.

⁶⁵⁹ el-Mü'minûn 23/12-13.

⁶⁶⁰ el-Mü'minûn 23/14.

⁶⁶¹ el-Kıyâmet 75/2.

⁶⁶² Şah, *Safvetü's-Safâ*'da Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri, I, s. 596.

2.33. Sabır

Sabr, Arapçada gerekli durumlarda nefsi hapsetmek, kendini tutmak, iradesine hâkim olmak demektir. Ayrıca “*intizar etme, bekleme ve gözleme*” eylemleri “*sabr*” sözcüğüyle ifade edilmektedir.⁶⁶³

İslâm ahlakının emrettiği sabır, âhiret âleminin kesin sonuçlarına inanarak bütün dünya hayatında şerden uzaklaşmaktır; hayır ve doğruluk yolunda yürümenin adıdır. Sebat ve metanet de bu yolda inat ve ısrar etmek, usanmamaktır.⁶⁶⁴

İslâm’da dünya hayatını anlamlandırmak için sunulan anlam çerçevesi dâhil inanç, ibadet, ahlak alanlarının tümünde sabrın gerekli görüldüğünden bahsetmek mümkündür. Tasavvuf geleneğinde ise sabır, bunlara ilaveten kâmil insan yolculuğundaki duraklardan yani nefis mertebelerinden biridir.⁶⁶⁵ Sabır makamına ulaşmış bir kimse, musibetlerden müteessir olmaz. Çünkü kişi belaya sabretmekle, kazaya razı olur. İslâm’ın esasının rıza, imanın ise sabır olduğu ifade edilmiştir. Yani sabır, belayı rıza ile karşılamaktır.

Sûfî, riyâzât ve mücâhede için sabrı bir düstur olarak benimsemelidir. Zira nefisle mücadelenin en mühim şartı sabırdır. Sabır, kulun iradesi içinde olduğu gibi, iradesi dışında da olur. Allah Teâlâ’nın emir ve yasaklarına riayette sabır irade içi, Hakk’ın hükmüne teslim olmak ise irade dışı sabırdır.⁶⁶⁶

Tablo 33.

Sabır Konusuyla İlgili Olarak İşâri Yorumu Muhatap Olan Âyetler

“Biz şüphesiz Allah’a aidiz ve şüphesiz O’na döneceğiz.”

(el-Bakara 2/156)

“Bilmeyen kimseler, iffetlerinden dolayı onları zengin zanneder.”

(el-Bakara 2/273)

Sabır ile ilgili konu anlatımında Abdülkâdir-i Geylânî Tablo 33’te belirtilen âyetlerle ilgili işâri yorum yapmıştır.

⁶⁶³ İbn Manzur, *Lisanü’l-Arab*, s. 2391. Sabır, mutasavvıfların önem verdikleri konulardan biridir. Onların konuyla ilgili yorumlarına örnek olarak; “Cüneyd-i Bağdâdî “Sabır, yüzünü buruşturmadan acı bir şeyi yutmaktır.” İbrâhim el-Havvâs (ö. 291/904), “Sabır, Kitap ve sünnetin ahkâmına karşı gösterilen sebatır.”, Ruveyym (ö. 303/915) “Sabır, şikâyet etmeyi terk etmektir.”, İbn Ata (ö. 309/922) “Sabır, musibetler karşısında hüsn-i edep ile durmaktır” ifadeleri gösterilebilir. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 219-220.

⁶⁶⁴ Erdem, Hüsameddin, *Ahlak Felsefesi*, Hü-Er Yayınları, Konya 2003, s. 126.

⁶⁶⁵ Karaca, Faruk, *Dinî Gelişim Teorileri*, Dem Yayınları, İstanbul 2007, s. 266.

⁶⁶⁶ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 165-166.

Menâkıbnâmeleri incelenen sûfilerin sabır konusuyla ilgili yorumları şu şekildedir:

Abdülkâdir-i Geylânî, sabrı şu şekilde izah etmiştir: Sabır, belanın geldiği anda onu hüsn-i edeble karşılayıp tahammül etmek ve o hal üzere sükûn göstererek gücenmemek, ızdırıp çekmemek, bela ve lanet okumamaktır. “*Biz şüphesiz Allah’a aidiz ve şüphesiz O’na döneceğiz.*”⁶⁶⁷ âyetinde de belirtilen hükme göre hareket edip kendini ve işlerini Hakk’a teslim etmek, zâhiren ve bâtinen muzdarip olmayıp daima sebat üzere bulunmaktır. Sâlik, kendine isabet eden bela ve kazaya karşı kederli olmayıp kitap ve sünnet ahkamı üzerine hareket ederek o musibette bir kolaylık ve genişlik olduğunu telakkî etmeli, sühûletle karşılamalı ve ondan korkmamalıdır. Abdülkâdir-i Geylânî sabrı kısımlara ayırarak izah eder. Ona göre *sabrullah*, farzları, ilâhî emirleri yerine getirme ve Allah’ın yasakladıklarından kaçınma konusundaki sabırdır. *Sabr-ı mâ-Allah*, gelen hükme sükût ve sükûn göstermek ayrıca yoksulluğun nüzûlü esnasında “*Bilmeyen kimseler, iffetlerinden dolayı onları zengin zanneder.*”⁶⁶⁸ hükmünce hareket ederek fakirlik ve belaya karşı yüz ekşitmemek, mahrumiyet belirtisi göstermemek ve tokgözlü olmaktır. Allah Teâlâ’nın vâdine meyl göstermek ve onu tasdik etmektir. Sâlik, nefsinden Allah’a doğru seyr-ü sülûk etmelidir. Fakir sâbir, ganî şâkirden efdaldır ve fakîr şâkir ikisinden de efdaldır ve fakîr sâbir şâkir bunların hepsinden efdaldır. Belâ ve musibetleri, Allah aşkı ve sevgisiyle dolu olan kimseler olgunlukla karşılayabilir.

Burada âyetlerin zâhirî anlamları çerçevesinde ve tasavvufî bakış açısıyla işârî yoruma tâbî tutuldukları görülmektedir. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“*Ve yine (r.a) hazretleri sabırdan suâl olunduklarında şöyle buyurdılar ki sabır belânın nüzulü ve vukûunda anı hüsn-i edeble mütehammil olub ve ol hâl üzerine vakf ve sükûn gösterüb inkisârı ve ıztırâmı ve tazaccur gibi hâlâtda bulunmamak ve bir mantûk* ⁶⁶⁹ *”إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ”* kendini ve umûrını Hakk’a teslim ile zâhiren ve bâtinen mütezelzil ve muztarib olmayub dâimen sebât üzere bulunmak yâ’ni sâlik-i Hakk kendiye isâbet iden devâhî ve kazâyâ ve belâyâ ile telh-kâm olmayub anın acısını kitâb ve sünnet ahkâmı üzere ruhb ve vüs’at ve yesr ve sühûletle telakkî itmek ve anunla üns tutub andan mütevahhiş olmamaktır. Sabır da bir tâkım aksâma münkasım olur ki anlardan birisi Sabrullahdır yâ’nî ferâiz ve emr-i ilâhiyyeyi edâ ve nevâhî-i

⁶⁶⁷ el-Bakara 2/156.

⁶⁶⁸ el-Bakara 2/273.

⁶⁶⁹ “Biz şüphesiz Allah’a aidiz ve şüphesiz O’na döneceğiz.” (el-Bakara 2/156)

sübhâniyyeden müntehî olmak ve ferâgat getürmek üzere sabırdır birisi de Sabr-ı mâ-Allah'dır ki Hakk'ın cereyân-ı kazâsı ve sende icrâ eylediği sun' ve fi'li ve hükmü azîz ve gâlib-i mahkûmiyyet ve makhûriyyeti tahtında sükût ve sükûndur ve kezâ fakr ve fâkanın hulûl ve nüzulü ve istilâsında taabbüs ve me'yûsiyyet ve mahrûmiyyet emâresi göstermeksizin ⁶⁷⁰ "يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنَاءَ مِنَ التَّعْفِ" mazmûn-ı âliyesince gınâyı izhardır ve diğeri de Sabr-ı mâ-Allah dır ki o da her şeyde Allah Teâlâ hazretlerinin va'dine samîmî meyl göstermek ve anda half olmadığını yâkinen tasdik itmekdir ve dünyâdan âhirete seyr ve sefer mü'min üzerine sehl ve yesîrdir ve nefisden Allah'a seyr yâ'nî sâlik nefisden fânî olarak savb-ı ilâhîye seyr ve sülûk göstermektir ve Sabr-ı mâ-Allah'da eşeddir ve fakîr sâbir ganî şâkirden efdaldır ve fakîr şâkir ikisinden de efdaldır ve fakîr sâbir şâkir bunların cümlesinden efdaldır şedâid ve mesâib ve belâ ancak Hakk'ı bilenlere ve Hakk'ın âşık ve muhibbî olan hâs bendelerine müteveccih olur."⁶⁷¹

2.34. Sâlih Amel

Amel, dünya ve âhirette ceza veya mükafat konusu olan her türlü iş ve davranışı ifade eden bir terim olarak tarif edilmektedir. Ayrıca dinî literatürde amel kelimesi giderek “emir, tavsiye ve yasaklara konu olan, sonunda ceza veya mükafat bulunan tutum ve davranış” anlamını kazanmış ve böylece insanın her türlü işleri için kullanılan fil kelimesine göre daha dar kapsamlı bir terim halini almıştır. Öte yandan amel, aslında söz ve inanmayı da içine alır.

Sâlih ameli Allah'ın rızasını kazanmak kastıyla ilahî bir emri yerine getirmek şeklinde tarif etmek daha yerinde olur. Başka bir ifadeyle, sâlih amel sırf belli fiillerin ifasından ibaret olmayıp, aynı zamanda bu fiileri işleyenin tutumuna ilişkin bir durumdur.

İman ve sâlih amel Kur'an'da birlikte birçok yerde zikredilmektedir. Bu da Kur'an'ın onları birbirini tamamlayıcı bir unsur olarak gördüğünü ortaya koymaktadır.⁶⁷²

⁶⁷⁰ “Yoksulluklarını gizli tuttukları için bilmeyen onları zengin sanır.” (el-Bakara 2/273)

⁶⁷¹ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlmi Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 128-129.

⁶⁷² Altuntaş, “Kur'an'da İnsanın Sâlih Olma Süreci”, 89-90.

Tablo 34.

Sâlih Amel Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

“Artık her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, iyi bir iş yapsın”

(el-Kehf 18/110)

“Şüphesiz ki iyi ameller, (küçük) günahları giderir.”

(Hûd 11/114)

“Gizlenenlerin ortaya döküldüğü günde...”

(et-Târık 86/9)

“De ki: Size (yaptıkları) işler bakımından en çok ziyana uğrayanları bildirelim mi? (Bunlar) iyi işler yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çabaları boşa giden kimselerdir.”

(el-Kehf 18/103-104)

“Güzel iş işleyenin ecrini zayi etmeyiz.”

(el-Kehf 18/30)

“...ve O’na döndürüleceksiniz.”

(el-Bakara 2/245; Yûnus 10 /56; Hûd 11 /34; el-Enbiyâ 21/35)

"وَيَرْفَعُ قَوْمًا وَيُضَعِّجُ آخَرِينَ" (Muhakkak ki Allah Teâlâ, bu kitap ‘Kur’ân-ı Kerîm’ ile bazı kavimleri yükseltir, diğer bazı kavimleri de alçaltır.”

“O (kimini) yükseltir, (kimini) alçaltır.”

(el-Vâkıa 56/3)

“Allah gece ile gündüzü birbirine çeviriyor.”

(en-Nûr 24/44)

“Ey basiret sahipleri, ibret alın.”

(el-Haşr 59/2)

“Çünkü onlar sağırlar, dilsizler ve körlerdir. Bu sebeple düşünmezler.”

(el-Bakara 2 /171)

“İnsan için ancak çalıştığı vardır.”

(en-Necm 53/39)

“Geceleyin (birazı dışında) namaza kalk.”

(el-Müzzemmil 73/2-3)

"الْعِبَادَةُ عَشْرَةُ أَجْزَاءٍ تِسْعَةٌ مِنْهَا فِي طَلَبِ الْحَلَالِ "

“İbâdet on parçadan müteşekkildir. O on parçanın dokuzu helal rızkın aranmasıdır.”

“Rabbinin izniyle güzel memleketin bitkisi (güzel) çıkar; kötü olandan isefaydasız bitkiden başka bir şey çıkmaz.”

(el-A‘râf 7/58)

"الْيَدُ الْعُلْيَا خَيْرٌ مِنَ الْيَدِ السُّفْلَى" “Veren el, alan elden üstündür.”

“Allah’ın eli onların ellerinin üzerindedir.”

(el-Fetih 48/10)

“Ey Peygamberler! Temiz olan şeylerden yeyin; güzel işler yapın. Ben sizin yaptıklarınızı hakkıyla bilmekteyim!”

(el-Mü‘minûn 23/51)

“Allah temizdir, temizliği sever.”

“...Fakat onun yediği haram, içtiği haram, giydiği haramdı. Haram ile beslenirdi. Peki, böyle birisinin duası nasıl kabul edilsin?”

“Derken şeytan, birbirine kapalı ayıp yerlerini kendilerine göstermek için onlara vesvese verdi.”

(el-A‘râf 7/20)

“Halbuki kişi kazdığı kuyuyu kendi düşer.”

(el-Fâtır 35/43)

Sâlih amel ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 34’te belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

İncelenen menâkıbnâmelerdeki sûfilerin konuyla ilgili yorumları şu şekildedir:

Safvetü’s-Safâ’da Erdebîlî, “Artık her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, iyi bir iş yapsın”⁶⁷³ âyetinde ifade edilen ve “bir kimsenin âhirette Allah Teâlâ’nın yüzünü görmesine vesile olacak sâlih amelin hangisi” olduğunun sorulması üzerine o, tasavvufun önemli konularından olan zâhir-bâtın ilişkisi üzerinden, bahsedilen sâlih ameli açıklamış ve bu doğrultuda zâhirî sâlih amel, bâtinî sâlih amel şeklindeki gruplandırmayı esas almıştır. Ona göre, farz ve sünnetleri yerine getirmek, şeriat âdâbına dikkat etmek ve insanların canına, malına, dinine zarar vermemek zâhirî-sûrî sâlih amel; kalbi nefsin elinden kurtarıp iyiliğe yöneltmek, visâle engel olan nefis hicâbını kaldırmak, kalbi temizlemek ise bâtinî-manevî sâlih ameldir. Zâhirî ve bâtinî sâlih amel, kişinin Hak Teâlâ’ya visâlini sağlar. İnsan, nefsinin hicâbından kalbini temizleyebilirse Hak Teâlâ ile görüşme ümidi içerisinde olabilir.

⁶⁷³ el-Kehf 18/110.

Sâlih amel açıklanırken yer verilen “*Artık her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa...*” âyetinde geçen “*kavuşmaktan*” kasıt, Rabbin ikramına ulaşmaktır. Kim Allah’ın ikramını elde etmek isterse ve onu görmeyi dilerse “*iyi iş yapsın*” işte her kim bu yüce makamı elde etmeyi arzu ediyorsa, Allah’a sunulabilecek amelleri işlesin ⁶⁷⁴ şeklindedir.

Erdebîlî, kalbi nefsin elinden kurtarmayı, Hakk’a visâle engel olan nefis hicâbını kaldırmayı, kalbi temizlemeyi de “*Artık her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, iyi bir iş yapsın*”⁶⁷⁵ âyetinde belirtilen sâlih amel kapsamı içinde yorumlamıştır. Burada zâhirî manayla uyumlu işârî yorumun olduğu görülmektedir. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

⁶⁷⁶ "فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا" [Artık her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, iyi bir iş yapsın.] âyeti hakkında sordular. Yânî kim Hakk Teâlâ’nın yüzünü görmeyi isterse, sâlih amel işlemesi gerekir. Ama Hakk Teâlâ’nın yüzünü görmesine neden olacak o sâlih amel nedir?

Cevap: Safiyyüddîn Erdebîlî (k.s.) şöyle dedi: O sâlih amel iki türdür. Biri zâhirî-sûrî diğeri bâtinî-mânevidir. Zâhirî-sûrî sâlih amel farzları, sünnetleri, şeriat âdâbını yerine getirmesi, halkı rahatsız etmemek, insanların canına ve malına zarar verecek bir amel ve dinine zarar verecek hiçbir fesât iş çıkarmamaktır. Bâtinî-mânevî sâlih amel, yüreği nefis fesâdından iyiliğe çekmek. Onun çekildiğinde, her kişinin visâle ulaşabileceği hicâbın ismi nefistir. Ona göre insan o nefisten oluşan o hicâbı önünden ayırarak yüreğini temizleyebilse, sâdık isteği yüzünden Hakk Teâlâ ile görüşme ümîdinde olabilir.”⁶⁷⁷

Safvetü’s-Safâ’da Erdebîlî, sâlih amelle ilgili açıklamalarında yer verdiği, “*Artık her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, iyi bir iş yapsın.*”⁶⁷⁸ âyetinin daha önce geçen yorumunda, sâlih ameli iki gruba ayırarak izah etmişti. Bu bölümde ise Erdebîlî, aynı âyetle ilgili öğrencilerinin sorusu üzerine sâlih ameli, kalbin ıslah olması ve nefsânî kötülüklerden kurtulması şeklinde tarif etmiştir. Kalbin ıslah olduktan sonra Allah Teâlâ ile görüşmeye layık olacağını belirtir. Bu yorumun daha önce açıkladığı bâtinî-manevî

⁶⁷⁴ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, V, s. 160.

⁶⁷⁵ el-Kehf 18/110.

⁶⁷⁶ el-Kehf 18/110.

⁶⁷⁷ Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safiyyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 587.

⁶⁷⁸ el-Kehf 18/110.

sâlih amel kapsamına giren yorum olduğu görülür. Burada işârî bir yorumdan söz edilebilir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Birkaç öğrenci, Safiyyüddîn Erdebîlî’nin huzuruna geldiklerinde, Şeyh (k.s.) ⁶⁷⁹ *فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا* [Onun için her kim Rabbine kavuşmayı arzu ederse, yararlı bir iş yapsın.] sâlih amel nedir? diye sormuş, öğrenciler. Şeyh buyurmuş: “Sâlih amel yüreğin ıslâh olması ve nefsânî fesâttan kurtulmasıdır, zâhir şikâyeti yetmez. Zâhir şikâyeti gibi yürek de ıslâh olduktan sonra, Allahü Teâlâ ile görüşmeye lâyık olur.”⁶⁸⁰

Erdebîlî, yine aynı eserde “Şüphesiz ki iyi ameller, (küçük) günahları giderir.”⁶⁸¹ âyetini açıklarken, kişinin samimiyetle tevbe ederek sâlih amelle meşgul olursa aynı zamanda riyâzete ve zikre devam ederse zâlîme sıfatlarının hamîde sıfatlarıyla yer değiştireceğini ifade etmiştir.

Bahsi geçen âyette namazdan bahsedilmektedir. Âyet “namaz kıl” emriyle başlar. Genel olarak bütün iyilikler, özellikle de beş vakit namaz, küçük günahlara keffaret olur. Maksat kötülüklerin kendisini gidermek değil, kötülüklerle terettüp eden şeyleri (günahları) gidermektir. Çünkü kötülüğün kendisi yok olmaz. Günahların hepsi pisliktir. İbadetler ise temizleyicidir. İyi amellerin en güzeli, ibadetlerin en faziletlisi, Allah’ı bilmektir. Bunun yolu da tevhidden ve nefsin arzularına aykırı davranmaktan geçer. Kul Allah’ı zikrederek günahlardan kurtulur, Zikirle nefis arınır, kalp saflaşır.⁶⁸²

Erdebîlî tevbe, riyâzet ve zikri de sâlih amelle birlikte değerlendirmiştir. Burada zâhirî manayla uyumlu aynı zamanda onu tasavvufî bakış açısıyla biraz daha genişleten ve zenginleştiren işârî yorumun olduğu görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Safiyyüddîn Erdebîlî, (k.s.) ⁶⁸³ *إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ* [Şüphesiz ki iyi ameller, (küçük) günahları giderir.] âyeti hakkında şöyle dedi: Eğer kişi ihlâsla tevbe ederek sâlih amele meşgûl olursa ve riyâzet ile zikre devam ederse o zaman o dört şeyin hasiyyeti (etkisi) zâlîme (lanetlenen) sıfatları hamîde (sevinen) sıfatlarla değiştirir ve o dört şeyin iyiliği şudur ki lanetlenen ve günah sayılan sıfatların temelini yıkar.”⁶⁸⁴

⁶⁷⁹ el-Kehf 18/110.

⁶⁸⁰ Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safiyyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 621.

⁶⁸¹ Hûd 11/114.

⁶⁸² Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, IV, s. 185-186.

⁶⁸³ Hûd 11/114.

⁶⁸⁴ Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safiyyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, s. 621.

Erdebîlî menâkıbnâmenin başka bir yerinde sâlih amelle ilgili olarak şu şekilde yorumda bulunmuştur: Bir kişi iyi ve kötü ayrımı yapmadan hepsi iyidir diye amel bavuluyla âhirete gittiğinde “Gizlenenlerin ortaya döküldüğü günde...”⁶⁸⁵ şeklinde anlatılan kıyamet gününde amel bavulunu, amel bavulu ibadet yüküyle dolu olanlar gibi açtığında ve o kişi getirdiklerinin günahattan ibaret olduğunu gördüğünde “De ki: Size (yaptıkları) işler bakımından en çok ziyana uğrayanları bildirelim mi? (Bunlar) iyi işler yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çabaları boşa giden kimselerdir.”⁶⁸⁶ âyetinde belirtildiği gibi zarar ettiğini anlar. O yüzden bu dünyada vücut bavulunuzu açın ve içindeki değerli ve değersiz amellerden emin olarak âhirete ulaşın. Aksi taktirde bu ayrımı yapmamak azap nedeni olacaktır. Erdebîlî’nin âyeti benzetme yolunu kullanmak suretiyle işârî olarak yorumladığı görülmekle birlikte ilgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Safiyüddîn Erdebîlî şöyle buyurur: Bir kişi bu dünyadan ameller yükünü, içini açmadan, hangisinin iyi veya kötü olduğunu bilmeden, bir ayırım yapmadan hepsini, iyidir diye götürse, kıyâmette de onun bavulunu açıp ⁶⁸⁷”يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ“ [Gizlenenlerin ortaya döküldüğü günde...] Sofrasına tâat ve ibâdet yükleri olanların ki gibi, serdiklerinde, onun getirdiklerinin tamamının günah olduğunu görseler ne kadar utanır ve zarar ederdi ⁶⁸⁸”قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا، ذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا“ [De ki: Size (yaptıkları) işler bakımından en çok ziyana uğrayanları bildirelim mi? (Bunlar) iyi işler yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çabaları boşa giden kimselerdir.]

Sonra buyurdu: Bu yüzden diyorum ki vücûd bavulunuzu burada açınız, içindeki değerli ve değersiz şeylerden haberi olunuz ve öbür dünyaya temiz yük götürün, eğer onları ayırdetmeden, temizlemeden kendinizle götürürseniz, kabirde yanınızda, kıyamette de azap nedeni olacaktır.”⁶⁸⁹

Ahmed er-Rifâî havf, tevekkül, muhabbetullah kavramlarını ve birbiriyle ilişkisini kısaca ifade ederek “Güzel iş işleyen ecrini zayi etmeyiz.”⁶⁹⁰ âyetiyle konuyu özetlemiştir.

⁶⁸⁵ Târık, 86/9.

⁶⁸⁶ el-Kehf 18/103-104.

⁶⁸⁷ et-Târık 86/9.

⁶⁸⁸ el-Kehf 18/103-104.

⁶⁸⁹ Şah, Safvetü’s-Safâ’da Safiyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri, I, s. 732.

⁶⁹⁰ el-Kehf 18/30.

Bursevî'ye göre “Güzel iş işleyeninin ecrini zayi etmeyiz.” yani “İnanıp ve iyi işler yapanlara gelince...” Kalbin yaptığı amel (iman) ile bedenın yaptığı amelleri bir arada bulunduranlara (...) yapılan işin ecrı verilecektir.⁶⁹¹

Ahmed er-Rifâî'nin, âyeti tasavvufî muhtevayla yorumladığı görölmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Ahmed er-Rifâî şöyle dedi: Bugün Yüce Allah’a (cc) karşı korkusu çok olanın, yarın emniyet içinde oluşu çok olur. Yüce Allah’ın (cc) adaletini bilen, O’nun azabından korkar. Yüce Allah’ın (cc) kefilliğini bilen O’na tevekkül eder. Yüce Allah’ın (cc) sevgisinde hakikatli olan O’ndan gayrısını tercih etmez, istemez. Yüce Allah’ın (cc) lütfunu bilen, başkalarından ummayı keser.” Sonra şu âyeti okudu: “Güzel iş işleyeninin ecrini zayi etmeyiz.” (el-Kehf 18/30) ”⁶⁹²

Menâkıbnâmesi incelenen diğer bir sûfî Abdülkâdir-i Geylânî “...ve O’na döndürüleceksiniz.”⁶⁹³ âyetiyle ilgili olarak şunları ifade etmiştir: Bu âyetin hükmüne göre Allah Teâlâ’ya dönüş konusuna inanmışsan söz ve fiilinde sıdk üzere olursun. Sâlih amel işlerken ihlaslı olmaya gayret edersin. Riyayı terk edersin. Sıdk ve ihlasın muhafızı olursan dilini yalandan, iftiradan ve yalan şahitlikten korursun. Böylece imanın sıhhat ve kuvvet bulmuş olur.

Abdülkâdir-i Geylânî bahsi geçen âyeti iman-sâlih amel-ihlas çerçevesinde yorumlamıştır. Burada işârî bir yorumun olduğu görölmektedir. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Eger sen ”⁶⁹⁴ *وَالَيْهِ تُرْجَعُونَ* mantûk-ı münîfince Allah Teâlâ hazretlerine rucû ‘ ı mu’tekid isen sen kavl ve fi’linde sıdkını elbetde ibrâz idersin ve amelini güzel idüb amel-i sâlihde bulunuyorsun ve ol amelde ihlâsla anı metîn ve müstahkem kılmağa sa’y idersin ve riyâyâ ve ru’yet-i halkı da terk idersin eger sen sıdk ve ihlâsın murâkib ve muhafızı ve anın gözedicisi olursan dehân ve zebânını kizb-i nâr ve o kazf ve iftirâdan ve şehâdet-i zevrden elbetde hıfz idersin zîrâ bu takdîrce îmânın sıhhat ve kuvvet bulmuş olur bu hâlde hılâf-ı gift ü gûdan senün lisânın bağlanur.”⁶⁹⁵

Abdülkâdir-i Geylânî’nin yorumu şu şekildedir: “(Muhakkak ki Allah Teâlâ, bu kitap ‘Kur’ân-ı Kerîm’ ile) bazı kavimleri yükseltir, diğer bazı kavimleri de alçaltır.”

⁶⁹¹ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, V, s.106.

⁶⁹² Mısri, *Celâu’s-Sadâ fî Sireti İmâmi’l-Hudâ*, s. 201.

⁶⁹³ el-Bakara 2/245; Yûnus 10 /56; Hûd 11 /34; el-Enbiyâ 21/35.

⁶⁹⁴ “...ve O’na döndürüleceksiniz.” (el-Bakara 2/245; Yûnus 10 /56; Hûd 11 /34; el-Enbiyâ 21/35)

⁶⁹⁵ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlm-i Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 162-163.

hadis-i şerîfi ve “*O (kimini) yükseltir, (kimini) alçaltır.*”⁶⁹⁶ âyetinde belirtildiğine göre Allah bazı kullarının derece ve şanını yüceltirken bazısının mertebe ve makamlarını tenzîl eder. Bazısını fakir ederken bazısını zengin eder. Her nesne hakkında hayat ve ölüm, hastalık ve sağlık, kurtuluş ve helâki icrâ eder. Bunlar Allah Teâlâ’yı bilmek içindir. “*Allah gece ile gündüzü birbirine çeviriyor.*”⁶⁹⁷ âyetinde de belirtildiği gibi gece ve gündüzde, ı ışık ve karanlıkta, yaz ve kışta, hayat ve ölümdede Allah’ın kudret-i bâhiresi vardır. “*Ey basiret sahipleri, ibret alın.*”⁶⁹⁸ hükmünce her nesneye ibret nazarıyla bakın ve her şeyi Allah’tan isteyin çünkü yerin ve göğün hazineleri onun nezdindedir. Allah, hikmetini beyan etmek üzere kitap ve rasul göndermiştir “*Çünkü onlar sağırlar, dilsizler ve körlerdir. Bu sebeple düşünmezler.*”⁶⁹⁹ kâbilinden korkutma, uyarma, açıklama âyetlerine ve eşi benzeri olmayan güzelliklere karşı sağır ve körsünüz. Onları görmez, işitmez, tilâvet etmez ve tefekkür etmezsiniz. Allah’a imanla beraber amel-i sâlihte, sıdk ve istikamette bulunduğun ve “*İnsan için ancak çalıştığı vardır*”⁷⁰⁰ hükmünce hareket ettiğin müddetçe dünya ve âhiretin korku ve azabından güvende olursun. Eğer yalanı ve tembelliği seçersen dünya ve âhiret korkusuna dûcâr olursun. Kabre girmeden önce sâlih amel ile kabrini genişlet “*Geceleyin (birazı dışında) namaza kalk.*”⁷⁰¹ hükmünce gecelerini gafletle geçirme, onun bir kısmını ibadet ve zikirle ihyâ eyle.

“*O (kimini) yükseltir, (kimini) alçaltır.*”⁷⁰² âyetinin *Rûhu’l-Beyân*’daki tefsirine göre kıyamet günü, birtakım kimseler “*alçaltıcı*” diğer bir kısmı için de “*yükselticidir*”. İbn Abbas (r.a.)’dan şöyle rivâyet olunur: “Kıyamet dünyada yüksek olan birtakım insan topluluklarını alçaltacak buna karşılık düşük durumda olan kimseleri de yükseltecektir.”⁷⁰³

Bu yorumda görüldüğü üzere ve aynı zamanda söz konusu âyet, kendinden sonraki diğer âyetlerle birlikte değerlendirildiğinde alçalma ve yükselme kıyamet günüyle ilgilidir. Abdülkâdir-i Geylânî ise makam ve mertebe ya da derece olarak yükselme ve alçalmayı daha geniş olarak dünyayı da kapsayıcı şekilde ele almaktadır.

⁶⁹⁶ el-Vâkıa 56/3.

⁶⁹⁷ en-Nûr 24/44.

⁶⁹⁸ el-Haşr 59/2.

⁶⁹⁹ el-Bakara 2 /171.

⁷⁰⁰ en-Necm 53/39.

⁷⁰¹ el-Müzzemmil, 73/2-3.

⁷⁰² el-Vâkıa 56/3.

⁷⁰³ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, VIII, s. 432.

Zâhirî manayla uyumlu bir yorum söz konusudur. Bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"*خَافِضَةُ رَافِعَةٍ*" ⁷⁰⁵ hadis-i şerîfi "*وَيَرْفَعُ قَوْمًا وَيَضَعُ آخَرِينَ*" ⁷⁰⁴ âyet-i celîlesi mantûkunca ba'zı kullarının derecât ve şânını a'lâ ve ba'zınınin dahî merâtibi ve makâmâtını tenzil ider ve ba'zısını ganî ve ba'zısını fakîr ider ve her nesne hakkında imâte ve ihyâyı ve îcâdı ve i'dâmı ve 'âfiyet ve marazı ve 'izz ve zilli ve nasr ve hazli ve 'atâ ve men'i ve necât ve helâki böyle ider ve kuvvet ve kudret ve irâde-i samedâniyyesiyle ef'âl-i İlâhiyyesini sizde icrâ ider bunlar sizin Allah Teâlâ hazretlerini bilmekliğiniz ve sun' ve masnû'atıyla anı istidlâl itmekliğiniz içündür Yâ gâfil Cenâb-ı İlâhın sizlerdeki olan tasarrufunu ve izhâr-ı kudretini görmez misiniz ⁷⁰⁶ *يَقْلِبُ اللَّهُ اللَّيْلَ* "mazmûn-ı münîfince leyl ve nehârda ve ziyâ ve zulâmda ve sayf ve şitâda ve hayât ve mevtdeki ve her ahvâldeki takallübâtı ve ifnâ ve îcâdı görmez misiniz Allah Teâlâ'nın kudret-i bâhiresini cahd ve inkârda bulunmayınız ve ⁷⁰⁷ *فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ* "âyet-i kerîmesi medlûlünce her nesneye nazar-ı 'ibretle bakınız ve her şeyi Allah'dan isteyiniz zîrâ her şey anun 'indinde ve semevât ve arzın hazâini anın nezdindedir ve men' ve 'atâ ve 'izz ve nusret ve zillet anın kuvvet ve kudreti altındadır Allah Teâlâ hazretleri ba's-i rasul ve inzâl-ı kitâb ile hikmet-i bâliğa-i samedâniyyeleri üzere hüccet-i kâtî'asını sizlere beyân itmiştir ve lâzım gelen va'az ve nasâyih ve inzâr ve tahzîr ve tenbiye ve ekîd sizler üzerine icrâ idilmiştir ve ihsan-ı talebde sizlere bildirilmiştir ve bununla beraber sizler yine evvelki hâlet ve gaflet üzere bulunub mütenebbih olmuyorsunuz gûyâ ki sizler ⁷⁰⁸ *"صُمُّ بُكْمٌ عُميَّ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ"* kabilindensiniz yâ'ni bir bölük sağırklar ve dilsizler ve körlersiniz ki bunca tahvîfât ve tenzîrât ve tenbîhât âyâtı ve beyyinâtı ve bedâyi' ve masnû'âtı işitmez ve görmez ve tilâvet itmez ve ta'akkul ve tefekkür itmezsiniz Yâ gulâm Allah Teâlâ'ya îmânla beraber 'amel-i sâlihde ve sîdk ve istikâmetde bulunduğun ve ⁷⁰⁹ *"وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى"* mantûkunca hutuvâtı sa'y ve himmetle âhirete gittiğin vakitte dünyâ ve âhiretin hayf ve azâbindan emîn olursun ve eger sen kizb ve dürûğu ihtiyâr ve amelde tekâsül idersen dünyâ ve âhiret hayfına dûçâr olursun Ey kulûbı merda olmuş kimseler eger siz hayât-ı

⁷⁰⁴“(Muhakkak ki Allah Teâlâ, bu kitap ‘Kur’ân-ı Kerîm’ ile) bazı kavimleri yükseltir, diğer bazı kavimleri de alçaltır.” *"إِنَّ اللَّهَ يَرْفَعُ بِهَذَا الْكِتَابِ أَقْوَامًا وَيَضَعُ بِهِ آخَرِينَ"*, İbn Mâce, Sünnet, 16 (Had. No: 218); Müslim, Müsâfirîn, 269 (Had. No: 1897)

⁷⁰⁵“O (kimini) yükseltir, (kimini) alçaltır.” (el-Vâkıa 56/3)

⁷⁰⁶“Allah geceyi gündüze, gündüzü geceye çevirir” (en-Nûr 24/44)

⁷⁰⁷“Ey basiret sahipleri, ibret alın.” (el-Haşr 59/2)

⁷⁰⁸“Onlar sağır, dilsiz ve kördürler; çünkü onlar düşünmezler.” (el-Bakara 2 /171)

⁷⁰⁹“İnsan için ancak çalıştığı vardır” (en-Necm 53/39)

kulûbunuzu murâd idersünüz. Dünyâ ve âhiretle ve halk ilede takayyüd itmeyiniz eger siz şu kayıdları izâle iderseniz kalbinizden hicâb zâil olur ve mevlânıza vâsıl olursunuz ve dünyâ ve âhiretce sizin için ‘âcil ve âcil hayât hâsıl olur kulûbunuzu dünyâda Allah’a tekarrubla ve âhiretde arzû-yu ru’yetle zinde ve hayy olur. Yâ gulâm eger sen mevti tezekkür idersen ahşâmda ve sabâhda benim nezdime gelürsin eger sen bana gelürsen sen beni senün kabrin üzerinde vâkıf olduğum ve senin kabrini tevsî‘ ider bulunduğım halde görürsün eger sen mevti zikr idersen senün kalb gözlerin açılır ve ona ‘uyûb-ı dünyâyı gösterir ve ona va‘az ve nâsihinde tanıtandır Yâ gulâm sen kabre girmezden mukaddem a‘mâl-i sâlihâ ile kabrini tevsî‘ eyle ⁷¹⁰ " فَمُ التَّيْلُ إِلَّا قَلِيلًا نَصْنَعُهُ " hükm-i celili mantûkunca şu uzun gicelerin küllisini havâb ve gafletle geçürme anın ba‘zı saatinde kıyâm ve tâ‘at ve ezkâr ile ihyâ-yı leyl eyle sen dünyâda sana âhiretde nef‘ virecek ameli işle.”⁷¹¹

Safvetü’s-Safâ’da Erdebîlî “Taât, on bölümdür, onun dokuz bölümünü helâl kazanç içerir”⁷¹² hadisini açıklayarak, helal ve haram yemenin ibadet üzerindeki etkisinden bahsetmiştir. Helal yemek, yürekte ve uzuvlarda tâat gücü oluşturur. Haram yemek ise yüreği zayıflatır, nefsi güçlendirir ve uzuvları günaha sevk eder. Çünkü amelin sâlih olmasını sağlayan kalptir. “Ey Peygamberler! Temiz olan şeylerden yeyin; güzel işler yapın.”⁷¹³ âyetinde de helal yemekle sâlih amel arasındaki münasebete dikkat çekilir. Erdebîlî’nin âyeti zâhirî manasıyla uyumlu aynı zamanda işârî bir tarzda yorumladığı görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“İhyâ-i Ulûm’da yer alan *قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: الْعِبَادَةُ عَشْرَةُ أَجْزَاءٍ تِسْعَةٌ مِنْهَا فِي طَلَبِ الْحَلَالِ* hadisi hakkında sordular: Taât, on bölümdür, onun dokuz bölümünü helâl kazanç içerir, neden?

Cevap: Safiyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.) şöyle dedi: Çünkü, insanın tâatı, onun yüreği, vücûdu ve uzuvlarından çıkar, eğer helâl bir yemek yenirse yürekte tâat gücü ve uzuvlarda tâat meylî olur ve uzuvların hepsi tâat etmeye başlar. Ama harâm yemek yenirse, o yüreği zayıflatır, belki de öldürür ve nefsi güçlendirir ve şehvet hevâları fazla olur. Uzuvların hepsi günâha meyleder ve nefsi mâsiyet havasına atarlar. Cisim her ne tâat veya mâsiyet ederse, yürek ve nefsin vasıtasıyla eder ve herkesin amelleri yediği ile

⁷¹⁰ “Geceleyin (birazı dışında) namâza kalk.” (el-Müzzemmil 73/2-3)

⁷¹¹ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlmi Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 156-157.

⁷¹² Bu hadis *Keşfu’l-Hafâ*’da şu şekilde yer almaktadır: *“الْعِبَادَةُ عَشْرَةُ أَجْزَاءٍ تِسْعَةٌ فِي الصُّنُفِ وَوَاجِدٌ فِي كُتُبِ الْحَلَالِ”* Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, II, s. 53 (Had. No:1698)

⁷¹³ el-Mü‘minûn 23/51.

bağlantısı vardır. Eğer bir kişi helâl yerse vücûdunun hepsi tâata meyleder ve eğer harâm yerse vücudunun hepsi mâsiyete meyleder.

Bunun için Hakk Subhânehu ve Teâlâ buyuruyor يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ " ⁷¹⁴ [Ey Peygamberler! Temiz olan şeylerden yeyin; güzel işler yapın.] Burada ilk (Tayyibatın) helal yemeğin yenmesine emrediyor, sonra sâlih amele. Zîrâ yemeği helâl olursa sâlih amel edebilir ve eğer yemek helâl olmazsa sâlih olmadık amelleri eder. Onun için çaresiz helâl yemek lazımdır, sonra tâat (kulluk).

Örnek için bir tuzlu yerde zirâat edilirse hasat elde edilemez ama sürekli olarak tuzsuz şu o yere varırsa, giderek yer iyileşir, o zaman eğer yer ekilirse, hasadı olabilir. Eğer tuzlu bir deniz suyu has bir yere ulaşırsa, o yeri de yarar toprağın gücü kaybeder, otlarım bozulur, diken ve ot oraya dolar. Onun gibi, haram yemek yenirse, tuzlu suyun hoş yerde yaptığını eder, eğer tasfiye bile edilirse yine fesat eder. Ama eğer bir helal yemek yenirse, tuzsuz suyun tuzlu yerde yaptığını yapar ve iyilik getirir "وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ" ⁷¹⁵ [Rabbinin izniyle güzel memleketin bitkisi (güzel) çıkar; kötü olandan ise faydasız bitkiden başka bir şey çıkmaz.] ⁷¹⁶

Menâkıbnâmesi incelenen diğer bir sûfî olan Ebû İshâk-ı Kâzerûnî, "Veren el, alan elden üstündür." hadisindeki "dest-i bâlâ" ifadesini Hak Teâlâ'nın kudret eli şeklinde yorumlamıştır. "Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir."⁷¹⁷ âyeti hakkında temsil yoluyla açıklamalarda bulunur. Suyun bir çeşmeden dökülerek pınar olması, bir havuza dökülerek ise cem olması örneğini verir. O çeşme, fazl-ı Hak'tır. O, kuluna nimet verir. Kul da verilen nimeti sadaka ve hayır yapmak suretiyle infak eder. O bir pınardır. Allah Teâlâ mal ve nimetinin tasarrufunu onların eline bırakmıştır. Suyun havuzda cem olması ise dervişler misalidir. Ebû İshâk-ı Kâzerûnî'nin belirttiğine göre dervişlere yardım etmek, zenginin sevap ve derecelerinin artmasına sebep olur. Burada âyet ve hadisin tasavvufî bakış açısıyla işârî yorumu tâbî tutulduğu görülmektedir.

"Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir."⁷¹⁸ âyeti Rûhu'l- Beyân'da şu şekilde izah edilmiştir: Hakikat ehli dedi ki: Bu âyet, tıpkı şu âyete benzemektedir: "Kim Rasûl (sav)'e itaat ederse, Allah'a itaat etmiştir."⁷¹⁹ Çünkü Rasûl-i Ekrem'in varlığı, Allah'ın zâtı, sıfatları ve fiillerinde fâni olmuştu. O (sav)'ndan sâdır olan her şey hakikatte

⁷¹⁴ el-Mü'minûn 23/51.

⁷¹⁵ el-A'râf 7/58.

⁷¹⁶ Şah, Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri, I, s. 626.

⁷¹⁷ el-Fetih 48/10.

⁷¹⁸ el-Fetih 48/10.

⁷¹⁹ Nisa 4/80.

Allah'tandı. Nasıl O'na itaat, Allah'a itaat olarak nitelendirilmişse, O'na bey'at etmek de Allah'a bey'at etmek, demektir.⁷²⁰

Sülemî şöyle buyurmuştur: “Bu söz cem‘ makamındadır. Hak Teâlâ cem‘ makamını varlığın en şerefli ve en seçkini hariç hiç kimse için açıklamamıştır.” İşte bu hikmete binâen Rasûl-i Ekrem (sav) kıyamet günü: “*Nefsim! nefsim!..*” diyerek değil de “*ümmetim, ümmetim,*” diyerek yalvaracaktır. Çünkü kendisinde varlıktan hiçbir şey kalmamıştır.

Buna göre “*Allah’ın eli onların ellerinin üzerindedir*” ifadesinin manası şudur: Peygamber (sav)’de ortaya çıkan Allah’ın kudreti, onların ellerinde ortaya çıkan kudretlerin üzerindedir. Çünkü Rasûlullah (sav) her şeyi bünyesinde toplayan ve her şeyi ihâta eden ism-i âzâmın tecelli eden mahallî olmuştur. Ki bütün isimler bu ism-i celîlin gölgesindedir. Rasûl-i Ekrem (sav)’in eliyle diğerlerinin eli, hükümdarla tebânın eli gibidir. “*Allah’ın eli onların ellerinin üzerindedir.*” ifadesi, cem‘ mertebesinin kesinlikle hasıl olduğunun açıkça söylenmesinden başka bir şey değildir. Hâsılı, Allah Teâlâ Hz. Peygamber (sav)’i kemâl sıfatlarının mazharı, tecellilerinin aynası kılmıştır.⁷²¹

Ebû İshâk-ı Kâzerûnî’nin yorumu menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“*Su‘âl olunur ki Şeyhden bu hadîsün ma‘nâsı nedir ki Hazret-i Resûlullâh sallallâhu ‘aleyhi ve selâmühû buyurur ki: 722 "أَلَيْدُ الْعَلَنِيِّ خَيْرٌ مِنَ أَلَيْدِ السُّقْطَى" Cevâb virüp Şeyh buyurur ki dest-i bâlâ Hak Te‘âlâ’nun kudret elidür. Nitekim buyurur: يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ 723*”

Pes Şeyh buyurur: “*Bunun meseli budur ki bir su ki bir çeşme-sârdan akar bınar olur, bir havza dökülür cem‘ olur. Pes ol çeşme-sâr fazl-ı Hakdur ki kulına ni‘met virür ve tevfiğ bağışlar tâ ki ol bende sadakâta ve hayrâta meşgûl olur. Ol bınâr ki su ana gider; eydürler ki ağniyâdur ki Hak Te‘âlâ mal ü ni‘metinün tasarrufâtını anların elinde komışdur ve havz ki âb anda cem‘ olur; dervîşlerin meselidür. Zîrâ ki su havzda cem‘ olduğu gibi ağniyâya dervîşler sebeb-i sevâb ve derecâtdur.*”⁷²⁴

Yine Ebû İshâk-ı Kâzerûnî “*Allah temizdir, temizliği sever.*” hadisiyle de bağlantılı olarak yiyecek, içecek ve elbisede helal rızık konusuna vurgu yapar. Konuyla

⁷²⁰ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân: Kur’an Meâli ve Tefsiri*, XIX, s. 335.

⁷²¹ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân: Kur’an Meâli ve Tefsiri*, XIX, s. 336.

⁷²² “Veren el, alan elden üstündür.”, Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl, “Sünen-i Dârimî”; *el-Kütübü’s-Sitte*, (Mevsûatül-Hadîs eş-Şerîf içinde), haz. Sâlih b. Abdulazîz, Dâru’s-Selâm, Arabistan 2000, Zekât, 22 (Had. No: 1686).

⁷²³ “Allah’ın eli onların ellerinin üzerindedir.” (el-Fetih 48/10)

⁷²⁴ Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, s. 185.

bağlantılı olarak “*Ey Peygamberler! Temiz olan şeylerden yeyin; güzel işler yapın. Ben sizin yaptıklarınızı hakkıyla bilmekteyim!*”⁷²⁵ âyetini ve “...*Fakat onun yediği haram, içtiği haram, giydiği haramdı. Haram ile beslenirdi. Peki, böyle birisinin duası nasıl kabul edilsin?*” hadisini helal rızık-sâlih amel ilişkisi çerçevesinde yorumlamıştır.

Bursevî'nin belirttiğine göre “*Ey Peygamberler! Temiz olan şeylerden yeyin ve iyi amellerde bulunun. Çünkü Ben, yapmakta olduğunuz*” gizli ve açık bütün “*amellerinizi çok iyi bilirim*” ve size ona göre muamele ederim. Âyette, bütün peygamberlere hitap vardır. Bu hitap, onlara sadece burada yapılan tek bir hitaptan ibaret değildir. Çünkü onlar farklı zamanlarda gönderilmişlerdir. O halde âyetteki ifadenin anlamı, onlardan her peygamber kendi döneminde bu sözün muhatabı olmuştur, demektir. Yani Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Her peygambere şöyle dedik: ‘Temiz şeylerden ye ve iyi amel yap.’*” Zaten sizden istenen ve Rabbinizin katında değer ifade eden şey de iyi ameldir.⁷²⁶

Âyette geçtiği üzere peygamberlere olan hitabın, Ebû İshâk-ı Kâzerûnî tarafından zâhirî manayla uyumlu olmak üzere daha genel çerçevede yorumlandığı görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmeye şu şekilde yer almaktadır:

“*İy ferzend-i kâmil! Rızık helâlden taleb eyle ki ta’âmda ve libâsda ve şarâbda ki Resûlullâh buyurmuşdur: ‘Hak Te’âlâ pâkdur, pâkları sever.’*”⁷²⁷ ve *Hak Te’âlâ cemî’i peygamberlere buyurmuşdur ki:*

“*يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ*”⁷²⁸

*Ya’nî şunlar ki siz peygamberlersiz, ‘amel-i sâlih eylesen ve helâlden ekl idün ki helâlden ekl itmeyince ‘amel-i sâlih olmaz. Hattâ Hazret-i Resûl sallallâhu ‘aleyhi ve sellem buyurur ki: ‘Çok kimseler olur me’kûlâtı ve melbûsâtı harâmdan olur, ‘amel-i sâlih işler, el kaldurur du’â diler, anun du’âsı nice kabul olur?’*⁷²⁹ dedi.”⁷³⁰

Ebû İshâk-ı Kâzerûnî “*Derken şeytan, birbirine kapalı ayıp yerlerini kendilerine göstermek için onlara vesvese verdi.*”⁷³¹ âyetini şu şekilde yorumlamıştır: Bir Müslüman, diğer Müslüman kardeşi hakkında iyilik düşünürse dünya ve âhirette

⁷²⁵ el-Mü’minûn 23/51.

⁷²⁶ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, V, s. 449.

⁷²⁷ “Allah temizdir, temizliği sever.”, Müslim, Zekât, 65 (Had. No: 2346)

⁷²⁸ “Ey Peygamberler! Temiz olan şeylerden yeyin; güzel işler yapın. Ben sizin yaptıklarınızı hakkıyla bilmekteyim!” (el-Mü’minûn 23/51)

⁷²⁹ “...Fakat onun yediği haram, içtiği haram, giydiği haramdı. Haram ile beslenirdi. Peki, böyle birisinin duası nasıl kabul edilsin?”, Müslim, Zekât, 65 (Had. No: 2346); Tirmizî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 2 (Had. No: 2989)

⁷³⁰ Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, s. 193.

⁷³¹ el-A’râf 7/20.

mükafatlandırılır fakat kötülük düşünürse “*Halbuki kişi kazdığı kuyuya kendi düşer.*”⁷³² âyeti hükmünce kendine kötülük eder, kazdığı kuyuya kendisi düşer tıpkı şeytanın, Hz. Âdem ve Hz. Havva’yı merdûd etmek isterken kendisinin merdûd olması gibi.

Bu âyet zâhirî mana olarak, müşriklerin Hz. Peygamber’e engel olmak istemeleri ve ona tuzak kurmalarıyla ilgilidir. Ebû İshâk-ı Kâzerûnî bu âyeti daha geniş çerçevede işârî olarak yorumlayarak müslümanların birbirine tuzak kurması şeklinde ele almış ve ilaveten İblis’in, Hz. Âdem ve Hz. Havva’yı merdûd etmek istemesi fakat kendisinin merdûd olması örneğiyle de yorumunu desteklemiştir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“*Kâlellâhu Te’âlâ: 733 " فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُورِيَ عَنْهُمَا مِنْ سَوَاتِيهِمَا "*

Şeyh kaddesellâhu rûhahu’l-‘azîz bu âyetün tefsîrinde buyurur ki: “Kim ki bir müslümân kardaşına yaramazlık ide ol yaramazlık kendüye gelür ve Hak Te’âlâ ana dünyâ ve âhiret mükâfât ide ve her kim bir kimse için bir kuyu kazsa âhir evvel ol kuyuya kendü düşe.” Ve buncılayın İblîs diledi ki Âdem ile Havvâ’yı merdûd ide. Kendü merdûd ve mahzûl oldu. Kâlellâhu Te’âlâ: 734 " وَلَا يَجِئُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ " dedi.”⁷³⁵

Sâlih amel ile ilgili yorumlar hakkında genel bir değerlendirme yapılacak olursa konuyla ilgili yorumların Erdebîlî, Abdülkâdir-i Geylânî, Ahmed er-Rifâî ve Ebû İshâk-ı Kâzerûnî tarafından yapıldığı görülmektedir. En fazla yorum ise Erdebîlî’ye aittir.

2.35. Semâ‘

Dinleme, işitme, kulak verme demektir. Genel olarak sûfilere göre semâ Hak’tan gelen ve insanları Hakk’a çağıran bir mesajdır.⁷³⁶

İlk sûfiler, semâ kavramına işitilen şeyi (mesmû) ve bunun kalpte doğurduğu hali kapsayacak biçimde yer vermişlerdir. Semâ kelimesi kalpte ortaya çıkardığı vecd-vücûd, gaybet-huzur, setr-tecellî, sekr-sahv halleriyle birlikte kullanılarak açıklanır. Semâ bu halleri ortaya çıkaran sebep konumundadır.⁷³⁷

İşitenlerin mertebelerine göre semâ çeşitli kısımlara ayrılır. Semâ hakkında yazılmış ilk risâlenin müellifi Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî semâ ehlini üç kısımda

⁷³² el-Fâtır 35/43.

⁷³³ “Derken şeytan, birbirine kapalı ayıp yerlerini kendilerine göstermek için onlara vesvese verdi.” (el-A’râf 7/20)

⁷³⁴ “Halbuki kişi kazdığı kuyuya kendi düşer.” (el-Fâtır 35/43)

⁷³⁵ Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, s. 172.

⁷³⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 312.

⁷³⁷ Hücvîrî, Ebü’l-Hasen Ali b. Osmân b. Ebî Ali el-Cüllâbî, *Keşfu’l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1982, s. 559-560

değerlendirir. Avamın semâi nefsin peşinden sürüklendiği oyun ve eğlence kabilindendir; bu tür semâ tövbe etmeyi gerektirir. Zâhidlerin, müridlerin ve tövbekârların semâi nefsi kirlerden temizler; havf, recâ, işfâk, zühd, sabır ve rızâ hallerine ulaştırır; kalplerdeki kasveti gidererek Hakk’a itaate vesile olur. Hakikat ve mârifet ehlinin semâi, üzerlerinde halin şiddetlenmesi ve vaktin galip olması esnasında ruhların rahata ve sükûnete ermesine vesile olan semâdır. Müridlerin semâi vecd ve sekr, mârifet ehlinin semâi sahv ve temkin hali ile neticelenir.⁷³⁸

Semâ yapanlar genelde mânâyı dinleyenler, sesi dinleyenler şeklinde iki grupta incelenebilir. Sûfilere göre semâda aslolan mânâyı dinlemek ve anlamaktır. Mâna kalbe ulaşınca kalbi harekete geçirir ve vecd hâsıl olur. Nefsine tâbi olan ise sesi dinleyip mânaya ulaşamaz, mânâyı olduğu gibi kabul etmeyip te’vile sapar.⁷³⁹

Ahmed er-Rifâî ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî gibi tarîkat pîrleri mûsiki anlamındaki semâi elest bezmiyle irtibat kurarak açıklamışlardır. Ahmed er-Rifâî hoş nağmeleri dinlemenin elest meclisindeki Hakk’ın hitabını işitmeyi çağrıştırdığını belirtir. Mevlânâ eserlerinde semân kendinden geçmeyi, Hakk’a vâsıl olmak suretiyle elest bezmindeki, “Evet, sen bizim rabbimizsin” sesini işitmeyi, gömlekten Yûsuf’a kavuşma kokusunu almak suretiyle Yakub’un derdine deva olmayı simgelediğini ifade etmiştir. Mevlânâ’ya göre mûsiki etkisiyle gerçekleşen semâ nefesine yenik düşmüş avam için değil aşk mertebesine ermiş havas içindir.⁷⁴⁰

⁷³⁸Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Hüseyin, Âdâbü’s-semâ’, *Mecmû’a-i Âsâr-ı Ebû Abdurrahmân Sülemî* içerisinde, nşr. Nasrullah Pürcevâdî, Tahran 1372, s. 14.

⁷³⁹Hücvîrî, *Keşfu’l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, s. 556-557.

⁷⁴⁰Baklî, Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. Ebî Nasr, *Meşrebü’l-Ervâh*, nşr. Nazif M. Hoca, İstanbul 1974, s. 75-76.

Tablo 35.

Semâ ‘ Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

“Şüphesiz ki bunda, kalbi olan için bir hatıra vardır.”

(Kâf 50/37)

“De ki! Herkes kendi mizaç ve meşrebine göre iş yapar.”

(el-İsrâ 17/84)

“Kur’an’ı (okurken) güzel sesle güzelleştiriniz.”

“Onlar bahçe içerisinde eğlendirilirler (mutlu kılınır, neşelendirilirler).”

(er-Rûm 30/15)

“Sözü dinlerler ve en güzeline tâbî olurlar.”

(ez-Zümer 39/18)

“Hani senin Rabbin ademoğullarının sırtlarından zürriyetlerini çıkarmış ve onları kendilerine şahit tutarak ‘Sizin Rabbiniz değil miyim?’ demişti de onlar ‘Evet (tabi ki Rabbimizsin)! demişlerdi...”

(el-A‘râf 7/172)

Semâ‘ ile ilgili konu anlatımında Ahmed er-Rifâî Tablo 35’te belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmıştır.

Ahmed er-Rifâî’ ye göre semâ‘, ruh kuşunun uçmasıdır. Semâ‘nın şevki, dinleyip kabul etmektedir ve semânın başlangıcı “*Ben sizin Rabbiniz değil miyim?*”⁷⁴¹ hitabının işitildiği zamandır. Ruh kuşu, semâ‘ anında o günü hatırladığı için aslını özler ve aslına döner. Semâ‘ anında aşık ve taliplere nice haller zuhûr eder. Aşık ve taliplerin semâ‘dan aldığı zevk ve şevki, aşk ateşinden nasibi olmayanlar inkar ederler. Onlar, bu ateşte yanmadıkları ve bu ateşi bilmedikleri için mazur görülürler.

Ahmed er-Rifâî, Elest Bezmi’nden bahseden bahsi geçen âyeti semâ‘ konusuyla irtibatlandırarak açıklamıştır. Burada işârî bir yorumun olduğu görülmekte olup ilgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“*Ve semâ‘ hadd-i zâtında çaldığı hâlde mürğ-i rûh tayerân eder ve semâ‘ın iştîyâkı istimâ’dandır. Ya’nî: ol gün ki istimâ’-ı hitâb-ı* ⁷⁴² “*أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ*” *işitti ol günden ki istimâ’ etti, hâtır-nişânıdır, hemân ki semâ‘ olur, mürğ-i rûh pervâz eder. Âşîyân-ı aslını özler; ve aslına rücû’ eder. Âşıklar ve tâlibler semâ‘ oldukda kararları kalmaz.*

⁷⁴¹ el-A‘râf 7/172.

⁷⁴² “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” (el-A‘râf 7/ 172)

Nice hâlât zuhûr eder ki zuhuruna mecbûrdurlar. Lâkin bu zevkten behremend olmayan taaccüb eder ve inkâr eder. Zîrâ ma'zûrdur. Yanmayan bilmez âteş-i aşkı."⁷⁴³

Yine Ahmed er-Rifâî'nin bahsettiğine göre, Hz. Peygamber mi'rac esnasında semâvî âlemi, basar ve basîretiyle görmüştür. Hak Teâlâ, rasûlüne harf ve ses olmadan selam vermiştir. Hz. Peygamber, o şevkin etkisiyle vecde gelerek semâ' etmiştir. Bu esnada Allah, kesret hicâbını Hz. Peygamber'in gözünden kaldırmış ve Hz. Peygamber Hakk'ı müşâhede etmiştir. Semâ'da, vecd vaktinde *"Ben sizin Rabbiniz değil miyim?"*⁷⁴⁴ nidası işitilir. Vecd ile ağlamak, feryat ve figan etmenin sebebi *"Evet, Rabbimizsin."*⁷⁴⁵ mertebelerine vasıl olmaktır. Semâ' ruhânî bir âlemdir ve her nefis bu âleme vâsıl olamaz. Dervişler için semâ'dan başkası oyun, eğlence ve şeytanın vesvesesidir. Semâ'nın şartı, semâ'ya kendini tam olarak vermek, ayağının altında kuyu olsa dahi fark etmemektir. Semâ'daki rumuzlar ise şunlardır: El sallamak 'Hakk'dan gayrıdan el çektim', ayağı yere vurmak 'dünya ve içindekiler ayağımın altındadır.'

Söz konusu âyetlerin yine aynı şekilde semâ' konusuyla irtibatlı olarak yorumlandığı görülmektedir. Burada işârî yorum söz konusudur ve ilgili bölüm menâkıbnâme de şu şekilde yer almaktadır:

"Nakil olunur ki: Çün Hazret-i Rasûlullah (sallallâhü aleyhi ve sellem) mi'râca gitti, acâyib-i garâyib-i melekût ve menâzil-i semâvât ve makâmâtı gördü; ve menâzil-i sidre ve lâ-mekânî[yi] basar u basîret gözleriyle görüp seyretti. Hak Sübhânehû ve Teâlâ, resûlüne bî-harf ü savt selâm verdi ve Hazret-i Resûl ol şevkten vecde geldi. Rikkat-i hâletle semâ' ettiler. Semâ' esnâsında Hak Teâlâ hicâb-ı kesreti nazarı önünden kaldırdı. Tâ ki Hak gözüyle Hak Teâlâ'yı müşâhede ettiler; ve Hak kulağıyla kelâm-ı Hakk'ı istimâ' etti ve nefis-i emirde istikâk, semâ'dandır, Ya'nî: ervâh ezel-i âzâlde "أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ" nidâsın işittiler. Semâ'da, vecd ve hâlet vaktinde dahi ol nidâyı istimâ' ederler. Vecd ile bükâ ettikleri ve feryâd ve figânları sebebi oldur. "بلى" ⁷⁴⁶ vâsıl olurlar. merâtiblerine

Nazım:

"Bir semâ' geçer benim meclisimde ki ol semâ' yedi kat göğü dürer."

Zîrâ anasından sağır doğan bu zikr olan semâ'ı işitir mi? Kâbil değildir. Anınçündür ki semâ' âlem-i rûhânîdir ve her nefsânî kimesne bu âlemi bulmaz; ve

⁷⁴³ Çakır, *El Yazması İki Menâkıb-ı Seyyid Ahmed er-Rifâî (İnceleme ve Karşılaştırma)*, s. 111.

⁷⁴⁴ el-A'râf 7/172.

⁷⁴⁵ el-A'râf 7/172.

⁷⁴⁶ "Evet, Rabbimizsin." (el-A'râf 7/172)

kavlühü Teâlâ: “Kur’an okunduğu zaman ona kulak verip, dinleyin ve susun ki size merhamet edilsin.” (A’râf, 7/204) İmdî dervîşâna semâ’dır asıl hâlet; ve mâ-adâ-yı semâ’ lehv ve laibdir; ve vesvâs-ı İblîs’dır.

“Semâ’ bir vahiydir, vahy olunur Hak’dan halka.” Lâkin şart-ı semâ’ böyledir ki semâ’da iken eğer ayakları altında kuyu olsa görmeye.

Nazım:

“Ol kim başı ayaktan fark edip bilirse ol mestten mestlik da’vâsı ondan makbûl değildir.”

Ehl-i aşk katında görme[z]misin tıfl beşikte iken bükâ eder süt için. Vâlidesi emzirir. Ol hinde bir âvâz-ı semâ’ veyâ bir latîf sadâ işitse sütten ferâgat eder; ve ol âvâzin semâ’ına mukayyed olur; ve küll ile müteveccih olur. Eğerçi ol tıfl bî-akldır lâkin her çend akılsızdır fe-emmâ âlem-i rûhânî tarafına yakındır; ve her kim ki zevk-i semâ’ gönülde yoktur, eğer pîr ise tıflıdan alçaktır. Ve rumûz-ı semâ’ oldur ki el sallarsa ya’nî: ‘Hakk’dan gayrıdan el çektim’ ve ayak yere vursa, ya’nî: ki ‘dünyâ ve mâ-fihâ olan ne ise ayak kakardım [ya’nî: ayağımın altındadır]’ ve çün ki çarh ursa ya’nî: pergâr-sıfat âhir evvele mülhak oldu demektir [ya’nî: fakîr zikir esnâsında dönüp dönüp, dönmeye başladığı ilk yere geldiği zamân demek ister] ki “Her şey aslına rücû’ eder.” Ve her bî-zevk-i efsürde tabîat bu semâ’ın hakîkatin bilmez.”⁷⁴⁷

Ahmed er-Rifâî’nin semâ’ hakkındaki açıklamaları şu şekildedir: Fakir (salik), tevbeyle başlayan yolculuğu esnasında manevî raks (semâ’) ile meşgul olur. Farzları yerine getirince, yaptığı ibadetlerin etkisi ahlakında görülür, sâlih ameller işler. Böylece iman, ibadet, ahlak birlikteliği oluşur. Nefsinin oyunlarına gelmez. Bunlarla birlikte, kendisinde Allah’a yönelik yakîn oluşur. Ayrıca, safâ, sıdk, mârifet, havf, îsar, tevekkül, teslim, rıza ve murakabe meydana gelir. Semâ’ın manası, sırları, âdâbı vardır. Bunları ancak bu yolda yürüyenler anlar. Şartlarını bilmeyen için Semâ’ sadece gösterişten ibarettir.

Fakirin (sâlikin), raks (semâ’) için iradesi, niyeti ve isteği olmalıdır ki maksat hâsıl olsun. Hak ile semâ’da bulunan hakîkate ulaşır, bâtıl ile semâ’da bulunan ise zındık olur. Semâ’ çeşit çeşittir: Sırrın semâ’ı, kalbin semâ’ı veya ruhun semâ’ı, nefsin semâ’ı ve kulakların semâ’ı. Sırrın semâ’ı peygamberlere aittir. Kalbin semâ’ı ârifler içindir. “Şüphesiz ki bunda, kalbi olan için bir hatıra vardır.”⁷⁴⁸ zira kalpler yükseldiği zaman karşılaşır. Ruhun semâ’ı salihler ve şehitler, nefislerin semâ’ı halk içindir.

⁷⁴⁷ Çakır, *El Yazması İki Menâkıb-ı Seyyid Ahmed er-Rifâî (İnceleme ve Karşılaştırma)*, s. 112-113.

⁷⁴⁸ Kâf 50/37.

Kulakların semâ'ı ise cahiller içindir: “*De ki! Herkes kendi mizaç ve meşrebine göre iş yapar.*”⁷⁴⁹

Konunun izahı esnasında yer verilen âyetleri değerlendirecek olursak şunlar söylenebilir:

“*Şüphesiz ki bunda, kalbi olan için bir hatıra vardır.*”⁷⁵⁰ âyetinin *Rûhu'l-Beyân*’daki yorumu şöyledir: “*Şüphesiz bunda*” yani onların anlatılan kıssalarında veya bu surede anlatılan ibretlerde, haberlerde ve ülkelerin helak edilmesinde “*aklı olan*” yani gördüklerinin aslını anlayacağı ve gerektiği şekilde düşüneceği akı selim sahibi olanlar için bir öğüt vardır. Şüphesiz bu akla sahip olan kişi, onların yıkılış ve harap oluş sebebinin küfür olduğunu bilir ve eskilerin eserlerini görüvermekle fazlaca düşünmeye ihtiyaç duymadan, küfürden uzak durur.

İbn Abbas (r.a) bu âyette geçen “kalp” kelimesini “akıl”la izah etmiştir. Çünkü akıl, kalbin kuvvetlerinden ve onun hizmetçilerinden birisidir.

“Veya hazır bir vaziyette kulak veren için bir öğüt vardır.” yani kendisine okunan vahye kulak veren. Çünkü bunu yapan, meseleyi tam olarak kavrar ve küfre götüren şeylerden sakınır. Onlar vahyin manalarını anlamak için zihnen hazır vaziyette, ona kulak verir.⁷⁵¹

Âyet, geçmiş kavim ve medeniyetlerin uğradığı korkunç âkıbet ve onlardan alınması gereken ibret hakkındadır. Ahmed er-Rifâî, semâ'ın türleri içinde yer alan ve ârifler için olan kalbin semâ'ından bahsettiği yerde bu âyete yer vermiştir. Burada işârî bir yorum söz konusudur.

“*De ki! Herkes kendi mizaç ve meşrebine göre iş yapar.*” (el-İsrâ 17/84)

Bursevî’ye göre “*De ki:*” Kâfirlerden ve mü’minlerden “*Herkes, kendi mizaç ve meşrebine göre iş yapar.*” Hidayet ve sapıklıkta durumuna şekil veren yolda hareket ve amel eder. Bu âyette, insanların amellerinin onların durumlarını gösterdiği belirtilmektedir. Öyleyse, kim kendini hayır, iyilik, taat ve şükür içinde buluyorsa Allah’a çokça hamd etsin. Kim ki kendini şer, fasıklık, açıkça isyan, nankörlük ve umutsuzluk içinde görürse, imkan elinden çıkmadan, tez elden dönsün.⁷⁵²

Ahmed er-Rifâî bu âyete yine semâ'ın türleri içinde yer alan ve cahiller için olan kulakların semâ'ından bahsettiği bölümde yer vermiştir. Burada âyetin işârî bir

⁷⁴⁹ el-İsrâ 17/84.

⁷⁵⁰ Kâf 50/37.

⁷⁵¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, VIII, s. 247-248.

⁷⁵² Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, V, s. 49.

şekilde yorumlandığı görülmektedir. İlgili bölüm eserde şu şekilde yer almaktadır:

“Seyyid Ahmed er-Rifâi hazretleri şöyle dedi:

Fakir, tevbe ettiği ilk günden itibaren (manevî) raks ile olmaya çalışır, farz kılınanlardan başkası onu ondan meşgul etmez, kendisinden çirkin fiil ortaya çıkmaz, nefsanî oyunlarla meşgul olmaz ise, fakirler zümresinden olur. Sonra O’na Yüce Allah’a (cc) yönelik hüsn-i zan ve yakîn hasıl olur. Sonra safâ ve selâmet, sonra sıdk, sonra korku, sonra mârifet, sonra îsar (Allah (cc) için cömert ve fedakar olma), sonra tevekkül, sonra teslim ve rıza, sonra mürakabe hasıl olur.

Raks, gönül ve mana erbabıdır (onlar için uygundur). Onun şartları, adabı, halleri, garip sırları ve manaları vardır. Bu yolun kokusunu koklamamış olanlara gizlidir. Şartlarını bilmeyen nasıl raks etsin ki “ra-k-s”ın “sad”ı “vav”a dönüşünce “ra-k-v” (gösteriş) olur.

Fakir, raks dairesine girdiği zaman bir kastı, niyeti ve isteği olmalıdır. İlâhî sırlardan bir sırrı gözler veya gayb iradelerinden bir iradeyi... veya vaad edileni beklemek için veya kaybedileni bulmak için veya olup bitmiş bir işi tedarik için, veya matluba kavuşmak için böylece kalp bununla sevinir. Sonra sevincin veya hüznün izleri onun uzuvlarında belirir, canlanır. İşte o zaman fakir ya talib ya da matlub, ya galip ya da mağlup olur. O vakit (kol) yeninin işareti olur; kollarını dua için kaldırmak gibi... elini, namazdaki duruş benzeri aşağı salıverme gibi... Tilavetle meşgul olur hal lisaniyle ki hal lisanı, söz lisanından daha fasihtir. Kabz ve bast, kuvvet ve donukluk (hareketsizlik) gibi farklı hallerde olur o sırada fakir...

Nağme semâ’ına gelince; kim hak ile semâ’da bulunursa hakîkate erer, kim bâtil ile semâ’da bulunursa zındık olur. Kimileri vardır, nağmeli (şîir) okuyandan semâ eder kimileri vardır seslenenden semâ eder.

Semâ’ çeşit çeşittir: Sırrın semâ’ı, kalbin semâ’ı veya ruhun semâ’ı, nefsin semâ’ı ve kulakların semâ’ı. sırrın semâ’ı gizliyle gizli, ilanla ilan olarak peygamberlere aittir. Kalbin semâ’ı ârifler içindir: “Şüphesiz ki bunda, kalbi olan için bir hatıra vardır.” (Kâf 50/37) zira kalpler yükseldiği zaman karşılaşır. Ruhun semâ’ı salihler ve şehitler içindir.

Denildiğine göre, şeyhlerden birisi kürsiye çıkar ve fakirlere konuşma yapar. Bir genç çılgık atıp düşer ve o anda ölür. Sultan, şeyhi huzuruna getirtir ve ona “Onu sen (mi) öldürdün? der. O da şöyle der: ‘Sübhanallah! Bir ruh semâ eyledi (işitti), (ona karşı gönülden) özlem duydu, davet edildi ve davete icabet etti.

Nefslerin semâ'ı halk içindir. Nağmelere, sözlere, teşbihe, hareketlere ve (müzik) alet (lerin)e yöneliktir.

Kulakların semâ'ı ise cahiller içindir: “De ki! Herkes kendi mizaç ve meşrebine göre iş yapar.” (el-İsrâ 17/84)

Gına, kalp erbabı için zenginlik, cehalet erbabı için hastalık ve cefadır.”⁷⁵³

Ahmed er-Rifâî'ye göre; semâ' bir sırdır ve âriflerden çok azı ona ulaşmıştır. İnsanların hakir gördüğü, küçümsediği nice insanlar vardır ki o sırra vâsıl olmuştur. Onlar, Allah aşkıyla sarhoşturlar. O'na olan muhtaçlıklarının farkındadırlar. Semâ' vaktindeki ah ve iniltileri, kalplerindeki özlem ateşi nedeniyledir. Onları ancak mârifet ve safâ sahibi olanlar anlayabilir. Nağmeli sözleri dinlemek Hz. Rasûlullah'ın (sav) “*Kur'an'ı (okurken) güzel sesle güzelleştiriniz*”⁷⁵⁴ hadisi sebebiyle mübahtır.

Semâ' esnasındaki hoş nağmeleri dinlemek, taatlere yönelik rağbeti artırır, dereceleri yükseltir, dinleyeni hataya sürüklemekten sakınmaya yöneltir, kalbini vâridât arılığına/saflığına iletir. Semâ üç çeşittir. Birincisi mürîdlerin ve bu yola yeni başlayanların semâ'ı. İkincisi sâdık sıddıkların semâ'ı. Üçüncüsü; istikamet sahibi âriflerin semâ'ıdır.

Ahmed er-Rifâî, semâ'ın mübah olduğu şeklindeki düşüncesini “*Kur'an'ı (okurken) güzel sesle güzelleştiriniz.*” hadisiyle desteklemiştir.

Cennetlik olanların sevinçlerinden bahseden “*Onlar bahçe içerisinde eğlendirilirler (mutlu kılınır, neşelendirilirler)*”⁷⁵⁵ âyetini Ahmed er-Rifâî “Semâ'ı dinlerler.” şeklinde yorumlamıştır. Burada işârî yorum vardır ve ilgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Semâ' hakkında sorulduğunda şöyle dedi:

Ey Seyyidler! Semâ' öyle bir sırdır ki âriflerden ancak çok azı ona ulaşmıştır. Allah (cc) onunla öyle toplulukları has kılmıştır ki insanlar onları hakir görür, Hak Teâlâ ise onları (kendi yüce katında) kabul eder, ancak ezeli inayetle kavuşabilen ve ictihad ehlinin birçoğunun kavuşmadığı şeyleri onlara gösterir, açıklar. Bu, Yüce Allah'ın (cc), onları insanların küçümsemesine ve onların ise kendilerini zelil görmelerine (kalplerinin Allah (cc) için kırık olmasına) nazar kılışındandır. Bu yüzden, bedenen huzurda bulunma olmaksızın, yakınlık yaygısından kalplere duyurmak suretiyle

⁷⁵³ Mısırî, *Celâu's-Sadâ fî Sîreti İmâmi'l-Hudâ*, s. 281-282.

⁷⁵⁴ Buhârî, *Tevhîd*, 52.

⁷⁵⁵ er-Rûm 30/15.

sözü onlara işittirmiştir. Onların kimisi kulağıyla semâ eder, kimisi kalbiyle, kimisi sırrıyla, kimisi ruhuyla.

Onlar için her güzel şekilde, her hoş harekette gayb evradından bir nasip vardır. Aynı şekilde, her rüzgar esintisinde bir lezzet vardır. onlar delice aşkırlar, hayrandırlar, (Allah'a (cc) muhtaçlık içindedirler, esirdirler, huşû içindedirler, sarhoşturlar. Semâ vaktinde ah ve iniltileri vardır. Çünkü onlar, kirlerden (islerden, siyahlıktan ve bulanıklıktan) uzaklaşmış ince kalplerle duymaktadırlar. Kalplerinde özlem ateşleri tutuşmuştur. Hüzün alevleri onların bütün varlığını yakmıştır. Ne var ki (onları izleyen ve) onları dinleyenler, onların başına ne geldiğini bilmezler, onları buna mübtela kılan Mevlâları'ndan gayrısı onların halini anlamaz. İçleri Allah (cc) ile yanıktır, dışları Allah (cc) ile korunmuştur. Bir bakarsınız ki sekine inmiştir üzerlerine, bir bakarsınız ki acı içindedirler, bir bakarsınız ki mahzundurlar, bir bakarsınız ki lezzet ve sevinç içindedirler. Kimisi çılgık atar, kimisi raks eder, kimisi ağlar, kimisi yerinde duramaz... onların halini sadece mârifet ve safâ sahipleri anlar. Öyleleri ki ölmeden önce bin ölümle ölmüşlerdir. Bir gece aç, bir gece susuz, bir gece hayran sabahlamışlardır. Cehenemî alevle bin kez yanmışlar, bin hayatla dirilmişlerdir. Onları ancak onlar gibiler tanır.

İyi biliniz ki nağmeli sözleri dinlemek Hz. Rasûlullah'ın (sav) “Kur'an'ı (okurken) güzel sesle güzelleştiriniz” hadisi sebebiyle mübahtır.

Ve bayram günüyle ilgili Hz. Aişe (r. anha) validemizin hadisini belirtip şöyle dedi:

İşte bu yüzden semâ' mübah olmuştur. Özellikle de hoş nağmeli sözleri ve haz verici şiirleri dinlemek, tabi ki dinleyen şeyh bir mahzur düşünmedikçe, dinen yerilmiş olmadıkça, hevâyla ilişkili olmadıkça ve boş bir eğlence yularıyla yönlendirilmedikçe.

Rasûlullah (sav) kendi huzurunda okunan şiirleri en güzel şekilde kulak vererek dinlemiştir. Hoş nağmeler olmaksızın okunan şiirleri dinlemek caiz olunca, hoş nağmelerle okunanı dinlemenin caiz oluşuna hiç engel olunmaz. Özellikle hoş nağmeleri dinlemek, taatlere yönelik rağbeti artırır. Allah (cc) tarafından kullar için hazırlanan derecelere yükseltir, dinleyeni hataya sürüklemekten sakınmaya yöneltir, kalbini varidat arılığına iletir.

Ey Seyyidler! Semâ' üç çeşittir. Birincisi, müridlerin ve (bu yola) yeni başlayanların semâ'ı. Bu sayede değerli halleri devam ettirirler fakat bununla riyaya düşmelerinden çekinilir. İkincisi; sâdik siddîkların semâ'ı. Hallerinde artış talep ederler ve bu sayede sözlerine uygun şeyleri işitirler. Üçüncüsü; istikamet sahibi ârifler içindir.

İşte onlar, kalplerine indirilen hareket ve hareketsizlik konusunda Allah'a (cc) karşı bir tercihte bulunmazlar.

Ey efendiler! Yüce Allah (cc) övülmüş kitabında Hz. Rasûlullah'a (sav) semâ'ı şu âyetiyle bildirdi: "Onlar bahçe içerisinde eğlendirilirler (mutlu kılınır, neşelendirilirler)" (er-Rûm 30/15). Denildi ki: '(Yani) Semâ'ı dinlerler.'

İbn Abbas (ra) bu âyetin tefsirinde şöyle dedi. "Kıyamet günü olup, cennetlikler cennete, cehennemlikler cehennem girince duyurucuya emreder ve o şöyle seslenir: Ey Davut! Kürsüne çık ve insanlara (o güzel sesinden) biraz dinlet ki şiddetli yorgunluklarından ferahlasınlar!' Davut(as) kürsüsüne çıkar ve onlara okur: insanlar onun güzel sesini vetatlı musikisini dinlerler. Sevenler, köşklerinin terasına çıkarlar. Kimisi çığlık atar, kimisi ağlar, kimisi 'Allah Allah!' der, kimisi 'Hû! Hû!' (O! O!) der, kimisi 'Ente! Ente!' (Sen! Sen!) der. Yüce Allah 'Ey melekelerim! Semâ'ları içindeki sevenleri (mi) görmez misiniz!'

Cehennemlikler onların seslerini, haykırışlarını, bağırışlarını duyarlar. 'Ne oldu?' derler. 'Sevenler, Sevgili'nin semâ'ındalar bir bahçede' diye söylenir. Şu velvele kopar cehennemliklerden: 'Ne yazık bize! Onlar semâ' biz mahrumluk içindeyiz! Onlar bahçelerde eğlendiriliyorlar, biz yüz çevrilme darbesiyle öldürülüyoruz!'

Mücahid, bu âyeti şöyle açıkladı: 'Semâ', musiki sesiyle, hoş nağmeli sözlerle okuyan hurilere yöneliktir. Onlar şöyle söylerler: 'Biz ebedileriz, hiç ölmeyiz! Biz terütazeyiz, sıkıntı vermeyiz! Biz mü'minlerin eşleriyiz, biz sevenlerin hizmetçileriyiz!'"⁷⁵⁶

Ahmed er-Rifâî, Yüce Allah'ın bazı seçkin insanlarına semâ'ı mübah kıldığını belirtir ve şu âyetlerle düşüncesini temellendirir. "Sözü dinlerler ve en güzeline tâbî olurlar."⁷⁵⁷ Manası: 'Sözü dinlediler fakat muradı kastettiler' demektir.

Ahmed er-Rifâî'nin yorumladığı diğer âyetler hakkında şunlar söylenebilir:

Yüce Allah (cc) bir âyetinde şöyle der: "Hani senin Rabbin ademoğullarının sırtlarından zürriyetlerini çıkarmış ve onları kendilerine şahit tutarak 'Sizin Rabbiniz değil miyim?' demişti de onlar 'Evet (tabi ki Rabbimizsin)! demişlerdi...'"⁷⁵⁸ Ne zaman ki Yüce Allah, Hz. Adem'i (a.s) şekillendirip yarattı ve zürriyetini dünyada ortaya çıkardı, o saklı sır onlardan belirdi. Semâ' ettikleri zaman o nidanın "Sizin Rabbiniz

⁷⁵⁶ Mısıri, *Celâu's-Sadâ fî Sîreti İmâmi'l-Hudâ*, s. 282-284.

⁷⁵⁷ ez-Zümer 39/18.

⁷⁵⁸ el-A'râf 7/172.

değil miyim?” hitabının özlemini çektiler. İşte onlar, ezelde Yüce Allah’ın ârif olan kulları ve O’nun için birbirlerini sevenlerdir.

Yorumladığı diğer âyet hakkında şöyle ifadeleri vardır: *“Onlar bahçe içerisinde eğlenirler?”*⁷⁵⁹ Denilmiştir ki o (eğlence, o neşe) cennetteki semâ’dır. Semâ’, her can sahibinin tabiatında vardır. Her cinsin ruhu kendi tabiatıyla semâ eder. Ve nağme onu etkiler. Hatta çocuk bile semâ ettiğinde coşar veya uyur. Develer de öyledir, ona nağmeli bir şeyler okunduğunda veya çalındığında yürür.

Görüldüğü üzere bahsi geçen âyetler Ahmed er-Rifâî tarafından tasavvufî bir konu olan semâ’ ile bağlantılı olmak üzere işârî bir şekilde yorumlanmıştır. İlgili bölüm eserde şu şekilde yer almaktadır:

“Ebû’ş-Şeyh Halid’den (k.s) şöyle dediği nakledilir: Günlerden birgün Seyyid Ahmed er-Rifâî (r.a) Hazretleri’nin huzuruna geldim. Cuma gecesiydi. Okuyucu güzel nağmelerle okuyor, fakirler raks ediyorlardı. Öyle hoş raks ediyorlardı ki... Seyyid Ahmed er-Rifâî (ra) (s. 285) Hazretleri’ne şöyle dedim:

-Ey Seyyidim! Size bir şey sorman ve cevabının da beni mutlu etmesini istiyorum.’

-Buyur, ne istersen söyle!’ deyince,

-Ey Seyyidim! Bu raksı iyice anlamak...Nedir o?’ dedim. Şöyle dedi:

-Bu öyle bir sırdır ki onu ancak Yüce Allah (cc) ve ilimde derinleşenler bilir. Ben, güvenilir zatların rivâyet ettiklerinden, âyetlere dayalı ve Kâinat’ın Seyyidi Efendimiz Hz. Muhammed Mustafa’dan (sav) sahih şekilde nakledilen bilgilerden, anlayabileceğin ve kavrayabileceği kadarıyla bir şey söyleyeyim.

Yüce Allah(cc) bazı kullarına, seçkin insanlarına semâ’ı mübah kılmıştır. Delili şu âyettir: “Sözü dinlerler ve en güzeline tâbî olurlar.” (Zümer, 39/18). Manası: ‘Sözü dinlediler fakat muradı kastettiler’ demektir.

Yüce Allah (cc) bir âyetinde şöyle der: “Hani senin Rabbin ademoğullarının sırtlarından zürriyetlerini çıkarmış ve onları kendilerine şahit tutarak ‘Sizin Rabbiniz değil miyim?’ demişti de onlar ‘Evet (tabi ki Rabbimizsin)! demişlerdi...” (el-A’râf 7/172) O semâ’ın tadı, (sık sık) yankılanır (hatırlanır) halde kaldı onların içinde.

Ne zaman ki Yüce Allah (cc), Adem’i (as) şekillendirip var etti ve zürriyetini dünyada ortaya çıkardı, o saklı sır onlardan belirdi. Semâ ettikleri zaman o nidanın

⁷⁵⁹ er-Rûm 30/ 15.

'Sizin Rabbiniz değil miyim?' hitabının özlemini çektiler. İşte onlar, ezelde Yüce Allah'ı (cc) ârif olanlardır, O'nun uğrunda O'nun için birbirlerini sevenlerdir.

Bir diğer âyetinde şöyle der: "Onlar bahçe içerisinde eğlendirilirler?" (er-Rûm 30/ 15). Denilmiştir ki o (eğlence, o neşe) cennetteki semâ'dır. Semâ her var edilenin, her can sahibinin tabiatında vardı. Her cinsin ruhu kendi tabiatıyla semâ eder. Ve nağme onu etkiler. Hatta çocuk bile semâ ettiğinde coşar (veya uyur). Develer de öyledir, ona (nağmeli bir şeyler) okunduğunda (veya çalındığında) yürür." ⁷⁶⁰

2.36. Sevgi ve Muhabbetullah

Muhabbet, kişinin hayırlı gördüğü şeyi istemesi yahut sevmesi demek olup buğzun zıddıdır.⁷⁶¹ Bir tasavvufi terim olarak muhabbet, "Allah ile kulu arasında karşılıklı sevgi ve dostluk, öncelikle Allah'tan başlayıp kulda kök salarak onu aşka götürür. Bu sevgi kulun ruhunun Allah'a yakîn olmasından ve Allah'ın ihsânından kaynaklanıp, kulu istilâ ederek sevgilinin, irâdesinde, sıfatında ve isteklerinde yok olup yerine sevgilinininkilerin karar kılması" olarak tarif edilebilir.⁷⁶²

Muhabbet ve mârifet bazen birbirinin tamamlayıcısı sayılır, bazen muhabbet bazen de mârifet daha üstün görülür.⁷⁶³ Gazâlî'ye göre; muhabbetullah ancak mârifetullahı ulaştıktan sonra elde edilebilir. Muhabbetullah, mârifetullahın meyvesidir. Ona göre insan, ancak tanıdığını sevebilir. Allah'tan başkasını seven, Allah'a dayanmayıp, mârifetullahtaki eksikliği ve cehâleti yüzünden sever. Ona göre, muhabbet makâmına ulaşıldıktan sonra, her makâm bu makâmın eserlerinden ve tâbîlerindendir. Örneğin, şevk, üns, rıza vb. gibi. Muhabbetten önce olan her makâm, (örn. tevbe, sabır, zühd vb. makâmlar gibi), muhabbetin mukaddimelerinden biridir.⁷⁶⁴

⁷⁶⁰ Mısırî, *Celâu's-Sadâ fî Sîreti İmâmi'l-Hudâ*, s. 284-285.

⁷⁶¹ Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1412, s. 105.

⁷⁶² Sülemî, Ebû Abdurrahmân, *Sülemî'nin Risâleleri*, Thk. ve Terc. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981, s. 31; Ankaravî, İsmail, "*Risâle-i Huccetu's-Semâ*", *Minhâcu'l-Fukarâ*'nın içerisinde, haz. Sadettin Ekici, İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s. 303-306.

⁷⁶³ Schimmel, Annemarie, *İslamın Mistik Boyutları*, çev. Ergun Kocabıyık, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004, s. 146.

⁷⁶⁴ Gazzâlî, *İhyâ-u Ulumi'd-Dîn*, IV, 294-298.

Tablo 36.

Sevgi ve Muhabbetullah Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yorumu Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

“Ona olan aşkı yüreğine işlemiş.”

(Yûsuf 12/30)

“Keşke falanı dost edinmeseydim.”

(el-Furkân 25/ 28)

“O gün Allah’a karşı gelmekten sakınanlar dışında, dostlar birbirine düşman olurlar.”

(ez-Zuhruf 43/ 67)

"عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالتَّوَّافِلِ حَتَّى أَجِبَّهُ، فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ، وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ، وَيَدَهُ الَّتِي يَبْطِشُ بِهَا وَرَجْلَهُ الَّتِي يَمْشِي بِهَا"

“Kulum nafile ibadetlerle de bana yaklaştırmaya devam eder, ta ki ben onu severim. (Sevince de) artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum.”

“Mü’min sevdiği ile haşrolunur.”

“...Allah, sonra öyle bir topluluk getirecektir ki onları sever, onlar da O’nu severler; mü’minlere karşı mütevazi (ve şefkatli) kâfirlere karşı azizdirler (zorlu ve güçlüdürler)...”

(el-Mâide 5/54)

“O halde ne duruyorsun? Demir zırhını giy, belaları karşıla ve yokluğa hazırlan. Çünkü bela, sevenlere ve aşıklara verilen hediyedir.”

“O halde önemli bir işi bitirince hemen diğerine koyul.”

(el-İnşirâh 94/7)

“Sakın şımarma! Bil ki Allah şımarıkları sevmez.”

(el-Kasas 28/76)

“De ki eğer Allah’ı seviyorsanız bana uyun ki Allah’da sizi sevsin.”

(Âl-i İmrân 3/31)

“Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi. Doğrusu o çok zalim, çok cahildir.”

(el-Ahzâb 33/72)

Sevgi ve Muhabbetullah ile ilgili konu anlatımında sūfîler Tablo 36’da belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Abdülkâdir-i Geylânî’ye göre muhibbin iradesi kuvvetlendiğinde, zikrin de etkisiyle, murad olunan nesne için talep şiddetlenince o iradeden muhabbet ortaya çıkar. “...Ona olan aşkı yüreğine işlemiş.”⁷⁶⁵ âyetinde de belirtildiği gibi irade olunan muhabbet kalp üzerinde galip olunca, muhabbet o kalbe malik olduğu için başka bir şeyi irade etmez. Bu muhabbete, muhabbet-i hâlisâ denir.

Rûhu’l-Beyân’daki yorumu göre “...Ona olan aşkı yüreğine işlemiş.” âyetindeki dostluk cihetinden muhabbet Züleyhâ’nın gönlünün zarfını yarmıştır, yani Yûsuf’un muhabbeti Züleyhâ’nın gönlüne girmiştir.

Bu ifade Züleyhâ’nın bedeni ile ilgili durumları gibi kalbiyle ilgili durumlarının da karmaşık olduğunu haber vermektedir. Yani Yûsuf’a duyduğu seveda, Züleyhâ’nın kalbinin dış zarfını yarıp geçerek gönlüne (fuâd) ulaştı, bağrını yaktı. Mahabbet (sevgi), güzel bir şeye meyletmek demektir. Bu meyil aşırı bir hal aldığı zaman sekr/sükr ve heyemân adını alır. Aşırı aşk sahibi, mâzur görülür ve kınanmaz. Çünkü böyle bir aşk, delilik ve hastalık gibi semâvî bir âfettir.

Kâşânî der ki: “Aşk muhabbetten daha özel bir kavramdır. Çünkü o, aşırı muhabbettir. Allah’ın sıfatlarında aşırılık olmadığı için Allah hakkında “aşk” kelimesi kullanılmaz.”

Züleyhâ’nın aşkı, mecâzî bir aşk olsa da hakikate ve doğruya bu aşk sayesinde erdiği için kendisini esas maksuda çekip götürdü. Sonunda iş mecazdan hakikate dönüştü. Çünkü mecaz, hakikatin köprüsüdür.⁷⁶⁶

“...Ona olan aşkı yüreğine işlemiş.” âyeti, siyak-sibak ilişkisi içinde ele alındığında, o dönemde şehrin ileri gelen kadınlarının Züleyhâ’nın Hz. Yusuf’a duyduğu aşkı kınamalarından bahseden bir âyettir. Abdülkâdir-i Geylânî bu âyeti irade-zikir-muhabbet ilişkisi çerçevesinde yorumlamıştır. Burada işârî bir yorumun olduğu görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“*Muhibbin irâdesi kuvvet bulub zikirde ona muttasıl olarak murâd olunan nesne için taleb ve merâm müştedd oldukda ol irâdeden muhabbet zuhur ider* *قَدْ شَغَفَهَا*”⁷⁶⁷ *mefâd-ı âliyesince irâde olunan nesneki muhabbetdir kalb üzere gâlib ve anun küllîsine sâhib olunca kalbe mâlik olur ve bu hâlde muhibbin gayriçûn kalbden irâde*

⁷⁶⁵ Yûsuf 12/30.

⁷⁶⁶ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân: Kur’an Meâli ve Tefsiri*, IX, s. 109-111.

⁷⁶⁷ “...Ona olan aşkı yüreğine işlemiş.” (Yûsuf 12/30)

sâkıt olur ve mülk-ü mülûkünde kalbden sükûtu muhakkak olur ve muhabbet-i hâlisâ işte bu hâletden 'ibâret bulunur."⁷⁶⁸

İncelenen menâkıbnâmelerden biri olan *Ariflerin Menkıbeleri*'nde Mevlânâ'nın belirttiğine göre sevgi, iki şey arasındaki münasebetten ve yakınlıktan meydana gelir. Böyle bir sevgi pişmanlık doğurmaz. Bir maksada istinaden, menfaat üzerine olan sevgide ise "*Keşke falanı arkadaş edinmeseydim.*"⁷⁶⁹ ve "*O gün Allah'a karşı gelmekten sakınanlar dışında, dostlar birbirine düşman olurlar.*"⁷⁷⁰ şeklinde âyetlerde de belirtildiği üzere perişanlık ve pişmanlık vardır.

Bursevî'nin de belirttiği gibi "*Dost olanlar*" mutlak olarak dünyada veya dünya işlerinde birbirlerini sevenler bile "*birbirlerine düşman kesilirler.*" Aralarındaki dostluğu ve sevgiyi sağlayan bağlantıların kesilip bunların azaba sebep olduğunu anladıktan sonra düşman olurlar.⁷⁷¹ Çünkü aralarındaki münasebet ve yakınlık bitmiştir.

Mevlânâ'nın açıklamalarında zâhirî manadan uzaklaşmayan işârî bir yorumdan söz edilebilir. Bu açıklamalar menâkıbnâmelerde şu şekilde yer almaktadır.

"Yine şeyh Selâhaddin babam hazretlerine sık sık "Ben böyle acayip nurlar görüyorum," der ve nurların renklerini sayardı. Bir gün babam hazretlerine "Şeyh sizin nurlarınızı temaşa ettiği için mi seviyorsunuz?" diye sordum. "Hayır, onu belki aramızdaki yakınlık ve münasebet için seviyorum," dedi babam.

Nitekim kehribar cinsiyet sebebiyle saman çöpünü kaldırır. Çünkü her ikisinin arasında bir münasebet vardır. Aralarında bir münasebet olmadığı için başka şeyleri hiç kaldırmaz.

Yine, eğer bir kişi, uyuz olmuş annesinin arkasından koşan deve yavrusuna, annesi yerine bin dinarlık Arap atı getirse ve o yavruya "Mutlaka bu atın arkasından koş ve annenden vazgeç" dese, deve yavrusu o atın arkasından asla koşmaz ve gitmez. Yani bir kişi, annesini ekmek ve helva verdiği için sevmez; belki aralarındaki münasebetten ötürü sever.

Artık sevginin münasebetten olduğu anlaşıldı. O sevgi, bir süre sonra pişmanlık doğurmaz. Eğer bir sevgi, pişmanlık ve perişanlık doğurursa, o sevgi aldatmaca olur. O sevgi, amaç ve menfaat üzerine kurulmuştur; çünkü gerçek münasebetten doğan sevgide ne dünyada ne de ahirette hiçbir perişanlık ve pişmanlık yoktur.

⁷⁶⁸ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlmi Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 150.

⁷⁶⁹ el-Furkân 25/28.

⁷⁷⁰ ez-Zuhruf 43/67.

⁷⁷¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, VII, s. 568.

Nitekim bir maksada istinaden birbirini sevenler ahirette “Keşke falanı arkadaş edinmeseydim” (el-Furkân 25/ 28) diye pişmanlık duyacaklar. Fakat Tanrı’ dan korkan dostların sıfatıysa şudur: “O gün dostlar birbirine düşman olacaklar, yalnızca Tanrı’dan korkanlar birbirine düşman olmayacaklardır.” (ez-Zuhruf 43/ 67)”⁷⁷²

İncelenen diğer bir menâkıbnâme olan *Menâkıb-ı Emir sultan* isimli eserde muhabbetullah konusu, “Kulum nafilâ ibadetlerle de bana yaklaştırmaya devam eder, ta ki ben onu severim. (Sevince de) artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum” hadisine yer verilerek açıklanmıştır. Kul, Allah’ı sever ve ona göre amel ederse Allah da o kimseyi sever. Sevdiği için o kimsenin işitmesi, görmesi, tutması, konuşması Hakk’la olur ve ayrıca gündüz-gece; açık-gizli hal ve fiilleri kerâmet üzerine olur. Bahsedilen hadis muhabbetullah-kerâmet ilişkisi çerçevesinde işârî olarak yorumlanmıştır. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

Zîrâ Hakk Tebâreke ve Teâlâ hadis-i kudsîsinde buyurub ayıtdı ki وَمَا يَرَالُ عَبْدِي "يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أُحِبَّهُ ، فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ ، وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ ، وَيَدَهُ الَّتِي يَبْتَطِشُ بِهَا" diyü buyurdu. Eyle olsa bundan me'hûz bu ola kim Allâhü Teâlâ'nın avn-i inâyeti ve Hazreti Rasûl'in (sav) şefâat ile iş bu saâdete vâsıl olub ve andan Hazreti Hakk'la ittihâd olub Hakk'la işidiüb Hakk'la duyub Hakk'la dutub ve her şeyi nazar eyledik de Hakkı müşâhede eyleyen kimesnenün ahvâl ve ef'âl külliyyen kerâmet üzerine olur. Eyle olsa ol asl-ı kimesnenün cemî-i ömrinde leylen ve nehâren ve sırnan ve cehran sâdır olan ef'âl ve akvâl lâ yuhsâ velâ yûadd oldığı aceb olmaya."⁷⁷⁴

Menâkıbnâmesi incelenen diğer bir sûfî Şaban-ı Velî “Allah onların yerine öyle bir topluluk getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler.”⁷⁷⁵ âyetini şu şekilde yorumlanmıştır: Hak Teâlâ bir ârif kulunu sever, o da Hak Teâlâ’yı hakîki aşkla severse, mukarreb melekler bu sevgiyi bildiklerinden, o sâlih ve ârif kulu diğer mü'minlerin de sevmesi için kalplerine ilham ederler. Fakat herkesin kalbine değil iyiliğe azmi olan, sıfat-ı melekiyesi zâhir olan kimselere ilham edilir. O mü'minler de Allah dostlarını sıdk ile severler. Sıdk ile sevenler ise dünyada rahatlık, takva, dinin hükümlerine riayet ve mârifetullah ile nasiplenirler. Ahirette ise, “Mü'min sevdiği ile haşrolunur.”⁷⁷⁶ hadisinde belirtildiği gibi birlikte haşrolunular.

⁷⁷² Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 536-537.

⁷⁷³ “Kulum nafilâ ibadetlerle de bana yaklaştırmaya devam eder, ta ki ben onu severim. (Sevince de) artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum.”, Buhârî, Rikâk, 38 (Had. No: 6502)

⁷⁷⁴ Kahraman, *Menâkıb-ı Emir Sultan (Hüsameddin Bursevî) İnceleme ve Metin*, s. 311.

⁷⁷⁵ el-Mâide 5/54.

⁷⁷⁶ Buhârî, Edeb, 96 (Had. No: 6169); Tirmizî, Zühd, 50 (Had. No: 2385); Müslim, Birr, 165 (Had. No:

“Allah onların yerine öyle bir topluluk getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler.”⁷⁷⁷ âyeti irtidât olaylarıyla ilgilidir. Bu âyette, dinden dönen olursa Allah’ın onları helak ettikten sonra onların yerine yeni bir kavim getireceğinden bahsedilmektedir. Menâkıbnâmede ise bu âyet muhabbetullah çerçevesinde yorumlanmıştır. Bu âyetle ilgili işârî bir yorumun olduğu görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Ve ahabârda gelmiştir ki “Allah onların yerine öyle bir topluluk getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler.” (el-Mâide 5/54) mefhûmunca Hak Teâlâ bir ârif u mücâhid kulunu muhabbet-i zâtîyye vü sıfâtîyyesi ile sevdiği ecden o dahi aşk-ı hakîki ile Hak Teâlâ’yı sevse Arş-ı a’lâda olan mukarreb melekler bu vech ile olan mahabbetlerini bildiklerinde yeryüzünde Allahu Teâlâ ârif u sâlih kullarından falân kulunu sevdi, siz dahi o kulu sevin, deyip yedinci kat gök meleklerine telkîn ü i’lâm ederler. Muhassalü’l-keâm tâ dünyâ göğüne gelince mevcûd olan melekler bu vech ile birbirine telkîn ü i’lâm ederler. Onlar dahi masâlih-i müslimîn için bi-emrillâh yer yüzüne indiklerinde mü’minlerin kalblerine ilhâm-ı melekî ile ilhâm edip Allahu Teâlâ falân kulunu sevdi, siz dahi sevin, derler. O mü’minler dahi Allah dostlarını sevk-i ilâhî ile bulup ihtiyârsız severler. Ve sıdk u irâdetle sevenler dünyâda salâh u takvâ ve diyânet ü mârifetullâh ile behremend olurlar. Ve dahi:

“Mü’min sevdiği ile haşrolunur.” hadis-i şerîfi mûcibince yevm-i kıyâmetde bile haşrolurlar.

Lâyiha

Ammâ melekler bu husûsu her kimseye ilhâm etmezler; illâ şol kimseye ederler ki salâha mâil olup mümkün olduğu mertebe iyiliğe azimeti olmak ile vücûdunda kuvvet-i ruhâniyye vü hâlet-i insâniyye galebe etmekle sıfat-ı melekiyye zâhir olmuş ola Ammâ şol kimse ki tezkiye-i nefis ve tasfiye-i kalb etmemekle vücûdunda nefis-i emmârenin yaramaz sıfatlarından sıfat-ı zemîmesi ve hâlet-i behîmiyyesi olmak ile hevâ-yı nefesine meyletmeğin şeytânî gâlib ola, ona ilhâm-ı melekî müyesser olmaz.”⁷⁷⁸

Ahmed er-Rifâî, “...Allah, sonra öyle bir topluluk getirecektir ki onları sever, onlar da O’nu severler; mü’minlere karşı mütevazi (ve şefkatli) kâfirlere karşı azizdirler (zorlu ve güçlüdürler)...”⁷⁷⁹ âyetini halkın Hakk’a, Hakk’ın halka muhabbeti

6718)

⁷⁷⁷ el-Mâide 5/54.

⁷⁷⁸ Tatcı, Mustafa, Şabân-ı Velî Kitabı, s. 332-333.

⁷⁷⁹ el-Mâide 5/54.

çerçevesinde şu şekilde yorumlamıştır: Hakk'ı seven insanlar, cennet umudu cehennem korkusuyla değil hiçbir sebebe ihtiyaç duymaksızın, tam bir safâyla, hâlis bir kalple, hakîkî bir imanla ve mârifetine vâsıl olmak için O'nu severler. Hakk da insanları aynı şekilde sever.

Sözü geçen âyet, yukarıda da bahsi geçtiği üzere, irtidât olayları hakkındadır. Ahmed er-Rifâî bu âyeti muhabbetullah çerçevesinde yorumlamıştır. Burada işârî yorum söz konusudur ve ilgili bölüm eserde şu şekilde yer almaktadır:

“...Allah, sonra öyle bir topluluk getirecektir ki onları sever, onlar da O'nu severler; mü'minlere karşı mütevazi (ve şefkatli) kâfirlere karşı azizdirler (zorlu ve güçlüdürler)...” (el-Mâide 5/54) âyeti hakkında şöyle soruldu;

-(Âyette bahsedilen) o halkın (insanların) Hakk'a muhabbeti, Hakk'ın o halka muhabbeti nasıldır (ne anlama gelmektedir)?

Şöyle cevap verdi:

-Bıkmaksızın onları sever, onlar da sebep (ve menfaat gözetmeksizin, sevgilerinde zayıflama, sarsılma olmaksızın, sırf O olduğu için, her şeyiyle ve bedelsiz O'nu severler. Onları, ebediyen ve hiçbir zaman bitmeyecek, tükenmeyecek şekilde bıkmaksızın sever. Onlar da O'nu severler: Cennet istedikleri, Cehennem'den korktukları için değil... Onları vefayla (tam olarak, onlara کافی olarak, isteklerini kabul ederek) sever. Onlar da O'nu safayla (saf ve tertemiz bir aşkla, hâlis bir kalple) severler. Onları, korumakla sever. Onlar da O'nu (verdiği başarı yoluyla) oyalanmaksızın (hep ilerlemekle) severler. Onları, hidayet için sever, onlar da O'nu idrak etmek O'nun mevcudiyetinin şuurunda olmak, marifetine vâsıl olmak) için severler. Onları, (onlara) eman vermekle sever. Onlar da O'nu, (O'na) iman etmekle (her daim O'na güvenmekle) severler.”⁷⁸⁰

Ariflerin Menkıbeleri'nde yer aldığı şekliyle, “Sahâbeden biri Hz. Peygamber'e “Seni seviyorum,” dedi. O da: “O halde ne duruyorsun? Demir zırhını giy, belaları karşıla ve yokluğa hazırlan. Çünkü bela, sevenlere ve aşıklara verilen hediyedir.”⁷⁸¹ dedi. Bu hadis üzerinden Mevlânâ, sevginin belalarla karşılaşmayı beraberinde

⁷⁸⁰ Mısırî, *Celâu's-Sadâ fî Sîreti İmâmi'l-Hudâ*, s. 190.

⁷⁸¹ “Bir adam (sahâbeden biri) Hz. Peygamber'e “Ya Rasûlullah! Ben seni seviyorum! dedi. Hz. Peygamber de ona:

- “Sen ne söylediğinin farkında mısın?” buyurdu. O adam üç defa:

- “Allah'a yemin ederim ki ben seni seviyorum!” deyince, Allah'ın Rasûlü de:

- “Eğer beni seviyorsan fakirliğe karşı kendine bir zırh hazırla!” buyurdu.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî, *es-Sünen*, thk. Beşşar Avvad Maruf, I-VI, Daru'l-Garbi'l-İslamiyye, Beyrut 1998, Zühhd, 36 (Had. No: 2350)

getireceğini, belanın aşığa verilen bir hediye olduğunu ifade etmiştir. Elest Meclisi'nde verilen "Belâ" cevabının sırrının aslında bela çekmek, sıkıntıya katlanmak olduğunu ifade etmiştir. Burada işârî bir yorum söz konusudur ve bu yorum menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"Yine buyurdu ki, "bir gün sahabeden biri Peygamber hazretlerine (Selam onun üzerine olsun): "Seni seviyorum," dedi. O da: "O halde ne duruyorsun? Demir zırhını giy, belaları karşıla ve yokluğa hazırlan. Çünkü bela, sevenlere ve aşıklara verilen hediyedir." dedi o da.

"Tanrı 'Ben rabbiniz değil miyim' dedikte,

Sen 'Evet (bela) sen bizim Rabbimizsin' de.

*Bu belanın sırrı nedir? Bu sır bela çekmektir."*⁷⁸²

Bir kimse Rasûlullah'ın huzuruna gelip "Ya Rasûlullah! Ben zât-ı nübüvvetinizin muhibbiyim ve Allah için seni severim" dediğinde Hz. Peygamber şöyle demiştir: "Eğer sen beni hakikaten seviyorsan fakr ve belâ için elbiseler hazırla. Mademki sen benim sıfatımla sıfatlanmayı ve zinetimle zinetlenmeyi istiyorsun o halde kendini fakr ve bela içinde gözle"⁷⁸³ hadisi Abdülkâdir-i Geylânî tarafından da yorumlanmaktadır. Fakat Abdülkâdir-i Geylânî aynı hadisi farklı bir açıdan yorumlamaktadır. Bu iki yorum tarzı, sûfilerin yorum zenginliğini ve içinde bulundukları hal ve duruma göre yorumların farklılaştığını ve farklı bir yönden nazar-ı dikkate aldıklarını göstermektedir. Abdülkâdir-i Geylânî ise aynı hadisi şöyle yorumlamıştır: Yalan, nifak ve riya ile muhabbetullah iddia eden kişi bu iddiandan vazgeç. Kalbini mal ve para hırsından temizle. Eğer mal ve para sevgisinden hür isen ayrıca kuvvet ve kudret sahibi ve cesur isen bu hırsının üzerine hücum et. "O halde önemli bir işi bitirince hemen diğerine koyul."⁷⁸⁴ hükmünce onlarla cihat ve gaza et. Hak yolu, sıdk ve sadâkate ve mârifet ışığına muhtaçtır. "Sakın şımarma! Bil ki Allah şımarıkları sevmez."⁷⁸⁵ hükmünce dünyada nefsinin ferah ve meserretten men eyle çünkü ferah için devam yoktur arkasından gam ve keder gelir.

"O halde önemli bir işi bitirince hemen diğerine koyul." âyetinde ifade edilen, insanın daima meşrû olan bir işle meşgul olması gerekir. Bir işi bitirdiği zaman

⁷⁸² Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 145-146.

⁷⁸³ Hadis metniyle ilgili bilgi, aynı hadis ile ilgili olarak Mevlânâ'nın açıklamalarının yer aldığı bölümde verilmiştir. Tirmizî, *Zühd*, 36 (Had. No: 2350)

⁷⁸⁴ el-İnşirâh 94/7.

⁷⁸⁵ el-Kasas 28/76.

peşinden başka bir işe sarılmalıdır ⁷⁸⁶ şeklindedir. Abdülkâdir-i Geylânî bu âyeti, kalbin mal ve para hırsından temizlenmesi, cesaretle bu hırsın üzerine gidilerek bu hırsa karşı cihat ve gazâ edilmesi gerektiği şeklinde yorumlamıştır. Burada işârî bir yorumun olduğu görülmekle birlikte ilgili yorum menakıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

" عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ جَاءَ إِلَيْهِ رَجُلٌ فَقَالَ إِنِّي أَجِبُكَ فِي اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَقَالَ لَهُ اتَّخِذِ الْبَلَاءَ جُلْبَاباً اتَّخِذِ الْفَقْرَ جُلْبَاباً "

“Rasûlullah (sav)’den şöyle rivâyet olunur ki bir kimse huzur-ı nebeviyyelerine gelüb Yâ rasûlullah ben zât-ı nübüvvetinizin muhibbiyim ve Allah için sizi severim didiginde femm-i kehribâr sa’âdet-i nebeviyyeden ol racûle hitâben cevâb-ı müstetâb bu suretle oldu ki “Eğer sen beni hakîkaten sever isen fakr ve belâ için cilbâb ve celâbib ittihâz eyle ma’nâ mâdem ki sen benim sıfatımla ittisâfî ve benim zî ve zînetimle zînetlenmegi murâd ideyorsun kendini çâr belâ ve izâr-ı fakr içinde gözle” Ebû Bekr siddîk (r.a.) hazretleri Rasûlullah (s.a.s.) hazretlerine muhabbet-i sâdikâsını izhâr eylediğinde cemi’ malını Rasûlullah için infâk eyledi ve ‘abâyâ büründi ve bu suretle sıfat-ı Rasûlullah (sav) ile kesb-i ittisâf iderek fakrda Hazret-i Rasûlullah (sav) ‘e müşârik oldu yâ kezzâb sen sâlihîne muhabbetini iddiâ idersin ve anlara kurb ve musâhabetini murâd idiyorsın hâlbuki sen denânîr ve derâhimini anlardan gizlersin ey kezzâb sen âkil ol ve aklını başına al senün iddiâ eyledigin muhabbet muhabbet-i kâzibedir çünkü muhib mahbûbundan bir şey gizlemez ve mahbûbını her şey üzerine tercih ve ihtiyâr idüb andan hiçbir nesnesini diriğ itmez Rasûlullah muhabbetin şartı fakrdır ve Allah Teâlâ hazretlerine muhabbetin şartı dahî sabr ve tahammüldür Ey kizb ve nifâk ve riyâ ile muhabbetullahı iddiâ iden kimse da’va ve kizbinden rucû’ eyle eger sen da’vanda sâdik isen değil malını baş ve canını bile bu yolda der-hâtır itme eger da’vanda sâdik ve istikâmetin yoğise kendini bize satma mağşûşe ve behrecini ve derâhim-i deryâ kâsideni bizlere sormaklığı tasavvur itme zîrâ nakkâd ve sayârifesinden ol züyuf ve hilâf-ı cinsiyle yaldızlandırılmış ve parlatdırılmış olan derâhim ve denânîr-i kâsideyi ve ol kötü ve kalb-i akçayı kabul itmez ve kendi meşkûke-i hâlisasına katmaz anı hemân senün yüzine atar ve seni dûçar ider ve rezîl ve rüsvây ider sen hayâ ve seb’in olan nefis ve tabî’atını beslemege ve anlara kuvvet bahş itmege harîs olma zîrâ seni helâk kasdındadırlar eger sen hür isen ve zî-kudret ve kuvvet ve şahs-ı cesûr isen

⁷⁸⁶ Bursevî, Rûhu’l-Beyân Tefsîri, X, s. 90.

anlar üzerine hücum it ve ⁷⁸⁷ "فَإِذَا فَرَغْتَ فَانصَبْ" medlûl-ü münîfince anlar ile cihâd ve gazâ it ve anları ifnâyâ sa'y it tarîk-ı Hak ve râh-ı Rab felak-ı sıdk ve sadâkate ve nûr-ı ma'rîfete muhtacdır ve şems-i ma'rîfet ise kulûb-ı siddîkında öyle tâli'adır ki leyl ve nehâr gâib olmaz ol şems-i ma'rîfet öyle bir şemsdir ki sehâb ve gamâmı yok ve öyle bir ziyâdır ki zalâmı yok ve öyle bir safâdır ki kederi yok ve öyle bir sıdkdır ki kizbi yok. Yâ gulâm ⁷⁸⁸ "لَا تَفْرَحْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ" âyet-i celîlesi hükmünce dünyâda nefsinı ferah ve meserret ve şâd-mâniyeden men'eyle zîrâ ol ferah öyle bir nesnedir ki lâ-muhâle zâil ve munkatı'dır ve kendi için sebât ve karâr ve devâm ve bekâ yokdur bir ferah ki anı terah ve gam ve müte'âkibdir hakikat ona ferah dinmek lâyük degildir ."⁷⁸⁹

Menâkıbnâmesi incelenen diğer bir sûfî Murad-ı Nakşibendî'ye göre sülûkta asıl olan muhabbet ve tâbî olmandır. Muhabbetsiz tâbî olmanın bir faydası yoktur. Sâlik, iradesini Allah Teâlâ'nın muhabbetine hasrederse mürîd denmeye layık olur. Kemâl-i muhabbet, kalpten kalbe naklolunur. "De ki eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah'da sizi sevsin."⁷⁹⁰ âyetinde de belirtildiği gibi muhabbet ve tâbî olma iradesi birlikte olmalıdır. İnsanda olan muhabbet, kemâlât-ı ilâhiyyeden olan muhabbete vâsıl olunca kemâl noktasına ulaşır.

"De ki eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah'da sizi sevsin." âyetinde Allah Teâlâ nebisine, inkarcılara şöyle seslenmesini emrediyor: "Ben Allah'ın elçisiyim. Sizi O'na çağırıyorum. Eğer O'nu seviyorsanız, O'nun dininde beni örnek alın ve bana tâbî olun ki Allah da sizi sevsin ve sizden razı olsun."⁷⁹¹

Murad-ı Nakşibendî ise sey ü sülûkta esas olanın muhabbet ve tâbî olmak olduğundan ve muhabbetsiz tâbî olmanın bir fayda vermeyeceğinden bahsederken bu âyete yer vermektedir. Yani seyr ü sülûk-muhabbet-itaat (tâbî olma) çerçevesinde bu âyeti yorumlamıştır. Dolayısıyla işârî bir yorumun olduğu görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"Buyurdular ki sulukda asl-ı asıl mahabbet ve mütabiatdır. Mahabbetsiz mütabiat asır ve bi faidedir. Kemâlât-ı ilahiyeyi âyât ve ehadisden alıb kaleme getirib yazdılar. Şer'de rahı rastı beyan etdiler. Ve o kemâlâtın insanda birer enmuzeci vardır. Mesela 'ilm ve iradet semi ve basar gibi kezalik kemâlât-ı ilahiyeden olan mahabbetin

⁷⁸⁷ "O halde önemli bir işi bitirince hemen diğerine koyul." (el-İnşirâh 94/7)

⁷⁸⁸ "Sakin şımarma! Bil ki Allah şımarıkları sevmez." (el-Kasas, 28/76)

⁷⁸⁹ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlmi Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 154-156.

⁷⁹⁰ Âl-i İmrân 3/31.

⁷⁹¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, I, s. 524.

dahi enmüzeci insanda halk olunmuştur. Ve bu mahabbete kudret irâdeti tabidir. Ve irâdet fitrat hasebiyle herkesde vardır. Ancak mütaeddîd inslere tealluk hasebiyle zaîf olmuştur. Kaçan salik irâdeten bi'l-külliyye o te'âlanın mahabbetine hasreder. Ana ol zaman mürid denmek layık olur. Ve kemâlât-ı ilahiyyeden mahabbet failiyyet ve mefuliyyet itibariyle de olur. Bazısına ikisin birden verir. Bazısına yalnız birin verir. Ve cemi kemâlât-ı ilahiyyeyi ibarete alıp beyan olundu. İlla kemal-ı mahabbet kalbden kalbe nakl olundu. Tarîki ⁷⁹² " قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ " ayeti kerimesinde olduğu gibi mütabiat ile hasıl olur. Ve mahabbet ile mütabeat irâdeti bi'l külliyye o canibe sarf etmeğe muhtaktır ki insanda olan mahabbet kemâli kemâlât-ı ilahiyyeden olan mahabbete vasıl olub ikisi bir ola. ⁷⁹³

Ebû İshâk-ı Kâzerûnî "Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi. Doğrusu o çok zalim, çok cahildir." ⁷⁹⁴ âyetini şöyle yorumlamıştır: Allah emaneti yere, göğe ve dağlara arz etti fakat onlar farz bir emir olmadığı için ve belki de şerîat-ı âdâbı hakkıyla yerine getirememeye korkularından dolayı kabul etmediler. Eğer farz olsaydı ve kabul etmeselerdi onlar da şeytan gibi lanete müstehak olurlardı. Hz. Âdem, muhabbet ve itaatinden dolayı emaneti üstlendi. Burada emaneti/sorumluluğu üstlenme muhabbet ve itaat çerçevesinde yorumlanmıştır dolayısıyla işârî bir yorumun olduğu görülmektedir. Bu yorumun olduğu bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"Kâlellâhu Te'âlâ:

إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَتَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا ⁷⁹⁵

Şeyh kaddesellâhu rûhahu'l-'azîz bu âyetin tefsirinde şöyle şöyle buyururlar ki ol emâneti Hak Te'âlâ yire ve göğe ve dağlara 'arz itdi, emr-i ferâ'iz degüldi. Zîrâ ki emr-i ferâ'iz olsa kabul itmeseler lâyı-ı la'net olurlar idi, ne'üzü billâh İblîs gibi ki Hak Te'âlâ'nun emrinden baş çekdi müstehakk-ı la'net oldu. Ammâ bu emir farz olmadı ki müstehak ola. Yok bu lezzet oldı. Belki bunlar havf itdiler ki şerâ'it-i âdâb-ı hukuk yirine getüremeyeler ve Âdem Nebî salevâtullâhi 'aleyhi ve selâmühû gâyet muhabbet ü itâ'atinden kabul itdi. ⁷⁹⁶

⁷⁹² "De ki eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah'da sizi sevsin." (Âl-i İmrân 3/31)

⁷⁹³ Demir, *Murad-ı Nakşibendî ve Menakıbı*, s. 73.

⁷⁹⁴ el-Ahzâb 33/72.

⁷⁹⁵ "Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi. Doğrusu o çok zalim, çok cahildir." (el-Ahzâb 33/72)

⁷⁹⁶ Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, s. 174.

Sevgi ve muhabbetullah ile ilgili yorumları genel olarak değerlendirilecek olunursa bu yorumların Emir sultan, Mevlânâ, Abdülkâdir-i Geylânî, Şaban-ı Velî, Ahmed er-Rifâî, Murad-ı Nakşibendî, Ebû İshâk-ı Kâzerûnî tarafından yapıldığı tespit edilmiştir. Konuyla ilgili en fazla yorum ise tasavvuf anlayışıyla da bağlantılı olduğu üzere Mevlânâ'ya aittir.

2.37. Seyr

Seyr tarikatlarda, tarikat prensiplerinin yerine getirilmesi neticesi, manevî yükselme yerinde kullanılan bir terimdir. Tasavvuf ehline göre sülûk, Allah Teâlâ'ya ulaşmaya (vusul) kabiliyet kazanmak için güzel ahlak sahibi olmaya çalışmaktan ibarettir. Seyrin, yani manevi yolculuğun dört mertebesinden bahsedilir. Bu dereceler mürîdin tadrîci olarak tırmandığı ve her yükselişte Allah Teâlâ ile kendi arasındaki hicabların ortadan kalkmaya başladığı bir tarzda devam eder.

1. *Seyr-i illallah*: İlmî bir harekettir. Sâlik bu seyr sayesinde basit bir ilimden, üstün ve şerefli olan ilme, ondan da “vâcibü'l-vücûd” un ilmine ulaşır. Bu ilim, mümkünat ilmi sâlikin gönlünden tamamen silindikten sonra meydana gelir ki, bu hale “fenâ fillâh” ismi verilir.
2. *Seyr-i fillâh*: Hakk'ın sıfatıyla muttasıf ve O'nun ahlakıyla süslenerek bütün beşerî sıfatları yok kabul etmektir. Seyr-i fillâhın sonunda ilmî vecihlerden perdeler kalkar ve sâlik ledünnî ilmi keşfetmiş olur. Bu seyr cezbe makamıdır ve “Bekâ billâh” ismi verilmiştir.
3. *Seyr-i ma'allâh*: Sâlikin her mertebede Allah Teâlâ ile olan seyridir. Bu mertebede ikilik şüphesi ortadan kalkar. Sâlik ahadiyyet makamına yükselir.
4. *Seyr-i anillâh*: Vahdetten kesret tarafına yönelen seyrdir. Hak'tan tekrar halka dönüşür.

Bu seyrlerden gaye Hakk'a ulaşmak için, önce mâsivâdan yüz çevirmek sadece O'na yönelmektir. Sülûk anında zihni bazı şüphelerden uzak bulundurmak için Allah Teâlâ hakkında sağlam bir inanç ve bilgiye ihtiyaç vardır.⁷⁹⁷

⁷⁹⁷ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 317-319.

Tablo 37.

Seyr Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyetler

“Rabbın dilediğini yaratır ve tercih eder.”

(el-Kasas 28/68)

“Biz O’na şah damarından daha yakınız.”

(Kâf 50/16)

Seyr ile ilgili konu anlatımında sûfîler Tablo 37’de belirtilen âyetlerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Alâeddin Ali es-Semerkandî’nin, mürîdin hicret-i mânevîyye ve esfâr-ı kudsiyyesi ile ilgili açıklamaları vardır. Buna göre sefer-i mânevî eyleyenler üç dereceye ulaşır: Envâr-ı tecelliyât (tecellî nurları), keşf-i işâr-ı müşâhedât (müşâhede olunanları açıklama) ve ızhâr-ı esrâr-ı kâdî’l-hâcât (Allah’ın sırlarını açıklama)’tır. Bu konularla ilgili sâlike tavsiyeleri şu şekildedir: Kendi nefsinden, zâtından ve sıfatından geçip, mevt-i manevî ile kendinden eser kalmayıp, mâsivâdan uzaklaşarak ayıpları örtücü olursan mürîd isminin ve “*Rabbın dilediğini yaratır ve tercih eder.*”⁷⁹⁸ âyetinin mazharı olursun. Sâlikin kendi enâniyeti hicâb-ı keşftir. Bunun için sâlik kendinden sefer eylemeli, kendi benliğinden vazgeçmelidir. Nefsinde olan riyâsını, keşf-i kerâmâta olan meylini ve dünya, makam, nefis sevgisini gönlünden atmalıdır. Makâm-ı nefisten makâm-ı ahyâra sefer etmelidir.

“*Rabbın dilediğini yaratır ve tercih eder.*” âyeti, Allah varlıkları yaratırken ve görevlendireceği peygamberleri seçerken kullara sormaz; çünkü yaratma ve tercih O’na mahsustur anlamına gelmektedir.⁷⁹⁹

Alâeddin Ali es-Semerkandî ise bu âyeti seyr-ü sülûk çerçevesinde işârî bir şekilde yorumlamıştır. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“*Esfâr-ı rûhâniyye envâr-ı mürisedir ve estâr-ı müşâhedâtı keşf idicidir ve esrâr-ı lâhutiyyeyi izâh idicidir. Pes, sefer-i ma’nevî eyleyenler üç dereceye vâsıl olur. Birisi, envâr-ı tecelliyât ve birisi keşf-i işâr-ı müşâhedât ve birisi ızhâr-ı esrâr-ı kâdî’l-hâcât. Ba’dehu, bu sefer ne seferdir beyân idüb buyurdu kim, “İy sâlik, şol zamanda, kim kendü etvâr ve ahvâlin mesâfelerin kat’ idüb ve kendü nefsinden ve zâtından ve sıfatından geçüb kendözini mevt-i ma’nevî ile ifnâ idüb hiç ‘aynından ‘aynında eser kalmayub*

⁷⁹⁸ el-Kasas 28/68.

⁷⁹⁹ Karaman v. dğr., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yayınları, Ankara 2006, IV, s. 241.

zâtını zât-ı matlûbda istihlâk idüb merâtib-i beşeriyyeden sefer idüb mâsiva'llahdan inkitâ' idüb 'ayıblar örtici ve sâyirlerin kusûrını 'afv idüb estâr-ı lâhutîyyeyi îsâl eyleyici pâdişâha gidersin. Pes, ol zamanda sen murâd ve muhtâr olursın. Ya'ni, mürîd ismine mazhar olursın. ⁸⁰⁰ "وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ" âyetinin mazharı olursın ve sırrı olursın. Mürîd iken murâd olub velâyetu'llaha ve himâyetu'llaha ve ri'âyetu'llaha lâyük olursun. Tâlib iken matlûb ve muhibb iken mahbûb ve râgıb iken mergûb olursun. Zâtın zât-ı matlûbla ve sıfâtın sıfât-ı mahbûbla kâyim olub "Fe bi yesma'u ve bi yubsıru"⁸⁰¹ hadis-i kudûsinin mazharı olursın. Zîrâ, salike kendü enâniyeti ve ta'ayyün-i zâtı gâyet sarb ve berzâhdur ve hicâb-ı keşfdır. Sâlik kendözinden sefer eylemeyince ve kendü 'aynın mahv itmeyince estâr-ı Melik-i Settâr ana keşf olub perdelerden içerü giremez. Hemânki sûradıkâ't-ı celâli açub içerüye duhul idicek halkdan mahcûb olub, "Evliyâ'î tahte kabâbî"⁸⁰² hadis-i şerîfine mazhar olur. Hz. Şeyhin 'âdeti şerîfesi budur ki, her tergîb yanınca bir terhîb ve bir tenbîh zikri der ki sâlikler cemî' makâmatta müteyakkız olub, zararlardan emîn olalar. Anınçün buyurır kim dahi her kim zünnârı kesmez ise ve himmeti başından gayyar kaldırmaz ise, zünnârdan murâd nefisde gizlû olan riyâ ve keşf-i kerâmâta olan meylidir. Kümmelîn katında zünnârı ma'nevî budur ve gayyardan murâd hubb-"i dünyâ ve hubb-i câh ve hubb-i nefis. Zîrâ, ehlu'llah katında ma'nevî şabkadır ve'l-hâsıl makâm-ı nâsutiyât ve huzûz-ı iltifât 'alâmet-i necât değildir. Ol sıfâtlu âdem nâra müstevcibdir. Bunda nârdan maksûd nâr-ı katî'adır, İ'lâ-i 'illiyînden esfel-i sâfîline hübüv ve teseffüldür. Semeresi zevâl-i mâ'rifetdir, el-'iyâzü bi'llahi Te'âlâ. Ba'dehu Hz. Şeyh 'umûm üzerine mürîdlerine fermân ider ki, "Sefer idinüz, iy mürîdim, dâr-ı esrardan ki makâm-ı nefsdır. Makâm-ı ahyâra ki makâm-ı rûh-ı kudûsî ve 'akl-ı küll ve mehat ve irâdât-ı sübhâniyye olan gönüldür ve dahi şol kimsenin konşulığın ihtiyâr idinüz ki kendü için ihtiyâr yokdur. Ya'ni, makâm-ı vecd ve makâm-ı tevâcüd ve makâm-ı 'ışkdır. Sâlik bu makâmlarda meslûbü'l ihtiyâr ve maglûbü'l-efkâr olur ve bu makamların mübtedîsi ve müntehisi vardır. Mübtedîde ihtiyâr gâh gâh mevcûddur. Lâkin, müntehisi meslûbü'l-ihtiyârdır. Anunla yâr olmak mücâvir-i esrâr olmaktır. Ba'dehu Hz. Şeyh matlûb tahsilinde müsâra'ata d'a'vet idüb, "el-Bidârü'l-bidâr" Ya'ni, müsâra'a idin müsâra'a idin, nehâr-ı vücûd zâyil olmazdan evvel. Zîrâ, bu 'âlem 'âlem-i tahsîl ve makâm-ı tekmîldir. Nehâr-ı hayâtda ma'îşet-i ma'neviyye ve

⁸⁰⁰ "Rabbın dilediğini yaratır ve tercih eder." (el-Kasas 28/68)

⁸⁰¹ "فَيَسْمَعُ وَبَيِّنُصِرُ" Buhârî, Kitâbü'r-Rikâk, 38

⁸⁰² "أُولَآئِى تَخْتُ كِبَابِى", İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şehâbeddin Ahmed, Fethu'l-Bârî fî Şerhi'l-Buhârî, XIV, Mısır 1959; Kastalânî, Ahmed b. M. b. Ebî Bekr, İrşâdü'z-Sârî li-Şerhi Sahihî'l-Buhârî, IX, Mısır 1307.

kemâlât-ı insâniyye hâsıl olur. Leyl-ü nehâr-ı ‘ademden cemâda mülhâk olmak lâzım gelür. Bunda, mahcûb-ı ‘ani’l-hakk olanlar, anda dahi mahcûb olmak lâzım gelür. Kur’ân-ı Kerîm’de ⁸⁰³ "وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَىٰ فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَىٰ" buyurulmuşdur. Ve dahi Şeyh buyurur, “el-Firâru’l-firâra, firar idin, firar idin, hâr u hâşâk ile tolu olan makâm, nefsi-i emareden hazîre-i ezhâra, ya’ni ezhâr-ı tecelliyât-ı kudsiyye mahalline ve makamına ve dahi şol cennât-ı müşâhedât ve makâmât-ı müfrihâta kim, anın altında safâ suları ve vefâ ırmakları râyegân akar ve bu mezkûr makâmâta ve tecelliyâta ve müşâhedâta irişmeğe ihmâl i’zârdan sayılmaz ve ihmâl idüb tahsîl eylemese mahallinde nâdim olur. İhmâl ana ‘özü olmaz kim, ehl-i ihmâl, ehl-i dalâlet ve ehl-i dalâl olmağa münâsiblerdir.”⁸⁰⁴

Bir diğr sûfi Erdebîlî, “Biz O’na şah damarından daha yakınız.”⁸⁰⁵ âyeti üzerinden seyr konusunu açıklamıştır. Allah, herkese yakındır ancak aradaki mesafe nefse aittir ve kulun önünde hicâblar vardır. Kulun, hicâbları ayırmaya çalışırken gösterdiği çabaya seyr-i illallah denir. O, mesafeyi kaldırdıkça seyrine devam eder, nefis uzaklığını ortadan kaldırır ve seyr-i fillaha varır. Bu seyrde kul bir sıfattan başka bir sığata terakkî ederse Allah sâliki başka sıfatlarla tanıştır ve böylece sâlik, Allah’ın sıfatlarını gezmiş olur. O, bu seyrde telvîn (sarsılma) durumundadır ama seyr-i ma’allahtan sonra temkîn (dayanma) durumuna vâsıl olur. Burada işârî bir yorum söz konusudur ve ilgili bölüm menâkıbnâme de şu şekilde yer almaktadır:

“Safiyüddîn-i Erdebîlî’ye “Eğr Hakk Teâlâ insanın boyun damarından bile ona yakınsa ⁸⁰⁶ "وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ" [Biz O’na şah damarından daha yakınız.] o zaman seyr-i ilallah, seyr-i fillah ve seyr-i ma’allah ne anlamdadır? Bunlar nedir? Hakk Teâlâ’nın harekete ihtiyacı yoksa seyr-i ma’allah neden geliyor?” diye sordular.

Cevap: Safiyüddîn-i Erdebîlî (k.s.) şöyle dedi: seyr-i ilallah ne nefsin Hazretten uzak olduğundandır ne Hazretin kuldan uzak olmasından, çünkü o herkese yakındır ve bulunan mesâfe nefse aittir. Zîrâ önünde birkaç hicâb vardır ve kulun o hicâbı ayırmaya yaptığı gayret seyr-i ilalâhdır. O bu mesafeyi keserek kendisinden çıkarsa olur ve yola devam eder ve onun sonu seyr-i fillaha varır. Böylece nefis uzaklığını ortadan kaldırır.(...)

⁸⁰³ “Bu dünya da kör olan âhirette de ködür.” (el-İsrâ 17/72)

⁸⁰⁴ Mercan, Şeyh Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkindî ve Menâkıbnâmesi’nin Transkribe Tahlil ve Tenkidi, s. 302-303.

⁸⁰⁵ Kâf 50/16.

⁸⁰⁶ Kâf 50/16.

Ve seyr-i fillah cevabında buyurdu ki Hakk Teâlâ'nın içeri ve dışarı ihtiyaçtan saftır. Ama Hakk Teâlâ sâlikî bir sıfattan yeni bir sığata geçirip yeni bir sıfatla tanıştırmayı için sâlikin kendisinin de bir sıfattan başka bir sığata terakkî etmesi gerekir. O zaman seyr-i fillah Allah sıfatlarını gezmek anlamındadır. Kulun bir sıfattan başka bir sığata geçtikten sonra yine de o telvîn (sarsılma) durumda olur ama seyr-i ma'allah dan sonra temkîn (dayanma) durumuna ulaşır. (...)

Ve seyr-i ma'allaha, bağlı olarak, Hakk Teâlâ ile birlikte nasıl gezilir, sorusunun cevabında buyurdu ki mâiyet (refâkat) ittihâd ve ikilik anlamında değildir. Zîrâ onun Allah'ın vahdetinin (birliğinin) olduğu yerde kesret olamaz. Yânî řu anlamdadır ki birisi bir damlayı bir denize atar ve o damla denizde kaybolur ve böylece ikilikten birlik çıkar ve tamamı deniz olur. Ancak ittihâd olmaz. Çünkü deniz denizdir ve damla damladır ve bunların arasında fark vardır. O zaman eğer deniz cümbüşlü olup dalgalanırsa seçim ve güç denizin elinde olur ve damlada olamaz.”⁸⁰⁷

Seyr konusuyla alakalı yorumlar Alâeddin Ali es-Semerkandî ve Erdebîlî'ye aittir.

2.38. Sır

Sözlükte “saklamak ve gizlemek” anlamlarına gelmektedir.⁸⁰⁸ Tasavvufta ise kul ile rabbi arasındaki gizli halleri ifade etmektedir. Sır, Kuşeyrî'ye göre ruh gibi beden kalıbına emanet edilmiş bir latifedir. Ona göre ruhlar muhabbet, kalpler mârifet, sır ise mükâşefe mahallidir.⁸⁰⁹

Sır da ruh gibi beden kalıbına tevdi edilmiş bir latifedir. Sûfilerin esasları ve prensipleri, sırrın müşâhede (ulûhiyyeti seyr ve temâşâ) mahalli olduğunu icap ve ifade etmektedir. Nitekim ruhlar, aşk ve muhabbet, kalpler ise irfan ve mârifet mahallidir. Sûfiler derler ki: Sır insanın vâkıf olduğu şeydir. Sırrın sırrı ise, Hak'tan başkasının muttali olamadığı şeydir. Sûfilerin ıstılahına ve esaslarına göre, sırrın ruhtan daha latif, ruhun da kalpten daha şerefli olması icap etmektedir.⁸¹⁰

⁸⁰⁷ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 634.

⁸⁰⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, II, s. 235; İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ, *Mu'cemü Mekâyisi'l-Luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1399/1979, III, s. 67. Geniş bilgi için bkz. Ögke, Ahmet, “Tasavvuf Düşüncesinde ‘Sır’ Kavramı ve Marmaravî'nin ‘Keşfü'l-Esrâr’ İsimli Risâlesi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, ss. 225-262, Van 2000.

⁸⁰⁹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 124.

⁸¹⁰ Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, s. 182.

Tablo 38.

Sır Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet

“Nerede olsanız, O sizinle beraberdir.”

(el-Hadîd, 57/4)

Sır ile ilgili konu anlatımında Erdebîlî Tablo 38’de belirtilen âyetle ilgili işârî yorum yapmıştır.

Erdebîlî’ye göre sır, Allah’ın insanın yüreğine verdiği emanet latîfesidir. Şeytan, Âdem (a.s)’in ilâhî mücevherinin hakikatini değil içindeki karanlığı gördüğü için kibirlendi. Yürek, mârifet ve muhabbet mahallidendir; ruh, müşâhede ve sır ise hakikat mahallindendir. “*Nerede olsanız, O sizinle beraberdir.*”⁸¹¹ âyetinde belirtildiği üzere sır, ruha göre daha latîf ve şerîftir. Sırları ve ona bağlı şeyleri yalnız Allah bilir.

“*Nerede olsanız, O sizinle beraberdir.*” âyeti Allah’ın ilminin insanları tamamen kuşattığına dair bir temsildir.⁸¹² Erdebîlî bu âyete tasavvufî bir kavram olan sır konusunu açıklarken yer vermiştir. Burada işârî bir yorum söz konusudur. İlgili bölüm menâkıbnâme de şu şekilde yer almaktadır:

“*Safiyüddîn-i Erdebîlî buyurdu ki sır Tanrı’nın insan yüreğine verdiği emânet latîfesidir ve o sırrın gerçeğini Allah’tan başkası bilmez. Melekler Âdem aleyhisselâm’a secde ediyorlardı. Şeytan sadece Âdemin içindeki karanlığı görüp, onun varlık hazînesine yerleştirilen ilâhî mücevher hakikatini göremediği için, Âdem’e karşı kibirlendi. Böylece lanette kaldı.*

Yürek, mârifet ve muhabbet mahallindedir. Rûh müşâhede, sır ise muâyene ve sır latîfesinin emanetinin hakikat mahallindedir. " وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ " [Nerede olsanız, O sizinle beraberdir.] (el-Hadîd 57/4) Bu sır rûha göre daha latîf ve şerîftir. Sırları ve ona bağlı şeyleri Allah Teâlâ’dan başkası bilmez.”⁸¹³

⁸¹¹ el-Hadîd 57/4.

⁸¹² Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, VIII, s. 476.

⁸¹³ Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safiyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 685.

2.39. Şâhit

Şâhit ile o anda insan kalbinde hazır ve mevcut olan şey kastedilir. Zikri, sahibinin kalbini istilâ eden her şey o kimsenin şâhididir. Eğer o kimsenin üzerinde galip olan ilim ise o ilim şâhidi ile, galip olan vecd ise vecd şâhidi iledir.⁸¹⁴

Tablo 39.

Şâhit Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Hadis

"اِسْتَفْتِ قَلْبَكَ" "Kalbine danış."

Şâhit ile ilgili konu anlatımında Erdebîlî Tablo 39'da belirtilen hadisle ilgili işârî yorum yapmıştır.

Erdebîlî şâhit ile ilgili olarak şunları söylemiştir: Şâhit, yürekte hazırdır ve hallere tanıktır. Hakk-bâtıl, helâl-haram arasındaki ayrımı yapar. Tasavvuf ehli mum ve şâhit sözünü çok kullanırlar. Mum, yürekteki iman ve tevhid ışıdır. Şâhit ise yürekte bulunmakla birlikte iman ve tevhid ışığına tanıklık eder. Bu tanıklıktan maksat hadiste de belirtildiği gibi "Kalbine danış" tır yani yürek şâhidinden fetva istenmesidir. Yürek şâhidinin yüzünden hicâb kalkarsa Allah Teâlâ'nın rızasına aykırı olan her şey ortadan kalkar. Burada işârî bir yorum vardır ve ilgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"Şâhidin anlamı şudur ki O, yürekte hazır ve hallere tanıktır ve hakk-bâtıl; helâl-haram arasında ayırım yapar. Ehl-i tasavvufun sözlerinde mum ve şâhid sözcükleri çok kullanılır. Mum, kişinin yüreğinde yakılan îmân ve tevhîd ışığıdır. Ve şâhid odur ki yürekte bulunup ona tanıklık eder. Safiyyüddîn-i Erdebîlî bu tanıklıktan maksat ⁸¹⁵ "اِسْتَفْتِ قَلْبَكَ" dir. Yânî yürek şâhidinden tanıklık ve fetvâ istenir. Yürek mumu, yürek evinde yakılırsa, yürek metası, tâat ve îmân parası hırsızdan saklanır. Çünkü eğer hırsız kastederse, yürek aydınlığında rüsvâ olur ve eğer yürek şâhidinin yüzünden örtü ve hicâb ayrılırsa, Hakk Teâlâ'nın rızasına ters olan her şey ortadan kalkar ve Tanrı hazînesine -ki o yürektir- lâyük olmadık her şey ondan gider."⁸¹⁶

⁸¹⁴ Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, s. 180.

⁸¹⁵ "Kalbine danış." Dârimî, *Büyû*, 2 (Had. No: 2561)

⁸¹⁶ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, s. 682.

2.40. Şerîat, Tarîkat ve Hakîkat

Şerîat, insan hayatını tanzim eden dinî değerlerdir. Şerîat Allah Teâlâ'nın kullarına, peygamberleriyle emrettiği veya yasakladığı ahvâl, ef'âl ve ahkâmıdır. Bunlara tâbî oluş, dünya ve âhirete dair hususların tanzimine sebep olduğu gibi, kemâlâtın husûle gelmesini de temin eder.

Tarîkat bir disiplindir. Tasavvufun, şeriat esaslarına riâyette, dînin özüne varma riyâzetinin, belirli disiplin içerisinde gerçekleşmesini amaçlayan bir kuruluştur. Tarîkat, dînin özüne varmak suretiyle Hakk'ın rızasını kazanmak ve dolayısıyla dünya ve âhiret saadetini hedefleyen bir vasıtaadır. Tarîkatin ibtidâsı kalbin gafletten uyanması; intihâsı, nefis mücadelesi, mücâhedesı ve riyâzetle vuslata erkmektir.

Hakîkat, gözü ve gönlü eşyadan yaratanına çevirmektir. Hakîkati görmek, hicapsız görmektir.⁸¹⁷

Şerîat, ubûdiyyete (kulluk ve ibadete) sınıksıkı sarılmak hakkındaki emirdir. Hakîkat rubûbiyyeti temâşâ (müşâhede) etmektir. Hakîkat tarafından teyit edilmeyen hiçbir şeriat makbul değildir. Şeriatla mukayyet olmayan hiçbir hakîkat da makbul değildir. Şu halde şerîat halka mükellefiyetler getirmiştir. Hakîkat ise Hakk'ın kainat hakkındaki tasarrufunu ve idaresini bildirmiştir. O halde O'na ibadet etmek şerîat, O'nu müşâhede etmek hakîkattir.⁸¹⁸

Alimler şöyle demişlerdir: “Mücâhede, müşâhadeleri doğurur. Allah için cihad eden ise, ilk olarak haramları terk etmek, sonra şüphelileri terk etmek, sonra gereksiz şeyleri terk etmek ve daha sonra gönlü arındırmak üzere dünya ile ilgili bütün bağları kesmek suretiyle cihad eder.”⁸¹⁹

Tablo 40.

Şerîat, Tarîkat ve Hakîkat Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyetler

“Bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette kendi yollarımıza eriştireceğiz.”

(el-Ankebût 29/69)

“Şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun.”

(el-En'âm 6/153)

“Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan sakının.”

(el-Haşr 59/7)

⁸¹⁷ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 308-314.

⁸¹⁸ Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, s. 176.

⁸¹⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, VI, s. 294.

Şeriat, Tarikat ve Hakikat ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 40'ta belirtilen âyetlerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

İncelenen menâkıbnâmelerdeki sûfilerin konuyla ilgili yorumları şu şekildedir:

Safvetü's-Safâ'da Erdebîlî “Bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette kendi yollarımıza eriştireceğiz.”⁸²⁰ âyetinde geçen “yollar” ifadesinin anlamının şeriat, tarikat ve hakikat yolları olduğunu söyler. Şeriat yolu zâhirî ve bâtinî taleplerle, tarikat yolu sıfatla kesilir. Şöyle ki; şeriata bağlanan nefisle sıfatın bağı çözülür. Hakikat, yürekle kesilebilir. Nefis, alaka ve meyillerini kestiğinde yüreğe, doğru yol açılır. Allah ve Hz. Muhammed'in sözlerine şeriat, Muhammedî amele tarikat, Muhammedî hâle ise hakikat denir. Hakikat ehlinin yolu yürek yoludur. Tarikat, “Şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun.”⁸²¹ âyetinde belirtildiği gibi doğru yoldur. Şeriat görevi şer'î emir ve nehiyler; tarikat görevi zühd, verâ ve takva gibi şeyler; hakikat görevi Allah'tan başka her şeyi yürekten çıkartmak, yürek ve canı Allah ile meşgul etmektir.

Konu anlatımında yer verilen âyetlerle ilgili şunlar söylenebilir:

“Bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette kendi yollarımıza eriştireceğiz.” âyetinin *Rûhu'l-Beyân*'da ki yorumu şu şekildedir: Burada mücâhede kelimesi kullanılmış, bununla açık ve gizli düşmanları kapsaması amaçlanmıştır. “Elbette kendi yollarımıza eriştireceğiz.” yani dinimize yardım konusunda müşriklere karşı cihad eden ve onlarla savaşanları şehitlik, af ve hoşnut olunacak yollara elbette erdireceğiz.⁸²²

Menâkıbnâmede ise âyette geçen “yollar” ifadesinin şeriat, tarikat ve hakikat yolları anlamına geldiği ifade edilmektedir. Burada âyetin tasavvufî bir muhtevayla işârî yorumu tâbî tutulduğu görülmektedir.

“Şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun.” âyetinin *Rûhu'l-Beyân*'da ki yorumu şu şekildedir: Bu surede belirtilen tevhid ve nübüvvetin ispatı ve şeriatın açıklanması gibi hususlar, benim yolumun ta kendisidir. Güçlü ve kuvvetlidir. Cennete ulaştıran bir yol olması sebebiyle ilâhî hükümlere, şeriata “doğru yol” denmiştir.⁸²³

Menâkıbnâmede ise bu âyet tarikatın, Peygamber (sav)'in sünneti ve davranışına göre amel etmek olduğundan ve tarikatın doğru yol anlamına geldiğinden bahsedilirken yer verilmiştir. Âyet, zâhirî anlamıyla uyumlu bir şekilde fakat tasavvufî anlamda

⁸²⁰ el-Ankebût 29/69.

⁸²¹ el-En'âm 6/153.

⁸²² Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, VI, s. 293.

⁸²³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, III, s. 115.

özelleştirilerek tarîkat kavramıyla bağlantılı olarak yorumlanmıştır. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Safîyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.), ⁸²⁴ " وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا " [Bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette kendi yollarımıza eriştireceğiz.] âyeti hakkında şöyle dedi: “Yollar’ın” anlamı, şerîat, tarîkat ve hakîkat yoludur. Eğer (Allah) bizi kabûl ederse onun üç yolunu da görebiliriz. Şerîat yolunu, süratle kesebiliriz ki o hac, gaza (savaş), zâhirî ve batınî talepler, helâl rızık için mübâh gezmeye çıkmak vb.dir. Tarîkat yolu sıfatla kesilebilir, öyle ki nefis şeriatla bağlanırsa sıfatın bağı çözülür ve sıfatla tarikat yolu kesilir. Hakîkat yolu yürekle kesilebilir ki o yürekten hazrete (Allah’a) çekilen yoldur. Nefis alâka ve meyilleri kesildiğinde, o yol yüreğe doğru açılır.⁸²⁵

Safîyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.), buyurdu ki şerîat, Muhammedî (salavatullâhi aleyh) bir kuraldır ve Allah Teâlâ ve Muhammed Mustafa (a.s.)’nin sözlerine göre yapılmıştır. Tarîkat, Muhammedî ameldir. Hakîkat, Muhammedî hâldir. Şerîat, zâhirî emirler, nehiyeler ve görevlerdir. Tarîkat, Peygamber (a.s.)’in sünneti ve davranışına göre amel etmektir. Tarîkat doğru yoldur. ⁸²⁶ " وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ " [Şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun.] âyetinde olduğu gibi. Ehl-i tarîkatın ameli böyledir ki şerîatta olan en zor vâcibleri yerine getirirler. Hakîkat yolu birdir ki o Hakk’a ulaşır ve yolun sonuna dünyanın sonuna kadar uzanır.

Sormuşlar ki o zaman bunun anlamı nedir “Allah’a giden yollar, mahlukâtın nefesleri sayısındadır” cevapladı ki, mükevvinâtın sonuna kadar, tarîk birdir ve her yürekten Allah’a giden farklı yollar vardır. Yürek yolu, hakîkat ehlinin yoludur.

Ehl-i sülûkun sıfata bağlı mi’racı vardır. Peygamber salavatullâhi aleyh’in zâhirde mirâcî olduğu gibi. Mârifetin hakîkati, Hakk Teâlâ’yı görmek, onu anlamak ve ona ârif olmaktır. Şerîat meyvenin dışı ve eti gibidir hakikatse meyvenin özüdür. Meyvenin özü olup, eti olmazsa, meyve gelişmez ve gerçek meyve olmaz ve eğer meyvenin etinin dışında kabuk olmazsa, meyve yetişmez ve kemâle ermez, belki bozulur. Böylece tarîkat, şerîatsız; hakîkat, tarîkatsız olmaz. Şerîat görevi şer-i emîr ve nehiyeler; tarîkat görevi zühd, verâ ve takva gibi şeyler; hakîkat görevi Allah’tan başka her şeyi yürekten çıkartmak ve yürek ve canı Allah ile meşgûl etmektir.”⁸²⁷

⁸²⁴ el-Ankebût 29/69.

⁸²⁵ Şah, Safvetü’s-Safâ’da Safîyyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri, I, s. 613.

⁸²⁶ el-En’âm 6/153.

⁸²⁷ Şah, Safvetü’s-Safâ’da Safîyyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri, I, s. 677-678.

Menâkıbnâmesi incelenen diğer bir sûfî Ebu'l Vefâ, müridlere şu tavsiyelerde bulunmuştur: Evvelâ gönlünüzü ve sırrınızı temizleyin. Farz ve sünnetleri yerine getirin. Bidatlerden uzak durun ve tevâzu sahibi olun. Daima iyiliği düşünün ve kibirden uzak olun. Hz. Muhammed'in sünnetine ittibâ edin. Müridlere bu şekildeki tavsiyelerinin ardından *"Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan sakının."*⁸²⁸ âyetini söylemiştir.

"Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan sakının." âyetinin zâhirî mana olarak bütününe bakıldığında, fey dağıtımından bahsedilmektedir. Fey dağıtımıyla alakalı olarak Hz. Peygamber nasıl hareket ettiyse siz de o şekilde davranın şeklinde yorumlanmaktadır. Ebu'l Vefâ bu âyeti müridlere ettiği tavsiyeler çerçevesinde Hz. Peygamber'in izinden gitmek şeklinde genel manada ve tasavvufî bakış açısıyla işârî olarak yorumlamıştır.

Rûhu'l Beyân'da ise bu âyeti genel manasıyla anlamının daha yerinde olduğu şu şekilde ifade edilmiştir: "Nüzul sebebine bağlı kalmadan, âyeti genel manasıyla anlamak daha yerinde olur. Buna göre mana şöyle olur: Rasûlullah (sav)'ın size verdiği emirler, ister fey hakkında, ister itikadî veya amelî konularda olsun, mutlak olarak onu alın ve ona sımsıkı yapışın. Rabbinizin emrine itaat etmeniz için böyle yapmanız boynunuzun borcudur. Bu âyette şuna da delil vardır: Rasûl-i Ekrem (sav)'ın emrettiği her şey hakîkate Allah'ın emridir."⁸²⁹

Bu durumda âyetin eserde yer aldığı şekliyle *Rûhu'l-Beyân*'daki genel yorumun benzer olduğu görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"Ve dahi müridleri eyittiler ki: "Bir vasiyyet eylen ki, ehl-i tarîka gâyet fâideli ola." Eyitti ki: "Evvel mürîde lâzım olan gönlünü ve sırrını pâk etmektir. Ve ferâyizi ve sünneti edâ etmeğe gâyet harîs olmaktadır. Ve bid'atlardan ve muhdes işlerden ırak olmaktadır. Ve tevâzu' ehli olup hulkî gökçek olmaktadır. Ve dahi hâtırından yaramaz fikirleri nefyedip dâimâ iyi fikre meşgûl olmaktadır. Ve kendi nefesine va'z ü nasihat edip Allâhü Teâlâ'nın mahlûkâtın esirgemektir tâ ki, Allâhü Teâlâ onu dahi esirgeye. Ve dahi giydiğinde ve yediğinde pâk olup, hudûd-ı şer'den bir zerre taşra olmamaktır. Ve dahi ahdine vefâ edip, yalân da 'vâlar etmemektir. Zîrâ yalân da 'vâ edenin ameli merdûddur. Ve dahi ehl-i ucb olmamaktır. Ve tâatına dahi mağrûr olmamaktır. Zîrâ mağrûr olursa Hak Teâlâ amelin habt edip, merdûd kılar. Ve dahi eyitti ki: "Asl-ı küllî bu tarîkde

⁸²⁸ el-Haşr 59/7.

⁸²⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, VIII, s. 573.

Hazret-i Resûl (a.s.)'ın sünnetine ittibâ' etmektir.” Ondan bu âyeti okudu: ⁸³⁰ *“Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan sakının.” (el-Haşr 59/7).”*

Şeriat, tarikat ve hakikat ile ilgili yorumlar Erdebîlî ve Ebu'l Vefâ tarafından yapılmıştır.

2.41. Şevk

Şevk lügatte, “arzulamak, iştîyak duymak, özlemek, heyecanlandırmak, gönlü meyletmek, cezbetmek, kendine çekmek, bir şeyi bir şeye bağlamak” gibi manalara gelir.⁸³¹ Tasavvuf ıstılâhında ise, “kulun kalbindeki Allah'a olan muhabbetten kaynaklanıp, muhabbetin istikrar kazanmasından sonra O'na kavuşma arzusu ve özlemiyle gönlünün heyecanlanarak titremesi, sevginin artmasıyla artan, azalmasıyla azalan ve sevgiliye kavuşunca sükûna eren duygu” şeklinde ifade edilmiştir.⁸³²

Tablo 41.

Şevk Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet

“O' da “Daha var mı?..”

(Kâf 50/30)

Şevk ile ilgili konu anlatımında Abdülkâdir-i Geylânî Tablo 41'de belirtilen âyetle ilgili işârî yorum yapmıştır.

Abdülkâdir-i Geylânî'ye şevkin ne olduğu sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: İhsan, müşâhede ve ruyet isteğiyle meydana gelen şiddetli istek ve arzudur. Ruyet, kurbet ve üns sâlikin şevkine zeval vermez. Visâl arttıkça şevklenme “O' da “Daha var mı?”⁸³³ âyetinde de belirtildiği gibi artar. Nefsin ve tabiatın hazlarından, mâsivâdan alaka kesilmediği müddetçe şevk sıhhatli olmaz. Ayrıca bu mertebede âşıklar ve müştaklar müşâhede sahibidirler ama yine de müşâhede arzusunu talep ederler.

⁸³⁰ Özkul, *Tâcü'l-Ârifîn Ebu'l-Vefâ'nın Menâkıbı (İnceleme ve Metin)*, s. 133-134.

⁸³¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, II, s. 383; Cürçânî, *Mu'cemü't-Ta'rifât*, s. 129.

⁸³² Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 161-162; Kübrâ, Necmüddin, *Tasavvufî Hayat*, s. 66.

⁸³³ Kâf 50/30.

“O’da “Daha var mı?” âyetinin yorumu Bursevî’ye göre cehennem “doldun mu?” şeklinde kendisine sorulan suale karşılık, teeddüben cevap vererek “İnsanlardan ve cinlerden azaba müstehak daha fazlası var mı?” der.⁸³⁴

Abdülkâdir-i Geylânî söz konusu âyeti tasavvufî konular içinde yer alan visal-şevk çerçevesinde yorumlamıştır. Burada işârî bir yorumun olduğu görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Yine (r.a) hazretleri şevkten suâl olunduklarında şöyle buyurdılar ki (İhsan) eşvâk-ı ru’yet ve müşâhededen husûla gelen şevk ve arzûdur ki anda mahbûb-ı hakikiyye mülâkâtdan sâlikîn ve müştâkîne za’f ve fûtûr gelmez ve ru’yet ve kurbet ve üns ve ülfete anların şevkine sükûnet ve zevâl ve zehâbda târî olmaz belki likâmız dâd oldukça ve visâl arttıkça teşevvuk da efzûn olur ⁸³⁵ “هَلْ مِنْ مَزِيدٍ” şevkin sıhhati muvâfakat-ı rûh ve mutâba’ât-ı himmet veya hazz-ı nefis ve tabîat mesellü esbâbdan tecerrüdine ve anlardan hâlî bulunmaklığa mütevakkıf idüğünden bunlardan tecerrüd itmedikçe şevk-i sahîh olmaz bu mebhasda şevk-i esbâbdan mücerred olur ve şevki icâb itdiren esbâbda ne idügi meçhul bulunur zîrâ bu mertebede ‘âşıkîn ve müştâkîn sâhib-i müşâhededirler ve maa-l-müşâhede yine müşâhedeyi arzû iderler ve taleb ve iştiyâkı elden komazlar.”⁸³⁶

2.42. Şeyh (Mürşid), Mürîd ve Sâlik

Şeyh (Mürşid), Mürîd ve Sâlik konularıyla ilgili olarak işârî yorumu muhatap olan âyet ve hadisler Tablo 42’de sunulmuş olup daha sonra menâkıbnâmelerde geçen, konuyla ilgili bölümler verilerek değerlendirmeler yapılmıştır.

⁸³⁴ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, VIII, s. 242.

⁸³⁵ “O’ da “daha var mı?” (Kâf 50/30)

⁸³⁶ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlmi Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 119-120.

Tablo 42.

Şeyh (Mürşid), Mürîd ve Sâlik Konularıyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

"İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olandır."	
"İyi arkadaşla kötü arkadaş misk taşıyan kimse ile körük üfüren kimse gibidir."	
"Allah, mü'minlerden, karşılığında cennet olmak üzere onların canlarını ve mallarını satın almıştır."	(et-Tevbe 9/111)
"Mü'minlerden öyle erler vardır ki Allah'a verdikleri halde sâdik kaldılar."	(el-Ahzâb 33/23)
"Güzel iş yapanın karşılığını zayı etmeyiz."	(el-Kehf 18/30)
"Mü'min bal arısına benzer; güzel şeyler yer, güzel şeyler üretir..."	
"Rabbin bal arısına ilham etti."	(en-Nahl 16/68)
"İşte Allah onların kalblerine imanı yazmış."	(el-Mücâdele 58/22)
"Onların karınlarından çeşitli renklerde bal çıkar. Onda insanlar için şifa vardır."	(en-Nahl 16/69)
Biz her canlıyı sudan yarattık."	(el-Enbiyâ 21/30)
"Onlar (kendi akıllarınca) güya Allah'ı ve mü'minleri aldatırlar."	(el-Bakara 2/9)
"İşte onlar hayvan gibidir; hatta daha da sapkındırlar."	(el-A'râf 7/179)
"Benim sünnetime ve doğru yolu bulan, hidayete erdirilmiş halifelerin sünnetine sarılsın"	
"Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zâtı) oradadır."	(el-Bakara 2/ 115)
"Allah kendi yolunda kenetlenmiş bir yapı gibi saf bağlayarak savaşırları sever."	(es-Saff 61/4)
"Allah'ın ahlakı ile ahlaklanınız."	
"Cinlerden ve insanlardan; insanların kalplerine vesvese veren..."	(en-Nâs 114/5-6)
"إِنَّ لِلشَّيْطَانِ لَمَّةً بِإِبْنِ آدَمَ" "Şeytan ademoğluna yaklaşır."	
"فَيُيْصِرُ وَيَسْمَعُ وَيُبْطِطُ"	
"İyilik yapanları daha güzeliyle ödüllendirecektir."	(en-Necm 53/31)
"Musa'da bayılıp düştü."	(el-A'râf 7/143)
"جَزَبَةٌ مِنْ جَزَبَاتِ الْحَقِّ تُوَارِي عَمَلُ النَّفْلَيْنِ" "Rahmân'ın (Hakk'ın) cezbelereinden bir cezbe, ins ve cinnin amellerine denktir."	
"Engin merhamet sahibi Rab'den gelen söz şu olacak: Selam size!"	(Yâsin 36/58)

Şeyh (mürşid), Mürîd ve Sâlik ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 32’de belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

İncelenen menâkıbnâmelerde, sûfilerin konuyla ilgili yorumları şu şekildedir:

Alâeddin Ali es-Semerkindî, Kitâbullah’a göre hareket eden âlim; hayır yoluna sülûk eden ve hayra ulaştıran mürşid; irfan sahibi, telvînden temkine ulaşan ârife uyulması gerektiğini belirttikten sonra mürşid-i kâmilin üç özelliğinden bahsetmiştir. Birincisi, şer’î ilimlere ve Kur’an’ın esrarına vâkıf olmalı, ona göre hareket ederek doğru yol üzerinde olmalıdır. Ayrıca Kitabullah’a sarılmalı ve ehl-i sülûk olmalıdır. İkincisi, kendi nefsinin Kitâbullah’a uymak suretiyle ıslah etmeli, “*İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olanıdır.*” hadisinde de belirtildiği gibi insanların yararı için çalışmalı ve insanlara doğru yolu göstermelidir. Üçüncüsü ise, emrinde sabit ve kararlı olan; telaşlı, şaşırılmış ve kararsız olmayan bir ârife uymaktır. Çünkü telvin noksanlık, temkin irfan yüksekliğinin alâmetidir. Ehl-i noksan olan ise irşad ehli olmaya uygun değildir. Bununla birlikte, dünya, mal, makam, şan, şöhrat sevgisi olanlardan ve ilm-i şeriaten habersiz olanlardan ise kaçınmak gerekir. Şeriat ve tarikatın kolaylığını bırakarak kendine göre bir yol tuturan, şöhrat elbisesini giyerek kendini çok ibadet ve riyâzet eden kimse gibi gösteren kişilerden uzak durmak gerekir. Çünkü âlim görünümlü cahiller tehlikelidir. Cahil olan bu kimseler “İlim, benim ilmimdir.”, “İlm-i zâhirde olanlar dalâlete düşmüştür.”, “Hz. Peygamber ümmî idi, sonradan ona vahy-i suverî geldi, biz dahî ümmiyiz. Riyâzetle bize dahî vahy-i ma’nevî gelir.” gibi saçma sapan sözler söylerler. Gerçek şu ki; ilm-i zâhir ve ilm-i bâtın birbirini tamamlar ve birbirinden ayrılmazlar. Şüpheden kurtulamayan, kalbi nifak hastalığının etkisinde kalmış, insânî tabiattan uzak olan ve kabiliyet cevherine sahip olmayan mürîdden de uzak durmak gerekir, bu kişi mürîd olmaya layık değildir. Şeyh, tabip mizacılı olmalıdır ki firâset nazarıyla ve tecrübe terazisiyle talibi tartmalıdır. Eğer tâlib kabiliyetli ise ıslahına ve terbiyesine emek harcamalıdır. Bozuk ve evhamlı mizaca sahip ise ona hiçbir şey fayda etmez. Böyle kimseler sâdıklar arasına dahil edilmemelidir. Çünkü o kimselerin sohbetleri zehir gibidir. Bu yüzden sâdik mürîdleri de şek ve şüpheyi mübtelâ edebilir. Edebe dikkat etmeyen âlim, boyun eğen cahil, şek ve şüpheden kurtulamayan mürîd şerli kimselerdir.

“*İyi arkadaşla kötü arkadaş mîsk taşıyan kimse ile körük üfüren kimse gibidir.*” hadisinde de belirtildiği gibi sohbet edilecek kişi iyi seçilmeli ve doğru kişilerle sohbet edilmelidir. Ruhlar yaratıldığında mü’min ruhların kâfir ruhlardan; kâfir ruhların ise mü’min ruhlardan etkilendiği ve bazı hususları aldığı ifade edilir. Bundan dolayı bazı

mü'minlerden kötülük ve isyan; bazı kâfirlerden ise iyi ve güzel şeylerin görülebileceği söylenmektedir. Konu, özellikle hadislerle yer verilerek tasavvufi muhteva dahilinde açıklanmıştır. Bu durum, zâhirî anlam çerçevesi içinde işârî yorumların olduğunu göstermektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“İktidâ edinüz, ol âlime kim, Kitâbu'llah'a yapışur ve ol mürşide kim hayr yollarına sülûk ider ve hayra irişür ve ol 'ârife kim 'irfânında mütehayyır değildir. Ya'nî telvînden temkîne kavuşur. Pes, mürîdi Hz. Pîr'i mürşid sohbetine kandıra ve mürşid-i kâmil kimdir bildirür ve mürşid-i kâmile üç alâmet lâzımdır.” deyü tasrîh ider. Birisi, 'ulûm-ı şer'îyyeye 'âlim ve esrâr-ı Kur'âniyyeye vâkıf olub, kitâbullah'a mütemessik ola. Zira, kitâbullah'a 'amel tarîk-i müstakîm ve sebîl-i kadîmdir. 'Âlim Kitâbullah'a mütemessik gerekdir ve ehl-i sülûk gerekdir. Mücerred 'ilm-i zâhire iştigâl, 'âlim-i ehl-i visâl eylemez.(...)

İkinci, sâlik râh-ı hayrât olub mazarrat olan ef'âl ve akvâlden halâs olmuş *“Hayru'n-Nâsi men yenfe 'u'n-Nâsi”*⁸³⁷ mevhûmı üzere nâfi' isminin mazharı olub hâss ve 'âma menâfi'-i suverîyye ve ma'neviyyeyi bezl eyleye. Ve'l-hâsıl, mürşid-i kâmil oldur ki, ol kendü nefsin Kitâbu'llah'a mütâba'at ile ıslâh eyleye. Ba'dehû, 'ibâdullaha menâfi' isâline cehd idüb cümlesinin ıslahına bi-kaderi'l-imbân sa'y eyleye.

Üçüncü 'alâmet, bir 'ârife iktidâ gerekdir ki, emrinde sâbit ve mütemekkin ola ve mütehayyır ve mütelevvin ve mütelâşi olmaya. Zîrâ, telvîn-i 'alâmet noksan ve temkin emâret-i i'tilâ'-i 'irfândır. Ehl-i noksân, ehl-i irşâd olmağa münâsib değildir.

Ve ba'dehu, Hz. Şeyh pîrimiz zararlı olan eşhâsdan tahzîr idüb, buyurur kim, *“Hazer idün, şol 'âlimin sohbetinden ki, rüsvâyılığa ta'arruz eyleye. Ya'ni, hubb-i dünyâ ve hubb-i mâl ve hubb-i câh ve hubb-i irtifâ'-ı şân ile âlûde ola ve bu eşyâya fart-ı mahabbetden terk-i evâmîr ve irtikâb-ı menâhî ve ızhâr-ı riyâzet yerine ızhâr-ı kabahat eyleye. Yevm-i mahşerde 'inda'llah ve 'inde'n-nâs bed-nâm ve rüsvâ-yı 'âlem ola ve câhil-i mütemessikden murâd şol câhildir kim, 'ilm-i şerî'atden ve 'ilm-i Kur'ân'dan ve 'ilm-i hadisden 'ârîdir. Şerî'at-i semhâ ve tarikat-i garrâyı koyub kendü zu'mınca bir tarik ihdâs idüb libâs-ı şöhrat geyüb halka kesret-i 'ibâdet ve kesret-i riyâzet gösterür ve seccâde üzerinde oturub kendü gibi câhiller mâbeyninde ma'hûd kelimât-ı müzahrefe ve türrehât-ı muhrife, telaffuz itdiği vaktin güyâ lisânında vahy-i mutlak zâhir olur. Ancileyin, câhil müte'abbid 'âlime mihnet ve belâdur, anun mukârenetinden hazer lâzımdır. Câhil a'mâdır, kâide muhtâcdır. A'mâ, leyle-i zulemâda yoldan azgunlara*

⁸³⁷ “خَيْرُ النَّاسِ مَنْ يَنْفَعُ النَّاسَ” “İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olandır.”, Hindî, Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl, XV, s. 128.

delîl olub muhlikeden halâs itmek muhâldür. Şeyh Gazzâlî İhyâü 'Ulûm'da, kitâb-ı gururda 'ibâd -ı cehele hakkında tevbîh-i şedîd idüb tehdîd eylemişdir ki zikr eylediğimiz akvâli te'yid ve teşyîd ider. Ol câhil ki mücerred, 'ibâdât-ı kâlibiyye ile halkı aldayub ben seb'a ile düş ta'bîrin itmek ile tâlibi matlûbına ve râgıb-ı mergûbına irişdirürem. 'İlim, benim 'ilmimdir. 'İlm-i zâhirde kalanlar, dalâlete düşmüşlerdir" diyüb, yâhud, "Rasûl-i Ekrem ümmî idi, sonradan ana vahy-i suverî geldi, biz dahî ümmiyüz. Riyâzetle bize dahî vahy-i ma'nevî gelür." deyüb, bu türrehâte cür'et eyleyen şeytândur. Andan firâr, "Berâ'etün mine'l-inkâr ve 'alâmetü'l-ebrâr." idüğü mahall-i reyb degildir. 'Ulûm-ı ledünniye netâyic-i 'ulûm-ı şer'iyye ve ma'ârif-i sübhâniyye, semerât-ı 'ulûm-ı Kur'âniyye ve letâyif-i ünsiyye fîrû'-ı ehâdis-i kudsiyye ve müşâhedât-ı 'aliyye, envâr-ı mesâ'il-i şer'iyye oldığı mukarrerdür. Ne 'ilm-i zâhir bâtünsüz müfid ve ne 'ilm-i bâtın 'ilm-i zâhirden ba'id olur. Nihâyet, 'ilm-i zâhir hatt-ı eşbâh ve andan hâsıl olan 'ilm-i bâtın hatt-ı ervâhdır. Ma'ârif-i suveriyye kusûr ve letâyif-i ma'neviyye elbâbdur. Bu kelâmı fehm idenler bilürler kim, kemâlât-ı beşeriyye 'âlim-i 'âmilde ve 'ârif-i kâmilde munhasıradur. Cühelâ-i mutasavvıfa ve ashâb-ı felsefe, ol sa'âdetden müteba'idlerdür. Ba'dehu, Hz. Pîr mürîd-i müteşekkikden tahzîr eyledi. Ya'ni, maraz-ı nifâk ve maraz-ı şikâk bir kimesnenin kalbi üzere müstevlî olsa ve anı mertebe-i i'tidâlden çıkarsa latîfe-i insâniyyesin mevtâ hükmünde eylese veyâhud cibilliyetinde kâbiliyyet gevheri ve necâbet-i zîveri olmayub hamâkat ve belâdet galebesinden behâyim-tabî'at olub insâniyyetden ba'id ve fehm-i nâ-şedîd olduğundan aslâ kemâle i'tikâd ve ashâb-ı hâle i'timâd eylemese tabî'ati şükûk ve irtiyâb üzere matbû' olsa, ol sıfatlu âdem mürîd olmağa lâayık değildir. Zîrâ bu tabî'atlı âdem bir 'âlimi şekke bıragur ve i'tikaddan çıkarur. Kande kaldı kim bir bölük cemâ'at anın zararından emîn olalar. Pes, Şeyh hakîm tabî'at ve tabîb mizaclu olıcak yanına gelen tâlibi firâset nazarıyla veya tecrübe terâzüsiyle vezn eyleye. Kâbil-i 'ilâc ise ana emek çeküb ıslahına dikkat ve terbiyetine sarf-ı himmet eyleye ve fukarâ-i sâdikîne refîk idüb zümrelerine idhâl eyleye ve eğer pelîdi't-tab' olub şükûk ve evhâm ile muhtellü'l-mizâc ise ana ilâc fâyide eylemez. Pes, ana takayyüd ve iltifât itmeyüb, sâdıklar arasına idhâl itmeye ki anın sohbeti zehr-i kâtil gibi muhlikedir ve mürîd-i sâdik dahi şekk ve şüpheye mübtelâ olub musâhabete şekk ve şübhe ilkâ iden fâsıdın sohbetinden ırâk ve fî'-hâl iftirâk üzere olmak gerekdir ki münkirin işi inkârdır. Musâhiblerin dahi münkir itmeğe sa'y ider. "Ehlü'l-inkâri ehlü'n-nâri." dinilmişdir. Anınçün Hz. Şeyh buyururlar kim "Hüm şerrü'l-eşbâh." ya'ni 'âlim-i mütehattik ve câhil-i mütenessik ve mürîd-i müteşekkik, anlar eşbâhın şerlûsüdür. Eşbâh, ruhsız tenlere dirler. Bu sıfatlu eşbâhun

mukârenetinden ve sohbetinden ervâh-ı ma'âşiye cârî olub helâk olurlar. Zîrâ, fâsidin musâhabeti fesâda cürete haml ider.(...)

Ve hadis-i şerîfde, "el-Celîsü's-sâlihu ke hâmilî'l-miski ve'l-celîsü't-tâlihu ke nâfihi'l-kîri"⁸³⁸ Ve fâsidlerin fesâdı emrâz-ı sâriyedendir. "et-Tabî'atü tesriku mine't-tabî'ati." denilmiştir. Ve'l-hâsıl nüfus-ı beşeriye her nereye iktirân eylese, ol mukârinin kemâlinden ve noksanından sırka ider. Pes, 'âkıl oldur ki eyülere musâhib ola ki, anlardan eyilük ahz eyleye, kemlerle oturmaya ki anlardan kemlik huyulanmaya. 'Ulemâ-i muhakkıkîn ayıdırlar kim, "Ervâh-ı mü'minîn ervâh-ı kâfirîn ile Hz. Âdem Aleyhi's-selâm sulbinde ictimâ' itdikleri zamanda, biri birilerinden ba'zı sıfât ve hısâl ahz eylediler. Ya'ni, mü'min küffâr ervâhından küfrân-ı ni'met olan 'isyân saraka eylediler ve ervâh-ı ebrârdan hayrât ve hasenât saraka eylediler. Anınçün, ba'zı mü'minlerden 'isyân ve ba'zı kâfirlerden tâ'at şeklinde hayr ve ihsân zuhur ider. İmdi, kemâl ve noksân isâ'et ve ihsânın sirâyeti eskiden 'âdetdir. Pes, 'ukelâ ve cühelâ ve eşkıyâ mukârenetinden hazer itmek lâzımdır ki fıska cârî olmayalar ki yaramazların musâhabetinden ervâh cür'ete düşer deyü, Hz. Şeyh tasrîh eylemiştir ve dahî bu eşbâhın yakınlıklarından felâh mütefekkkik olur. Ya'ni, çözüleb zâyî olur ve dahi anların mukârenetinden gussalardur. Kişver ve dahi anların mücâveretinden sevinçler rekâbet bulur. Ya'ni za'îf olur ve muhtelit, gayr-ı fasih kelâma döner ve dahi anlarla oturmakdan çerâk karanu olur. Esved-i hâlik dirler, ziyâde siyâh olana. Çerâkdan murâd, nûr-ı 'akl ve nûr-ı basîretedir. Bu makâlede mezkûr olan eşbâhla oturmakdan nûr-ı 'akl ve nûr-ı basîretde intimâs 'ârız olub, çerâk yerine karanulık tolar. Ba'dehu, Şeyh Hazretleri buyurur kim, "Men lem yasduk yehlük" Ya'ni, her kim ki bu hak sözlere inanmaz ve bu eşbâhın mukârenetinden ihtirâz eylemez, helâk olur. Zîrâ, nâsîh sâdıkın mücerred kelâmına musaddak olmayan mazanne-i helâkdır. Kande kaldı kim, bir alay eşbâh-ı bî-ervâh ile muhâlata eyleye. Anın helâkı mukarrerdir. ⁸³⁹ " فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ " ⁸⁴⁰ der.

Ahmed er-Rifâî, şeyhlerin hali ve sîretleriyle ilgili olarak şunları ifade etmiştir: Onlar mücâhede, murâkabe, sabır, güzel muamele gibi hususlarda Hakk'a biat ettiler. Zamanlarını riyâzet, ibadet ile geçirdiler. Sonunda ünsiyet makamına vâsıl oldular.

⁸³⁸ "İyi arkadaşla kötü arkadaş misk taşıyan kimse ile körük üfüren kimse gibidir." Buhârî, Sayd, 31 (Had. No: 5534); Müslim, Birr, 146 (Had. No: 6692)

⁸³⁹ "En iyi koruyucu Allah'tır. O, acıyanların en merhametlisidir." (Yûsuf 12/64)

⁸⁴⁰ Mercan, Şeyh Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkindî ve Menâkıbnâmesi'nin Transkribe Tahlil ve Tenkidi, s. 291-295.

Onlar da peygamberlerin yoluna uyarak insanları hidayete çağırdılar. Allah da onlara yüksek dereceler nasip etti.

Ahmed er-Rifâî, *“Allah, mü’minlerden, karşılığında cennet olmak üzere onların canlarını ve mallarını satın almıştır”*⁸⁴¹; *“Mü’minlerden öyle erler vardır ki Allah’a verdikleri halde sâdık kaldılar”*⁸⁴²; *“Güzel iş yapanın karşılığını zayi etmeyiz.”*⁸⁴³ âyetlerine, şeyhlerin sîretlerinden ve ünsiyet makamına ulaşmalarından bahsederken yer vermiştir. Ahmed er-Rifâî’nin bahsi geçen âyetlere, tasavvufî öneme sahip olan şeyh konusuyla ilgili açıklamalarında yer vermesi dolayısıyla işârî yorumdan söz edilebilir. İlgili bölüm eserde şu şekilde yer almaktadır:

“Şeyhlerin hali ve sîretlerinden sorulduğunda şöyle dedi:

*“Ey Seyyidler! Onlar öyle bir topluluk ki, çok mücahede üzere, murakabe ve taatlerden ayrılmama üzere, bütün zorluklara sabretmek üzere Allah’a (cc) sâdık niyet, güzel muamele ve hâlis gönülle biat ettiler. Gizlilikleri Bilen’in “Allah, mü’minlerden, karşılığında cennet olmak üzere onların canlarını ve mallarını satın almıştır.” (Tevbe, 9/111) sözünün sırrı onlar için ta önceden (ilm-i ilâhî’de) belirlendi. Yüce Allah (cc) ezeli ilminin gizliliği içinde bildi ki o (Allah (cc) dostu olacak olanlardan sıdk ve vefa, doğrulu ve safa hasıl olacak, bozgunculuk ve ezadan kaçınacaklar. Bu yüzden onlara güzeli ve ziyadesini bahşetti, onları Seyyidliğe (önderliğe) ulaştırdı, hem de daha onların yaratılmasından önce... ve onları tertemiz eyledi. Zira onlar hakkında şöyle der: “Mü’minlerden öyle erler vardır ki Allah’a verdikleri halde sâdık kaldılar.” (Ahzâb 33/23) Dünyaya çıktıklarında ve o ezeli, kadim inayet onlara belirlediğinde azim ve basiret gücü binitine atladılar, uykuyu terk ettiler, içeceği yiyeceği bıraktılar, gecenin karanlıklarında Allah (cc) için hizmetle ayakta durdular, uyanıklık, huşu, kıyam, rûku, secdeler ve oruçlarla hizmetçi oldular, maksatlarına (Allah’a (cc) kavuşmak için secdegâhlarında, sevgililerinin huzurunda durdular. Sonunda, yakınlık makamına, ünsiyet mahalline vâsıl oldular da Yüce Allah’ın (cc) “Güzel iş yapanın karşılığını zayi etmeyiz.” (Kehf, 18/30) sözünün sırrı açığa çıktı. Onlar da peygamberlerin yolunda gittiler, halkı hidayete çağırdılar. Allah da (cc) onlara yüce dereceyi ve en yakın mahalli ihsan etti.”*⁸⁴⁴

⁸⁴¹ et-Tevbe 9/111.

⁸⁴² el-Ahzâb 33/23.

⁸⁴³ el-Kehf 18/30.

⁸⁴⁴ Mısırî, *Celâu’s-Sadâ fî Sîreti İmâmi’l-Hudâ*, s. 256-257.

Erdebîlî, “Mü’min bal arısına benzer; güzel şeyler yer, güzel şeyler üretir...” hadisiyle ilgili açıklamasına iman konusundan bahsederek başlar. Onun belirttiğine göre; imanı kabul eden yürektir. Yüreğin gıdası ise kelime-i tayyibe (kelime-i tevhid)’dir. Mü’minin yüreği tevhid gücüyle şirkten temizlenir ve imanı kabul eder. Daha sonra, belirtilen hadiste mü’min-mürîd-bal arısının güzel şeyler yiyip güzel şeyler üretmesi ve çalışkanlığı açısından benzer olduğunu ifade eder. Mü’min ve mürîdlerin hallerini ve özelliklerini “Rabbin bal arısına da, ilham etti”⁸⁴⁵; “İşte Allah bunların kalblerine imanı yazmış”⁸⁴⁶; “Onların karınlarından çeşitli renklerde bal çıkar. Onda insanlar için şifa vardır”⁸⁴⁷ âyetlerine de yer vererek maddeler halinde anlatır. Erdebîlî’nin belirtilen hadis ve âyetleri, tasavvufî içeriğe sahip olan mürîd konusuyla bağlantılı olarak işârî bir şekilde yorumladığı görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Soru: Meliku’l-Ubbâd Cemâleddîn Urmevî şöyle dedi: Safiyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.) hazretlerine ⁸⁴⁸ "الْمُؤْمِنُ لَكُمْ مِثْلُ النَّحْلِ أَكَلَتْ طَبِيبًا وَوَضَعَتْ طَبِيبًا" hakkında sordum.”

Cevap: Şeyh (k.s.) buyurdu ki İmân bâtinî işlerdendir ve imânı kabûl eden yürektir. Yüreğin gıdası kelime-i tayyibedir. Burada asıl olan Tevhîd ve onun fer’i İslâm’ dır. Mü’minin yüreği Tevhîd gücüyle, şirkten temizlenir ve onun fer’i İslâm’dır. Mü’minin yüreği tevhîd gücü ile temizdir ve onun dilinde Lâ ilâhe illallâh vardır.

Mü’minin, bal arısına benzerliğinin on yönü vardır:

Birincisi: Şu ki Hazret-i İzzet’in (Allah) vahyi ⁸⁴⁹ "وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ" [Rabbin bal arısına da ilham etti.] bahşış vermiştir ve mü’minin yüreğinde de imânı oturmuştur. ⁸⁵⁰ "أُولَٰئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ" [İşte Allah bunların kalblerine imanı yazmış.]

İkincisi: Arı, imâmsız ve Sultânsız hiçbir yerde ikame etmez ve mü’min, Peygamber (a.s.), sahâbe ve ehl-i İslâm’ın icmâsı ile, tâbî olmakla huzur bulur ve onlara karşı durmaz.

Üçüncüsü: Arı, eğer Sultânın yanına varsa hiç surette onun emrinin tersine gitmez ve huzûrunda veya gıyâbında onun işaretine doğru gider. Mürîd de kesinlikle

⁸⁴⁵ en-Nahl 16/68.

⁸⁴⁶ el-Mücâdele 58/22.

⁸⁴⁷ en-Nahl 16/69.

⁸⁴⁸ “Mü’min bal arısına benzer; güzel şeyler yer, güzel şeyler üretir...”, Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Neysâbü’rî, el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn, thk. Hamdî ed-Demirdaş Muhammed, el-Mektebetü’l-Asriyye, Mekke 2000, I, 110 (Had. No: 1/76); Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, II, 199 (Had. No: 6872)

⁸⁴⁹ Nahl, 16/68.

⁸⁵⁰ el-Mücâdele 58/22.

huzûrunda veya gıyâbında pîrin işaretine doğru gider ve onun işareti olmazsa yaşamaz bile.

Dördüncüsü: Arı, çiçeklerde olan letâfeti alıp, Sultânın yanına götürür ve onun istediği yerde koyar. Onun gibi mürid hem kalp sahibinin telkîni ile zâhir ve bâtında amel eder. O bir vakiadır ki Onu pîrden başkasına diyemez ve pîrin işareti ile onun buyurduğu yerde koyar.

Beşincisi: Arı, ilk kendi peteğini düzetip doldurur sonra dışarıdaki yaratılmışlara fayda verir. Onun gibi mü'min de ilk kendi bâtınını düzetip doldurur, ondan sonra zâhirde dînî faydası başka kardeşlerine de ulaşır.

Altıncısı: Arıda öyle bir doğal kural vardır ki karıncalardan ve sineklerden başka kimse onların peteğine yaklaşamaz. Eğer birisi oraya gelirse o an onu dışarıya atarlar ve asla kimseyle yakınlıkları olmaz. Onun gibi mü'min de Hak Teâlâ'nın emirlerinin aksini gönlüne getirmes. Eğer birdenbire gelirse onu çıkarır ve muhaliflerle sohbet etmekten çekinir.

Yedincisi: Arı, zekâsı ile her mevsimi tanır ve işlerini ona göre ayarlar, öyle ki ilkbaharda tohumu için su götürür, çiçekler çıktığında, peteğini yaparak çeşit çeşit çiçeklerle onu doldurur. Çocuklu olacağı zaman o çiçekleri yer ondan sonra boş haneleri balla doldurur. ⁸⁵¹ " شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ " [Onların karınlarından çeşitli renklerde bal çıkar. Onda insanlar için şifa vardır.] âyeti gibi müritlerin de zamanlarını ayarlamaları lazımdır ve onu boşuna kaçırmamalıdır, çünkü onu kaçırmak ölümden daha kötüdür. Ölümden ümit vardır, zaman kaybında ümit yoktur. Eğer zaman değerini bilseler bâtınlarını düzeltirler.

Sekizincisi: Arı, dört ay -kırk üç ve o seneden iki dang (ölçü)- Sultân huzurunun halvetinde oturur ve onu seyretmeden başka bir iş yapmaz. Onun gibi mürid de gece ve gündüzden iki dang, huzûr müşahedesi lezzetinde olan yüreğinin müşahadesiyle meşgûl olmalıdır.

Dokuzuncusu: Arı, dışardan toplayıp getirdiği şeylerin hesabıyla meşgûl olmaz ve kendi topladığını, kendi de bilmez ve Sultânın izni olmazsa ondan yararlanmaz. Onun gibi mürid de işiyle meşgûl olur, hesabla olmaz. Taatla meşgûl olur nazarla olmaz, amelle meşgûl olur tasarrufla olmaz.

Onuncusu: Arının, doğum yaptığı her defada Sultânlığa layık olacak birkaç yavrusu olur. Arı beyliği yapmak için -sonra hepsi, ittifakla en layık ve en müstahak

⁸⁵¹ en-Nahl 16/69.

olanı Sultânlığa kabûl ederek ona bey'at ederler. Geriye kalanları dışarıya atarlar ve o işe karıştırmazlar. İşyle meşgul olursa onların arasından eğer birisi bağımsız davranırsa herkes bağımsız sûrette onun ölümüne karar verir ve onu öldürüp, dışarıya atarlar. Bunun gibi mürîdin bir mercii ve mürşidi olmalı ve herhangi bir ses ve ahenkten kuşkulanıp yol değiştirmemeli ve kendi meşrebini bilmeli bu menzilde kendini rüzgara vermemelidir. Birçok tâlib ve yetenekli mürîd bu makamda tehlikeye düşmüşlerdir. Aslında iki kibleli namaz doğru olmaz, kible bir, Allah Teâlâ bir ve Resûlullah birdir ve Allah'a da bir yola tâbî olarak gidilir.

“Mü'min arı gibidir” sözünün benzetmesinde on zahiri makamdan söz edildi ve on batını makam da ⁸⁵² "وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ" [Rabbin bal arısına ilham etti.] âyeti vardır ki onu dil ile beyan edemez ve açıklayamazsın.

Ama onların karşısında başka da bir sarı arı vardır ki bu bal arısına benziyor ve o arı da hem bir sırlı hayat vardır. Onların da bir yere toplanmada ittifakları vardır ve Sultânları vardır, ama onların birkaç Sultânı var ve hepsini kabul ederler ve onların her biri ile müttelik olurlar ve her saat birinin havasıyla çalışırlar ve her biri nahl evi gibi kendisine ev yapar. Ama bunların evinden ne ışık verecek bir mum çıkar, ne de sefa ve tat verecek bal çıkar geri işleri bile bunun gibidir.

Dedim: Ey hüdavendigâr, bu mürîdlerin ahvâlidir, Şeyhin ahvâlini nasıl bilebiliriz?

Buyurdu ki, bal arısı sultânının işi, iş buyurmak ve zevk vermek ve edelere mevkûf etmektir, insanlar bunlara bakarsa, edeleri gösterir.”⁸⁵³

Ahmed er-Rifâî “Biz her canlıyı sudan yarattık.”⁸⁵⁴ âyetini şu şekilde yorumlamıştır: Derviş, âb-ı revân gibi temiz olmalı ve etrafını temizlemelidir. Ölü olan kalpleri ihyâ etmeli, nefsin kötülüklerinden arınmalı ve arındırılmalıdır. Derviş bu sıfatlarla muttasıf olduğunda dervişler zümresine dahil olur. Onları Allah Teâlâ kurbiyyetle şereflendirir, tezyîn eder. Hak'tan gayri mevlâ yoktur. Ayrıca Ahmed er-Rifâî, Allah'ın bir kulunu evliyâ zümresine dahil ettiğinde evliyanın o beldeye getirdiği nimetlerden ve tasarruflardan da bahsetmiştir.

“Biz her canlıyı sudan yarattık.” âyeti canlının yaratılış safhalarından bahsetmektedir. Ahmed er-Rifâî ise dervişin özelliklerinden bahsettiği bölümde, suyun

⁸⁵² en-Nahl 16/68.

⁸⁵³ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 648-650.

⁸⁵⁴ el-Enbiyâ 21/30.

temizleyici ve canlılık verici özelliği ile dervişin de kalpleri temizlemesi ve diriltmesi arasında benzerlik kurarak âyeti işârî olarak yorumlamıştır. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Ahmed er-Rifâî buyurur: “Dervîş âb-ı revân gibi ola. Her neye ererse pâk ede.” “Biz her canlıyı sudan yarattık.” (el-Enbiyâ 21/30) fehvâsınca ihyâ-yı emvât ede; ve dervîş erdiği mürde-dile ihyâ etmek gerektir; ve onu küdürât-ı nefsâniyeden pâk ve mücellâ etmek gerektir; ve dervîş bu sıfatlar ile muttasıf oldukda dervîşân zümresine mülhak olur ki onları Hak Sübhânehû ve Teâlâ ıstıfâ edip ve hil’at-i kurb ile müzeyyen etmiş idi.

Ve Hak’tan gayrı seyyid ve mevlâ yoktur; ve Hak Teâlâ bir bendesini evliyâ zümresine mülhak etmeye irâde-i aliyyesi [ile] te’alluk eyledik de ol bendeye dört ni’met in’âm olunur. Biri budur ki halk ona riâyet üzere olurlar; ve birisi, tarîk-ı müstakîmi gösterir; ve melâike ile musâfaha edip her meknûnu okur. Bu dört devleti hâsıl ettikde nice devlet dahi i’tâ olunur. Biri ol dur ki ehl-i tasarrufun kibârıyla mükâleme eder; ve mekâbire vardığı hinde ehl-i kubûrda ‘merhûm ve muazzeb olan kimdir’ bilir.”⁸⁵⁵

Menâkıbnâmesi incelenen diğer bir sûfî Alâeddin Ali es-Semerkandî, sâlikleri hayal ve mekr ehline karşı uyarır ve sûret-i haktan gözüken bâtıllardan ise nefret ettirir. Onun belirttiğine göre hayal ve mekr ehli, kelamın inceliklerinde gösterişe kapılırlar ve hürmet görmek için evliyaya mahsus olan halleri ve kerâmetleri, mârifet ehlinden işittikleri sözleri izhar ederler. Halbuki o hakîkatlere vukûfiyetleri yoktur. Bu kötü sıfatlara sahip olanlar dalâlet ehlidirler. Lisanları nebilerin lisanları gibidir fakat gönülleri ormanlardaki kurtların gönlü gibidir. Yani halka iyilik ediyormuş gibi görünmelerine rağmen aslında zararlı yırtıcılardan beterdirler. Hak Teâlâ onların kalbinden iman nurunu, kalplerinden mârifet libasını almıştır. Mârifet dallarında çubukları yoktur. Çubuk olmayınca nasıl yaprak, çiçek ve yemiş olmazsa onların sözlerine ve ahitlerine de güven olmaz. Onların gönül kapıları dalâlet mührüyle mühürlenmiştir. Sâlikler bu kötü vasıflara sahip, bidat ve heva ehli olan kimselerin meclislerinde ve sohbetlerinde bulunmamalıdır. O kimseler hal, makam ve vecd davalarda yalancıdırlar. Halktan ahmak olanları tatlı sözleri ve sarı benizleriyle aldatırlar. Halktan izzet talebi için, menfaatleri olduğundan riyâzet ve mücâhede ederler. Her anlamda iki yüzlü oldukları için, âyette *“Onlar (kendi akıllarınca) güya Allah’ı ve*

⁸⁵⁵ Çakır, *El Yazması İki Menâkıb-ı Seyyid Ahmed er-Rifâî (İnceleme ve Karşılaştırma)*, s. 159.

mü'minleri aldatırlar."⁸⁵⁶ şeklinde tasvir edilen münafıklara benzerler. Zâhirî halleriyle Allah'ı ve mü'minleri kandırdıklarını zannederler. Sıdk ve ihlas ile nifaktan ve riyadan uzak olan kimseler ise ehl-i tarikat ehl-i akvâmının hayırlısıdır.

"Onlar (kendi akıllarınca) güya Allah'ı ve mü'minleri aldatırlar." âyeti münafıklardan bahseden bir âyettir. Alâeddin Ali es-Semerkindî, sâlikleri hayal ve mekr ehline karşı uyardığı bölümde sözü geçen ehlin özelliklerinden bahsederken bu âyete yer vermiş ve bu ehli riya, aldatma gibi özellikleri yönünden münafıklara benzetmiştir. Burada işârî yorumun olduğu görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"Kelâm-ı vâzih ile sâlikleri ehl-i hiyel ile ve ehl-i mekrden tahzîr ve sûret-i hakkda görinen bâtıllardan tenfîr etdirdi. Tâ ki sülûkda sıhhat olub bî-mefhum ta'b nasb hâsıl olmaya. Buyurır kim, "İzâ ra'eyte akvâmen yetekellefune fî dekâyıkı'l kelâmi." Ya'ni, şol zamanda kim bir bölük kavm görürsün kim, dekâyık-ı kelâmda tekellûf iderler ve evliyâ'u'llaha mahsus olan ahvâli ve kerâmâtı izhâr iderler neyl-i ikrâm için. Ve ehl-i ma'ârifden ba'zı eyyâmda istimâ' itdikleri kelimâtı izhâr iderler ve işâretde tenevvuk iderler ve gavâmız-ı 'ulumda tenevvuk iderler. Hâlbukim anlar, ol işârâtın ve gavâmız-ı 'ulumun 'ulemâ-i a'lâm katında murâd olan hakâyıkına vukufdan ma'zul ve mefsul bir kelâma dahi intikâl itmeğe dirler. Bu evsâf-ı mezmume ile mevsuf olanlar dalâlet fir'avnlarıdır. Lisânları, enbiyâ lisânı gibidir ve gönülleri ormanlarda sâkin kurtlar gönlü gibidir. Ya'ni, suretâ halka eyülik resmin gösterirler. Lâkin, ma'nâda muzırr olan yırtıcılardan beterlerdir. Anın için anlar suretâ sâlih ma'nâda tâlihlerdir ki Hakk Te'âlâ anların kalbinden imân nûrın soymuşdır ve ma'rifet libâsın kulublarından soymuşdır. Ve dahi, lisanlarına kelâm bisâtın gidermişdir. Ya'ni, mekru'llaha mübtelâ olmuşlardır. Lâkin, anlar için makâmât-ı asfiyâdan nasîb yoktur. Ve dahi ma'ârifleri dallarında çibıkları yoktur. Ya'ni, yaprak ve yemiş bi'l-küllîye müntefidir. Çibık olmayacak varak ve çiçek ve yemiş hiç olmaz ve anların kavillerine i'timâd ve 'ahdlerine ittikâl yoktur. Ve anlar, dört ayaklu hayvânlardan beter azgunlardır. Hakk Te'âlâ anların yüzlerini hakikat kiblesinden döndermişdir ve şerî'at mülâhazasından anları men' eylemişdir ve gönülleri kapuların hatm-i dalâlet ile mühürlenmişdir. Ve envâr-ı basîret idrâkından anları mahcub eylemişdir. Anların tagarcıklarında hakikat ma'nâlarından ma'nâ yoktur. Ammâ, her mahfelde anların bâtıl da'vâları çokdır. Ol bâtıl da'vâ ile ehl-i İslâm'ı aldadırlar. Pes, sâlikler üzerine

⁸⁵⁶ el-Bakara 2/9.

vâcibdir ki ol sıfatlu müdde'ilerin sohbetlerinde ve mecâlislerinde i'râz eyleyeler. Zîrâ, ol sıfatlu müdde'iler a'dâ'ullah ve a'dâ'u evliyâ'ullah olmuşlardır. Anlardan i'râz ideler, tâ ki, sohbetleri şumundan ve makâlâtı kubbından 'ale'd-devâm selâmet bulalar ve bu sıfatlu müdde'iler ehl-i bidât ve ehl-i ehvâdır. Da'vâları ve suret-i fenâ 'arz itmeleriyle bu ümmeti, ya'ni ehl-i İslâmı fitneye bırakurlar ve tarîk-i hakdan hacr ve men' iderler ve dahi anların şânı budur kim, ehl-i isâbeti inkâr iderler ve ehl-i irâdeti mekrle mağrur iderler. Ve anları tarîkatden alıkoyub, men' iderler. Ve Allah sübhânehu ve Te'âlâ şâhiddir ki, ya'ni 'âlim ve muttali'dir ki hâl ve vecd ve makâm da'vâlarında kâziblerdir. Hemân halkdan ebleh olanları tatlu dilleriyle aldarlar ve sâr benizleri ile aldarlar ve kısa yenleriyle ve topukları şîşle magrur iderler. Murâdları bu evdâ'-ı kâzibeye ızhârından ayakların halkın gerdânına komaktır. Ya'ni hakk suretinde görünüb yalandan mücâhede vasfın göstermekden murâdları teraffu' ve irtifâ'-ı mekânetdir. Yohsa hakikat, mücâhede değildir. Hemân, halkdan 'izzet talebi için tasannu' eylemekdir. Anların misâli, ol münâfikların hâline benzer ki şanlarında وَمَا "يُخَذُّعُونَ" 857 يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا okınmıştır. Ya'ni, zâhir-i hâl ile Allah Te'âlâ Hazrelerin aldaruz sanurlar ve mü'minleri aldarlar. Ol aldamağın vebâli üzerlerine âvdet ider. Hâlâ ki, bilmezler, kendülere intikâmdan ne şey' nüzul ve hulul eylemiştir. Bu tahzîrât-ı medîde ve tevbihât-ı şedîde muhik olmayan bâtıllardır ki hulus ile mücâhede idüb, ruzâ'ullah maksudları değildir. Belki, halkdan celb-i menfe'at ya def'-i mazarratdır. Bu niyyet ile, ızhâr-ı tehaşşu' ve ızhâr-ı riyâzet ve ızhâr-ı mücâhede, nifâkın 'aynıdır. Sâlik-i hakkânî, bu ahvâlden ihtirâz ve bu ma'kule endâlden taharrüzlenmek vâcibdir. Ba'dehu, mücâhede safâ-yı taviyye ve hulus-ı niyye ile iden sâdıkları tesbît etmek için ve ol hâlet-i marziyyeye kandırmak için buyururlar kim, "Ve emmâ şol kimesneler kim, ihlâs idüb riyâdan ve sıfât-ı nifâkdan halâs oldılar. Ve nâsutıyyâtdan kurtıldılar ve kendülerin çeküb tahlîs itdiler ve 'azmde ve hazmde gerçek oldılar ve cülusda ve kıyâmda, ya'ni hey'etlerinde sâdik oldılar ve mübâhâtı ve işârâtı ve tasannufât-ı zâyide ve takaşşufât-ı kâzibeyi ve tasallufât-ı bâtılayı terk ideler. Bu sıfatlu olanlar ehl-i tarîkat ehl-i akvâmının hayırlusıdır. Per-verdigârları yanında cezâları, cennet-i huld ve dârü's-selâmdır. Ve dahi Allahu Te'âlâ, veliyy-i in'âmdır." 858

Alâeddin Ali es-Semerkandî, altın, gümüş, para gibi maddelere haddinden fazla değer veren kişileri uyarır. Onların, manevî putlar olarak nitelendirdiği hevâ, riya, kibir

857 "Onlar (kendi akıllarınca) güya Allah'ı ve mü'minleri aldatırlar." (el-Bakara 2/9)

858 Mercan, Şeyh Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkandî ve Menâkıbnâmesi'nin Transkribe Tahlil ve Tenkidi, s. 352-354.

ve iftira putlarıyla gönül hanelerini doldurduğunu ve bu etkiyle kalplerinin kasvetlendiğini söyler. Böyle kişileri gafil olarak isimlendirir. Bu manevî putlardan gönlü temizleyerek Rabbânî ilhamları güçlendirmeyi tavsiye eder. Bu dertlerin ilacı ise *“Benim sünnetime ve doğru yolu bulan, hidayete erdirilmiş halifelerin sünnetine sarılsın”* hadisinde de belirtildiği gibi Hulefâ-i Râşîdîn’in yolundan gitmektir. Her birinin makâmı vardır. Bunlar: Hz. Ebûbekir, sıdk; Hz. Ömer, adalet; Hz. Osman, hayâ; Hz. Ali, fütüvvet. Sâlik bu makamları tahsil etmelidir. Ayrıca teslim ve rızâ makamından da bahsedilmiştir.

Konu anlatımında yer verilen âyet ve hadisler değerlendiriliğinde;

*“Onlar hayvan gibidir, hatta daha da sapkındırlar.”*⁸⁵⁹ âyetinin *Rûhu’l-Beyân*’daki tefsiri şu şekildedir: Gerçeği tanımayan ve gerçeğin delillerine bakmayan, kalp aynası inkar ve gafletten dolayı kirlenen, Allah’ın yarattığı şeylere ibret gözüyle bakmayan, kulakları olmasına rağmen âyet ve öğütleri işitmeyen yani bu nitelikte olanlar, gerçeği kavramamada, ibret gözüyle bakmamada *“hayvanlar gibidir. Hatta daha da sapkıntılılar.”* Dolayısıyla onlar hayvan olmaktan da öte, yol bakımından daha da sapkıntılılar. İnsanda hem ruhânî yön hem de cismanî yön vardır. Ona akıl ve şehvet verilmiştir. Eğer akıllı hevâsına üstün gelirse, meleklerden üstün; nefis ve hevâsına mağlup olursa hayvanlardan daha alçak olur.⁸⁶⁰

Alâeddin Ali es-Semerkandî belirtilen âyete altın, gümüş gibi dünya mallarına değer veren; sözlerinde ve davranışlarında kibir, gurur ve nefis izleri bulunan kişileri anlatırken yer vermiştir. Bu sebeple, onun âyeti işârî olarak yorumladığından söz edilebilir.

“Benim sünnetime ve doğru yolu bulan, hidayete erdirilmiş halifelerin sünnetine sarılsın” hadisine, dört halifenin makamlarından bahsedilen ve sâlikin bu yolları takip etmesi istenilen bölümde yer verilmiştir. Burada tarîkat silsilelerinin dört halifeye dayandırılması ilkesine de gönderme yapıldığı söylenebilir. Hadisin, tasavvufî açıdan husûsî bir şekilde yorumlanması sebebiyle işârî bir yorum söz konusudur.

*“Nereye dönerseniz Allah’ın yüzü (zâtı) oradadır.”*⁸⁶¹ âyeti genel olarak kıbleden bahsetmektedir. Alâeddin Ali es-Semerkandî, dört halifenin makamlarından bahsettiği ve sâlikin o makamlara ittiba ettiğinde âyette belirtilen makâma eriştiğini ifade ettiği

⁸⁵⁹ el-A’râf 7/179.

⁸⁶⁰ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, III, s. 272-273.

⁸⁶¹ el-Bakara 2/115.

bölümde bu âyete yer vermiştir. Dolayısıyla işârî bir yorum vardır ve bu yorumlar menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Alâeddin Ali es-Semerkindî “Abdü’l-direhemi ve’l-d-dînâr” olanlara pend idüb buyururlar “İy taşa ‘ibâdet eyleyici”, taşdan murâd altun ve gümüştür. Zîrâ, ol ahcârdan ‘addolunur ve yahud kasvet-i kalbe mübtelâ olub hevâ ve riyyâ ve ‘ucb ve iftirâ putlarıyla gönül hânesin toldurub esnâm-ı ma’neviyye ‘arz-ı ‘ubûdiyyet iden gâfil demek ola. Ve iy haberi yâvî kılıcı, ya’ni ‘âlem-i ünsden ve hâne-i kudsden ahbâr-ı lâhutiyye ve ilhâmât-ı Rabbâniyyeyi yâvî kılub gönli mahall-i vâridât ve mahall-i ilhâmât olmayan gâfil ve iy eseri inkâr idici. Eser, Hz. Pîr’in kelâmında kerâmât-ı kümmelîn ve derecât-ı ‘ârifinden ‘ibâretdir. Ya’ni, asâr-ı kemâlâtı ve envâr-ı hâlâtı müşâhede etmekden hırmân gelmek ile inkâra düşücü, bu sıffatla muttasıfsın. Lâkin, hâlin helâk üzerindedir. Zîrâ, gaflet ve cehâlet ve inkâr, âdemi helâka bırakur. Fi’l-dâreyn, hâlikinden olmak mukarrerdir. Ve iy bu sıfatlu âdem, senin hâtırın eser üzeredir. Ya’ni, mağrur ve metbûr olmuşsun ki helâküni kayırmayub yine ifrâtla sürûr ve ziyâde hubûrda olursun. Zarârına şâzılık getüren ahmaklardan sın ve sözlerin dahi batar üzeredir. Ya’ni, kelâmında ‘ucb ve tekebbûr ve gurur ve ru’yet-i nefis vardır. Zâhirin ve bâtının hâlin ve kâlin Cenâb-ı Hakk’a lâyük değildir ve Ehlu’llah musâhabetine bu evsâf-ı zemîme ile liyâkâtın yoktur. Hâlbudur ki sen Âdem oğlanlarının şerlülerindensin. Zîrâ, ne Hâlik’a yarar hâlin var ve kâlin vardır ve ne halka-i ⁸⁶² “أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ” olanlardan oldın. İy gâfil, sefer dellâlini istemez misin ki seni tahzîr idüb, “Şimden sonra dâr-ı gururdan intikâlin var irtihâlin karîb oldu, şifre’l-yed gelmekden hazer eyle.” deyü, münâdî-yi sefer te’kîd ile nidâ eyler.

Ba’dehu, Hz. Şeyh, “Bu dertlerin ‘ilâcı ashâb-ı ‘ilm ve ashâb-ı hibret olanlara iktidâdır.” deyü buyurdu, “‘ibretler getürmekliğine hidâyet bulursın ve erbâb-ı ‘ilim ve erbâb-ı hibret Hulefâ-i Râşidîn’dir, anların yollarına sülûk eyleye. Zîrâ, Hadis-i Rasûl’de gelmiştir kim, “Aleyküm bi-sünnetî ve sünneti’l-Hulefâi’-Râşidîne min ba’di”⁸⁶³ Pes, bu Hadis-i şerîfle ‘amel idüb Hz. Ebî Bekr’in Radiya’llahu ‘Anhu tarîkine girmek ki, ol siddik mertebesidir ve Hz. ‘Ömer Radiya’llahu ‘Anhu tarîkine girmek ki, ol makâm makâm-ı ‘adldir ve Hz. ‘Osmân Radiya’llahu ‘Anhu tarîkine girmek ki ol makâm makâm-ı hayâdır ve Hz. ‘Ali Kerreme’llahu Vechehu tarîkine girmek ki, ol makâm makâm-ı fütüvvetdir, Rıdvânu’llahu Te’âlâ ‘Aleyhim Ecma’in. Sâlik ki bu dört

⁸⁶² “Onlar hayvan gibidir, hatta daha da sapkındırlar.” (el-A’râf 7/179)

⁸⁶³ “عَلَيْكُمْ بِسُنَّتِي وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِينَ مِنْ بَعْدِي” “Benim sünnetime ve doğru yolu bulan, hidayete erdirilmiş halifelerin sünnetine sarılsın” Tirmizî, İlim, 16; İbn Mâce, Mukaddime, 6; Dârimî, Mukaddime, 16.

tarîke sülûk idüüb makâmât-ı erba'ayı tashîh eyleye. Cemî'i 'ile'l-i nâsutiyyeden halâs olmak mukarrerdir. Ebî Bekri's-Siddîk ve 'Ömerü'l-Fârûk Hazretlerine iktidâda birr-i münteşir bulursın ve 'Osmân-ı Zi'n-nûreyn ve 'Aliyyü'l-Murtaza Hazretlerine iktidâda hâzır olan matluba zafer bulursın ve helâktan halâs olursın ve küdürât-ı tab'dan tasfiye ve tenkiye bulursın. Ve Hakk Te'âlâ Hazretlerinin tecelliyât-ı 'aliyyesin mak'ad-ı sıdkda Mürseller ve Enbiyâlar ve Kâmiller ile bulursın. Yiğitlik hâlinde ve ihtiyarlık zamanında, ya'ni bu merâtibe Vüsûl buldıktan sonra tecelliyât-ı sübhâniyye ve müşâhedât-ı Hakkâniyyesinden hiçbir hâlde gizlenmez. Her ne zaman ki teveccüh eylesin, ol zamanda hâzır bulasın. ⁸⁶⁴ " فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهَ اللَّهِ " ol makâma işâretidir. Pes, iy sâlik, unûr-ı mâlikine teslîm eyle, kazâ ve kadere râzı ol. Bu iki makâm, kibâr katında makbul makâmlardır. Birisi, teslîm makamıdır ve birisi rızâ makamıdır. Hakikat-i teslîm budur ki sâlikin kendüne mahsus bir murâdı olmaya. Hemân, murâd-ı Hakk kendünün murâdı ola. Ya'ni, sâlikin basireti açılıb hakdan ma'adasını Hakk'a teslîm eyleyüb, ru'yet-i teslimden dahi selâmet bula. Bu, sırr-ı gâmızdır. Hakk Te'âlâ tâliblere hakikatine vüsûl müyesser eyleye ve makâm-ı rızâ dahi ehl-i safâ katında 'âli makâmıdır. Makâm-ı sabrdan ilerü makâmlardır. Ba'zı ehlu'llah katında "Rızâ hâlâtıdır ve vehbîdir, kesbî değildir." dinilmiştir ve lâkin hakikat-i rızâ budur ki aslâ ve kat'a sâlikin kalbine incinmek düncinmek girmeye. Tanrı Te'âlâ'dan her ne gelürse kurb ve bu'd, sekr ve sahy, keşf, hucb cümlesi safâ-yı mahz görine. Ya'ni, sâdik makâm-ı 'ubûdiyyetde bir mahalde dura kim ne tekaddüm ve ne te'ahhur ve ne taleb-i mezîd ve ne istibdâl-i hâl taleb itmeye. Temennî ve recâ münkatı' olub füyûzât-ı ilâhiyyeden her ne maksûm ise ve her ne sevk olursa ol kismete rızâ eyleye. Dahi, a'lâ mertebesi ehl-i zevke meksûfdır."⁸⁶⁵

Yine Alâeddin Ali es-Semerkindî'nin belirttiğine göre, mürîd pahalı libasları terk ederek mihnet ve fakr libaslarını giymelidir. Bazı sâliklerin güzel ahlaklı olmaktan bahsetme maksatları halkın sevgisini, teveccühünü kazanmaktır ve yine nice zorluk ve belaları geçmelerinin ya da riyâzâta katlanmalarının sebebi halkın iltifatını kazanmaktır. Bu methedilme isteğini terk etmek gerekir çünkü nefsin bu isteği doymaz. Nefse meşakkat veren amelleri işlemek cihâd-ı mânevîdir. Allah, "Allah kendi yolunda

⁸⁶⁴ "Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zâtı) oradadır." (el-Bakara 2/ 115)

⁸⁶⁵ Mercan, Şeyh Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkindî ve Menâkıbnâmesi'nin Transkribe Tahlil ve Tenkidi, s. 312-314.

*kenetlenmiş bir yapı gibi saf bağlayarak savaşırları sever.*⁸⁶⁶ şeklinde âyette de geçtiği üzere cihad-ı suverî ve cihad-ı mânevî edenleri methetmiştir. Sâlikin mücâhede ve müşâhede mahallerinde sâbit olmaları, birbirine birleşmiş binalara benzer.

“Allah kendi yolunda kenetlenmiş bir yapı gibi saf bağlayarak savaşırları sever.” âyetinin ifade ettiği mana şudur: Allah yolunda, aralarında hiçbir bozukluk ve boşluk bırakmaksızın tam bir beraberlik içerisinde savaşan Müslümanların durumu, parçaları birbirine kenetlenmiş yekpare bir duvarın durumuna benzer.⁸⁶⁷

Alâeddin Ali es-Semerkandî bu âyete cihad-ı manevîyle meşgul olan, mücâhede ve müşâhede mahallerinde sabit kalan müridleri anlatırken yer vermiştir. Burada âyetin tasavvufî muhtevayla işârî olarak yorumlandığı görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Alâeddin Ali es-Semerkandî buyurır kim, “Mücerred tahrîb-i zâhir idüb, sûretâ fakr u fenâ gösterüb hurma yaprağından bükülmüş ib ile dikilmiş ve yamaları anunla yapılmış kaftan geyûb ihtiyâr-ı ‘abâ ve ihtiyâr-ı murakka’ ki, ol terk-i sûret ve tahammül li’llah ve fi’llah olmaya. Ol libâs, agyârlar ve ugrılar libasıdır. Ya’ni, ba’zı yol kesiciler ve Müslümanların malın alıcılar ugrılığın ve mekharlılığın bildirmemek için yolcular libâsın ve sâlihler kabaşın giyer. Lâkin, ol libâsın altında âlât-ı katl u kâtâl olmuştur. Uzakdan, ol sûretâ libâs-ı salâh giyen harâmîyi görenler, zararsız sanub yanlarına yakîn olurlar. Anların, yakînliğı hod ‘ayn-ı zarardır. Pes, ol mürid ki a’lâ ve hûb ve bahâlu libâsları terk ider. Libâs-ı mihnet ve libâs-ı fakr giyer. Maksûdı, andan bir garaz-ı sahîh olmaya belki ‘ale’d-devâm, giymekte halkı mağrûr idüb, tamarların kesmek ola. Ol libâslu âdemler, ‘ayyârlar ve ugrılardır. Anlardan firâr eylemek lâzımdır ve dahi terk-i temeddüh, ya’ni ba’zı sâlik mehâsin-i ahlâkı cem’ etmekden maksûdı şey’en fe şey’en halkdan medh u senâ ummak olur. Nice, müşâhedât-ı şedîdeyi irtikâb idüb belâlara ve riyâzatlara tahammüli halkdan iltifâd ve vüsûl-i hayrât murâd ider. Halkın iltifâtı nefisine gıdâ olmagla mücahide olmaların nefis toymaz olur. İmdi, bu medhin tahsilini terk eylemek hâssa-i sâlikîn katında matlûb ve havâss-ı kümmelîn katında mergûb ve mahbûbdır. Ya’ni, eğer sen dahi hassadan olmak dilerse, ol havâs yanında matlûb olan şey’i tahsîl ve tekmîl eyle demek olur. Ve dahi, ‘azîmet ile sülûke şürû’ hulûs-ı ‘akîde ile ‘âmil iden âmillerin ‘amelidir. ‘Azîmet, nefse meşakkat viren ‘amelleri işlemeğe dirler. İmdi, nefse meşakkat viren ‘amelleri fi’ile getürmek cihâd-ı ma’nevîdir. Tahkîk, Hakk Te’âlâ cihâd-ı suverî ve cihâd-ı ma’nevî kılanları, tenzîli

⁸⁶⁶ es-Saff 61/4.

⁸⁶⁷ Bursevî, Rûhu’l-Beyân Tefsîri, IX, s. 43.

muhkeminde mahsusça medh eyledi. Nitekim buyurur, إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا " 868 Ya'ni, tahkîk Allah Sübhânehu ve Te'âlâ sever, şol kimesneleri kim, cihâd-ı suverî ve cihâd-ı ma'nevî idüb rızâ-i pâkine ulaştırıcı yollarda olurlar. Mücâhede ve müşâhede mahallerinde sâbit olmaklıkları bünyân-ı mersûsa, ya'ni biri birine girişmiş ve birleşmiş bünyâna benzerlerdir. Pes, ehl-i mücâhede olub, meşâkk-ı tarîkate tahammül eyleyüb sâbit-kadem olan sâdıklara muhabbetin va'd eyledi. Hz. Pîr'i rûşen-zamîr ol va'dün mücâhidlere bildirüb ve andırub mücâhedeye dâ'vet eyledi ve mücâhedeye ahmâlden tahzîr idüb, mühmel-i mücâhede, kanatları kırılmış kuşa benzer ve dahi sanculanmış yaban himârına benzer ve içerüsü vîrân olmuş kiliseye benzer." deyü buyurdu. Bu eşyâya benzemekden maksûd, tehakküm ve tahkîrdir ki, terk-i micâhede itmeyeler." 869

Alâeddin Ali es-Semerkandî'nin belirttiğine göre; ehlullah nazarında, mevt-i irâdî ile nefsin öldürerek nefsin ve hevânın esirliğinden kurtulan; kalplerine Rabbânî mârifet dolup nefsin kayıtlarından azat olmuş kişilere ahrâr denir. Ahrârın kalpleri kemâlât sırlarıyla ve müşâhedât nurlarıyla doludur. Sahip olduğu sırları gizleyip ifşâ etmez. Ahrâr olmak isteyenler için üç mertebeye işaret edilir: Vâkıf olduğu sübhânî sırları gizlemek, inkar esirliğinden kurtulmak ve Allah için ibadet etmek. Zâhiren ve bâtinen ahlâkullah ile ahlaklanan kişi hürriyet makâmına ehil olur. Sâlik, geçmişe ve geleceğe bakmaz içinde bulunduğu vakti yaşar, vaktini zâyî etmez. Vakti zâyî etmenin üç zararı vardır: Sâlikin eksikliğine sebep olur, murâkabe nurunu söndürür, hikmet çeşmesinin kapanmasına neden olur. Sâlik, nefsin kayıtlarından ve hevânın köleliğinden azat olmalıdır. Aynı zamanda sâlik, içinde bulunduğu vakti yaşamalı ve korumalıdır.

Alâeddin Ali es-Semerkandî “Allah Teâlâ'nın ahlâkı ile ahlâklanınız.” hadisinin, zâhiren ve bâtinen ahlâkullah ile ahlaklanan kişinin hürriyet makamına ehil olması anlamına işâret ettiğini belirtir. Hürriyet makamı ise açık ve gizli her durumda Allah Teâlâ Hazretleri'ne yönelen iyilerin sıfatıdır. Burada, hadisin tasavvufî bakış açısıyla işârî olarak yorumlanması söz konusudur ve ilgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Alâeddin Ali es-Semerkandî buyurur kim, “Ahrârın sudûrı esrârın kubûrudur. Ahrâr sudûrı ya'ni gönülleri kemâlât-ı esrâr ile müşâhedât-ı envâr ile toludur. Ahrâr, cem'-i hürdür, azadlular dimekdir. Azadlu, ehlu'llah katında ol âdemdir ki mevt-i irâdî

⁸⁶⁸ “Allah kendi yolunda kenetlenmiş bir yapı gibi saf bağlayarak savaşanları sever.” (es-Saff 61/4)

⁸⁶⁹ Mercan, Şeyh Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkandî ve Menâkıbnâmesi'nin Transkribe Tahlil ve Tenkidi, s. 331-333.

ile nefsin öldürüb, nefsin ve hevânın rıkkından ya'ni, esirliğinden halâs olub ma'ârif-i Rabâniyye kalbine tolub kuyûd-ı nefsâniyyeden azâd olmuş ola. Pes, bu sıfatlu azadlunun gönli esrâr-ı lâhutîyyenin merkadi ve medfenidir. Ve kabır içinde niçe medfûn olan mestûrû'l-hâl olursa, ancıleyin bu hür olan kişi mâlik olduğu esrârı gizleyüb kimesneye göstermez. Zîrâ, her 'ilim ve sırır işâ'a olunmaz. Sırra müte'allik olan 'ilm, gizlû gerekdir. Mahrem-i esrâr olmayanlara sırrı keşf haramdır." Ba'dehu, Hz. Şeyh, buyurır kim, "Esrâr-ı nâsın kulûbı sevk-i inkârın mahallidir. Ya'ni, her kangı âdem ki kalbi dâ'imâ inkâr ma'deni olub, ol kalbden münkirlik sudur idüb yukaru kalka. Ol gönlin sâhibi esrâr-ı nâsdandır ve rakîk-i emmâredir, ıslâha ve irşâda kâbil değildir. Anın mürâfakatından ve muvâfakatından ihtirâz lâzımdır. Ve dahi, kişi azadlulardan ve togru himmetlülerden sayılmaz. İllâ, meğer esrâr-ı ilâhiyyeyi gizlemeğe ahrârdan sayıla ve dahi inkâr esirliğinden halâs olmağla ahrârdan sayıla ve dahi 'ibâdatı cemî' hâlâtta vahdâniyyet ile ve kahharlık sıfatıyla muttasıf olan Tanrı Te'âlâ Hazretlerine hâis itmeğile, ahrârdan 'addolına. Ve'l-hâsıl Hz. Şeyh ahrârdan 'addolunmak istiyenleri üç mertebeye irşâd eyledi. Birisi vâkıf olduğu esrâr-ı sübhâniyyeyi gizlemek ikincisi, inkâr esirliğinden latîfe-i insâniyyesin kurtarmak. Üçüncüsü, 'ibâdeti Tanrı Te'âlâ için sâfi ve pâk eylemek. Ba'dehu, Hz. Pîr makâm-ı hürriyete ehil kimdiri beyân eyledi. Buyurdu kim, "Hürriyet, eyüler sıfatındandır. Eyle eyüler ki gizlülerinde ve âşikârelerinde, âşikâre ve gizlû olan eşyâya 'âlim Hakk Te'âlâ Cenâbına iktidâ itmişlerdir. Ya'ni, ahlâku'llah ile zâhiren ve bâtinen tahalluk itmişlerdir. "Tehalleku bi ahlâki'llahi"⁸⁷⁰ hadisi ana işâretidir. İnşâ'ellahu Te'âlâ, Esmâ-i Hüsnâ ile ittisâfa münebbih olan makâlede müstevfî beyân ideriz. Ve dahi, eyle ebrâr ki gice içlerinde teheccüdde kâ'imlerdir ve seher zamanlarında istiğfâr idicidir. Bu zikr olunan evsâf, ebrâr-ı müslimîn sıfâtıdır. Ammâ, ebrâr-ı sâlikîn evsâfını şimden sonra zikr idüb buyurır kim, "el-Hürriyetü't-teharruzü min tadyîyi'l-vakti" Ya'ni, ehl-i sülûkın hürriyeti, tazyîyi'l-vaktden sakınmaktır. Vakt, Ehlu'llah ıstılâhında sâlikin hâlen ve kâlen kâ'im olduğu şeydir ki tahsiline ve tekmiline sa'y ider. Mâzî ve müstakbele nazar eylemez. Ol hâlde, tahsiline ikdâm idüb mâ-kabline ve mâ-ba'dine nazar salmadığı şey'e, vakt derler. "es-Sûfî ibnü'l-vakt" didikleri ol hâlete işâretidir. İmdi, rıkk-ı hevâdan ve nefis esirliğinden

⁸⁷⁰ "تخلقوا باخلاق الله" "Allah Teâlâ'nın ahlâkı ile ahlâklanınız.". "Kâne hulku Râsûlillah.... Kâne hulkuhu el-Kur'ân" hadisine benziyor. Bkz. Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed, el-Müstedrek alâ Sahîheyn fi'l-Hadis, Riyad ts., II, s. 499. Sühreverdî bu rivâyeti şeyhlik makamını anlatırken zikretmiştir. Sühreverdî, Avârif (İhyâ'nın sonunda), s.120; Konuk, Ahmed Avni, Füsûsu'l Hikem Tercüme ve Şerhi, hzr. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 175. Konuyla ilgili değerlendirmeler için bkz. Yıldırım, Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları, s. 206.

azâdlık bu mezkûr vaktin zâyî' olmaklığından ihtirâz itmekdir. Ba'dehu, "vakt zâyî' olmakda üç zarar vardır." deyü beyân eyledi. Buyurdu kim, öyle tazyî'-i vakt kim seni üç belâyâ düş ider. Birisi, derk-i nakîsaya da 'veti, ya'ni sâlikin eksüklîğe vukû'ına sebep olur. Derkde, iki lügat vardır. Fetih-i râ, derek, derekâtdan ki mehleke çukurlarıdır. Bu takdirce, tazyî'-i vakt eyleyen sâlik noksan çukurlarına tenezzül idüb, helâklığa düşer demek olur. İkinci lügat, derk sükûn-ı râ ile idrâkdan irişmek ma'nâsına, ya'ni eksiklik tazyî'-i vakt idnlere irişür ve ihâta ider demek olur. İkinci zarar, tazyî'-i vakt mürâkâbe nûrın söyündürir. Murâkâbeden maksûd, vakti muhâfazadır. Pes, sâlik vakti zâyî' itmeğile noksana ve tefrikaya düşer. Muhafaza nûrı söyünüb, nakîsa çukurlarının zulmetinde kalub şaşkın olur. Üçüncü zarar, 'ayn-ı sohbet mükedder olur olmaklığıdır. 'Aynadan murâd, hikmet çeşmesidir ki, esrâr-ı Yezdâniyye'ye mashûb olanlara, meşrebi sâfîdir. Tekeddüründen murâd şûrbi müte'azzir olduğudur. Hz. Pîr, bu makâle âhîrinde ehl-i sülûka 'azîm tenbîh ider kim, müride lâzımdır ki kuyûd-ı nefsâniyyeden ve istirkâk-ı ehvâdan bi'l-küllîye azâd olmaga sa'y idüb, hürriyet bula ve hürriyet-i mahza budur kim derk-i nakîsat ve itfâ'-i nûr murâkâbe ve tekeddür-i 'ayn-ı sohbe dâ'î ola. Tazyî'-i vaktiden ihtirâz eylemekdir. Bu kelâmın tavzîhi budur kim salike münâsibdir ki evkâta ri'âyet ve muhâfaza eyleye. Vardığı hâle ve makâma mürâ'î olub, girüsine veyâhud ilerüsine nazar irmekden sakına. Zîrâ, girüsine nazar iderse kat' eylediği merâhil ve menâzile bakub ana meşgûl olur ve gâh der ki kat' itdiği merâtibe nazar, usanmağa ve yorılmaga ve râhat itmeğe bâ'is olur. Dinlemek mümkün olmayan yirde dinlenmek isteyüb, eksüklîğe ve helâk vartasına düşer ve eğer sâlik kâ'im olduğu makâmın ilerüsine nazar eyledi ise, merâhili ve menâzili ve medârici uzaklansa gerekdir ve kendü nefsinin za'îf görse gerekdir. Ve sülûkda adımların âzırgansa gerekdir. Ol nazar sâliki fütura ve vukufa da'vet ider. Ol mahâlde 'ârız olan fütur ve vukûf, sâliki derk-i nakîsa buragur. Ve şol zamanda ki sâlik ol tenezzüle düşer murâkâbesi nûrı söyünür. Zîrâ, her sâhib-i vakt, vaktine hâfızdır ve sâhib-i cem'iyyetdir. Vaktin hıfzından gâfil olub, 'ayn-ı basireti terakkiye, yâhud tenezzüle salarsa, anunla meşgûl olub tefrikata düşer. Cem'iyyet-i kalbiyyesi perîşân olur, vahdetden kesrete düşer. Kesret, hod zulmetdir ve nûr-ı mürâkâbeyi söyündürir hevâdır. Nûr-ı murâkâbe söyünicek, sohbet-i sübhâiyyenin 'ayn-ı bulanur. Hakâyık-ı lâhûtiyyât görünmez olur. 'Ayn-ı sohbet ne denlî sâfî olursa, ol çeşmenin ve bînârın dibinde olan cevâhir vâzıh görünür. Lâkin, bulanık olıcak, bir nesne görünmez. Pes, sâlik tazyî'-i vakt itmeyüb perîşânlığa düşmeye ve şühûd-ı gayrden ihtirâz eylese, ol hafz-ı vakt sülûkında ana kemâl olur. Seferinde Hakk ana musâhib olur ve musahibe muntazır ve

müterakkıb olmagla kalbi nûrlanur ve sohbet çeşmesi sâfî olur. Ana terakkiyât-ı ilâhiyye bilâ-taleb Fetih olur. Ve'l-hâsıl, sâlik sülûkda kendü zâtıyla kâ'im olmayub, zât-ı Hakk'la kâ'im olıcak mahfûzü'l-vakt olur."⁸⁷¹

Alâeddin Ali es-Semerkandî'nin ifadesine göre, vesveseler kalbi haktan bâtıla meylettirir. Bunlarla mücâhede ederek doğru yol üzere sülûk etmek gerekir. Âhiretin silahı ibadet ve ondan vüsûle gelen mârifettir. Mücâhede sanatını ve cihad-ı mânevîyi üstadından öğrenmek gerekir. Cihadın üç şekli vardır. Bunlar: Sâlik mücâhede de zorlamamak, bunun yerine ibadeti sevdirmek. İhmal ve bıkkınlık hastalığına düşmemek. Diğeri de en efdal cihad olan ilimle meşgul olmaktır. Mücâhede üç şekilde hâsıl olur: Sâlik, murâd-ı tahsîl için gafletten kurtulmalı; sâlikin yolu evlat ve mal fitnesiyle kesilmemeli; sâlik, halkın eksigine ve kendisinin derecesine gözlerini yummalıdır. Sâlikin amacı Hakk'a vüsûl olmalıdır.

"*Cinlerden ve insanlardan; insanların kalplerine vesvese veren...*"⁸⁷² âyeti "*Ademoğluna şeytan yaklaşır*" hadisine nefsânî ve şeytânî vesveseler ve onların zararlarından bahsedilirken yer verilmiştir.

Alâeddin Ali es-Semerkandî manevî cihat türlerinden bahsettiği bölümde "فَيُبَيِّنُ" "وَيَسْمَعُ وَ يَبْطِئُ" hadisine yer vermiştir. Cihâdu li'llah emre uyma ve nehyedilenden kaçınma konusunda cehd etmektir. Cihâdu bi'llah bütün söz ve fiillerin kesb ile değil "فَيُبَيِّنُ" "وَيَسْمَعُ وَ يَبْطِئُ" sırrından tekellüfsüz feyz olmasıdır. Cihâd fi'llah mükâşefât ve tecelliyâtta meydana gelen ve vuslat makamında kâmillere vârid olan mücâhededir. Mücâhede makamının zirvesidir. Burada işârî bir yorum söz konusudur ve ilgili bölüm menâkıbnâme de şu şekilde yer almaktadır:

"*Alâeddin Ali es-Semerkandî buyurur kim, "Cihâd-ı ma'nevî sıfât-ı zâtı tagyîr iden kimesneler ile müşâhede eylemek reşâda mü'eddîdir. Ve bunda ehl-i ilhâddan murâd, hevâcis-i nefsâniyye ve vesâvis-i şeytâniyyedir. Nitekim, Kelâm-ı Mecîd'de* ⁸⁷³ *"يُوسُوسُ فِي صُورِ النَّاسِ، مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ"* ⁸⁷⁴ *buyurulmuştur. "İnne li's-şeytâne lehu bi-ibni Âdeme"* dahi, *Hadis-i Rasul'dür. 'Aleyhi's-Selâm. Pes, hevâcis ve vesâvis-i kalb, kulağına yakîn vardıkda kalbi cadde-i savâbdan döndürüb tagayyüre ve tebeddüle düşürüb hakdan bâtıla meyl etdirir. İmdi, cünud-ı Rahmâniyye ile müttehid olub bu hevâcis ile mücâhede idicek rüşd ü reşâda vâsıl olur. Reşâd, tarik-i müstakîm üzre rast-ı*

⁸⁷¹ Mercan, Şeyh Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkandî ve Menâkıbnâmesi'nin Transkribe Tahlil ve Tenkidi, s. 334-336.

⁸⁷² en-Nâs 114/5-6.

⁸⁷³ "Cinlerden olsun insanlardan olsun, insanların kalplerine vesvese soğan..." (en-Nâs 114/5-6)

⁸⁷⁴ "إِنَّ الشَّيْطَانَ لَمَّا بَيْنَ أَدَمَ" "Şeytan ademoğluna yaklaşır." Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 3 (Had. No: 2988)

sülûk eylemektir. Ve dahi rifâd, ya'ni 'atâ'-i vâfire murîsdir ve muhassaldır. Ve zâd-ı ma'nevî teksîr ve tevfir idicidir ve cihâdın şartı, me'âd silâhını idinmekdir. Silâh-ı me'âd kesret-i 'ibâdet ve andan hâsıl olan ma'rifetdir. Ve cevâde, ya'ni esb-i ma'rifete süvâr olmağdır. Mücâhid olan gâziye silâh ve at lazımdır. Ve dahi, silâhşörlük san'atın üstâddan görmek lâzımdır. Üstâddan murâd, turuk-ı mücâhedeye 'ârif mürşîd ve şeyhdir. Bi-ta'limi'i-üstâd buyurduğu ana işâretidir. Kılıcı üstâd kuşadub ve ata üstâd bindirüb du'â ve senâ idicek, mücâhidin kılıcı keskün ve atı yüğrük ve kendüsi şecââtlü olub, uğurlu ve kademlû olur. Pîr ve üstâd, cihâd-ı suverîde ve ma'nevîde matlubdır. Pes, mücahide, silâh-ı me'âdî ve esi cihâdî bi-ta'limi'l-üstâd, kuşanub binmek anın için lâzım olur ki hücumdan ve bevâddan hayf ve haşyet müstevlî olmamak içündür. Ve bevâd ve hücum lisân-ı zevkde ehlü'llaha müstevli olan gam ve gussa ve ferahdan 'ibâretidir. Hücum vardır ki kalbe geldikde andan heyecân hâsıl olur. Ya'ni, teharrük hâsıl olur. Meselâ, denize uğrayan yıl gibi, denize temevvüç ve ıztırab virür. Bevâda sâlikin gönline füc'aten ibtidâ gelene dirler. Gerekse mucîb-i ferâh, gerekse mucîb-i terah olsun ve hücum, fevt-i vakt sebebiyle tasannu'sız ve tekellüfsiz vürûd iden vârid kuvvetine göre olur. Mütenevvi' ve muhtelif olur. Gâh olur mürîde benâde galebe idüb, hevâcim anı sarf ider ve gâh olur ki füc'eten gelen varideden sâlikin hâli terakkîde ve kuvveti ziyâdede olur. İmdi, sâlikin gayr-i murâddan vürûd eyleyen bevâda ve hücumdan müte'essir olmamak için ve hayfe düşmemek için izn-i mürşîd ve himmet-i Şeyh lâzımdır ve bu cihâd merâtibi çokdır. Lâkin, dört mertebe hasr olur. El-Cihâdu li'llah emre imtisâl ve nehîden ictinâbda rızâ'-i pâkin tahsiline bezl ü cehd eylemektir ve bi'llah ki cemi' ahsali ve akvâli ve ef'âli kesb ile olmaya "Fe bî-yubsıru ve bî-yesma'u ve bî-yebtusu"⁸⁷⁵ sırrından bi-lâ tekellüf feyz olmuştır. Ve Cihâd fi'llah, mükâşefât ve tecelliyâtdan bürûz idüb icâb iden mücâhededir. Ve ma'allah, makâ'id-ı 'izzetde ve makâmât-ı vuslatda kâmillere vârid olan mücâhededir. Bu mücâhede kerre ile olur, ferrugâdı yokdır ki kerrden maksûd mutlak her nefesde Hakk'a rucû' sâbitdir ki hiç anda firâr vî 'inâd musavver değildir. Mücâhede makamlarının zirve-i a'lâsı budur ki ol cezâ'i sarfdır. Ve Vüsûl-i tâmmdır ve efdal-i cihâd sovuqlığa mü'eddî olan züll-i ikrâhdan kasdı tasfiye eylemektir ve tondırmaga müsrif olan marazı füturdan hıfz eylemektir. Sâhibini nusret ve imdâd dilemek üzerine dilemeğe haml eyleyen 'ilm münâza'ası üzerine mansur eylemektir. Hz. Şeyh, efdal-i cihâdî üç vasıfla vasf eyledi. Evvelkisi, mürîdi mücâhid kasdını züll-i ikrâhdan tasfiye eylemektir. Bu kelâmın

⁸⁷⁵ "فَيُبَيِّنُصِرُّ وَيَسْمَعُ وَ يَبْيُطُّص", Buhârî, Kitabü'r-Rikâk, 38.

ma'nâsı budur ki, sâlik nefsin kasd üzerine ikrâh etmeye ve nefsi ol kasda sürmekte cebr olmaya. Belki ol kasda dâ'î nefsdan ola ve câzib ol kasda muhabbet ve râzı ola. Ve Hakk Te'âlâ dâ'îyesine bi't-tav' inkiyâd ola ve nefsin ünsiyyâtı tevfik-i ilâh vâsıtasıyla ola. Zîrâ, 'ibâdet muhabbete mukârenet idicek ni'mete ve râhata vusule bâ'îsdir. İmdi, nefis 'ibâdete muhabbet idicek halâvet hâsıl olur. İkrâhda halâvet olmaz demek olur. Hz. Pîr mücâhedede ikrâh mertebesine tevaggul itmek gerekir. Belki, tedriç ile tâ'ata i'tiyâd ve inkiyâd ettirmek ve 'ibâdeti sevdirmek gerekir. İkincisi, kasdı marazı füturdan hıfz etmektir diyü buyurduğu oldır ki sâlik kasdını usanmak ve ihmâl düşmekden sakına. Ya'ni, ihmâl vartasına düşürüb fütur marazına düşürmeye. İkdâmda ifrât ve tefrît etmeye. İfrâtdan 'adem-i halâvet ve tefrîtden marazî fütur ve ihmâl togar. İkisi bile mezmumdur. Üçüncüsü, sâlik kasdını 'ilmin münâze'âtı üzerine mansur eyleye. Ya'ni, kasd 'ilme muhâlifdir. Zîrâ, kasddan murâd, ehl-i zevk dilinde muhabbet derecâtının a'lâsında iken fenâ deryasına duhuldür. Şol hâlde ki sâlik kasdına huzuzdan bir hazzı karışdırmamışdır. Ne bir şey'e rağbet eder ve ne bir şey'den havf ider ve ne mukteziyât-ı 'ilimden bir şey'e meyl ider. Pes, bu makâmda kasdla 'ilmin münâze'âtı kesîresi olur. Zîrâ, muktezâ-yı 'ilm budur ki, nefis kendü huzuzına meyl idüb vusul talebi der. Kasd, hod anın hilâfınca olub bahr-i fenaya dâhil olmak diler. Ara yirde tecâzüb ve tenâzu' kopar. Pes, sâlik üzerine vâcib olur kim münâze'ât-ı 'ilm üzerine kasdını mansur eyleye. Vallahu'l-muvaffak, "efdal-i cihâd bunlardır." deyü fermân ider. Ba'dehu, mücâhede-i pâk nedir ânı beyân idüb buyurır kim, "Ve'l-mücâhedetü'n-nakiyyetü." ya'ni tenkiye ve tasfiye bulmuş mücâhede budur ki, hakikat hakkı suver-i agyârdan sıyânet eyleye. Zîrâ, hakâyık-ı hakkâniyeden kâyim ola. Hakikate lâ-bûdd bir suret-i bâtila zıddiyet üzere kâyim olub, muzâhât ider. Pes, mücâhid oldır ki, mücâhedesini şol denlü tasfiye ile musaffâ ide ki suver-i bâtilayı hakâyık-ı hakkâniyyeden fark idüb hakkı bâtiladan masun eyleye. Lâkin, bu dakîk nazarlu salike müyesser olur ki, Hakk suretinde görinen bâtilı fark idebile. Zîrâ, ol bâtil kesret ve ifrâd ile hakâyık-ı hakkâniyyeye muzâhi zuhur ider. Ve dahi, hakikat-i hakkı zevâhir-i âsârın zilâlından mahfûz eyleye. Öyle zevâhir-i âsâr ki ol hakikate teşebbüh idüb müride mütelebise görünür ve ol hakikate muhâkât ya'ni, teşebbühât ider. Kırâdın sevada muhâkâtı gibi, ya'ni sakırganın siyâha benzemesi gibi ki imtiyâz-ı hikmet-i nazariyye merâtibinde mâhir olmayanlara müte'azzirdir. Ve bu mezkûr mücâhede ki hikmet-i nazariyenin nusu'ı ve hulusıdır. Üç şey' husuliyle hâsıl olur. Evvelkisi, sâlikin 'ismetî şehvetin gark etmesidir ve sâlikin irâdeti gafletin istidrâk itmesidir. Ve sâlikin kalbi gafleti götürü başağa bırakmasıdır, tahsîl-i murâd itmek için. İkincisi, sâlikin irâdetin

esbâbdan bir sebab-i noksana bırakmaya ve 'avârizdan bir 'âriz gönlini vahşete bırakmaya ve sâlikin yolın mâl ve evlâd fitnesi kat' itmeye. Üçüncüsü, sâlikin yanında medhale zemm müsavî ola ve sâlik nefsin melâmet itmeğe müdâvim ola ve halkın noksânından gözin yumub kendü derecesinden dahi göz yuma. Cidd ü ictihâda mülâzım mücâhid böyle etmek gereldir. Ve bu mezkûr olan makâmdan nakıyy makâm-ı 'âmme için kurbet ve mürîd için zarûret ve hâssa için imtihan olan makâmı ihtiyâr eylemekdir ki, ol makâmdan havâss tecennüb ider. Ol makâma i'tiyâddan ve i'timâddan havf yönündendir. Bir rivâyetde fitne yerine hisset ve bir rivâyetde haşyet gelmiştir. Bu, makâm-ı zühddir ki 'âmmeye kurbetdir. Zühd ile Tanrıya takarrub kesb iderler, sevâb ricâsı için ve mürîd için zarûret demek. Zîrâ, mürîdin murâdı Tanrı Te'âlâ Hazretlerine vusuldur. Bi'z-zarurî, mâ-sivâdan zâhid olur. Hâssa için, zühd hissetdir. Ya'ni, mâsivâ 'u'llah anların yanlarında şey' değildir ve aslâ kıymeti ve rağbeti yoktur. İstignâ'-i bi'llah mâsivâda zühd iderler. Eğer, haşyet murâd ise, ya'ni mâ-sivâyâ bakmaga korkub zühd iderler. Zîrâ, mâ-sivâyâ nazar, matlubı teb'id ve tevfid ider. Hâssadan maksûd, nidâ'-i ihtisâs ile nidâ olunub icâbet ve 'inâbet ve ikbâl idüb, matluba mültefit olub mâ-sivâdan kat'-ı iltifât iden kâmillerdir. Mâ-sivâyâ iltifât itmeğe havf iderler ki matrûd ve merdûd olmayalım" deyü."⁸⁷⁶

Alâeddin Ali es-Semerkindî'nin belirttiğine göre, kâmil mürîd inatçılarla arkadaş olup sohbet etmemelidir. İnâtçı olanlarla sohbet, inatçılıkla neticelenir. Ayrıca mürîd, sermayesi olan vaktini boşa harcamamalı ve derecelerini ziyadeleştirmeyi öğrenmelidir. Mürîd, vaktini boşa harcamadığı ve hakkıyla değerlendirdiği zaman "İyilik yapanları daha güzeliyle ödüllendirecektir."⁸⁷⁷ müjdesine nâil olur.

A'zam-ı tecelliyât mertebesi âyette geçen "Musa'da bayılıp düştü."⁸⁷⁸ mertebesi olan tecellidir. Tecelliyât-ı cemâliyye ile aşıkların kalbi cezbenin fazlalığıyla mâsivâdan uzaklaşır.

Bir kimse hikmet-i nazariyye mertebelerini tahkik edip basiret gözünden perdeleri kaldırırsa "Engin merhamet sahibi Rab'den gelen söz şu olacak: Selam size!"⁸⁷⁹ âyetinin mazharı olur.

Konu anlatımında yer verilen âyet ve hadisler incelendiğinde;

⁸⁷⁶ Mercan, Şeyh Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkindî ve Menâkıbnâmesi'nin Transkribe Tahlil ve Tenkidi, s. 344-347.

⁸⁷⁷ en-Necm 53/31.

⁸⁷⁸ el-A'râf 7/143.

⁸⁷⁹ Yâsin 36/58.

Alâeddin Ali es-Semerkandî, “İyilik yapanları daha güzeliyle ödüllendirecektir.”⁸⁸⁰ âyetine, mürîdin vaktini zâyî etmemesi gerektiğinden bahsederken yer vermiştir.

“Musa’da bayılıp düştü.”⁸⁸¹ âyetine ise tecellî konusundan bahsederken yer vermiştir. Bu âyeti zâhirî manayla uyumlu olarak ve tasavvufî bakış açısıyla yorumlamıştır.

“Rahmân’ın (Hakk’ın) cezvelerinden bir cezbe, ins ve cinnin amellerine denktir.” hadisine tecelliyât-ı cemâliyye ile aşıkların kalbinin, cezbenin fazlalığıyla mâsivâdan uzaklaştığından bahsederken yer vermiştir.

“Engin merhamet sahibi Rab’den gelen söz şu olacak: Selam size!”⁸⁸² âyetine, mürîdin basiret gözünden perdeleri kaldırması ve ünsiyyet makamına ulaşmasıyla bu âyetteki müjdeye nâil olacağından bahsederken yer vermiştir.

Belirtilen hadis ve âyetlerin tasavvufî açıdan yorumlandığı görülmektedir. Dolayısıyla işârî yorum söz konusudur ve ilgili bölüm menâkıbnâmeye şu şekilde yer almaktadır:

“Alâeddin Ali es-Semerkandî buyurur “Ey mürîd-i kâmil, mu‘ânidlere musâhib olmağıl. Zîrâ, sohbet mü‘eşşiredir. Mütemerridlerin sohbeti tabî‘i temerrüde müntec olur. Tâ ki, mezîdi ihrâz idesin. Ya‘ni, mezîd derecâtı ve ziyâde terakkiyâtı tahsîl ve tekmîl idesin ve dahi batâliyyeti kovub gideresin. Batâliyyetden maksûd tazyî‘i vaktıdır, sermâye-i mürîddir. Sermâye-i mürîde muhall olan eşyâyı hasm itmeyince mürîd murâda vâsıl olamaz. Mürîd, sermâyeyi tazyî‘ itmeyince ⁸⁸³ "الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَى" ve ziyâdet-i kelâm-ı sa‘âdet-encâma mazhar olur. ‘Alîm olanın makâlesi nedîm olandan geldi. Ya‘ni, sâhib-i makâle ‘alîm tecellisine nedîm, ya‘ni münâdim olub, ol tecelliden bu makâlât zuhura geldi ve ol makâlât harîm-i tecelliyâtdan nidâ eyledi, cezâle mahremine kıgırdı ve da‘vet eyledi. Cezâleden murâd, ‘atâ-i ‘azîmdir. Bu istilâhda şol tecellîdir ki, a‘zam-ı tecelliyâtdır ki fevkinde bir tecelli dahi olmaya. Ya‘ni, beşeriyyet andan gayrıya tahammül itmeye ki andan yukarısı ⁸⁸⁴ "وَحَرَّ مُوسَى صَعْفًا" mertebesidir. Bizim ilâhımız tecellî, ya‘ni muzâhirde zuhûr eyledi ve bi-hasebi’l-kavâyil ve’l- isti‘dâd tecelli eyledi. Lütî ile bezenmiş olduğu halde. Ya‘ni tecellî-i cemâl eyledi. Pes, gönül ol tecellî-i zât ile mübtelâ oldı. Ve dahi meyl-i mütehakkık eyledi. Ya‘ni, tecelliyât-ı

⁸⁸⁰ en-Necm 53/31.

⁸⁸¹ el-A‘râf 7/143.

⁸⁸² Yâsin 36/58.

⁸⁸³ “İyilik yapanları daha güzeliyle ödüllendirecektir.” (en-Necm 53/31)

⁸⁸⁴ “Musa’da bayılıp düştü.” (el-A‘râf 7/143)

cemâliyye biruz idicek anın cevâzı kulub-ı ‘uşşâk-ı ziyâde cezb idüb mâ-sivâdan inkitâ’-ı tâmm hâsıl olur. “Cezbetün min cezebâtı’l-Hakkı tuvâzî ‘amelü’s-sekaleyn”⁸⁸⁵ ol imâleye işâretidir, Hz. Cemîl-i Perverd-gâr-ı Celîlîn ‘âli olan lâhuti veliyy-i hâss olan ‘ârife meftuhdır. Ve pâk olan vaslı kelâle için mebzuldır. Kelâleden bunda murâd verâset-i ma‘neviyye, esrâr-ı nebeviyyeden anlara münhasıra olanlara ki, anlardan gayri esrâr-ı lâhutiyyeye lâyük vâris ma‘lum olmaya. Pes, bu vârisler esrâr-ı Kur’âniyye ve envâr-ı hakkâniyyete ve etvâr-ı sübhâniyyeye vârislerdir. Mahbubın vasl-ı pâkı anlara mebzul ve masruf ve bî-dirîğdir. Ba‘dehu, Hz. Pîr-i ruşen-zamîr buyurır ki, İy tâlib-i vuslat-ı Hudâ, benim kelâmıma hasse-i ruh ile nazar eyle ve makâmât-ı nazariyyeyi tahkîk eyle. Ve dahi, selâma muntazır ol. Celâlet ve ‘azamet sâhibi olan Celîlden. Bu kelâmdan bunda murâd budır ki, bir kimse, hikmet-i nazariyye merâtibini tahkîk idüb, basiret gözinden hicâbı ref‘ eylese ve makâmât-ı ünsiyyeyi tahkike irişdirse⁸⁸⁶ “سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ” mazharı olur. Dâ‘imâ, murâkâbesi ve intizârı bi-lâ vâsıta Tanrı Te‘âlâ’dan selâma murâkib olur. Kulub ‘âleminde guyubın matmuresi, ya‘ni kümesi vardır. Lugubdan insanı halâs ider. Bu kelâmın ma‘nâsı budır, gönüller ma‘âdin-i mugayyebât-ı ilâhiyyedir. Ol mükâşefete ve mugayyebâta vusul ‘âlem-i kalbe duhul ile hâsıldır. Ol etvâra ve esrâra vasıl olan zahmetlerden halâs olur. Zülâle mesleğinde sâlik oldığı hâlde. Zülâlden maksud, nu lisânda şol hâletdir ki, hulus-ı mahz ve safâ-yı hâlis bulmuş ola ki aslâ ana inkidâr havâle olmaya. Bu hâlet, kümmelîn hâletidir., bu hâleti tahsile ikdâm idenler zahmetden hâlis olmaklıkları mükâşefât-ı kalbiyye ve mugayyebât-ı sırriyyeye vusul ile müyesser olur. Eğer, bu mezkur hâleti tahsîl idersen, iy mürîd senin için evkât-ı sâfi hâsıl olur ve hâlât sâlim olur. Eğer ‘âdât bıragılıb zâ‘ile olursa tahkîk-i sülâleye zafer bulursın sülâleden murâd, şol kemâlât-ı sâfiyedir ki tîn-i mücâhede ve mâ‘i mürâvede arasından süzülüb sâfi olmuşdır. Ba‘dehu, Hz. Pîr-i ruşen-zamîr buyurır kim, iy mürîd, eğer benim kelâmımın veçhin anladın ise, benim tavlim vehavlim sana Fetih olur. Tavlden ve havlden murâd, ma‘nevî ‘atâlardan olan füyuzâtdır.”⁸⁸⁷

Şeyh-mürîd-mürşîd konusuyla alakalı yorumları genel olarak değerlendirdiğimizde bu yorumlar; Alâeddin Ali es-Semerkandî, Erdebîlî, Ahmed er-

⁸⁸⁵ “جَزْبَةٌ مِنْ جَزَابَاتِ الْحَقِّ تُوَارِي عَمَلِ النَّفْسَيْنِ” “‘Rahmân’ın (Hakk’ın) cezbelerinden bir cezbe, ins ve cinnin amellerine denktir.”, Aclunî, Keşfü’l-Hafâ, I, s. 332 (Had. No: 1069) Aclûnî böyle meşhur olduğu haline bakılsın deyip başka bir şey söylememektedir; Abdurrahman Umeyra, et-Tasavvuf el-İslâmî Menhecen ve Sulûken, Mektebetu’l-Külliyât el-Ezheriyye, Kahire 1987, s. 18, 54.

⁸⁸⁶ “Engin merhamet sahibi Rab’dan gelen söz şu olacak: Selam size!” (Yâsin 36/58)

⁸⁸⁷ Mercan, Şeyh Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkandî ve Menâkıbnâmesi’nin Transkribe Tahlil ve Tenkidi, s. 362-365.

Rifâî'ye aittir. Konuyla ilgili en fazla yorum ise Alâeddin Ali es-Semerkandî tarafından yapılmıştır.

2.43. Tasavvuf

Tasavvuf konusuyla ilgili olarak yorumlanan âyetler Tablo 43'te sunulmuştur. Daha sonra ise konuyla ilgili olarak menâkıbnâmelerde geçen yorumlara yer verilerek değerlendirmeler yapılmıştır.

Tablo 43.

Tasavvuf Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyetler

“İman edip de iyi davranışlarda bulunanlara gelince, Rahmân onlar için gönüllerde bir sevgi yaratacaktır.”

(Meryem 19/96)

“Bil ki sen ölümlere işittiremezsin.”

(en-Neml 27/80)

“Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim.”

(el-A‘râf 7/143)

“Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak.”

(el-A‘râf 7/143)

“Engin merhamet sahibi Rab'den gelen söz şu olacak: ‘Selâm size!’”

(Yâsin 36/58)

Tasavvuf ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 43'te belirtilen âyetlerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Alâeddin Ali es-Semerkandî, tasavvufun ne olduğunu ve sûfinin kime dendiğini açıklar. Tasavvufun şartı; terk-i tekellûf, terk-i tasalluf ve terk-i ta'assüftür. Tasavvufun sadece yün elbise giymekten ibâret olduğunu zanneden, tarîkatte bilinen şartları ve âdâbı terk eden sûfî, hakikatların idrakinden uzaktır. Tasavvuf safâ çeşmesidir ve bu çeşmeden nasiplenmek için mâsivâdan nazarını ve yüzünü çevirmek gerekir. Tasavvuf üç derecede hâsıl olur: İbadetlerin tam olması, sûfilerin ilâhî bilgilerin cevherleriyle süslenmesi ve müşâhedât-ı sübhâniyye sûfî ile ülfet eder ve ervâh-ı kudsiyye ona muhabbet eder. Âlem-i ceberut, melekût ve lâhûtta onun için muhabbet olur. Böylece Allah yanında sevilen; halk yanında talep edilen olur. “İman edip de iyi davranışlarda

*bulunanlara gelince, Rahmân onlar için gönüllerde bir sevgi yaratacaktır.”*⁸⁸⁸ âyetinde de belirtildiği gibi iyi davranışlarda bulunduğu için o kişiye karşı Rahmân gönüllerde sevgi yaratır. Sûfî, nefsinin arzu ve isteklerini düşünerek onun iltifat ettiği ve sevdiği şeylerden uzak durmalıdır. Bunu yapmayan sûfînin hayatı mevtâ hükmündedir. Böyle kişiye kelâm-ı hikmet ve mârifet fayda etmez çünkü kalbini öldürmüştür. “*Bil ki sen ölümlere işittiremezsin.*”⁸⁸⁹ hükmü bu âlemde gerçekleşir. Sûfî, kudûrâtta musaffâ olmalıdır ve tasavvuf kıl ü kâl ile hâsıl olmaz. Sûfîye gereken cidd ü ictihâd ve hulûs-i i’tikâd ve hüsn-i i’timâttır.

Rûhu’l- Beyân’da “*Bil ki sen ölümlere işittiremezsin.*” âyetiyle ilgili açıklamada insanın kalbinin küfür, nifak, dünya sevgisi vs. ile ölmesi yüzünden ölümler hükmünde olduğu belirtilmiştir. Yahya b. Muaz da şöyle demiştir: “Allah’ı tanıyanlar diriler ve onların dışındakiler ölümler gibidir. Çünkü ruhun hayatı, ancak hakîki bilgi ile sağlanır.”⁸⁹⁰

Belirtilen âyette Allah Teâlâ inanmayanları ölümlere benzetmiştir. Alâeddin Ali es-Semerkandî ise nefsinin istek ve arzularını yerine getirerek kalbini öldüren sûfînin hakikatte mevtâ hükmünde olduğunu ifade ederken bu âyete yer vermiştir. Âyetin zâhirî mana çerçevesinde işâri yorumu söz konusudur ve ilgili bölüm menâkıbnâme de şu şekilde yer almaktadır:

“Alâeddin Ali es-Semerkandî makâle-i sâbi’ada tasavvuf ahvâlin beyân idüb ve sûfî kimdir ‘ıyân idüb buyurır. “Tasavvuf, terk-i tekellüfdir. Ya’ni, sûreti tezyîn ve kıyâfeti tahsîn eylemekde olan tekellüfât-ı re’sen terk eylemekdir. Yohsa matlûbı şey’en fe-şey’en tahsîl itmek ma’nâsında olan tekellüf değildir. Zîrâ, ol tekellüf tasavvufda maksûddır ve dahi terk-i tasallufdur. Ya’ni terk-i da’vâ ve terk-i gavga itmekdir ve dahi terk-i ta’annüfdir. Ya’ni, selefden geçen ahyâr-ı evliyâ ve ebrâr-ı asfiyâ tarîkatın koyub kendü zu’mı üzere tarik ihdâs idüb ve yâhûd yolsız yere gitmeğe ta’assüf dirler. Şâh-râhdan çıkub bilinmeyen semte tarik gitmekdir. İmdi, kemâl-i tasavvuf, makâle evâhîrinde zikrolunur. Bu üç şartladır, terk-i tekellüf ve terk-i tasalluf ve terk-i ta’assüf tasavvufun evâyilidir. Ba’dehu, Şeyh Sultân ‘aleyhi’r-Rızâ ve’r-Rıdvân buyurır kim, “Her kim ki zanniderse kim tasavvuf mücerred sûfdan ya’ni yünden libâs giymekdir ve dahi tarîkat-ı mükerremede ma’rûf olan şurût ve kuyûd ve âdâbı terk eylemek ola ve dahi mecâlis-i tevhîd ve mehâfil-i tefrîdde uyanmak ve kalgımak ve dönmek ve sıçramak

⁸⁸⁸ Meryem 19/96.

⁸⁸⁹ en-Neml 27/80.

⁸⁹⁰ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, VI, s. 179.

ola. Ve çağırub haykırmak ve lâ-ya'kıl olub düşmek ola. Bu evsâfla ya'ni mücerred yün giymekle ve tarîkatde ma'rûf olanı terk eylemekle ve sufûfda raks idüb çağırmakla muttasıf olan sûfî idrâk-i hakâyıktan mütetarrıfdir. Ya'ni, kenârda ve fehmden taraf-ı âharda kalmışdır ve helâklik direlerine düşüb helâk olmaga müsârifdir. Ve dahi bunda şekk ve şübhe yokdır ki tahkîken tasavvuf safâ çeşmesidir. Ve hayât-ı ebediyye ve bakâ'-i dâim ile muttasıf olan Hudâ'nın mâ-sivâsından kat'-i nazar ve kat'-i teveccühdür. Ya'ni, hakîkat, tasavvuf likâ ile terk-i mâ-sivâdır. Ve bu sıfatlu tasavvuf ile üç derece hâsıl olur. Evvelkisi, tahannüf ya'ni me'mûratda tahakkuk-ı kıyâm ve te'abbüd-i tâmm hâsıl olur. İkincisi, teşennüf ya'ni sûfîlerin canları kulaklarına ma'ârif-i ilâhiyye cevahirinden küpeler ve yüzükler hâsıl olur. Üçüncüsü, te'ellüf ya'ni müşâhedât-ı sübhâniyye ol sûfî ile ülfet ider ve ervâh-ı kudsiyye ana muhabbet iderler. Melekût ve ceberut ve lâhûtde anınçün ülfet ve mahabbet hâsıl olur. Ve mele'-i a'lâda olan Kerbiyyûn ana meyl ider. Ve'l-hâsıl 'inde'llah mahbûb ve 'inde'l-halk matlûb olur. Nitekim, Kur'ânı 'Azîmü's-Şân'da gelmişdir, *إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ* " ⁸⁹¹ *وَدًا* Ba'dehu, Hz. Şeyh sûfîlerin mezâlik-i akdâmın dahi îcâz üzere beyân idüb buyurır, "Ve's-sûfiyyü izâ lâhaza'n-nâsûtiyyâtı." ya'ni sûfî şol zamanda kim kendü nefsinin arzuların mülâhaza eyleye, nefis-perver ola, nefsini me'lûfâtıdan ve mahbûbâtından ayırmak istemeye. Tahkîk ol sıfatlu sûfinin hayâtı mu'attala olub, mevtâ hükmüne lâıyk ve lâhık ve dâhil olur. Ol hâlde, nasâyıh-ı latîfe ve levâyıh-ı şerîfeden mahzûz olmaya, kalbini öldürüb kabır-i beşeriyyetde defn eylemişdir. Ana kelâm-ı hikmet ve peyâm-ı ma'rîfet fâide itmez olur. ⁸⁹² *إِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتَى* kelâm-ı 'izzetin mâ sadakı bu âlemde mukarrer olur. Ve dahi bu sıfatlu sûfiye hirmân ihâta ider. Ya'ni, matlûba Vüsûlden mahrûm olur ve ol hirmân dahi iç dürlü hızlâna musâhib olur. Evvelkisi, tahannüfdür ya'ni sıfât-ı celâl ve sıfât-ı kahr. İkincisi, telehhüfdür ya'ni, fevât-ı matlûb olmagla tahassür-i şedîd ve nedem-i 'atîd. Üçüncüsü, te'ellüfdür ya'ni, ervâh-ı kudsiyye tarafından ana "üf" dirler. Seninçün iy sûfî-i müdde'i kazer, ya'ni me'âyib-i kesîre ve makâbih-i vefîre vardır diyeler. Ve'l-hâsıl, sülûkında hulûs itmeyene sûfî melekût ve ceberut ve lâhût sâkinlerinin yanında hürmetsiz ve rağbetsiz mazmûm ve medhûr ve mehcûr olur. Sûfî oldur kim küdürâtdan musaffâ olub, yanında yaban yaşıyla

⁸⁹¹“İman edip de iyi davranışlarda bulunanlara gelince, Rahmân onlar için gönüllerde bir sevgi yaratacaktır.” (Meryem 19/96)

⁸⁹²“Bil ki sen ölümlere işittiremezsin.” (en-Neml 27/80)

altun ve gümüş yeksân ola. İtibarsızlıkda tasavvuf kıl ü kâl ile hâsıl olmaz. Cidd ü ictihâd ve hulûs-i i 'tikâd ve hüsn-i i 'timâd sûfiye lâzımdur."⁸⁹³

Alâeddin Ali es-Semerkindî'den rivâyet olunduğuna göre o, âlem-i ervâhta Hz. Muhammed, Hulefâ-i Râşidîn, Bilâl-i Habeşî, bütün peygamberler, Muhyiddîn Arabî, Muhammed Gazzâlî ve Abdülkâdir Geylânî'nin de bulunduğu mecliste Rahmân suresini tefsir ettikten sonra Hz. Musâ ona tasavvufun ne olduğunu sormuş o da şu şekilde izah etmiştir: Tasavvuf, mâsivâyı terk etmektir. Tasavvuf kelimesini oluşturan harflerden "Tâ, tevekkül, Sâd, sıdk, Fâ, firâktır.

Yani sûfî; tevekkül sahibi, Hakk'a olan aşkında sadık, mâşukundan yüz çevirmeyen ve mâsivâdan ayrılan bir kişi olmalıdır. Ayrıca Hz. Musâ'nın "Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim."⁸⁹⁴ isteğine Allah Teâlâ "Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak."⁸⁹⁵ demiştir. Alâeddin Ali es-Semerkindî'ye göre "Dağa bak!" hitabında murâd-ı Hak, mâsivâdan kesil demek istemiştir ve Hz. Musâ'nın mâsivâdan kesilmediğine işâret olarak bunu istemiş ve Hz. Musâ'yı denemiştir. Çünkü Hak'dan gayrısı mâsivâdır. Belirtilen âyetler işârî olarak yorumlanmıştır. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"Es-Seyyîd 'Ali es-Semerkindî Rahmetu'llahi Hazretlerinden mervîdir ki, ba'zı mücâhedelerinde buyurmuşlardır ki, " 'Âlem-i ervâhda, Ceddim Hz. Muhammedini'l-Mustafa (sav), meclis-i şerîflerine vardum (...) Birâz zamandan sonra, minber kuruldu. Ceddim çıkub, hayli ma'ârif ve esrâr söyledi. Bana işâret eyledi, ayak üzerine kalkdım. Bir minber bana dahi kuruldu. Çıkub er-Rahmân Suresi'nin tefsîrin nakl eyledüm. Cümle evliyâ tahsîn getürdiler. Sonra meclisimizden gelüb, yerlü yerimüze oturdık. Nâ-gehân, Hz. Musâ 'Aleyhi's-Selâm ayâk üzere turub ayıtdı, "Yâ Rasulallah, bu şol yanınızda oturub, tefsîr iden kimdür?" Ceddim ayıtdı, "Gözüm nûrî, dînüm ziyâsı, esrârım mahzeni Seyyid 'Ali Semerkindî'dür." Hz. Musâ ayıtdı. "Ana bir su'âlim vardır. İcâzet buyurun ayıdayım." Ceddim icâzet viridi, bana ayıtdı: "Yâ Seyyid 'Ali, tasavvuf neye dirler ve ma'nâsı nedür?" "Dört harfdür." "Tefsîri nedür?" ben ayıtdım, "Tasavvuf, ma'nâsı Hakk'dan mâ'adâsı, ana düşman olmakdur. Ya'ni, mâ-sivâyı terk etmekdür. Dört harfdür, her birinin tefsîri vardır, Tâ, tevekküldür. Sûfinin rütbesine tevekkülü düriüst gerekdür."⁸⁹⁶ "وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ" Sâd, sıdkındandır. Sûfî, Hakk'a 'âşık

⁸⁹³Mercan, Şeyh Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkindî ve Menâkıbnâmesi'nin Transkribe Tahlil ve Tenkidi, s. 304-306.

⁸⁹⁴el-A'râf 7/143.

⁸⁹⁵el-A'râf 7/143.

⁸⁹⁶"Kim Allah'a dayanıp güvenirse Allah ona yeter." (et-Talâk 65/3)

gerektür ve ‘aşkında gâyet sâdık gerek, Sıdk ma’nâsı budur ki, eğer ‘âşıkı bin pâre etseler, ‘âşık hiç ma’şukından yüz çevirmemek gerektir. Vâv, sûfî varlığın vücudın dost ugrına terk etmek gerektir. Ve cânın vasl-ı mahbuba kurbân etmek gerektir. Fâ, firâkdandır. ‘Âşık mâ-sivâdan ayrılmak gerektir. Tâ ki, mahbuba vâsıl ola. Tâ, Hz. Musâ gibi mâ-sivâyâ bakub, "لَنْ تُرِينِي" Hitâbına mazhar düşmeye.” Hz. Musâ ayıtdı, “Ben nice mâ-sivâyâ bakdım” Ben ayıtdım, “Kaçan kim, Hakk Te‘âlâ’dan رَبِّ أَرْنِي " لَنْ تُرِينِي وَلَكِنْ أَنْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ " 897 didikde 898 "hitâbı geldikde, ya’ni Hakk Celle ve ‘Alâ size, “Sen taga nazar eyle.” didi. Murâd-ı Hz. Hakk, seni mâ-sivâdan kesil.” demek idi. Murâdları, sizi tecrübe idi. Ma‘lum-ı Hazretleri iken remz ile size mâ-sivâdan kesilmediğüzi bildirmek idi. “Sen taga nazar eyle.” dinilüb, siz dahi taga nazar idüb cemâlden mahcub oldunuz. Zîrâ, Hakk’dan gayrısı mâ-sivâdur. Siz da‘vâ-yı muhabbet idüb, arzu-yı cemâl iderken, taga bakmak neden lâzım idi ya’ni bu sözü söyledikde, Ceddim benim iki gözlerim bus eyledi. Ve Hz. Musâ benim cevâbıma teslîm getürüb, “Sıddık, ey Fahr-i ‘Âlem, senin sahîh neslin ve esrârın mahzeni olmaga lâik imiş.” didi. 899

Menâkıbnâmesini incelenen diğer bir sûfî Abdülkâdir-i Geylânî, tasavvuf hakkında şunları ifade etmiştir. Tasavvuf, bir kimsenin dünyayı terki olmakla birlikte aynı zamanda bolluk ve genişleme vaktini Hak’tan bilip Hakk’ın muradını tanımasıdır. Böylece o kimsenin dünya ve âhiretle ilgili istek ve maksatları hâsıl olur “Engin merhamet sahibi Rab’dan gelen söz şu olacak: ‘Selâm size!’” 900 âyetinde geçtiği gibi selam ve ilâhî selâmete nâil olur.

“Engin merhamet sahibi Rab’dan gelen söz şu olacak: ‘Selâm size!’” âyetinin tefsirine göre onlara (cennetliklere) Allah Teâlâ tarafından melek vasıtasıyla ya da vasıtasız olarak kendilerini daha çok yüceltmek üzere selam verilir. Bu söz, bağışlayıcı bir Rab olan Allah’tan sâdır olmaktadır. 901 Baklî’nin *Hakâik*’ında der ki: “Allah’ın selamı dünyada ve âhirette sâdık kullarından ezelden ebede kadar hiç kesilmez. Fakat cennette onların kulaklarından bütün perdeleri kaldırır. O’nun selamını işitirler ve yüz yüze cemâline nazar ederler.” 902

897 “Rabbim! Bana görün; sana bakayım.” (el-A‘râf 7/143)

898 “Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak.” (el-A‘râf 7/143)

899 Mercan, *Şeyh Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkindî ve Menâkıbnâmesi’nin Transkribe Tahlil ve Tenkidi*, s. 418-420.

900 Yâsin 36/58.

901 Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, VII, s.76.

902 Bursevî, *Rûhu’l-Beyân: Kur’an Meâli ve Tefsiri*, XVI, s. 379.

Abülkâdir-i Geylânî bu âyete tasavvuf konusundan bahsederken yer vermiştir ve o çerçevede yorumlamıştır. Burada işârî bir yorum söz konusudur ve ilgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Yine (r.a.) hazretleri tasavvufdan suâl olunduklarında buyurdılar ki Tasavvuf ol nesnedir ki bir kimse dâllesini yâ’ni gâib ve zâyi’ kıldığı nesnesini ve giriftârı bulunduğu belâyâ ve mahn ve şedâidin her birisini dünyânın kendûye kemâl-i teveccüh ve ikbâli olduğu hâlde dünyâyı terkin ve vakt-i ittisâ’ ve inbisâtını hakdan bile ve Hakk’ın muradıdır tanıya ol kimsenin dünyâ ve âhiret merâmı ve maksûdı hâsıl olur ve bir mantûk ” 903 *سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ* *selâm ve selâmet-i ilâhiyeye ve tahiyyât-ı sübhâniyyeye nâil olur.”* 904

Tasavvuf konusuyla ilgili yorumlar genel olarak değerlendirildiğinde bu yorumların Alâeddin Ali es-Semerkandî ve Abdülkâdir-i Geylânî tarafından yapıldığı görülmektedir. En fazla yorum ise Alâeddin Ali es-Semerkandî’ye aittir.

2.44. Tecellî

Tecellî; aşikâr olmak, açığa çıkmak, görünmek, zuhur etmek anlamına gelmektedir. Tasavvufî anlamda gaybdan gelen ve kalpte zâhir olan Nûrlar, görünmeyen kalpte görünür hale gelmesi demektir. Her ilâhî ismin, tecelli ettiği yere ve yöne göre türlü türlü şekilleri vardır. Tecellî kavramında daima bir gaybdan şuhûda, karanlıktan aydınlığa, bilinmezlikten bilinirliğe, belirsizlikten belirliliğe geçiş vardır. Tecellî sâlike cezbe, bazen sükûn verir.⁹⁰⁵

Hakk’ın zâtına ait sıfatlarının tecellîsi nûr mahallidir. Hak kudret sıfatıyla bir kula tecellî ettiğinde o kul Hak’tan başkasından korkmaz. Diğer sıfatların tecellîsi de böyledir. Allah’ın kelâm sıfatının Kur’an’da tecellî etmesiyle insanların ilâhî haberi gözle görür duruma gelmesi sıfat tecellisine diğer bir örnektir.

İlk dönem tasavvuf eserlerinde tecellî kavramı genellikle karşıtı olan “setr-istitâr” (perdeleme, örtü çekme; gizlenme) terimiyle birlikte kullanılmıştır. Kelâbâzî’ye göre istitâr kul ile gaybı temaşa arasında beşerî varlığın perde olması halidir. Perde ortadan kalkınca tecellîler zuhur eder. Öte yandan Hakk’a ya da gayba ait tecellîlerin

⁹⁰³ “Engin merhamet sahibi rabden gelen söz şu olacak: “Selâm size!” (Yâsin 36/58)

⁹⁰⁴ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlmi Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 125.

⁹⁰⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 346.

zuhuruyla eşyanın görülemez duruma gelmesine setr veya istitâr denilmiştir. Dolayısıyla tecellî ve setr birbirini takip eden hallerdir.⁹⁰⁶

Tablo 44.

Tecellî Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Hadis

“Mü’min, mü’minin aynasıdır.”

Tecellî ile ilgili konu anlatımında Mevlânâ Tablo 44’te belirtilen hadisle ilgili işârî yorum yapmıştır.

Ariflerin Menkıbeleri’nde Mevlânâ “Mü’min, mü’minin aynasıdır.”⁹⁰⁷ hadisiyle ilgili şu yorumu yapmıştır: Allah’ın isimlerinden birisi Mü’min’dir. İman eden kişiye de mü’min denir. Bu sözle kastedilen, Allah, ayna gibi olan mü’min kulun kalbinde tecellî etti demektir. Mevlânâ’nın belirtilen hadisi işârî olarak yorumladığı görülmektedir. Bu bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Mevlânâ, bir gün “Mü’min, mü’minin aynasıdır.” sözü hakkında manalar saçıyordu. Şöyle buyurdu: Tanrı’nın adlarından birisi de Mü’mindir. İman eden kul da mü’mindir. “Mü’min, mü’minin aynasıdır” demek “Tanrı, onda, o aynada tecelli etti,” demektir.

Ruhları yaratan (Tanrı) sudan ve topraktan bir ayna yapıp karşısına koydu.

Güneş yansıdığı zaman ayna: “Ben güneşim” demesin de ne desin?

Yani ayna gibi olan mü’min kulda, mü’min olan Tanrı tecelli ediyor, demektir.

Tanrı’yı görmek istiyorsan gel aynaya bak da O’nu gör.

Bir demir levha gibi olan varlığım, onun aşkının cilası ile

Parladığı vakit, demirliği kaybolup dünyanın aynası oldu.”⁹⁰⁸

2.45. Telvîn ve Temkîn

Telvîn ve temkîn birlikte kullanılan kavramlardır. Temkîn telvînin zıddıdır. İstikâmet üzere karar kılma, iniş ve çıkışlardan kurtulma makamıdır. Telvîninde ne kadar değişkenlik söz konusu ise temkinde o kadar karar hali vardır.

⁹⁰⁶Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim el-Buhârî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf: Ta’arruf*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1992, s. 180-182.

⁹⁰⁷ Ebû Dâvûd, Edeb, 49 (Had. No: 4918)

⁹⁰⁸ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 404.

Telvîn boyama ve renklilik demektir. Temkînin mukâbili olarak kullanılır ve istikâmet yolunu araştırma makamıdır.⁹⁰⁹

Telvîn hal sahibi olanların sıfatıdır. Temkîn ise hakikat ehlinin sıfatıdır. Kul seyr ü sülûk yolunda oldukça telvîn sahibidir. Çünkü o bir halden diğer bir hale yükselmekte, bir vasıftan diğer bir vasma intikal etmekte, bir konak yerinden ayrılıp başka bir konak yerine ulaşmaktadır. Vuslata erince de makamında yerleşmekte ve temkîn sahibi olmaktadır. Kul yükselme halinde bulundukça telvîn sahibidir. Kul beşerî ve nefsanî hükümleri tesirsiz hale getirerek Hakk’a vâsıl olunca, Hakk Teâlâ onu nefsinin illetlerine iade etmek suretiyle temkîn sahibi kılar.⁹¹⁰

Tablo 45.

Telvîn ve Temkîn Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet

“Ve şüphesiz ki, en son varış Rabbinedir.”

(en-Necm 53/42)

Telvin ve temkîn ile ilgili konu anlatımında Erdebîlî Tablo 45’te belirtilen âyetle ilgili işârî yorum yapmıştır.

Safvetü’s-Safâ’da Erdebîlî telvîn ve temkîn konusundan şu şekilde bahsetmiştir: Sâlik, Hak Teâlâ’nın hidayetiyle ve kendi gayretiyle makamdan makama, âlemden âleme ve sıfattan sıfata ulaşır ve terakkî eder. O, bu durumda telvîn sahibidir ve tehlikeleri doğruluk adımı ile aşar, hakîki kâbe haremine ayak basar ve korkularından güvende olur. Telvîn sahibi olan sâlik, gayretiyle visâl amacına ulaşp visâli teceddüd ve devam ederse temkîn sahibi olur.

Konu anlatımında yer verilen “*Ve şüphesiz ki, en son varış Rabbinedir.*”⁹¹¹ âyetinin *Rûhu’l-Beyân*’daki tefsirine göre hem başlangıçta hem de sonuçta yaratıkların varacağı son Allah’tır.⁹¹²

Erdebîlî ise telvîn sahibinin gayret ederek visal amacına ulaşmasından bahsederken yani tasavvufî bir kavram olan telvîn ve temkîn çerçevesinde bu âyeti yorumlamıştır. Burada işârî bir yorum söz konusudur ve menâkıbnâmelerde şu şekilde yer almaktadır:

⁹⁰⁹ Yılmaz, *300 Soruda Taavvufî Hayat*, s. 231-232.

⁹¹⁰ Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, s. 172-173.

⁹¹¹ en-Necm 53/42.

⁹¹² Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, VIII, s. 319.

“Safîyyüddîn-i Erdebîlî buyurdu ki Telvîn sahibi bir sâliktir ki Tanrı yoluna ayak koymuştur ve yol, korku ve tehlikeden berî değildir. Sâlik kendisini makâmından makâma, menzilden menzile, âlemden âleme, sıfâtlardan sıfâtlara ulaşmaya gayret edip, Hakk Teâlâ’nın hidâyetiyle terakkî eder. Madem ki o terakkîdedir, telvîn sâhibi olmuştur. O korku ve tehlikeleri doğruluk adımı ile aşar ve bunlardan geçip, amaca ulaşır, hakîkî kâbe haremine ayak basar, orada huzur bulur ve o korkulardan emân olur, böylece ona temkîn sâhibi denir. Mesela susuz bir kişi, kuru bir çölde su arar. Bir çeşme bulur, içip doyar ve yeniden canlanır. Ancak susuz iken bin kere sudan söz edilip de ona su verilmezse susuzluğunu gidermez aksine susuzluk duygusu daha da fazla olur. Suya kavuşup, içip doyamazsa, emin olamaz, bunun gibi, Hakk yolunda yürüyen, Allah isteklileri de, duru visâle susamışlardır ve suya kavuşmadan, visâl zevkini tatmadan, emîn olamazlar.

Telvîn sâhibi yürümeye devam eder ve maksadının sonuna ulaşmak için gayret eder. ⁹¹³ "وَأَنَّ إِلَىٰ رَبِّكَ الْمُتَّبَعِي" [Ve şüphesiz ki, en son varış Rabbinedir.]’e kavuşur o visâl amacına ulaşır, visâli teceddüt ve devam ettikten sonra temkîn sâhibi olur. Meselâ, Züleyhâ’nın huzûrunda, Yûsuf Aleyhisselâmı görüp, ellerini kesen kadınların visâl devamı ve teceddüdü yoktu. Ama Züleyha, elini kesmedi, çünkü visâlinin devamı vardı ve temkîn sâhibiydi.

Bir pâdişâhın da hassaları ve hizmetçileri pâdişâhla devamlı ve tekrarlı görüşmeleri oldukları için visâlleri dayanıklıdır ama ondan uzakta olanlar, pâdişâh visâlini çok az anlarlar ve visâlde temkîn sâhibi olamazlar. ⁹¹⁴

2.46. Tevâzu

İnsanın nefsinin Hakk’ın huzurunda kulluk mevkiine koyması, halka karşı şefkatli olması, kibirli ve gururlu olmaması⁹¹⁵ anlamına gelen, sûfilerin önem verdiği hal ve davranışlardan biri olan tevâzu, dilimizdeki ifadesiyle alçak gönüllülüktür. Tevâzu sahibi kişi hem kendisini hem de başkalarını hor, hakîr gösterecek ve zelîl düşürecek tavır ve davranışlardan uzak durmalıdır.⁹¹⁶

⁹¹³ en-Necm 53/42.

⁹¹⁴ Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safîyyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 675.

⁹¹⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 356.

⁹¹⁶ Konur, “Tasavvufun Gelişimi”, s. 383. Ayrıca bkz. Demir, Muharrem, *Kur’an’da Tevâzu Kavramı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.

Tablo 46.

Tevâzu Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

“Ben güzel ahlakı tamamlamak (uygulamak) üzere gönderildim.”

“Bana Allah yolunda, hiç kimsenin yaşamadığı kadar büyük bir korku yaşatıldı. Yine bana, Allah yolunda, hiç kimsenin çekmediği kadar eziyet çektirildi.”

“Ya Rabbi, kavmime hidayet nasip et, çünkü onlar bilmiyorlar.”

“Onlara merhamet ederek tevâzu kanadını indir...”

(el-İsrâ 17/24)

“Hatırla ki Rabbin meleklerle: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi. Onlar (melekler): Bizler hamdinle seni teşbih ve seni takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökecek insanı mı halife kılıyorsun dediler. Allah da onlara: Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim, dedi.”

(el-Bakara 2/30)

“Hani biz meleklerle: Adem’e secde edin, demiştik; İblis hariç olmak üzere, onlar hemen secde ettiler.”

(el-Kehf 18/50)

“Halbuki biz kalabalık bir cemaatiz.”

(Yûsuf 12/8)

“(Sihirbazlar) Firavun’un kudreti hakkı için elbette bizler galip geleceğiz, dediler.”

(eş-Şuarâ 26/44)

“(İblis): Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın.”

(el-A‘râf 7/12)

“Siz ve Allah’ın dışında taptığınız şeyler cehennem yakıtısınız. Siz oraya gireceksiniz.”

(el-Enbiyâ 21/98)

Tevâzu ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 46’da belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Ariflerin Menkıbeleri’nde Mevlânâ alçakgönüllülüğü benzetme yoluyla anlatılmıştır. Meyvesiz olan ağaçların başları yukarıdadır ve dallarını da yukarı çeker ama meyveli olan ağaçların dalları ise aşağıdadır. Tevâzu sahibi insanlar da böyledir ve alçakgönüllülükte kimse Hz. Muhammed’i geçememiştir. Hz. Peygamber “Ben halka

*boyun eğmek ve onlara iyi huyla muamele etmekle emredildim.”*⁹¹⁷ *“Hiçbir peygamber benim kadar eziyete maruz kalmamıştır.”*⁹¹⁸ *“Ey Tanrım, kavmime doğru yolu göster. Çünkü onlar bilmiyorlar.”*⁹¹⁹ hadislerinde de belirttiği gibi çektiği bütün eziyet ve sıkıntılara rağmen herkese güzel ahlakının gereği olarak iyi davranmış ve kavminin kötülüğünü istememiştir. Hz. Peygamber’in merhametini ortaya koyan hadisler zâhiri anlamı çerçevesinde aynı zamanda tevâzu konusuyla da ilişkilendirilerek işârî olarak yorumlanmıştır. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Yine arkadaşların ulularından nakledilmişti ki: Bir gün Mevlânâ hazretleri yokluk, kalp kırılma ve tevâzu hakkında vaazda bulunuyor, akli, nakli ve keşfi deliller getiriyordu. Örnek olarak buyurdu ki: “Çam fıstığı, servi, şimşir ve kavak gibi meyvesiz ağaçlar başlarını daima yukarıda tutarlar ve dallarını da yukarıya doğru çekerler. Meyveli oldukları vakit ağaçların bütün dalları aşağı doğru sarkar, alçakgönüllü ve zelil olurlar. Bu yüzden Peygamberimiz (en iyi selam onun üzerine olsun) son derece alçakgönüllü idi. Çünkü onun vücudunun ağacı eskiler ve yenilerin meyvesini toplamıştı. Hiç şüphesiz Peygamber, bütün peygamberler ve velilerden daha alçakgönüllü, insan, fakir ve sabırlıydı. Nitekim o: “Ben halka boyun eğmek ve onlara iyi huyla muamele etmekle emredildim.” “Hiçbir peygamber benim kadar eziyete maruz kalmamıştır.” buyurmuştur. Mübarek başını yardıkları ve mübarek dişlerini kırdıkları vakit sonsuz olan keremi yüzünden: “Ey Tanrım, kavmime doğru yolu göster. Çünkü onlar bilmiyorlar.” buyurdu. Diğer peygamberler her zaman kendi ümmetlerine ne lanetler ettiler. Peygamber (Tanrı’nın selat ve selamı üzerine olsun) herkesten önce selam verirdi. Zira selam vermede Tanrı’nın elçisini hiç kimse geçememiştir.”

*İnsanoğullarının hamuru topraktandır. Eğer insan toprak gibi (alçakgönüllü) olmazsa, Âdem oğlu değildir.”*⁹²⁰

Menâkıbnâmesi incelenen diğer bir sûfî Abdülkâdir-i Geylânî *“Onlara merhamet ederek tevâzu kanadını indir.”*⁹²¹ âyetiyle ilgili olarak şöyle beyanda bulunmuştur: Sâlikin kanadı, zell ve meskeneti terk etmek, mülâyim olmak ve davaları terk etmektir.

⁹¹⁷ “Ben güzel ahlakı tamamlamak (uygulamak) üzere gönderildim.”, Mâlik b. Enes, *Muvatta’*, Hüsnu’l-Hulk, 1905/2 (Had. No: 1643)

⁹¹⁸ “Bana Allah yolunda, hiç kimsenin yaşamadığı kadar büyük bir korku yaşatıldı. Yine bana, Allah yolunda, hiç kimsenin çekmediği kadar eziyet çektirildi.”, Tirmizî, Sıfatü’l-Kıyâme, 34 (Had. No: 2472); İbn Mâce, Sünnet, 11 (Had. No: 151)

⁹¹⁹ “Ya Rabbi, kavmime hidayet nasip et, çünkü onlar bilmiyorlar.” Kâdî İyaz, *Şifa-i Şerif: eş-Şifa bi Ta’rifi Hukuki’l-Mustafa*, s. 87.

⁹²⁰ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 170.

⁹²¹ el-İsrâ 17/24.

Bahsi geçen âyet ana-babaya merhametten bahsetmektedir. Abdülkâdir-i Geylânî ise bu âyeti sâlikin tevâzu ve merhameti bağlamında yorumlamıştır. Burada işârî bir yorum vardır ve menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"وَإِخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ" ⁹²²

âyet-i celîlesiyle beyân buyurulduğu üzere sâlikin cenâhı zell ve meskeneti hafz ve vaz' itmekligi ve câniblerini lîn ve mülâyim tutmaklığı ve deâvîyi terk itmekligidir." ⁹²³

Ebû İshâk-ı Kâzerûnî meleklerin Hz. Âdem'e secde etmesi, kardeşlerinin Hz. Yusuf'u kuyuya atmaları ve Firavun'un sihirbazlarının iman etmeleriyle ilgili olayları ve bu konulardan bahseden âyetleri genel bir çerçeveye tevâzu konusuyla irtibatlandırmıştır. Melekler, Hz. Yusuf'un kardeşleri ve Firavun'un sihirbazları başlangıçta övündüler ve kibirlendiler daha sonra ise tevâzu göstererek aczlerini itiraf ettiler. Burada zâhirî anlam çerçevesinde işârî bir yorum söz konusudur ve menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً" ⁹²⁴ Şeyh Kâlellâhu Te'âlâ:

Şeyh kaddessellâhu rûhahu'l-'azîz bu âyetün tefsirinde buyurur ki: Hak Te'âlâ ferîştelere haber virür: "Ben yirde bir halîfe halk itmek isterin." Melâ'ike varlık izhâr idüp eyitdiler: İlâhî ki sensin hâlık-ı halk-ı nâ-mütenâhî, kimse halk itmek istersin ki zemîni tebâh ideler ve nâ-hak yire kan dökeler. Biz ki ferîştehlerüz seni takdis ve tahmîdle zikr iderüz." Nitekim Hak Te'âlâ anlardan haber eyitdi:

"قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ" ⁹²⁵ Hak Te'âlâ melâ'ikeye buyurur: "Edep saklan, ol ki ben bilürem siz bilmedüğünüzi." Nitekim buyurur:

"إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ" ⁹²⁶ Melâ'ike çün kendülere vücûd virüb Âdem'i hakîr sandılar Hak Te'âlâ Âdem'i halk itdi ve melâ'ikeye buyurdi ki Âdem'e secde ideler.

Kavl-i Te'âlâ: ⁹²⁷ "وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ" Melâ'ike âdem'e secde itdiler; tevâzu gösterdiler.

⁹²² "Onlara merhamet ederek tevâzu kanadını indir..." (el-İsrâ 17/24)

⁹²³ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlm-i Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 202.

⁹²⁴ "Hatırla ki Rabbin meleklerle: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi." (el-Bakara 2/30)

⁹²⁵ "Onlar (melekler): Bizler hamdinle seni teşbih ve seni takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökcek insanı mı halife kılıyorsun. dediler." (el-Bakara 2/30)

⁹²⁶ "Allah da onlara: Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim, dedi." (el-Bakara 2/30)

⁹²⁷ "Hani biz meleklerle: Adem'e secde edin, demiştik; İblis hariç olmak üzere, onlar hemen secde ettiler." (el-Kehf 18/50)

Buncılayın Yûsuf'un birâderleri da'vâ'yı hestî idüp biz on birâderlerüz. İttifâk idelüm Yûsuf'ı kurd yid diyelüm; anu saklayalum. Kâlellâhu Te'âlâ: "وَنَحْنُ عُصْبٌ" ⁹²⁸ ve kâlellâhu Te'âlâ:

“وَأَنَا لَهُ لَحَافِظُونَ” Bes hased iletdiler, eyitdiler. Biz on kimseyüz, diyüp Yûsuf'un tahtı önine gönderdi tâ Yûsuf'a secde itdiler, geldiler.

Buncılayın Fir'avn'un sâhirleri da'vâ'yı hestî itdiler, eyitdiler: “İzzet-i Fir'avn hakkı için leşker-i Mûsâ'ya biz gâlibüz.” Kemâ kâlellâhu Te'âlâ: “وَقَالُوا بِعِزَّةِ فِرْعَوْنَ إِنَّا لَنَحْنُ الْعَالِيُونَ” ⁹²⁹

Hak Te'âlâ anlara secde itdürdi tâ ki hâke düşdiler. Hak Te'âlâ'ya secde itdiler. Hz. Mûsâ'ya tâbî' oldılar. Kâlellâhu Te'âlâ:

“فَالْقِيَ السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ رَبِّ مُوسَى وَهَارُونَ” ⁹³⁰ Haberde gelmişdür ki çün sâhirler Hak Te'âlâ'ya îmân getürdüler, secde itdiler Fir'avn kavmine bakdı, eyitdi: “Sâhirler bana îmân getürdiler.” Sâhirler eyitdiler: “Hâşâ ki biz sana îmân getürevüz. Belki biz îmânı Mûsâ ile Hârûn Tanrısına getürdük.”

Pes Şeyh kaddesallâhu sırrahu'l-azîz buyurur: “Bu üç gürûh ki yâd itdüm. Da'vâ'yı hestî itdiler ve fahırlandılar ve ululuk gösterdiler, pes sonra tevâzu' ve yoklık gösterdiler ve 'acz izhâr eylediler. Pes 'abd-i kâbil ve bende-i mukbil olana lâzımdur ki kendü yokluğunu ve 'aczini ve hâk-sârlığını evlâ ve bihter göre.” ⁹³¹

Ebû İshâk-ı Kâzerûnî'nin “(İblis): Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın.” ⁹³² âyetiyle ilgili yorumu şu şekildedir: İblis bu âyette de belirtildiği gibi kibre kapıldı. Kendisinin ateşten yaratıldığını, Hz. Âdem'in ise topraktan yaratıldığını, bu yüzden ondan üstün olduğunu iddia etti. Fakat ateşin kuvveti odundandır. Odun ateşte alevlenir bir süre sonra ise söner ve kül olur, yel savurur. Hak Teâlâ kibirlenenleri hakîr eyler ve amellerini hebâ eder. Hz. Âdem topraktandır ve toprak gücünü sudan alır. Su toprağa düşünce yumuşaklık yani tevâzu hâsıl olur. Toprak ve suyun birleşmesiyle güzel binalar inşa olunur ve bu binalar padişahlara mesken olur. Bahsi geçen âyet zâhirî anlamı çerçevesinde işârî olarak yorumlanmıştır.

“Siz ve Allah'ın dışında taptığınız şeyler cehennem yakıtıdır. Siz oraya gireceksiniz.” ⁹³³ âyetiyle ilgili Ebû İshâk-ı Kâzerûnî'nin yorumu şu şekildedir: Bu âyet

⁹²⁸ “Halbuki biz kalabalık bir cemaatiz.” (Yûsuf 12/8)

⁹²⁹ “(Sihirbazlar) Firavun'un kudreti hakkı için elbette bizler galip geleceğiz, dediler.” (eş-Şuarâ 26/44)

⁹³⁰ “(Mûsâ'nın asasının onların iplerini ve değneklerini yuttuğunu gördüklerinde) sihirbazlar derhal secdeye kapandılar. Âlemlerin Rabbine, Musa ve Harun'un Rabbine iman ettik, dediler.” (eş-Şuarâ 26/46-48)

⁹³¹ Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, s. 168-170.

⁹³² el-A'râf 7/12.

⁹³³ el-Enbiyâ 21/98.

zâhiri anlamı itibariyle kâfirler hakkındadır. Bununla birlikte bu âyet nefsinin hevâsını mâbud edinen müslümanlara da bir uyarıdır. Ebû İshâk-ı Kâzerûnî'nin açıklamasında âyetin aynı zamanda nefisle bağlantı kurulması noktasında işârî bir yorumdan söz edilebilir. İlgili bölümler menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

Kâlellâhu Te'âlâ: ⁹³⁴ " *أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ* "

Şeyh kaddesellâhu rûhahu'l-'azîz bu âyetin tefsirinde buyurur ki: “İblîs fahr idüp eydür ‘ben Âdem’den bihterem, Hak Te’âlâ beni âteşden yaratdı. Âdem’i hâkden halk itdi. Anı bilmez ki âteşün kuvveti odundandır. Hattâ odunu ateşe korlar, yalınlanır, galebe eyler. Bir sâ’atden sonra söyünür, kül olur, yil savurur. Buncılayın kim ki tekebbürlik iderse Hak Te’âlâ ânı hôr ü hakîr eyler ve kadrini alçak kılur ve a’mâli hebâ‘en mensûr olur.

Ammâ Hazret-i Âdem ‘aleyhisselâm hâkdendir. Hâkûn kuvveti âbdendir. Çün âb hâke düşe nerm olur. Tevâzu‘ ve alçaklık hâsıl eyler. Lâ-cerem ‘âlî kasırlar ve evlâ binâlar ve hûş makâmlar bünyâd iderler tâ pâdişâhlara mesken ve ümerâya makâm olur.

Kâlellâhu Te'âlâ: ⁹³⁵ " *إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَهَا وَارِدُونَ* " Şeyh kaddesellâhu rûhahu'l-'azîz bu âyetin tefsirinde şöyle buyurur ki zâhirâ bu hitâb küffâradur. Eydürler ki her nesneye taparlarsa cehennem odunu olur ammâ bâtın-ı âyetde müslümânların dahî nasibi vardır. Likîn âşikâr söylenmez. Bâtın ma'nâsı budur ki müslümânlar kendü hevâ-yı nefsini ma'bûd idinürler. Ana tâbî olur Hudâ'dan gayrı ana taparlar.”⁹³⁶

Tevâzu hakkındaki yorumlar genel olarak değerlendirildiğinde bu yorumların Mevlânâ, Abdülkâdir-i Geylânî ve Ebû İshâk-ı Kâzerûnî tarafından yapıldığı tespit edilmiştir.

2.47. Tevbe

Tevbe, kelime olarak “günahtan dönmek, rücû etmek, dönüş yapmak, pişmanlık duymak” gibi anlamlara gelir.⁹³⁷ Terim olarak ise günahlardan dönüp Allah’a yönelmeyi ifade eder.⁹³⁸

⁹³⁴ “(İblis): Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın.” (el-A'râf 7/12)

⁹³⁵ “Siz ve Allah’ın dışında taptığınız şeyler cehennem yakıtıdır. Siz oraya gireceksiniz.” (el-Enbiyâ 21/98)

⁹³⁶ Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, s. 176-178.

⁹³⁷ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, s. 454; Firûzâbâdî, *Besâir Zevî't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Ali en-Neccâr, el-Mektebetü'l-İlmiyye Beyrut (ty.), II, s. 304; Tehânevî, *Keşşâf-u Istılâhâtü'l-*

İslâmî ekoller arasında dinî tecrübenin derûnîleşmesine ve fevkalade coşkun bir halde yaşanmasına dayanan tasavvufî hayatın başlangıç noktasını tevbe hadisesi oluşturur.⁹³⁹ Tевbe, tasavvufî vahdet hayatının kapısıdır. Ruhun selâmeti için günahın zararlı olduğunu idrakten doğmuştur. Zira günah mü'mini gayesinden yani Allah'ından ayırır. Allah'la insan arasındaki hicabların kalkmasına vesile olan ilk makam tevbedir. Tевbe ruhî bir hadisedir. Kulun kusurunu Hakk'a götürmesi, günahlarını itirafla, pişmanlığını beyan edip, O'na sığınmasıdır. Mü'minin kötü huylardan İslâm'ın ruhuna zıt davranışlardan sıyrılmasına, samimiyetle güzel huylara rücû etmesine tevbe denilmiştir.⁹⁴⁰

Tasavvufta tevbenin iki yönü vardır: Birini aşamada tevbe, ferdin gerek din dışı tavırlarından gerekse farklı tonlardaki dinî yaşantısından vazgeçerek daha derin ve yoğun içsel tecrübelerle dayalı tasavvufî hayata geçiş yapması halidir. İkinci aşamada ise kişinin sûfilîğe adım atmasından başlayıp bu yolda mesafe katettiği uç noktalara kadar, herhangi bir zamanda ve herhangi bir sebeple, iç dünyasında yaşadığı “hicâb” durumundan kurtulması ve yeniden sevgi ile bağlandığı Allah'a dönüş yapması tevbe kapsamına girmektedir.⁹⁴¹

Funûn, I, s. 524.

⁹³⁸ Bkz. Firûzâbâdî, *Besâir*, II, s. 304; Ebü'l-Beka, Eyyub b. Musa el-Hüseynî el-Kefevî, *el-Küllîyyât*, thk. Muhammed Mısri, Adnan Derviş, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1419/1998, I, s. 308.

⁹³⁹ Bkz. Mekkî, Ebu Talib Muhammed, *Kûtu'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb*, el-Matbaatü'l-Meymeniye, Mısır 1306, I, s. 181.

⁹⁴⁰ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 156.

⁹⁴¹ Yapıcı, Asım, *İslâm'da Tövbe ve Dînî Yaşayıştaki Rolü*, Beyan Yayınları, İstanbul 1997, s. 177.

Tablo 47.

Tevbe Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yorumu Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

“Şurası muhakkak ki bazen benim kalbimde bir dalgınlık olur (perdelenir) ve bu yüzden Allah’a günde yetmiştenden fazla istiğfar eder ve O’na yönelirim.”

“Böylece Allah, senin geçmiş ve gelecek günahını bağışlar.”

(el-Fetih 48/2)

“Çünkü şeytan, sizin düşmanınızdır.”

(el-Fâtır 35/6)

“Çünkü o ve kabilesi, sizin onları göremeyeceğiniz yerden sizi görürler.”

(el-A‘râf 7/27)

“Lâ İlâhe İllâllah benim kalemdir, benim kaleme sığınan ise benim azâbımdan emin olur.”

“Rabbimiz’e dönün.”

(ez-Zümer 39/54)

Tevbe ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 47’de belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Erdebîlî, “*Şurası muhakkak ki bazen benim kalbimde bir dalgınlık olur (perdelenir) ve bu yüzden Allah’a günde yetmiştenden fazla istiğfar eder ve O’na yönelirim.*” hadisinde belirtilen Hz. Peygamber’in günde yetmiştenden fazla istiğfâr etmesiyle ilgili şöyle söylemiştir: O, günah yüzünden istiğfar etmiyordu. Feyz-i ilâhîden gelen vâridatlar sebebiyle bağışlanma diliyordu. Çünkü önceki günle bugün arasında hicâb vardı ve bunun için istiğfar ediyordu. Onun visâl kurbunda terakkî vardır. Erdebîlî, sözü geçen hadisi işârî bir tarzda yorumlamıştır. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“*Böylece Allah, senin geçmiş ve gelecek günahını bağışlar.*”⁹⁴² âyetini sormuşlar onun peygamberin başta ve sonda yaptıklarının hepsi bağışlanmış, o zaman neden her gün yetmiş kere istiğfar ediyordu?

Sahih-i Buhârî’de şöyle yazılmış: el-Eazzi’l-Müzenî (r.a.) anlatıyor: Resûlullah (sav) buyurdular ki: “إِنَّهُ لَيُغَانِ عَلَى قَلْبِي وَإِنِّي لَأَسْتَغْفِرُ اللَّهَ وَ أَثُوبُ إِلَيْهِ فِي الْيَوْمِ أَكْثَرَ مِنْ سَبْعِينَ مَرَّةً”

⁹⁴² el-Fetih 48/2.

[Şurası muhakkak ki benim kalbimde perdelenir ve ben Allah'a günde yetmişden fazla istiğfar eder ve O'na yönelirim.]⁹⁴³

Cevap: Safiyyüddîn Erdebîlî (k.s.) şöyle söyledi: Peygamber (a.s.), gûnahtan istiğfar etmiyordu. Ancak istiğfarının sebebi şudur, her gün ona feyz-i ilâhîden birtakım varidatlar geliyordu. Önceki (sabık) ve bugünkü girdi (la hak) arasında hicap olurdu, ona baktığında o halde dinde kalıp, bugünkü hale mahcup olmasından çekinerek istiğfar ediyordu ve her gün onun visal kurbunda terakkî vardı.⁹⁴⁴

Erdebîlî'ye göre kişi tevbe ettiğinde “Çünkü şeytan sizin düşmanınızdır.”⁹⁴⁵ âyetinde de belirtildiği gibi şeytan, tevbeyle fesat karıştırmak ve günaha daha fazla düşürmek için düşmanlık yapar “Çünkü o ve kabilesi, sizin onları göremeyeceğiniz yerden sizi görürler.”⁹⁴⁶ O güçlü bir düşmandır, kişi ise zayıftır. Kişi, kendini korumak ve güvende olmak için sağlam bir kale olan “Lâ ilâhe illâllah benim kalemdir, benim kaleme sığınan ise benim azâbımdan emin olur” hadisinde de belirtilen “Lâ ilâhe illâllah” a sığınır. Tâlip, zikir sığınağına girerse şeytanın şerrinden korunur. Burada işârî yorum söz konusudur ve ilgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Safiyyüddîn-i Erdebîlî buyurdu ki kişi tevbe ettiğinde, onun düşmanı olan şeytan ⁹⁴⁷ ” إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ “ [Çünkü şeytan sizin düşmanınızdır.] daha fazla düşmanlık yapar ve onu günahların derin yerine düşürmek ve onun tevbesine fesat karıştırmak ister. O öyle bir düşmandır ki kişiyi görür ama kişi onu görmez. إِنَّهُ يَرِيكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ مِنْ ” ⁹⁴⁸ ” [Çünkü o ve kabilesi, sizi kendilerini göremeyeceğiniz yerden görürler.] O, güçlü bir düşmandır ve kişi zayıftır. Bu yüzden kişi kendisini koruyarak, bir kaleye veya sağlam bir sığınağa sığınmak zorundadır. O sağlam sığınak “Lâ ilâhe illâllâh” tır. Öyle ki kudsî hadiste ⁹⁴⁹ ” لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ حِصْنِي وَمَنْ دَخَلَ حِصْنِي آمِنَ مِنْ عَذَابِي “

⁹⁴³ “Bazen benim kalbimde bir dalgınlık olur (perdelenir) ve bu yüzden günde yüz defa Allah'a istiğfar ederim.” Müslim, Zikr, 41 (Had. No: 6858). Eserde ise “Şurası muhakkak ki bazen benim kalbimde bir dalgınlık olur (perdelenir) ve bu yüzden Allah'a günde yetmişden fazla istiğfar eder ve O'na yönelirim.” şeklinde geçmektedir.

⁹⁴⁴ Şah, Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri, I, s. 590-591.

⁹⁴⁵ el-Fâtır 35/6.

⁹⁴⁶ el-A'râf 7/27.

⁹⁴⁷ el-Fâtır 35/6.

⁹⁴⁸ el-A'râf 7/27.

⁹⁴⁹ “Lâ ilâhe illâllah benim kalemdir, benim kaleme sığınan ise benim azâbımdan emin olur.”, Deylemî, Ebû Süca Şiruye b. Şehredar b. Şiruye, el-Firdevs bi-Mesur el-Hitab: el-Firdevsü'l-Ahbâr, thk. Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1986, (Had. No: 8101)

gelmiştir. O zaman tevbe eden tâlib zikir sığınağına girerek dâimâ zikirle meşgûl olursa şeytan şerrinden korunur.”⁹⁵⁰

Abdülkâdir-i Geylânî inâbe hakkında şöyle söylemiştir: Cenâb-ı Hakk’ın “*Rabbiniz’e dönün.*”⁹⁵¹ hükmünce sâlikin mâsivâdan yüzünü çevirmesiyle, mükâşefe ve hakikat erbabının nezdinde, Allah’a vüsûlüne değin yüksek makamları talep etmesi ve derece ve makamlarında tevakkuftan kaçınması ve terakkiye azmetmesidir.

Bahsi geçen âyet, azap gelmeden önce Allah’a teslimiyeti ifade eden bir âyettir. Abdülkâdir-i Geylânî bu âyeti, sâlikin mâsivâdan yüz çevirerek yüksek makamları talep etmesi çerçevesinde yorumlamıştır. Burada işârî bir yorumun olduğu görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Yine (r.a.) hazretleri inâbetden suâl olunduklarında şöyle cevâb buyurdılar ki *İnâbe Cenâb-ı Hakk’ın* ⁹⁵² *وَأَنِيبُوا إِلَىٰ رَبِّكُمْ* ” *fermân-ı âliyesi hükmünce sâlikin mâsivâdan rucû’ a teveccühüyle nezd-i ashâb-ı mükâşefe ve erbâb-ı hakikatde vusul-ı ilallaha değin ma’lûm olan makâmât-ı âliyei mücâvezeyi talep itmekliği ve bu cihetle derecâtı ve makâmâtı üzere tevakkufdan ictinâb ve hazer üzere bulunmaklığı serâir-i hafıyyât ve meknûnât ve mestûrâtın zirvesine ve mertebe-i âliyesine i’tilâ’ ve terakkîye azm itmekliğidir.*”⁹⁵³

Yorumlar genel olarak değerlendirildiğinde tevbe hakkındaki yorumlar Erdebîlî, inabe hakkındaki yorum Abdülkâdir-i Geylânî tarafından yapılmıştır.

2.48. Tevekkül

Tevekkül sözlükte “birine işini havale etme, dayanma, güvenme ve bel bağlama” gibi anlamlara gelir.⁹⁵⁴ Terim olarak ise bir kimsenin kendini Allah’a teslim etmesi, rızkında ve işlerinde Allah’ı kefil bilip sadece ona güvenip dayanması, insanların elindekilere tamah etmemesidir.⁹⁵⁵

Kur’an ve hadiste her Müslümanın mükellef olduğu bir fariza olarak yer alan tevekkül, tasavvufta da önemli bir makam olarak yer almaktadır. Tevekkül ve iman, et

⁹⁵⁰ Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safiyyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 733.

⁹⁵¹ ez-Zümer 39/54.

⁹⁵² “...Rabbiniz’e dönün...” (ez-Zümer 39/54)

⁹⁵³ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlmi Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkâdir-i Geylânî*, s. 121-122.

⁹⁵⁴ Bkz. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 265; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, LIV, s. 4910.

⁹⁵⁵ Bkz. Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, s. 63; Firûzâbâdî, *Besâir*, II, s. 313.

ve kemik gibi birbirini tamamlamaktadır. Tevekkül, imanın gereği ve sonucu olduğu gibi, imanın güçlenmesi de tevekkülün sonucudur.⁹⁵⁶

Tasavvuf, kulun yaradılış gayesine en uygun hayatı seçmesini ve ona ulaşmanın yollarını aramasını arzular. Bu gayenin en şereflişi mârifetullahtır. İnsanların bu makama ulaşmasına sebep olan yollardan biri ve önemlisi Allah’a tevekkül ve O’ndan yardım dilemektir. Tevekkül, esbâba sarıldıktan sonra başlar. Zira o, kalbin Allah’a olan güvenidir. Allah’ın kullarına bahşettiği şeylerle tatmin olmayan kalbin huzur içinde bulunması mümkün değildir. Tevekkülün mahalli kalptir ve zâhirî ameller tevekküle zıt değildir.⁹⁵⁷

Tablo 48.

Tevekkül Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yorumu Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

“...Biz paylaştırdık.”

(ez-Zuhruf 43/32)

“...ıssız çöllerdeki serap gibidir ki susayan onu su zanneder; nihayet ona vardığında orada herhangi bir şey bulamamıştır...”

(en-Nûr 24/39)

“Çünkü biz ona şah damarından daha yakınız.”

(Kâf 50/16)

"أَرْحَمُ مَا يَكُونُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ بِعَبْدِهِ عِنْدَ نُزُولِهِ إِلَى الْقَبْرِ" "Allah Teâlâ, kulunun kabre nüzûlü halinde fazlasıyla merhametlidir.”

“Halbuki göklerin ve yerin hazineleri Allah’ındır.”

(el-Münâfikûn 63/7)

“Bu gömleğimi götürün de babamın yüzüne koyun ki, gözleri açılsın ve bütün ailenizi de bana getirin.”

(Yûsuf 12/93)

“O’ndan başka ilah yoktur. Öyle ise onu vekil edin.”

(el-Müzzemmil 73/9)

“Göklerde ve yerde olan herkes, Rahman’a kul olarak gelecektir.”

(Meryem 19/93)

⁹⁵⁶ Gökcan, Mansur, “Tasavvufta Tevekkül Anlayışı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/1, s. 161, ss. 131-165, Adana 2018.

⁹⁵⁷ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.166-167. Ayrıca bkz. Kuşeyrî, *Tasavvuf ilmine dair Kuşeyri Risalesi*, s. 248-258.

Tevekkül ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 48’de belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Abdülkâdir-i Geylânî’ye tevekkülün ne olduğu sorulduğunda şöyle söylemiştir: Tevekkül, Allah’tan gayrısından alakaları kesme, meşguliyeti Allah Teâlâ’ya yöneltme ve kulun mâsivâullahtan istediği şeyi ilâhî rıza için terkidir. Tevekkül, hakikat-i yakîniyeye inanmak ve güveni sabit ve sağlam olmaktır. “...Biz paylaştırdık.”⁹⁵⁸ hükmünce Allah’ın takdirinde eksiklik olmadığını kabul etmek, makdûrât-ı ilâhiyeye ve ilm-i ezeliyye-i sübhâniyeye eksiklik veya ziyadelik isnat etmemektir.

Bahsi geçen âyet rızıktan bahseden bir âyettir. Abdülkâdir-i Geylânî bu âyeti rızık konusunu da içermekle birlikte daha geniş olarak tevekkül çerçevesinde ele almıştır. Burada işârî bir yorumun olduğu görülmektedir ve menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Yine (r.a.) hazretleri tevekkülden suâl olunduklarında şöyle buyurdılar ki tevekkül gayrullahdan tebettül ve tecerrüd ve inkıtâ’ ve iştigalini ancak Allah Teâlâ hazretlerine hasr ve kasr itmekliği ve kezâ ‘abdin mâsivâullahtan istinâd itdiği şey’i rızâ-i ilahî için nesy ve terki ve Cenâb-ı Hakk’a tevekkülü ve tefvîz-i umûr eylemiş olması sebebiyle Hakk’ın gayrıdan müstagnî olmaklığıdır ve bu cihetle kendüsini âl-i cenâb tutarak haşmet-i fenâyâ ve müzahrefât-ı zînet-i fâniye iltifât ve tenezzül göstermekliğidir ve kezâ tevekkül sırrın ‘ayn-ı ma’rifete mülâhazası ve nazar-ı müdekkikânesiyle hafâyâ-yı gaybı makdûrât istişrâf ve intizârı serâdikât-ı gayb-ı hüviyyetden zuhur idecek makdûrât-ı ve maksûmât-ı ezeliyyeyi gözetmekliğidir ve kezâ Tevekkül kavlin mezâhib-i ma’rifet ve ‘akâid-i ehl-i sünnet maânî ve muktezâsı üzere hakikat-i yakîniye ile öyle bir i’tikâdı vâsık ve i’timâdı sâbit ve sedîd üzere bulunmaklığıdır ki bir mantûk ⁹⁵⁹ " نَحْنُ قَسَمْنَا " makdûrât-ı mahtûme ve maksûme ve maktûadır anda noksân olmaz ve makdûrât-ı ilâhiyeye ve ‘ilm-i ezeliyye-i sübhâniyeye vechen min-el-vücûh eksiklik ve ziyâdelik tasaddî idemez.”⁹⁶⁰

Abdülkâdir-i Geylânî’ye göre, “...ıssız çölllerdeki serap gibidir ki susayan onu su zanneder; nihayet ona vardığında orada herhangi bir şey bulamamıştır...”⁹⁶¹ diye beyan olunduğu üzere susuz kimseler serabı görüp su zannederler ona yaklaşıncaya bir şey bulamazlar. Muvahhid ve Cenâb-ı Hakk’a itimat eden kimse için anne, baba, mal

⁹⁵⁸ ez-Zuhruf 43/32.

⁹⁵⁹ “...Biz paylaştırdık...” (ez-Zuhruf 43/32)

⁹⁶⁰ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlm-i Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 120.

⁹⁶¹ en-Nûr 24/39.

ve makam arzusu kalmaz ve onda hiçbir şeye meyil olmaz. Bu âyet anlam itibariyle inkar edenler için iyi amellerinin bir öneminin olmadığıyla ilgilidir. Burada ise işârî bir şekilde tevekkül çerçevesinde yorumlanmıştır.

“Çünkü biz ona şah damarından daha yakınız.”⁹⁶² hükmüne göre kullarına şah damarından yakın olan ganî-yi mutlak hazretleridir. İtimat ancak ona olmalı ihtiyaçlar O’na arz edilmelidir. Âhîret için hayır ve hasenâta gayret etmeli ve kabre ulaşmadan önce kabri mâmur ve rûşen eylemelidir. Kendi iradesini Allah’ın iradesine terk etmelidir. Aynı zamanda kendi tedbirine değil Hakk’ın tedbirine razı olmalıdır. Bu âyet de tevekkül çerçevesinde yorumlanmıştır ve menâkıbnâme de şu şekilde yer almaktadır:

“*كَسْرَابٍ بِقَيْعَةٍ يَحْسَبُهُ الظَّمَانُ مَاءً حَتَّى إِذَا جَاءَهُ لَمْ يَجِدْهُ* ” *Cenâb-ı Hakk’ın nazm-ı celîlinde* ⁹⁶³ *deyü beyân buyurulduğu vecihle halkın çölde görünen serâba ve ol nümâyîş âba benzer ki susuz kimseler anı görüb su zann iderler ol ümîd ile anın nezdine giderler ve ona takarrub iderler anda bir şey bulmazlar ve ol nümâyîşin hiçbir nesne olmadığını derk ve iz’ân iderler ammâ muvahhid ve ancak Cenâb-ı Hakk’a vâsık ve mu’temed kimesne kendinde kuvva-i tevhîdin vücûdına mebnî anın için eb ve ümm ve sadîk ve mâl ve menâl ve câhe nazar arzusu kalmaz ve anda hiçbir şey’e meyl olmaz hâsılı kelâm ol merd-i muvahhidde bâb-ı Hakk’a ta’allukdan gayrı nesne bulunmaz* *وَتَحُنُّ أَقْرَبَ إِلَيْهِ مِنْ* ⁹⁶⁴ *mefâd-ı âliyesince kullarına kendi şah damarlarından akreb olan ganî-yi mutlak hazretleridir binâberîn vüsûk ve i’timâd ancak ona olmak ve havâyîci ve ihtiyâcâtı asâleten anın bâbına arz etmek lâzımdır. Yâ gulâm sen dünyândan âhiretin için takdim eyle ve orası için zâde ve zahire esrâ eyle ve hayr ve hasenâta sa’y eyle ve kabre vüsûlünden mukaddem sen kabrini ma’mûr ve rûşen eyle kendi irâdetini Hakk celle ve alâ hazretlerinin irâdesine terk eyle kendi tedbîrinden fâriğ ol ve Hakk’ın tedbîrine râzı ol.*”⁹⁶⁵

Abdülkâdir-i Geylânî şöyle beyanda bulunmuştur:

Dünya ve âhîret için arzulanan nimet ve rahmet, Allah’tan gayrisından beklenmemeli ve talep edilmemelidir. Zira “*أَرْحَمَ مَا يَكُونُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ بِعَبْدِهِ عِنْدَ نُزُولِهِ إِلَى الْقَبْرِ*” ⁹⁶³ hadisinde belirtildiği gibi Allah Teâlâ, kulunun kabre nüzûlü halinde fazlasıyla şefkatli ve merhametlidir. Allah’a karşı olan kulluğa ve ibadetlere devam edildiğinde ve mâsivâ terk edildiğinde ayrıca her hususta Allah talep edilerek vâsıl-ı ilallah olduğunda,

⁹⁶² Kâf 50/16.

⁹⁶³ “...İSSİZ çölllerdeki serap gibidir ki susayan onu su zanneder; nihayet ona vardığında orada herhangi bir şey bulamamıştır...” (en-Nûr 24/39)

⁹⁶⁴ “Çünkü biz ona şah damarından daha yakınız.” (Kâf 50/16)

⁹⁶⁵ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlmi Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 192-194.

bununla birlikte “Halbuki göklerin ve yerin hazineleri Allah’ındır.”⁹⁶⁶ hükmünce ind-i ilâhîde olan hazineler, ihsanlar ve inayetler müşâhede edildiğinde ve birçok nimetle rızıklandırıldığında, “Bu gömleğimi götürün de babamın yüzüne koyun ki gözleri açılsın ve bütün ailenizi de bana getirin.”⁹⁶⁷ şeklinde Hz. Yusuf’un da söylediği gibi halk için infak edilmesi gerekenler ihtiyaç sahiplerine verilmelidir.

“Halbuki göklerin ve yerin hazineleri Allah’ındır.”⁹⁶⁸ âyeti ve ayrıca Hz. Yusuf’un kardeşleriyle konuşmasından bahseden “Bu gömleğimi götürün de babamın yüzüne koyun ki gözleri açılsın ve bütün ailenizi de bana getirin.”⁹⁶⁹ âyeti Abdülkâdir-i Geylânî tarafından tasavvufta önem arz eden konulardan biri olan infak çerçevesinde yorumlanmıştır. Burada işârî yorumdan söz edilebilir ve menâkıbnâme de şu şekilde yer almaktadır:

“Sen gerek dünyâ ve gerek âhiretce arzû-keş bulunduğın ni‘met ve rahmeti Allah Teâlâ hazretlerinin gayrıdan recâ ve ümîd itme zîrâ gayrın ona kuvvet ve kudretinün ta‘allukı bu kadar Cenâb-ı rasûlullah (sav) sa‘adetli buyurmuşlardır ki

“أَرْحَمَ مَا يَكُونُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ بِعَبْدِهِ عِنْدَ تُرُولِهِ إِلَى الْقَبْرِ”⁹⁷⁰

yâ‘ni Allah Teâlâ hazretleri kulunun kabre nüzulünde anın hâline ziyâde eşfak ve erhamdır sen cemî‘ ahvâlde Allah Teâlâ hazretlerinin kullığına ve ve tâ‘at ve ibâdetine mülâzemet eyle Allah’dan mâ‘adâyı ve ma-sivâyı terk eyle ve her husûsda Allah’ı taleb eylesen vâsıl-ı ila‘llah olduğunda ve ⁹⁷¹ “وَلِلَّهِ خَزَائِنُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ” mâ-sadaki âliyesince ‘indi ilâhîde olan hazâini ve ihsânâtı ve ‘inâyâtı ru‘yet ve müşâhede itdiğin ve bunlardan huzûzâta iriştiğin ve ni‘me vafire ile merzûk idildiğin zamânda andan ‘iyâl ve halk ve üzerine infâkı lâzım gelenlerin hâl ve şânlarına nazar eyle ve anları kendüne celb eyle mesrur ve merzûk eyle ve anlar için Hazret-i Yusuf salâvâtullâhi ve selâmühüalâ nebiyyinâ ve aleyhi hazretlerinin buyurduğu gibi söyle vaktaki Yusuf (a.s) Mısır’da melik ve mülhe zafer bulunduğında birâderlerine

“إِذْهَبُوا بِقَمِيصِي هَذَا فَالْقُوهُ عَلَى وَجْهِ أَبِي يَأْتِ بَصِيرًا وَأْتُونِي بِأَهْلِكُمْ أَجْمَعِينَ”⁹⁷²

⁹⁶⁶ el-Münâfikûn 63/7.

⁹⁶⁷ Yûsuf 12/93.

⁹⁶⁸ el-Münâfikûn 63/7.

⁹⁶⁹ Yûsuf 12/93.

⁹⁷⁰ Müslim, Cenâiz, 104 (Had. No: 2257)

⁹⁷¹ “Halbuki göklerin ve yerin hazineleri Allah’ındır.” (el-Münâfikûn 63/7)

⁹⁷² “Bu gömleğimi götürün de babamın yüzüne koyun, gözleri görececek duruma gelir; bütün ailenizi de bana getirin.” (Yûsuf 12/93)

diyü söyledi yâ'ni bu gömleğimi götürüb babamın yüzine sürün ki gözi evvelki gibi yerine gelsün ve ehl ve 'iyâl ve evlâdınızla cemî'iniz benim nezdime geliniz ki sizin infâk ve iâşeniz benim üzerimedir didi.”⁹⁷³

Ebû İshâk-ı Kâzerûnî'nin tevekkül ile ilgili tavsiyesi şu şekildedir: Kim tam bir teslimiyetle “O'ndan başka ilah yoktur. Öyle ise onu vekil edin.”⁹⁷⁴ hükmünce Allah'a yönelir ve tüm ahvâlini Allah'a arz ederse o kişi iki cihanda da elem, zahmet ve mihnet çekmez. Kim Allah'ı kalp ile değil sadece dil ile zikrederse o kişi münafık gibidir. Allah, düşmanlarına bu dünyada mal verir ve onların arzularını yerine getirir böylece onlar dünyadaki kârlarını düşünerek Allah'tan gafil olurlar. Kıyamette ise azaba uğrarlar. Allah, dostlarını bu dünya nimetlerinden mahrum bırakarak sadece kendisini hatırlamasını ve kendine yönelmesini ister. Bu dünyada çektiklerine karşılık olarak onlar kıyamet gününde rahat olurlar, nimetlere ve müşâhede-i cemâle kavuşurlar.

Ebû İshâk-ı Kâzerûnî, bahsi geçen âyeti tevekkül-teslimiyet-zikir çerçevesinde yorumlamıştır. Burada işârî bir yorum vardır ve menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Kim ki i'timâd-ı küllî ile Hak Te'âlâ'ya yönele iki cihânda elem ve zahmet ve mihnet görmeye. Pes sana lâyük budur ki Hak Te'âlâ'ya i'timâd-ı küllî idesin ve cemî'i ahvâlünü ana ısmarlayasın ki buyurmuşdur: ⁹⁷⁵ " لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا "

Şeyh hazretleri buyurur: “Her kim ki Hak Te'âlâ'yı dil ile zikri der; kalb ile itmez ol kimse münafık gibidür ana azâb-ı ebedî ve 'ikâb-ı sermedî lâzım olur.”

Hak Te'âlâ buyurur ki: “Ben ol Hudâyam, düşmânlaruma dünyâda dirhem ve dînâr virürem ve cümle murâdlarını edâ iderem tâ ki benden gâfil olup kâr-ı dünyaya meşgûl olalar. Kıyâmet gününde 'azâb iderem. Ve dostlarıma murâdların edâ itmezsin, ac ve muhtâc ve 'uryân kıluram tâ ki gâfil olmayalar. Bunlara kıyâmet gününde râhat ve ni'met ve müşâhede-i cemâl erzânî iderem.”⁹⁷⁶

Alâeddin Ali es-Semerkandî'ye göre tevekkül, âmme ve havâssa göre farklıdır. Âmme için tevekkül güç olduğu için sebeplere tevessül eder. Havâs ise her şeyin hakikatine vukûfiyeti tahsîl etmişlerdir. Her şeyin mâlikin elinde ve onun yardımıyla var olduğunu ayrıca kendi acizyetlerini idrâk etmişlerdir. “Göklerde ve yerde olan herkes, Rahman'a kul olarak gelecektir.”⁹⁷⁷ âyetine göre amel ederler ve kulun bir şeye mâlik

⁹⁷³ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlm-i Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 151-152.

⁹⁷⁴ el-Müzzemmil 73/9.

⁹⁷⁵ “O'ndan başka ilah yoktur. Öyle ise onu vekil edin.” (el-Müzzemmil 73/9)

⁹⁷⁶ Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, s. 155.

⁹⁷⁷ Meryem 19/93.

olmadığını bilirler. Alâeddin Ali es-Semerkindî, tevekkülün üç derecesinin olduğundan bahseder: Birincisi sâlih bir niyetle sebeplere yapışmak ve iyi niyetinden dolayı ucbe düşmemek. Tevekkül sahibi sâlik vacibleri yerine getirdikten sonra helali istemekle meşgul olmalıdır. Bu şekilde davranırsa, nefis âzâd olur ve o da sahibini haram veya mekruhları işlemeye yöneltmez. İkincisi Hâlık dışında halktan bir şey talep etmemek. Çünkü rızık taksim edilmiştir ve talebin bir faydası yoktur. Sâlik bir mâişet kaynağı edinir kazancını Allah yolunda infak eder fakat ucbe düşerek güzel ahlakla bezenilmiş olduğunu ve kimseye ihtiyacının olmadığını düşünebilir. Sâlik bu durumdan kurtulmak için esbâba nazarını kesmelidir. Esbâba teşebbüs, riâyet-i vâcibâta manidir. Üçüncüsü ise, Allah'ın vahdaniyyetinin farkında olmak ve her şeyin mâlikinin Allah olduğunu bilmektir.

“Göklerde ve yerde olan herkes, Rahman’a kul olarak gelecektir.” âyetinde de belirtildiği üzere kıyamet günü bütün mahlûkât, Rahman’a boyun eğmiş, kulluklarını itiraf etmiş olarak gelirler.⁹⁷⁸ Alâeddin Ali es-Semerkindî tevekkül konusunu açıklarken ve havâssın tevekkül anlayışından bahsederken bu âyete yer vermiştir. Bahsi geçen âyet tasavvufî bakış açısıyla işârî olarak yorumlanmışır ve ilgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Tevekkül, menâzil-i ‘ammenin sarıp ve gücüdür. Lâkin, havâss Allah katında tevekkül za’iyyîrek olan yollardandır. Anıçün kim Hakk Te’âlâ ‘Azze ve Celle cümle umûrı kendi zât-ı pâkine tevkîl eyledi. Ve cümle ‘âlem o umûrdan bir şeye mâlik olmakdan ümidlerin kat’ itdiler ve tevekkül menâzil-i ‘ammenin as’abı anıçün olmuşdır ki zîrâ ‘amme esbâbla ülfet idüb anun ile muhtâc oldılar. Me’lûfdan kesilmek hod umûrın sarp ve güc olanlarındandır. Ve me’lûfatdan ayrılmak anıçün güç oldu kim, zîrâ me’lûfât ‘ammenin kulûbına gâyet yapılmışdır ki oranı bir mu’âlece ve mücâhede ol me’lûfâtı nüfus-ı beşeriyye ashâbından ayrılmaz. Ammâ ki, hâssa ehl-i şühûddır. Her şey’in hakîkatine vukûf-ı tahsîl eylemişlerdir. Her emrin zimâmı mâliki elinde görmüşlerdir ve mâlikü’lemler olan pâdişâhın emriyle kıyâmın görmüşlerdir. Ve kendüler dahi ‘aceze kullardır, ne fi’la ve ne hod terke mâlik değillerdir. İllâ, meğer mâlik-i hakîkinin yardımıyla ola. Pes, bunlar ahkâm-ı ilâhiyyenin zuhûrına müterakkıblardır. Bu dakika eclindendir ki, cümle halk ve ‘âlem memalik-i ilâhiyyeden bir şey’e mâlik olmakdan me’yûs olmuşlardır. Nitekim, Kur’ân-ı Kerîmü’ş-Şân’da buyurulmuşdır, اِنَّ كُلَّ

⁹⁷⁸ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân Tefsîri*, V, s. 209.

979 *Abd olan ise, bir nesneye mâlik olmaz. “el-‘Abdü ve mâ melek ili-mevlâhu”*⁹⁸⁰ dinilmiştir. İşâreti anlayanlar ‘ubûdiyyet makâmında kâyim-i râhata düşmüş’ ârifdir. İşâret anlamayan zahmete ve meşakkate düşmüş bi-ma’rifetdir. Ba’dehu, Hz. Şeyh “Tevekkül için üç derece vardır.” diyü buyururlar. Lâkin, bu derecât-ı selâse, ‘âmmenin dereceleridir anlarda geçüb hâssa varmıyan derecâtıdır. Zîrâ, bu dereceler Hakk Te’âlâ’nın cemî’-i eşyâda kıyâm-ı şühûdında fenâ bulmaksızın ta’arruz ider. Hâssa ise, şühûdın bu deryâsında gark olmuşlardır. Ne kendü nefislerinin ve ne gayrılarının bir fi’lin görmezler ki ol fi’il için Hakk’a tevekkül eyleyeller. Belki, onların tevekkülü ‘ubûdiyyet-i mahzâdır, gayri değildir. Derece-i ûlâ tevekküldür. Talebile bilece mukârin ola ve dahi esbâba yapışmak ile ola. Şeyh Hazretleri ana işâret ider kim, tevekkül ile esbaba yapışmaklık mâbeyninde münâfât yokdur. Mütesebbib-i esbâbı fi’l-i müstakil görmez ise ve ol hâlde i’timâdı müsebbibi’l-esbâb üzerine olursa ve vâzi’i’l-esbâb olan Perverd-gâr’a nâzır olursa “‘alâ niyyetin şugûlü’n-nefs” deyü buyurduğu ana işâretidir ki, cemî’ a’ mâlin sıhhati niyyât ile üzerine olduğu mukarrerdir. Pes, mütevekkil esbaba yapışdıkda bir niyyet-i sâlihâsı gerekdir ki, anunile müteâbbid ola. Pes, sâlik dahi nefsin meşgul itmek niyetine muhtâc olur. Lâkin, bu hâl nefis hilesinden havf idenlerin hâlidir. Zîrâ, korkar ki, eğer kendüsi nefsin meşgul itmezse nefis anı şugle biragur. Pes, sâlik-i mütevekkil, ikâmet-i vâcibâtıdan sonra nefsin talebe halâl ile meşgul, tâ ki nefis âzâde olub, sâhibini muharremâta veya mekrûhâta ilkâ eylemeye. Hz. Şeyh’in maksûd-ı şerîfleri, sâlik battâliyyete düşmiye. Zîrâ, battâl olan hâmil-i eşkâl olur ve dahi bu mütevekkil fukaraya intifâ’ niyyetin eyleye “Hayru’n-Nâsi men yenfe’u’n-Nâsi”⁹⁸¹ buyurulmuştur. Ve terk-i da’vâ niyyetin eyleye. Zîrâ, nefsi esbâbla meşgul idicek, nefis iddi’â-i kemâl ve iddi’â-i kerâmet idemez olur ve halk andan iltifatın keser. Zîrâ, halkdan ve ma’işetden kesilen âdeme halk hüsn-i zann üzere olub, tevkîr iderler. Anların iltifatından nefis tuğyana düşüb da’vâya başlar. İmdi, bu niyet-i seniyye üzere ticâret ve sanâ’at ehli olmak münâsibdir. Derece-i sâniye, iskât-ı talebdir. Ya’ni halkdan bir nesne ricâ eylemeye, Hâlıkdan gayrıya mürâca’at eylemeye ve dahi Hâlık’dan taleb eylemeye zîrâ, Hakk Te’âlâ erzâkı halk idüb ta’yîn-i erzâk eylemiştir. Rızık maksûm olmuştur. Taleb fâide etmez ya’ni ne müte’ahhir olan rızık takdim ider ve ne mukaddemi te’hir ider. Ba’zı

979 “Göklerde ve yerde olan herkes, Rahman’a kul olarak gelecektir.” (Meryem 19/93)

980 “الْعَبْدُ مِنْ طِينَةِ مَوْلَاهُ” ya benziyor. Bkz. Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, II, s.54 (Had. No: 1702)

981 “خَيْرُ النَّاسِ مَنْ يَنْفَعُ النَّاسَ” “İnsanların hayırlısı insanlara faydalı olandır” Hindî, *Kenzü’l-Ummâl*, XVI, s.128 (Had. No: 44154)

sâdâta su'âl olındı küt ahvâlinden cevâb virdi ki ⁹⁸² "خير لايموت" zikri küt olur. "Sâil ayıtdı ki, "Taleb eylediğim küt-i ecsâmdır, küt-i ervâh değildir." Ol 'azîz cevâbında ayıtdı, "Hâne-i binâ iden sâhibine dilerse harâb eylesün, isterse mâ'mur eylesün.

Ba'dehu, Hz. Şeyh derece-i saniyenin tamâmında buyurur kim "Ve kam'u teşerrüfi'n-nefs". Bu kelâmın ma'nâsı budur kim, sâlik kesbe ve ma'işete dadanub vücûd-ı tahsili bilüb ve malı kazanub kendi nefisine ve ihvahına harc idüb fî sebîli'llah taleb-i sevâb için sarf idicek nefis bakar, kendözini mekârim-i ahlâkla bezenilmiş görür ve ebnâ' nev'inden bir kimesneye ihtiyâcı olmadığını görüb kendözine 'ucba gelüb iddi'â-i şeref ve iddi'â-i riyâset ve iddi'â-i 'izzet ider. Pes, sâlik bu vartadan halâs olmak eclîçün esbaba nazarın kat'eyleye ve dahi Hz. Pîr, derece i sâniye tekmilinde buyurur, "Ve teferrugan ilâ hıfzı'l-vâcibâti" ya'ni, esbaba iltifatı kat' eylemekde niyyeti hafz-ı vâcibâta ferâğ-ı bâl tahsîl eylemek ola. Zîrâ, salike şerî'at ve tarîkat ve hakîkat vâcib olur. Eşyâ çokdır ve bunlara ri'âyet eylemek ehemmi mühimmiâtındandır. Cümlelerin ednâsı, ri'âyeti havâtırdır. Pes, esbaba teşebbüs, ri'âyet-i vâcibâta mâni'dir. İmdi, mürâ'ât-i ahvâl ve mürâ'ât-i vâcibât için teferruğ salike münâsibdir. Ba'dehu, tevekkülün üçüncü derecesinin beyanına şürû' idüben buyurırlar kim, Derece-i sâlise mâ'rifet-i tevekküle müsâhib olan tevekküldür. Eyle ma'rifet kim, illet-i tevekkülden halâs idici ve çeküb alıcıdır. Bu tevekkül ol tevekküldür kim mütevekkil olan kimesnenin bilmekliğidir ki Hakk Te'âlâ Hazretlerinin eşyâya mâlik olduğu memleket-i 'izzet, ya'ni kahr ve galebe mâlikliğidir. Ol mâlikde bir kimesne ana şârik olmaz ki ol müşârik şirketini ol mâlik-i hakîkiye tevkil eyleye. Hakk Te'âlâ bundan münezzezh olduğu emr-i mukarrerdir. Pes, kulın zaruretindendir ki kulın bilmekliği ki Hakk Te'âlâ Celle Şânuhu cemî'-i eşyâya vâhidiyyetle mâlikdir. Ol mâlikiyette bir kimesne ana müşârik olmaz. Pes, bu ma'rifet, sâliki 'illeti tevekkülde halâsa haml idicidir ve tavzîh-i merâm budur ki Hz. Pîr buyurur ki, "Sâlik merâhil-i tevekkülde zikr olan iki dereceyi kat' idüb, derece-i sâliseye kadem basdıkda ve ma'rifet-i tevekkülde mütehakkık oldıkda ki hakîkat-i tevekkül emri mâlikine tevkil eylemekdir ki pes, bu hâl bir enâniyet ve milke müş'ir olur kim vücûdda ve milkde hakkla bile müşâreket mevhimdir. Ve Rubûbiyete münâzi'dir. Bu tarikat sâdâtının murâdı hod tahakkuk-ı 'ubûdiyyettir. 'Ayn-ı tevhîdde fenâ bulmaklık ile. Pes, şol zamanda kim mütevekkil tevekkülde tahkîk-i nazar ve im'ân-ı nazar eyler. Tevekküli kemâl-i 'ubûdiyyete münâfi gibi görür. İllâ meğer ki, tevekkül-i billah ola vücûd-ı bâkide. Pes, sâlik 'ubûdiyyet-i mahza münâfi gibi olan tevekkülden ve

⁹⁸² "Asla ölmeyecek olan o diri varlık." (Furkân, 25/58)

bu 'illet ki mezkûr tevekküldür. Andan halâsa müsâra'a ider lisân-ı zevkde beyân ancak bu kadarla mümkündür.“⁹⁸³

Tevekkül hakkındaki yorumları genel olarak değerlendirildiğinde bu yorumlar Abdülkâdir-i Geylânî, Ebû İshâk-ı Kâzerûnî ve Alâeddin Ali es-Semerkandî'ye aittir. En fazla yorum ise Abdülkâdir-i Geylânî tarafından yapılmıştır.

2.49. Tevhid

Sûfilere göre tevhid duygu ve sevgi ağırlıklıdır, keşif ve ilhama dayanır ve sülûkü gerektirir. Sûfiler tevhid konusunda kendilerine özgü, anlaşılması güç bir dil kullanır. Bu dil vecd ehlinin işaret dilidir. Sûfiler bu dilin açıklanması ve yorumlanması halinde daha kapalı duruma geleceğini söyler. Tasavvufî tevhid ibadet, ahlâk ve duygularla ilgili olduğu için aynı zamanda amel yönü ağır basan bir tevhiddir.⁹⁸⁴ Buna göre tevhid, teorik olarak bilinmesi gerekli bir akide olmaktan çok, sufinin hayatını bütünüyle kuşatan ve yaşanması gerekli olan vahdet halinin bir neticesidir.⁹⁸⁵

Sûfi yaşam tarzının tevhid/birlik algısının üç temel boyutunun olduğunu söylemek mümkündür. İslâm dini üç boyutlu bir yaşam üzerine kuruludur: İslâm (amel, pratik uygulamalar), İman (İnanç ilkeleri) ve İhsan (Yaratıcıyı görüyormuş gibi davranmak, Ahlak). Tevhid dar anlamda sadece imanın konusu olduğu gibi geniş anlamda amel ve ahlâkın da konusudur. Çünkü tevhid ilkesinin her durum ve şartta kendini göstermesi ve bu şekilde dini yaşamın bütün alanlarında kendini hissettirmesi gerekmektedir.⁹⁸⁶

Sûfi düşüncenin önerdiği yaşam modelinin pratiğe aktarımı için sûfi gelenek üç temel prensipten bahseder: Saf bir tevhid algısı, riyasız bir dinî uygulama ve güzel bir ahlâki yaşam.⁹⁸⁷

Sûfi geleneğin tevhid anlayışı elest bezminde Yaratıcıya verilen sözün bu dünya yaşamında yerine getirilmesi şeklinde değerlendirilmekte ve yaratılmadan önceki ruh haline geriye dönme gayreti olarak kabul edilmektedir.⁹⁸⁸

⁹⁸³ Mercan, *Şeyh Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkandî ve Menâkıbnâmesi'nin Transkribe Tahlil ve Tenkidi*, s. 307-311.

⁹⁸⁴ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 51- 54.

⁹⁸⁵ Cebecioğlu, Ethem, “Psiko-Tarih Açısından Farklı Rûhî Tekâmül Mertebelerinin Mevlânâ'nın Anlaşılmasındaki Rolü-Metodolojik Bir Yaklaşım-”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 6/14, s. 47, ss. 29-54, Ankara 2005.

⁹⁸⁶ Işıtan, “Sûfilerin Tevhid Anlayışı ve Boyutları”, 3208.

⁹⁸⁷ Işıtan, “Sûfilerin Tevhid Anlayışı ve Boyutları”, 3206.

⁹⁸⁸ Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tûsî, *el-Lüma'*, *İslâm Tasavvufu*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz, Altınoluk, İstanbul 1996, s. 29. Ayrıca bkz. Yener, Muazzam, *Tefsir Kaynaklarında Tevhid*

Tablo 49.

Tevhid Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

“Göklerin, yerin ve içindeki her şeyin mülkiyeti Allah’ındır.”	(el-Mâide 5/120)
“Nimet olarak size ulaşan ne varsa, Allahtan’dır.”	(en-Nahl 16/53)
“De ki: “Her şey Allahtan’dır.”	(en-Nisâ 4/78)
“Göğün ve yerin O’nun buyruğu ile durması...”	(er-Rûm 30/25)
“Bütün işler Allah’a döner.”	(Âl-i İmrân 3/109)
“Her iş O’na döndürülür.”	(Hûd 11/123)
“Dönüş ancak O’nadır.”	(el-Mâide 5/18; et-Tegâbün 64/3)
“Lâ İlâhe İllâllah benim kalemdir, benim kaleme sığınan ise benim azâbımdan emin olur.”	
“Ben hâtimim (sonuncuyum)”	
“Fakat o, Allah’ın elçisi ve peygamberlerin sonuncusudur.”	(el-Ahzâb 33/40)

Tevhid ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 49’da belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Ariflerin Menkıbeleri’nde Şems-i Tebrîzî’nin kendisine sorulan soru üzerine tevhidle ilgili açıklamalarının olduğu görülmektedir. O, her şeyin Allah’tan olduğunu “Göklerin, yerin ve içindeki her şeyin mülkiyeti Allah’ındır.”⁹⁸⁹; “Nimet olarak size ulaşan ne varsa, Allahtan’dır.”⁹⁹⁰; “De ki: “Her şey Allahtan’dır.”⁹⁹¹ âyetleriyle, onunla kâim olduğunu “Göğün ve yerin O’nun buyruğu ile durması...”⁹⁹² âyetiyle ve yine

(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şırnak 2016.

⁹⁸⁹ el-Mâide 5/120.

⁹⁹⁰ en-Nahl 16/53.

⁹⁹¹ en-Nisâ 4/78.

⁹⁹² er-Rûm 30/25.

Allah'a döneceğini ve “*Bütün işler Allah'a döner.*”⁹⁹³; “*Her iş O'na döndürülür.*”⁹⁹⁴ ve “*Dönüş ancak O'nadır.*”⁹⁹⁵ âyetlerinden deliller getirerek açıklamıştır. Ayrıca kişinin, kendi aciziyet ve eksikliğinin farkında olursa Allah'ı daha iyi tanıyacağını belirtmiştir. Onun açıklamalarında zâhirî anlam çerçevesinde konunun yorumlandığı görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“*Yine arkadaşların uluları (Tanrı hepsinden razı olsun), Mevlânâ hazretlerinden (Tanrı onun zikrini yüceltsin) şöyle rivâyet ettiler: Bir gün bir topluluk, Mevlânâ Şemseddin hazretlerine “Tevhid nedir?” diye sordular.*

Şemseddin: “*Şeyhe böyle bir şey sormak bid'attir. Tevhid her şeyin Tanrı'dan ve her şeyin Tanrı ile kaim olduğunu, her şeyin yine Tanrı'ya döneceğini bilmendir. Her şeyin Tanrı'ya ait olduğu, “Göklerin, yerin ve bunların içinde bulunanların mülkü Tanrı'nındır” (el-Mâide 5/120) âyetiyle; her şeyin Tanrı'dan olduğu, “Sizde olan nimetlerin hepsi Tanrı'dandır” (en-Nahl 16/53), ve “Söyle, her şey Tanrı'dandır” (en-Nisâ 4/78); her şeyin Tanrı ile kaim olduğu “Yer ve gök Tanrı'nın emriyle kaimdir” (er-Rûm 30/25); her şeyin Tanrı'ya döndüğü “Bütün işler Tanrı'ya döner” (Âl-i İmrân 3/109) ve “Her iş Tanrı'ya döner” (Hûd 11/123) ve “... nihâyet gidilecek yer odur” (el-Mâide 5/18; et-Tegâbü'n 64/3) âyetiyle sabittir. Kim kendinin sonradan olduğunu bilirse, Tanrı'sını kadimliğiyle; kim kendi vücudunu cefa ile bilirse, Tanrı'sını vefa ile; kim kendi vücudunu hata ile bilirse, Tanrı'sını ata (vergi, ihsan) ile bilir ve yine Ariflerini tanır,” dedi.*”⁹⁹⁶

Ariflerin Menkıbeleri'nde Şems-i Tebrîzî, tevhidin önemli bir yönünü oluşturan ve onu bütünleyen tevhid-ihlas-amel ilişkisiyle ilgili olarak hadise de yer vermek suretiyle şu şekilde açıklamalarda bulunmuştur: “*Lâ İlâhe İllâllah benim kalemdir, benim kaleme sığan ise benim azâbımdan emin olur*” hadisinde kelime-i tevhid kaleye benzetilmiştir. Kalenin yani kelime-i tevhidin adını söylemek kolaydır ama önemli olan kelime-i tevhidi yürekten gelen samimi bir duyguyla söylemektir. Kişinin iman noktasındaki niyeti hâlis olur, bu niyetini sâlih amel şeklinde de yaşamına aktarır bu durum kişinin cennete girmesine sebeptir. Bu açıklamalarda aynı zamanda işârî yorum söz konusudur ve menâkıbnâmede şu şekilde yer almıştır:

⁹⁹³ Âl-i İmrân 3/109.

⁹⁹⁴ Hûd 11/123.

⁹⁹⁵ el-Mâide 5/18; et-Tegâbü'n 64/3.

⁹⁹⁶ Eflâkî, Ariflerin Menkıbeleri, s. 489-490.

“Yine bir gün buyurdu ki: (Hadis-i kudside) “Tanrı’dan başka Tanrı yoktur, sözü benim kalemdir. Kim benim kaleme sığınır azabımdan kurtulur”⁹⁹⁷ deniyor. Bu kaleye giren, kalenin adını söylesin denmiyor. “Tanrı’dan başka Tanrı yoktur” kalesine giren deniyor. Kalenin adını söylemek kolaydır. Sen dilinle, ben kaleye gittim veya Şam’a gittim dersin. Eğer, dille gidilebilseydi bir anda göğe ve yere giderdim. Arş ve Kürsiye giderdim. Kim can ve yürekten “Tanrı’dan başka Tanrı yoktur” derse Cennete girer, dedi. Şimdi sen otur.

“Dimağ kurur,” diyorsun. Halbuki o kimdir? Sen kimsin? Sen altı bin defa daha fazlasın. Sen bir ol, yoksa onun birliğinden sana ne? Sen, yüz bin zerresin, her bir zerren seni bir ihtirasa, bir hayale götürmüş. O niyetle halis ve fülüyle de muhlis olarak Cennete girdi.

Mademki o (böyle hareket etmiştir) o halde “Cennete girer,” vaadine gerek yoktur. Mademki öyle hareket etmişti, o halde o, Cennetin ta içindedir. Tanrı daha iyi bilir.”⁹⁹⁸

Ariflerin Menkıbeleri’nde Mevlânâ, “Ben hâtimim (sonuncuyum)”⁹⁹⁹ hadisi ve “Fakat o, Allah’ın elçisi ve peygamberlerin sonuncusudur.”¹⁰⁰⁰ âyetiyle ilgili olarak Allah, peygamberlik ve nebîliği Hz. Muhammet ile sona erdirmek istedi ve onunla sona erdirdi ama Allah’ın ilâhlık vasfı daimidir. O’nun istediği sıfatları taşıyan ve kendisinden razı olduğu kişiler de daima mevcuttur. Allah’ın inâyeti kullarının üzerindedir ve basireti açıldıkça kalpler vahiy nûruyla şereflenir, der. Bu açıklamalarda aynı zamanda işârî yorum söz konusudur ve menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Yine bir gün Çelebi hazretleri (Tanrı onun zikrini yüceltsin) Hüdâvendigâr hazretlerine “Peygamberlik niçin Tanrı’nın elçisi Muhammed’de sona erdi ve Peygamber: “Ben hâtimim (sonuncuyum)” ve “...fakat o, Tanrı’nın elçisi ve peygamberlerin sonuncusudur.” (el-Ahzâb 33/40) dedi? diye sordu.

Mevlânâ buyurdu ki: “Tanrı nebilik ve peygamberliğin Muhammed ile bitmesini istedi. Fakat peygamberlik sırası son buldu da Tanrılığa ne oldu? Tanrılık daimidir ve Tanrı sıfatları olan kişiler daima mevcuttur.

Eğer senin o her şeyi apaçık gören gözün açıksa,

⁹⁹⁷ “Lâ İlâhe İllallah benim kalemdir, benim kaleme sığınan ise benim azâbımdan emin olur.”, Deylemî, *el-Firdevs bi-Mesur el-Hitab: el-Firdevsü’l-Ahbâr*, (Had. No: 8101)

⁹⁹⁸ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 507.

⁹⁹⁹ Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, II, s. 129 (Had. No: 2007) Aclûnî, *Meyseretu’l-Fecr*’in rivayetinin şahidi olduğunu söylemiştir.

¹⁰⁰⁰ el-Ahzâb 33/40.

Her taşın altında bir çavuş olduğunu gör. [Mesnevî, c. II, s. 377/2347]

“Tanrı’nın sonsuz inâyeti, bazen peygamberleri vasıtasıyla yolları gösterir, vasıtasız bir kulu faaliyete getirir.

O, hem gönüllere kendini gösterir

Hem de dervişin hırkasını diker.

Vasıta, delil ve açıklamak içindir;

Gördükten sonra vasıta sıkıntı verir. [Mesnevî, c. I, s. 43/685]

“Böylece doğrudan doğruya gözüyle görme (derecesine) ulaşan bir topluluk vasıta ve delillerden kurtulmuş, kalbin vahy nûrlarıyla nûrlanmış ve şeref bulmuştur. Ne mutlu onlara! Siz onlarla doğruluk ve gerçek bir bilgiyle bulunun.”¹⁰⁰¹

Tevhid konusuyla ilgili olarak *Ariflerin Menkıbeleri*’nde Şems-i Tebrîzî ve Mevlânâ’nın açıklamalarının olduğu görülmektedir.

2.50. Vâcibü’l-Vücûd

Dinî bir terim olarak vücûd, Allah’ın zihnin dışında gerçekliğinin bulunduğunu ve mevcudiyeti zorunlu bir varlık (vâcibü’l-vücûd) olduğunu belirtir. Allah’ın varlığı zâtının gereği yani kendindendir (bizâtihi/lizâtihi), O’nun dışındaki varlıkların mevcudiyeti ise kendileri dışındandır (bigayrihi/ligayrihi). Kur’ân-ı Kerîm’de insanların doğuştan Allah’ın varlığına dair bilgiye veya eğilime sahip kılındıkları ve bu selim fitratın bozulmayacağı ifade edilir (el-A‘râf 7/172; er-Rûm 30/30). Kur’an’ın beyanıyla, asil ve şerefli bir varlık olarak yaratılıp (el-İsrâ 17/70) imtihan dünyasında yaşatılan insan, içten gelen nefsânî arzular ve dıştan gelen saptırıcı akımlarla temiz fitratını köreltebilir. Bununla birlikte hayatta karşılaşılan fevkalâde olaylar, hastalık ve felâketler kişinin aslî yaratılışına dönmesini sağlar.¹⁰⁰²

Tablo 50.

Vâcibü’l-Vücûd Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyetler

“O her şeyi kuşatandır.”

(el-Fussilet 41/54)

“O’nun zâtından başka her şey yok olacaktır.”

(el-Kasas 28/88)

¹⁰⁰¹ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 577.

¹⁰⁰² Yavuz, Yusuf Şevki, “Vücûd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLIII, s. 136, ss. 136-137, İstanbul 2013.

Vâcibü'l-Vücûd ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 50'de belirtilen âyetlere yer vermişlerdir.

Ariflerin Menkıbeleri'nde Mevlânâ semâ' esnasında söylediği “Hiçbir şey görmedim ki Tanrı'yı onda görmemiş olayım,” sözüne, dervişin itirazı üzerine vâcibü'l vücûdu şu şekilde açıklamıştır: Zarf ve mazruf ayrı ayrı iki şey olursa o zaman Tanrı'ya eksiklik atfedilmiş olur. Nitekim sıfat alemi, zat aleminin zarfı olup her ikisi de bir şeydir, başka başka şeyler değildir. Fakat madem ki bu iki gözüken, hakîkatte birdir, o halde Yüce Tanrı'nın iç ve dışı çevrelemesinde eksiklik nasıl olabilir? Zira içi çevrelemez dersek, o içi çevreleyici olmaz, halbuki o bütün eşyayı çevreleyicidir. Bütün eşyanın ayakta durması vacibü'l-vücudun varlığı iledir. Demek ki, zarf da, mazruf da O olunca onun bütün varlıkları çevrelemesi lazım gelir. (Nitekim Kur'an'da) “O her şeyi kuşatandır.”¹⁰⁰³ buyurulmuştur.

Bursevî'ye göre, “O her şeyi kuşatandır.” âyetinde yer alan “ihâta”, bir şeyi kemâliyle idrak etmek, kavramak demektir. Buna göre âyet-i kerimede denmiş oluyor ki; bilirsiniz ki O, bütün her şeyi toptan ve en ince ayrıntısına kadar, zâhirini ve bâtınını bilmektedir. O'na hiçbir şey gizli kalmaz ve O, kâfirleri inkârlarına ve kuşkularına karşılık hiç şüphesiz cezalandıracaktır.¹⁰⁰⁴

Mevlânâ ise bu âyeti, zâhirî manasıyla uyumlu olmak üzere, eşyanın ayakta durmasının vacibü'l-vücudun varlığı sayesinde olduğu şeklinde yorumlamaktadır. Zarf da mazruf da O olduğu için O'nun bütün varlıkları çevrelemesi lazım geldiğini belirtir. Âyetin işârî olarak yorumlandığı görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmeye şu şekilde yer almaktadır:

“Yine nakledilmiştir: Bir gün Mevlânâ hazretler semada büyük bir vecd gösterip sonsuz hallerde bulundu ve o halde: “Hiçbir şey görmedim ki Tanrı'yı onda görmemiş olayım,” buyurdu. Birdenbire gönül sahibi bir derviş nara atarak ilerledi ve: “Her ne kadar küstahlıksamda, mestlerin kusuruna bakılmaz. Bu (fi) lafzı zarftır. Yüce Tanrı hakkında da bu (fi) lafzını kullanmak caiz değildir; çünkü böyle olursa onun kap (zarf) içinde veya dünyada bir kap ve O'nun da o kap içinde bulunan şey (mazruf) olması gerekir ki, bu halde Tanrı bu zarfın mazrufu olur. (Halbuki) bu hal, Tanrı için bir noksandır. Çünkü bu takdirde bir şeyin onu çevrelemesi, Tanrı'nın da bir şeyin ve bir mekanın içinde bulunması lazım gelir,” dedi. Mevlânâ hazretleri: “Eğer sen mestsen, biz de uyanık bir mestiz. Bu söz tam ve mükemmel olmasaydı biz bunu söylemezdik. Evet

¹⁰⁰³ Fussilet 41/54.

¹⁰⁰⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, VII, s. 465.

zarf ve mazruf ayrı ayrı iki şey olursa o zaman Tanrı'ya eksiklik atfedilmiş olur. Nitekim sıfat alemi, zat aleminin zarfı olup her ikisi de bir şeydir, başka başka şeyler değildir. Fakat mademki bu iki gözüken, hakikatte birdir, o halde Yüce Tanrı'nın iç ve dışı çevrelemesinde eksiklik nasıl olabilir? Zira içi çevrelemez dersek, o içi çevreleyici olmaz, halbuki o bütün eşyayı çevreleyicidir. Bütün eşyanın kıvamı ve ayakta durması Vacibü'l-vücut'un varlığı ileler. Demek ki, zarf da, mazruf da O olunca onun bütün varlıkları çevrelemesi lazım gelir. (Nitekim Kur'an'da) "O her şeyi çevreleyicidir" (el-Fussilet 41/54) buyurulmuştur." dedi.¹⁰⁰⁵

Ariflerin Menkıbeleri'nde Mevlânâ, "O'nun zatından başka her şey helak olacaktır"¹⁰⁰⁶ âyetini şu şekilde yorumlamıştır: Allah Teâlâ böyle söylemekle kullarına karşı bekâsından dolayı kendini övmüyor belki de kendi merhametine davet ediyor. Bâkî ve ebedî olmak için damlanın denizde kaybolması gibi Allah'ın, yok olmanın dışında kalan, zâtında yok olmak gerekir. Burada işârî bir yorum vardır ve menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"Yine bir gün "O'nun zatından başka her şey helak olacaktır" (el-Kasas 28/88) âyetine garip bir anlam verdi: Bununla Tanrı kendisini övmüyor ve kullarına karşı da kıdem ve bekâsından ötürü kendini methedip: 'Ben daima kalırım, siz ise yok olup gideceksiniz,' demek istemiyor, belki de kendi merhametine davet ediyor ve (baki ve ebedi olmanız için) damlanın denizde kaybolması gibi, siz de (Tanrı'nın) yok olmanın dışında kalan zâtında tamamen yok olun," diyor. Nitekim demiştir:

Onun zatından başka her şey yok olur.

Onun zatında değilsen varlık bekleme.

Bizim zatımızda yok olan kişinin cezası,

"Her şey yok olucudur" âyetindeki yok oluculuk olmaz.

Çünkü o, "la" yı geçti, (şimdi) 'illa' dadır.

"İlla" da olan kişi yok olmadı." [Mesnevî, c.1, s. 188/3052-3054]

Şahadet denize la timsahı gibi baş kaldırınca,

Tufan vaktinde Nuh' a teyemmüm vacib oldu"¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰⁵ Eflâkî, Ariflerin Menkıbeleri, s. 141-142.

¹⁰⁰⁶ el-Kasas 28/88.

¹⁰⁰⁷ Eflâkî, Ariflerin Menkıbeleri, s. 397-398.

2.51. Vakt

Tasavvufî bir ıstılâh olarak vakit, “sâlikin içinde bulunduğu, geçmiş ve gelecekle alâkalı olmayan hâli” manasında kullanılmıştır. Yani, sâlikin içinde bulunduğu hâlet-i ruhiye eğer dünya ile ilgili ise vakti dünya, âhiretle alâkalı ise âhirettir, demektir. Diğer bir ifadeyle, vakit, sâlikin, kendisine hâkim olan duygu ve düşüncesidir.¹⁰⁰⁸

İçinde bulunduğu vaktin icaplarını yerine getiren sûfiye, ibnü’l-vakt (vaktin oğlu) denir. Bu halde sûfî, geçmiş, gelecek ve hal kayıtlarından sıyrılmıştır. İbnü’l-vakt durumundaki sûfinin hali, kendi kesbine bağlı ise o zaman, gerekenin en iyisini yapması gerekir.¹⁰⁰⁹

Tablo 51.

Vakt Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet

“O her an yaratma halindedir.”

(er-Rahmân 55/29)

Vakt ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 51’de belirtilen âyetle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Erdebîlî “*O her an yaratma halindedir.*”¹⁰¹⁰ âyeti üzerinden vakt kavramını açıklamıştır. Âyette de belirtildiği gibi, Hakk Teâlâ olayları veya durumları kendi vaktinde zuhûr ettirir. Erdebîlî, “sûfî ibnü’l-vakt” sözünü açıklarken “kader”i hamile bir karına benzetmiştir. Sûfî için o karından şenlik doğarsa o hal üzere olur. Üzüntü, sağlık, zenginlik vb. ne olursa vakti bitene kadar o durumu yaşar. İnsanlar vakit sahibinin verdiği hale şaşırıp isyan etmemelidir belki de o vakit gayret vaktidir. Erdebîlî bu âyeti zâhirî anlamından uzaklaşmadan tasavvufî bir kavram olan vakt çerçevesinde yorumlamıştır. İşârî bir yorum söz konusu olmakla birlikte ilgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“*Safîyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.), buyurdu: Vakıt, içeriye girendir ki Hakk Teâlâ’dan kişiye gelir ve o içinde vardır. Meselâ Hakk Teâlâ ezelde yaratılmışların ahvâlini belirtmiştir. Bu haller îmân, küfür, saâdet, fakirlik, zenginlik, sağlık, hastalık,*

¹⁰⁰⁸ Serrâc, *el-Lüma’*, s. 335; Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed, *Avârifü’l-Maârif*, el-Mektebetü’l-Allâmiyye, Mısır 1358/1939. s. 657- 658.

¹⁰⁰⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 887-688.

¹⁰¹⁰ er-Rahmân 55/29.

üzüntü, acıma vb.dir ki onlar kaderleri yapar ve ¹⁰¹¹ "كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ" [O her an yaratma halindedir.] âyeti gereğince Hakk Teâlâ onların her birini kendi vaktinde zühûr ettirir.(...)

"الوقت سيف قاطع" ın mânası şudur: Bunlardan biri zâhir olduğunda, öncekisi kesilir, gece ve gündüzde olduğu gibi. Karanlık geldiğinde gündüzün ışığını yok eder; gündüz olunca, onun ışığı gecenin karanlığını keser. (...)

"Sûfî, ibnü'l vakt" şu anlamdadır ki, kaderin hâmile bir karından, onun için (sûfî için) ne doğacaktır? Eğer şenlik doğarsa, bu onun oğlu olur ve onun vakti bitene kadar öyle devam eder. Eğer üzüntü doğarsa bu onun oğlu olur ve onun vakti bitene kadar öyle devam eder, başka hâller yânî fakirlik, zenginlik, sağlık, hastalık vb. şeyler de öyledir. (...)

İnsanlar vakit sahibinin onlara verdiği halden şaşkırmamalı ve isyan etmemelidir, belki de o vakit onun gayret vaktidir eğer ters iş ederse onun zararı kendisine gelir. ¹⁰¹²

Abdülkâdir-i Geylânî, Allah'ın "O her an yaratma halindedir." ¹⁰¹³ âyetiyle her an ve zamanda irâdesi gereğince kudret ve irâdesini icrâ ve infazda olduğunu beyan etmiştir. O'nun, takdîr-i ilâhiyesini belirlenen vakitlerde gerçekleştirdiğini ifade eder. Abdülkâdir-i Geylânî âyeti zâhirî anlamı çerçevesinde yorumlamıştır. Bu bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"Allah Azze ve Celle hazretleri ¹⁰¹⁴ "كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ" buyurmuştur ve ta'tîl ve sâni'ın butlânını beyân itmiştir yâ'ni Allah Teâlâ hükm ve mesâlih-ı bâliğâsı üzere mübteniye meşîyyet-i sübhâniyyesi iktizâsınca her ânda şuunâtdan bir şe'nde ve hâl ve şânındadır ve her ân ve zamânda meşîyyeti mûcibince kudret ve irâdesini icrâ ve infazdadır ki maddûrât-ı ilâhiyesini mevâkîte sevk ider. ¹⁰¹⁵

Vakt konusuyla ilgili yorumlar Erdebîlî ve Abdülkâdir-i Geylânî tarafından yapılmıştır.

¹⁰¹¹ er-Rahmân 55/29.

¹⁰¹² Şah, Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkabeleri, I, s. 655.

¹⁰¹³ er-Rahmân 55/29.

¹⁰¹⁴ "O her an yaratma halindedir." (er-Rahmân 55/29)

¹⁰¹⁵ Hasbî, Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlmi Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî, s. 156.

2.52. Vefa

Sûfiler, bezm-i eleste Allah'ın rab olduğunu ikrar etmeyi ahid, bu taahhüde bağlı kalmayı da ahde vefa kabul etmişlerdir.¹⁰¹⁶ Avam bu taahhüdü ibâdet, havas ubûdiyyet, havâssü'l-havâs ubûdet şeklinde ifa eder. İnsanın korktuğundan emin, umduğuna nâil olması için Allah'a tapması ibâdet; korku, ümit ve karşılık söz konusu olmaksızın emre sırf emir olduğu için uyması ubûdiyyet (kulluk); buna kendi kuvvetini ve iradesini de katması ubûdettir (has kulluk). Bezm-i eleste verilen ikrar ve ahid bu üç tarzda ifa edilmiş olur.¹⁰¹⁷

Tablo 52.

Vefâ Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyetler

“Bunlar, Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın onları aşmayın. Kim Allah'ın sınırlarını aşarsa işte onlar zalimlerdir.”

(el-Bakara 2/229)

“Allah'a verdiğiniz sözü az bir karşılığa değişmeyin.”

(en-Nahl 16/95)

Vefâ ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 52'de belirtilen âyetlerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Abülkâdir-i Geylânî vefâ hakkında şunları ifade etmiştir: Vefâ, Allah tarafından haram ve yasak edilen şeyleri görmemek, düşünmemek ve hukûkullaha riâyet etmektir. “*Bunlar, Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın onları aşmayın. Kim Allah'ın sınırlarını aşarsa işte onlar zalimlerdir.*”¹⁰¹⁸ âyetinde belirtildiği üzere fiilen ve kavlen hudûdullahı muhafaza etmeye gayret göstermek ve gizli - açık her ne varsa Hakk'ın rızâsını tahsil etmeye gayret etmektir. Bu âyet anlam itibariyle boşanma konusundan bahsetmektedir. Abülkâdir-i Geylânî ise bu âyeti Allah'ın hukukuna vefâ ve rıza çerçevesinde işârî bir şekilde yorumlamıştır. Bu bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“*Yine (r.a.) hazretleri vefadan suâl olunduklarında şöyle buyurdılar ki vefâ ser ve nazar ile dahî anı görmemek ve tefekkür itmemek üzere haramât ve muharremât*

¹⁰¹⁶ Bkz. el-A'râf 7/172.

¹⁰¹⁷ Baklî, *Meşrebü'l-Ervâh*, s. 43-73.

¹⁰¹⁸ el-Bakara 2/229.

yâ'ni taraf-ı Hakk'dan harâm ve memnû' kılınmış olan bi'l-cümle şeylerde hukûku'llah'a ri'âyetdir ve kezâ

¹⁰¹⁹ "لَكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ" âyet-i celîlesi mefâd-ı âliyesince gerek fi'len ve gerek kavlen olsun hudûdu'llah'ı muhafazayâ sa'y itmek ve sırran ve cehren yâ'ni külliyyet üzere Hakk'ın rızâsını tahsîle müsâraat göstermekdir."¹⁰²⁰

Abdülkâdir-i Geylânî "Allah'a verdiğiniz sözü az bir karşılığa değişmeyin."¹⁰²¹ âyetiyle beyan edilenin Allah ile ahdinizi ve Hazret-i Rasûlullah'a olan beyatinizi semen-i kalîl ile tebdil etmeyin ve ahdinize vefâ edin demek olduğunu söyler. Hakk'ın gayrıyla iştigal ve ferah semen-i kalîldir. Mü'min olan kimse dünyada ferah bulmaz. Hazret-i Peygamber "Dünya mü'minin zindanıdır" der. Hapsedilmiş olan, zindanda ferah olmaz. Her ne kadar yüzünde tebessüm, sürûr gibi haller görünse de onun acı acı tebessümleri yüzünde; hüzn ve kederi ise kalbindedir.

Rûhu'l-Beyân'daki açıklamalara göre, "Allah'ın ahdini az bir karşılığa değişmeyin." yani Allah Teâlâ'nın ahdi ve Rasûlünün bey'atı karşılığında az bir bedel alarak onları değiştirmeyin. Bu az bedel Kureyş müşriklerinin Müslümanların zayıf olanlarına dinlerinden dönmeleri karşılığında vermeyi şart koştukları dünya malıdır.¹⁰²²

Âyetin zâhirî anlamına göre "semen-i kalîl" maddi karşılık veya dünyevî menfaat anlamındadır. Abdülkâdir-i Geylânî, bu ifadeyi Hak'tan başkasıyla meşguliyet ve ferah anlamında yorumlamıştır. Anlaşıldığı üzere açıklamalarda işârî yorumlar söz konusudur. İlgili bölüm menâkıbnâmelerde şu şekilde yer almaktadır:

"Bir gün hazretin meclis-i kerâmetlerinde ¹⁰²³ "وَلَا تَشْتَرُوا بِعَهْدِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا" âyet-i celîlesini okumuş idi mefâd-ı âliyesi olan (Siz Allah ile ahdinizi ve hazret-i Rasûlullah'a olan bey'atinizi semen-i kalîl ile tebdil itmeyin ahdinize vefâ idin dımekdir) hazret buyurdılar ki Hakk'ın gayrıyla iştigâl semen-i kalîldir, Hakk'ın gayrıyla ferah semen-i kalîldir mü'min olan kimse şu dünyâda ne vecihle ferahda olur ki Cenâb-ı Rasûlullah (sav) ¹⁰²⁴ "الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ" buyurmuşdur ve dünyâ mü'mine zindân idüğini beyân itmişdir mescûn siccinden ne keyfiyyetle ferahda olur yâ'nî ferahda olmaz her ne kadar

¹⁰¹⁹ "Bunlar, Allah'ın koyduğu kurallardır bu sebeple onları çiğnemeyin. Her kim Allah'ın koyduğu kuralları çiğnerse işte onlar zalimlerin ta kendileridir." (el-Bakara 2/229)

¹⁰²⁰ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlmi Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 133.

¹⁰²¹ en-Nahl 16/95.

¹⁰²² Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, X, s. 503.

¹⁰²³ "Allah'a verdiğiniz sözü küçük bir menfaate satmayın." (en-Nahl 16/95)

¹⁰²⁴ "Dünya mü'minin zindanı, (kâfirin cennetidir.)" Hadis kaynaklarımızda yaygın bir şekilde yer alan bu rivayet Ebu Hureyre'den merfû olarak nakledilmiştir. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, s. 323 (Had. No: 8272); Müslim, *Zühd*, I (Had. No: 7417)

anun yüzünde heşâşet ve beşâşet neşât ve şâd olmak gibi hâlât görünse bile anun bişr ve sūrûrî ve acı acı tebessümleri yüzünde ve hüzn ve kederi ise kalbindedir.”¹⁰²⁵

2.53. Vüsûl

Kulun seyr ü sülûk neticesinde nihaî maksadı olan Hakk’a ulaşması, Hak ile birlikteliği, metafizik çerçevede Hakk’ın âlem ve içindekilerle beraberliği manasına gelen vasl ve ittisâl, kulun Hak’tan ayrılığı ve uzaklığına, Hakk’ın âlem ve içindekilerden münezzeh oluşuna işaret eden fasl ve infisâl ile bir arada kullanılır.¹⁰²⁶ Vüsûl ile yakın anlamdaki ittisâl kulun sırrı ile Allah’tan başka her şeyden ayrılması, ruhunda Hak’tan başkasını görmemesi ve O’ndan başkasından bir şey dilememesidir.¹⁰²⁷

Tablo 53.

Vüsûl Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyetler

“Gözü kaymadı ve sınırı aşmadı.”

(en-Necm 53/17)

“Orada canlarının istediği, gözlerinin hoşlandığı her şey vardır. Ve kendilerine: Siz, orada ebedî kalacaksınız, denilir.”

(ez-Zuhruf 43/71)

Vüsûl ile ilgili konu anlatımında sûfîler Tablo 53’te belirtilen âyetleri işârî olarak yorumlamışlardır.

Safvetü’s-Safâ’da Erdebîlî “*Gözü kaymadı ve sınırı aşmadı.*”¹⁰²⁸ âyetini şu şekilde yorumlamıştır: Hz. Muhammed, Allah’tan başka kimseden medet ummadığı için hedefine ulaşmış, eşyayı olduğu gibi görmüştür. Allah’ın kudreti onun bakışına ve gönlüne girmiş, başka hiçbir şey onun gözüne ve gönlüne girmemiştir. Sâlik için de tavsiye edilen, vuslat yolunda maksada ulaşırken istikâmet üzere olması, ayrıntılara takılmamasıdır. Çünkü ayrıntılara takılırsa gayreti azalır, maksattan ve matluptan uzaklaşır.

¹⁰²⁵ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlmi Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 189.

¹⁰²⁶ Seyyid Mustafa Râsim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü: Istilâhât-ı İnsân-ı Kâmil*, haz. İhsan Kara, İstanbul 2008, s. 1212-1214.

¹⁰²⁷ Herevî, Ebû İsmâil Pîr-i Herat Hâce Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî, *Menâzilü’s-Sâirîn: Tasavvufta Yüz Basamak*, trc. Abdürrezzak Tek, Bursa 2008, s. 139-140.

¹⁰²⁸ en-Necm 53/17.

Bursevî'ye göre “(Muhammed'in) gözü kaymadı,” şaşmadı. Yani Rasûlullah (sav)'ın gözü en küçük bir meyille de olsa gördüğü şeyden ayrılmadı, takdirindedir. “Sınırı aşmadı.” Zihnini karıştıran sayısız miktardaki şeylere rağmen orada müşâhede ettiği şeyden sapmadı. Bilakis yakîne ulaşan sağlam bir bakışla gözünü ona sabitledi. Veya rüyetiyle emrolunduğu harika şeyleri görmekten yüz çevirmedi ve bu imkan kendisine verildi.¹⁰²⁹

Erdebîlî âyeti, zâhirî manasını da içermekle birlikte tasavvufî bir kavram olan vüsûl çerçevesinde işârî olarak yorumlamıştır. Konuyla ilgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Safiyüddîn-i Erdebîlî (k.s.)¹⁰³⁰ ” مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى [Gözü kaymadı ve sınırı aşmadı.] âyeti hakkında şöyle dedi: Peygamber (salavâtullâhi aleyh)'in alev gibi bir himmeti vardı. Hiç kimseden meded ummadı ve kimseye iltifât etmedi ve kendi amacına ulaştı. Nazarı, nûra döndü. Eşyâyı olduğu gibi gördü, sonra Hakk Teâlâ'nın kudreti, O'nun bakışına ve yüreğine girdi. Allah'ın azameti onun yüreğine girdi, başka hiçbir şey onun yüreğine ve gözüne girmedir. [Göz ne şaştı, ne de haddini aştı.]

Böylece, sâlik için en iyisi şudur ki sağa sola bakmadan maksada doğru gitsin ve misâllerde hiçbir şey ona karışmasın. Ayrıntılara gözü düşünce, yoldan kalması

ve gayretinin azalması ve o şeylerle uğraşması asıl maksattan kalması ve matlubunun karşısında utanç duruma düşmesi mümkündür.”¹⁰³¹

“Orada canlarının istediği, gözlerinin hoşlandığı her şey vardır. Ve kendilerine: Siz, orada ebedî kalacaksınız, denilir.”¹⁰³² şeklinde cennet nimetlerinden bahseden bu âyeti Ebû İshâk-ı Kâzerûnî şu şekilde yorumlamıştır: Her gürûhun bir temennisi ve arzusu vardır. Hak Teâlâ'nın muhiblerinin arzusu ise müşâhede-i cemâl ve visâldir. Burada işârî yorum vardır ve menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Kâlellâhu Te'âlâ: ¹⁰³³ ” وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنفُسُ وَتَلَذُّ الْأَعْيُنُ وَأَنْتُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

Şeyh bu âyetün tefsirinde şöyle buyurur ki: “Her gürûhun bir temennâsı ve bir arzusu vardır lâkin Hak Te'âlâ'nın muhiblerine Hakk'un müşâhede-i likâsından gayrı

¹⁰²⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, XX, s. 222.

¹⁰³⁰ en-Necm 53/17.

¹⁰³¹ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 611.

¹⁰³² ez-Zuhruf 43/71.

¹⁰³³ “Orada canlarının istediği, gözlerinin hoşlandığı her şey vardır. Ve kendilerine: Siz, orada ebedî kalacaksınız, denilir.” (ez-Zuhruf 43/71)

temennâ vü arzûsı yokdur. Zîrâ Hak Te'âlâ'nun muhiblerinin gâyet merâmı müşâhede-i cemâl ve arzu-yı visâldür."¹⁰³⁴

Vüsûl konusuyla ilgili yorumlar Erdebîlî ve Ebû İshâk-ı Kâzerûnî tarafından yapılmıştır.

2.54. Zâhir ve Bâtın

Zâhir, dışa ait, zuhûr eden, ortaya çıkan, görünen gibi anlamları olan Arapça bir kelimedir. Zâhir, bâtının aynasıdır.¹⁰³⁵ Bâtının iç, öz, gizli gibi anlamları vardır. Dış, anlamına gelen zâhir kelimesinin zıddıdır. İslâm'ın namaz, oruç gibi emirlerinde birtakım hikmetler bulunduğunu kabul eden tasavvuf ehli, şeriatın iç yüzünü bilme yolunda oldukları için kendilerini "bâtın ehli" sayarlar.¹⁰³⁶

Sûfilere göre Kur'an'da mevcut kelime, lafız ve cümlelerin ilk bakışta akla gelen dış (zahr-zâhir) anlamlarından başka bunların sûfinin mârifetteki derecesine göre halka halka genişleyen iç (batn-bâtın) mânaları da vardır. Bu mânaya ulaşmak, bilgi birikimi ve tefekkür kabiliyetinin yanında ahlâkî olgunlukla birlikte keşf ve ilham gibi bilgi kanallarının açık olmasıyla mümkündür. Sûfilerin kalbe doğan işaretler ve/veya bâtınî manalarla ilgili meşruiyet delilleri arasında tefekkür ve tedebbür ile Kur'an okumayı salık veren ayetler çok önemli bir yer tutmaktadır. Kur'an'ın dış anlamını Arapça bilenler, iç anlamını ise yakîn ehli olan ârifler bilebilir.¹⁰³⁷

Zâhir ilmi ilâhî metni dinlemekten, okumaktan, okunan bir metin üzerinde düşünüp taşınmaktan, kutsal metinleri esas alıp istidlalde bulunmaktan, kıyaslar yapmaktan ve akıl yürütmekten hâsıl olan aklî ve fikrî bilgilerdir. Bâtınî bilgi ise bunlara ek olarak nefis mücâhedesini, riyâzeti, ameli, itaati ve ibadeti esas alan bilgidir. Bâtın ulemâsı nezdinde zâhirî bilgilerin ayrı bir önemi ve değeri varken, zâhir ulemâsı nezdinde de kutsal metinlerdeki zâhirî, lafzî ve lügavî mana ve bilgilerden ayrı, bunların ötesinde birtakım bâtınî/gizli, derûnî/içsel ve sırrî/ince manaların varlığı bir gerçektir.¹⁰³⁸

Zâhirî ilim denilen ilim, bâtınî ilimlere açılan bir kapı mesabesindedir. Bâtınî ilme giden yol, zâhirî ilimden geçer. Bu bakımdan zâhir ile bâtın, birbirini tamamlayan

¹⁰³⁴ Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, s. 179.

¹⁰³⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 718.

¹⁰³⁶ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 90.

¹⁰³⁷ Öztürk, Mustafa, *Tefsirin Halleri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 83.

¹⁰³⁸ Uludağ, "Başlangıçtan Günümüze Tasavvufta Usûl Meselesi", II, s. 1045-1048.

iki ilimdir.¹⁰³⁹ Zâhir ve bâtın, paranın yazı ve turası gibi birbirinden ayrılması mümkün olmayan ve birbirini tamamlayan iki anlam katmanıdır. Kalp merkezli yorumlar, manevî açılımlar ve içsel derinlikleri din ve vahyin derûnî boyutta tecrübe edilmesini hedeflemektedir.¹⁰⁴⁰

Tablo 54.

Zâhir ve Bâtın Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler
Gizlenenlerin ortaya döküldüğü günde...”

(et-Târik 86/9)

“O gün kişi kardeşinden, annesinden, babasından kaçacak.”

(Abese 80/34-35)

“Rableri katında kadem-i sıdk (sadık şefâatçi) bulunduğunu müjdele.”

(Yûnus 10/29)

“Yanınıza inkarla girip yine inkarla çıktıkları halde size geldiklerinde ‘inandık’ derler.”

(el-Mâide 5/61)

“Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz; ancak kalplerinize ve amellerinize bakar.”

“Onları gördüğün zaman kalıpları hoşuna gider.”

(el-Münâfikûn 63/4)

Zâhir ve Bâtın ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 54’te belirtilen âyet ve hadisleri işârî olarak yorumlamışlardır.

Erdebîlî’nin yorumuna göre; bu ümmetten zâhirî çirkinlik kaldırılmıştır fakat kişi bâtınıyla hayvanlar sıfatına bulaşmış, o sıfatlardan kurtulmamışsa ve bâtınî temizliğine dikkat etmemişse “Gizlenenlerin ortaya döküldüğü günde...”¹⁰⁴¹ yani kıyâmet gününde “O gün kişi kardeşinden, anasından babasından... kaçacak”¹⁰⁴² ve bu dünyada sahip olduğu kötü ahlaka göre bir hayvan sıfat ve suretinde diriltilecektir. Günahkârlar, hadislerde yazıldığı gibi bazı hayvan ve böcek suretinde haşır

¹⁰³⁹ İdiz, Ferzende, “Tasavvufta İlm-i Zâhir-İlm-i Bâtın Anlayışı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25, s. 256, ss. 237-260, Erzurum 2006.

¹⁰⁴⁰ Kara, Mustafa, *Gönül Mektupları*, Mavi Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 121.

¹⁰⁴¹ et-Târik 86/9.

¹⁰⁴² Abese, 80/34-35.

edileceklerdir. Bu açıklamada işârî yorum söz konusudur ve menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

¹⁰⁴³ "يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ، وَأُمِّهِ وَأَبِيهِ" [O gün kişi kardeşinden, anasından babasından kaçacak.] âyeti hakkında sormuşlar: Kıyâmette neden insanlar birbirinden kaçacaklarmış?

Cevap: Safiyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.) söylemiş ki bu ümmette mesh-i sûrî (zâhirî çirkinlik) yoktur ki Hakk Teâlâ bu ümmetten ayırmıştır, ama bâtinî mesh vardır ve eğer kimse bâtinîyle hayvanlar sıfatına bulaşmışsa ve kendisinden onu deffetmedi ya yermediyse, o yırtıcı hayvanî sıfatlara sahip olanlar kıyamet günü, arzghâda "يَوْمَ تُبْلَى" ¹⁰⁴⁴ [Gizlenenlerin ortaya döküldüğü günde...] o sıfat ve sûrette diriltilecektir. Zâlim ve eziyetçi kişi köpek görünüşte; gaizci ve zina eden, domuz sûretinde; ölçme veya tartmada az ölçen kimse, ayı ve maymun; mal toplamaya harîs olanı fare şeklinde; malları depolayan kişi karınca; kibirli kişi, küçücük karınca; gösterişli, kedi sûretinde ve bunun gibi günâhkârların her türü bazı hadislerde yazıldığı gibi, bazı hayvanlar ve böcekler sûretinde haşredilecektir. İhyâ-i Ulûm'da yazıldığına göre insanlar yirmi tür fırka da haşr olunur ve her fırka bir surette. İnsanlar dünyada insan şeklinde gördükleri bir kimseyi, hayvan sûretinde görünce ondan kaçarlar. ¹⁰⁴⁵

Erdebîlî bâtınla ilgili şu açıklamaları yapmıştır: Zâhirî hisler şerîat ile bağlanmazlarsa bâtinî hisler açılmaz. Eğer göz, bakmaması gereken yere bakmazsa bâtın gözü ve basîretinde bir ışık bulunur. Eğer kulak, duymaması gerekenleri duymazsa yürek kulağı ilham, melekî ve rabbânî konuşmaları duyar. Eğer dil, şerîata ters giden şeylerden uzak tutulursa ve zikirle meşgul edilirse yürek dili hikmetten ve Hakk Teâlâ'nın mârifetinden söz eder. Eğer el, Allah'ın yasaklarından ve halka zarar vermekten çekilirse, bâtın içinde kapalı olan ilâhî hazineye ulaşıp zengin olur. Atılan adımın hevâ ve nefsin peşinden gitmesi engellenirse Hakk Teâlâ sıdk adımını ve kendine ulaşabilecek adımı başışlar. "Rableri katında kadem-i sıdk (sadık şefâatçi) bulunduğunu müjdele." ¹⁰⁴⁶ Eğer his ve akıl Hakk'a doğru yöneltirse bâtın anlayışı ile idrak açılır nefis ve akıl eşyâyı idrâk eder; rûh ve gönül ise Hakk Teâlâ'nın mârifetini idrâk eder.

¹⁰⁴³ Abese 80/34-35.

¹⁰⁴⁴ et-Târik 86/9.

¹⁰⁴⁵ Şah, Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri, I, s. 593-594.

¹⁰⁴⁶ Yûnus 10/2.

Bursevî'ye göre “*Rableri katında kadem-i sıdk (sadık şefâatçi) bulunduğunu müjdele.*” yani âhiretleri için bir hazine olarak takdim ettikleri sâlih ameller ve onların üzerlerine çıkartılacakları yüce bir makam vardır. Bunun “*kadem*” (makam) olarak isimlendirilmesi, bir şeyin aleti ile isimlendirilmesi kabilindendir. Çünkü geçmek ve gelmek, “*kadem*” ile yani ayakla olur.¹⁰⁴⁷

Erdebîlî'nin yorumuna göre, kişi adımının hevâ ve nefsin peşinden gitmesini engellerse Hakk Teâlâ -âyetle belirtilen- sıdk adımını ve kendine ulaşabilecek adımı o kişiye bağışlar. Burada işârî bir yorum vardır ve menâkıbnâme de şöyle yer almaktadır:

“*Safıyyüddîn-i Erdebîlî k.s., buyurdu bizim zâhirî hislerimiz beş tanedir; bâtınî hislerimiz de beş tane. Zâhirî hisler, şerîat bağı ile bağlanmasalar, bâtınî hisler açılmaz. Öyle ki gözü kapatırsak ve şerren bakmaması gereken yere baktırmazsak, bâtın gözünde ve basîretinde bir ışık bulunur. Eğer kulağı dedikoduculuktan, yalanı duymaktan, Allah'tan başkasına özen göstermekten tutup, sağır edersek, yürek kulağı, ilhâm, nidâ melekî ve rabbânî konuşmaları duyar. Eğer dili, yalan, iftira, sünnet ve şerîata ters gelen şeylerden uzak tutarsak ve zikirle meşgûl edersek, yürek dili, Hakk'dan, hikmetten ve Hakk Teâlâ'nın mârifetinden söz eder. Eğer eli Allah'ın yasaklarından, ihânetten, hırsızlıktan ve halka zarar vermekten çekerse, el, bâtın içinde kapalı olan ilâhî hazîneye ulaşır zengin olur. Adımını şerîatın tersine gitmekten men edip, hevâ ve nefsin peşinden gitmesini engellerse, Hakk Teâlâ sıdk adımını verir ve kendisine ulaşabilecek bir adım bağışlar.*”¹⁰⁴⁸ “*أَنَّ لَهُمْ قَدَمَ صِدْقٍ عِنْدَ رَبِّهِمْ*” [Rableri katında kadem-i sıdk (sadık şefâatçi) bulunduğunu müjdele.] Eğer hislerimizi ve aklımızı Hakk'a doğru yöneltirsek, idrâkimizi bâtın anlayışı açılır. Meselâ, akıl, nefis, ruh ve yürek idraki gibi. Daha sonra nefis ve akıl eşyâyı idrâk eder; rûh ve gönül ise Hakk Teâlâ'nın mârifetini idrâk eder.”¹⁰⁴⁹

Ebû İshâk-ı Kâzerûnî, “*Yanınıza inkarla girip yine inkarla çıktıkları halde size geldiklerinde 'inandık' derler.*”¹⁰⁵⁰ şeklinde münafıklardan bahseden bu âyeti aynı zamanda zâhiren halk bâtınen ise hal içinde olma şeklinde zâhir-bâtın düalizmi çerçevesinde yorumlamıştır. Burada işârî yorum söz konusudur ve menâkıbnâme de şu şekilde yer almaktadır:

¹⁰⁴⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsiri*, IV, s. 11.

¹⁰⁴⁸ Yûnus 10/2.

¹⁰⁴⁹ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safıyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 743-744.

¹⁰⁵⁰ el-Mâide 5/61.

“*Kâlellâhu Te’âlâ:* ¹⁰⁵¹ وَإِذَا جَاؤُكُمْ قَالُوا آمَنَّا وَقَدْ دَخَلُوا بِالْكَفْرِ وَهُمْ قَدْ خَرَجُوا بِهِ”

Şeyh kaddesellâhu rûhahu’l- ‘azîz bu âyetün tefsirinde şöyle buyurur ki: “Dünyâ ele gire ve âhiret dilde ola. Zâhirî halk ile bâtını hal ile ola.” Pes Şeyh buyurdu ki: “Bu âyet münâfıklar hakkında nâzil olmuştur. Münâfîkîn Hazret-i Resûl’e gelürlerdi ve eydürler idi: ‘Biz sana îmân getürdük.’ Hak Te’âlâ anlar hâlinden haber virürdi ki yalan söylerler. Bunlar bu kelimâtı zübân ile söylerler ve lâkin küfr ü nifâk ve hased gönüllerinde bâkîdür.”¹⁰⁵²

“Onları gördüğün zaman kalıpları hoşuna gider.”¹⁰⁵³ âyeti siyak-sibak ilişkisi içerisinde değerlendirildiğinde söz konusu olan münafıkların özellikleridir. Bu âyeti Ebû İshâk-ı Kâzerûnî şu şekilde yorumlamıştır: Ehl-i dünya, insanların zâhir ayıplarına, kusurlarına bakarlar fakat bâtına nazar etmezler. Ehl-i hakâyık ise bâtına nazar eder zâhire bakmazlar. Bu konuyla ilgili Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Allah (cc.) sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz; ancak kalplerinize ve amellerinize bakar.” Burada âyet hem zâhirî anlam olarak hem işârî yorum anlamında değerlendirildiğinde, görünen özelliklerin değil, çünkü o yanıltıcıdır, özün önemli ve değerli olduğuna vurgu yapar. Mana itibariyle iki yorum birbirini tamamlamaktadır. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

Kâlellâhu Te’âlâ: ¹⁰⁵⁴ “وَإِذَا رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ”

Şeyh hazretleri bu âyetün tefsirinde şöyle buyururlar ki: “Dünyâ pâdişâhları ve ehl-i dünyâ kullarınınun zâhir ‘aybalarını görürler ve bâtına nazar itmezler. Emmâ ehl-i hakâyık bâtına nazar ider ve zâhirine nazar itmezler hergiz. Kâle’n-nebiyyu sallallâhu ‘aleyhi ve sellem: ¹⁰⁵⁵ “إِنَّ اللَّهَ لَا يَنْظُرُ إِلَى صُورِكُمْ وَآمَالِكُمْ وَلَكِنْ يَنْظُرُ إِلَى قُلُوبِكُمْ وَاعْمَالِكُمْ” ¹⁰⁵⁶ dedi.”

Zâhir ve bâtın konusıyla ilgili yorumlar Erdebîlî ve Ebû İshâk-ı Kâzerûnî’ye aittir.

¹⁰⁵¹ “Yalnızca inkarla girip yine inkarla çıktıkları halde size geldiklerinde ‘inandık’ derler.” (el-Mâide 5/61)

¹⁰⁵² Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, s. 173.

¹⁰⁵³ el-Münâfîkûn 63/4.

¹⁰⁵⁴ “Onları gördüğün zaman kalıpları hoşuna gider.” (el-Münâfîkûn 63/4)

¹⁰⁵⁵ Hz. Peygamber (sav.) şöyle buyurmuştur: “Allah sizin dış görünüşlerinize ve mallarınıza bakmaz, bilakis kalplerinize ve amellerinize bakar.”, Müslim, Birr, 34 (Had. No: 6543)

¹⁰⁵⁶ Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, s. 173.

2.55. Zevk ve Şirb

Zevk ve şirb, sûfilerin dillerinden bırakmadıkları kelimelerdendir. Sûfiler bu iki kelime ile tecelli meyvelerinden, keşif neticelerinden ve vâridâtın tesiri ile aniden gelen hallerden olmak üzere içlerine doğan hususları anlatırlar. Bunlardan ilkinde zevk (tatma), sonrakine şirb (içme), en sonrakine reyy (kanma) tâbir ederler. Muamelelerindeki safvet, sûfilerin manaların zevkini tatmalarını; makamlarının bütün hakkını yerine getirdikten sonra bir üst makama yükselmeleri şirb halini; vuslatlarının devamlı oluşu reyy halini gerektirir. Şu halde zevk sahibi mütesâkir (yarı sarhoş)'dir. Şirb sahibi tam mesttir, reyy sahibi ise sahv halindedir, ayıktır. Aşk kuvvetli olanın şirbi sürekli olur.

1057

Tablo 55.

Zevk ve Şirb Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet

“Tertemiz bir içecek.”

(el-İnsân 76/21)

Zevk ve Şirb ile ilgili konu anlatımında Erdebîlî Tablo 55'te belirtilen âyeti işârî olarak yorumlamıştır.

Safvetü's-Safâ'da Erdebîlî'nin açıklamasına göre zevk ve şirb, tecellî ve keşfin sonucunda oluşur. Tecellî nurluysa zevk ve mârifet hâsıl olur. Tecellînin neticesinde zâhirî manaların keşif ve müşâhedesinden visâl hâsıl olur. Visâlden sonra şirb gerekir. Şarap üç türlüdür. Birincisi mü'minler ve sûfilerin avamına aittir onu içende visâl, dilek ve temennî hâsıl olur. İkincisi Allah'ın has kullarına sağladığı aşk ve muhabbet şarabıdır onu içende mâsivâyı terk etmek ve vüsûl hâsıl olur. Üçüncüsü ise Allah'ın havassü'l-havâssa sağladığı şaraptır ona mârifet şarabı denir. Kişinin inşirahı çoğaldıkça zevk yeri de fazla olur. Şaraptan, visâl istek ve temennîsi elde edilir. Şarap içmekten aşk ve mâsivâyı terk etmek hâsıl olur. Mârifet şarabının içilmesinden ise Hakk-ı hakîkat elde edilir.

Konu anlatımında yer verilen “*Tertemiz bir içecek.*”¹⁰⁵⁸ âyetinde bahsedilen içki, cennetliklerin içlerini kandırma, aldatma ve kin gibi kötü huylardan ve eziyet veren

¹⁰⁵⁷ Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, s. 166.

¹⁰⁵⁸ el-İnsân 76/21.

şeylerden temizlediği ve içlerindeki pislikleri söküüp attığı için temizleyici diye nitelenmiştir.¹⁰⁵⁹

Erdebîlî'nin yorumuna göre ise mü'minlerin ve sûfilerin avamına ait olan ve onu içenden visâl ve temennînin hâsıl olacağı ifade edilen içecektir. Bu içecekten aşk ve mâsivâyı terk etmek hâsıl olur. Mârifet şarabının içilmesiyle de hakk-ı hakikat elde edilir. Burada âyetin tasavvufî muhtevayla işârî bir şekilde yorumlandığı görülmektedir. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Safiyüddîn-i Erdebîlî buyurdu ki zevk ve içme, tecellî ve keşif sonuçlarından olup nûrlu veya zâhirîdir. Eğer tecellî nûrluysa onun zuhûrundan, mânâlar, zevk ve mârifet hâsıl olur. Ondan yararlanan kişide zevk, sevinç ve heyecân bulunur. Eğer tecellî zâhirî olursa, zuhûr mânâlara tanıklık eder. Bunların keşif ve müşahedesinden ve gözlerinin lezzet almasından sonra, visâl hasıl olur ve onların görmesi ve visâlinde sonra içmek gerekir. Şimdi, bu içme ve şarap üç kısımdan ibârettir. Bir kısmı mü'minler ve sûfilerin avâmına aittir ki ona ¹⁰⁶⁰ "شَرَابًا طَهُورًا" [Tertemiz bir içecek.] denir ve onu içenden visâl, dilek ve temennî hasıl olur. (...)

İkinci şarap, o şaraptır ki Hakk Teâlâ onu hâs kullarına sağlamıştır. O, aşk ve muhabbet şarabıdır, onu içmekle masivâyı terk etmek ve vüsûl hâsıl olur.(...)

Üçüncü şarap, Hakk Teâlâ'nın, havassü'l-havâs'a sağladığı şaraptır ki ona mârifet şarâbı denir bu kısımda ve kişi içkiden kontrollü içerek sağlık kazanır, emîn olur ve ondan dolayı hiçbir zaman sarhoş olmaz. (...)

Şarap içmek her kişinin kapasitesine göre farklıdır. Yânî kişinin inşirâhı çoğaldığı kadar, zevk yeri de fazla olur. Ve içmek için küçük kadeh ve küp kullanılır. Kadeh yarım insanlara aittir, peymane ve küpçük olgun insanlara. (...)

Zevk de iki türdür: Biri mânâ hâllerinden zuhûra gelen zevktir, ikincisi şarâbtan hâsıl olan zevk. (...)

Şaraptan ¹⁰⁶¹ "شَرَابًا طَهُورًا" [Tertemiz bir içecek.] visâl istek ve temennisi elde edilir. Şarap içmesinden aşk ve mâsivâyı terk etmek hâsıl olur. Mârifet şarabının içilmesinden lezzetler ve hazların bırakılır, hakikat mârifet-i hakikat ve hakk-ı hakikat elde edilir.”¹⁰⁶²

¹⁰⁵⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, IX, s. 421.

¹⁰⁶⁰ el-İnsân 76/21.

¹⁰⁶¹ el-İnsân 76/21.

¹⁰⁶² Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 667-669.

2.56. Zikir ve Tesbih

Zikir anmak, hatırlamak, yad etmek demektir. Tasavvufî anlamda zikir Allah'ı anmak ve hatırlamak, O'nu unutmamak ve gaflet halinde olmamaktır.¹⁰⁶³

Tasavvufun en önemli özelliklerinden biri olan zikir, kulu gafletten koruyan manevî bir zırhtır. Kişi ancak zikir sayesinde huzur bulur. Zikre devam eden kimselerin kalbinde dünyaya karşı duyulan rağbet zayıflar ve yerini Allah sevgisine terk eder.¹⁰⁶⁴

İbadetlerin sıhhati için belli şartlar gerektiği halde zikir için hiçbir şart ileri sürülmemiştir; gece gündüz, ayakta, oturarak, yatarak, abdestli abdestsiz zikir yapılabilir. En faziletli zikir kalp ve lisanla birlikte yapılan zikirdir, yani dilin kalpte olanı ortaya koymasıdır. Daha sonra kalp ile, ardından da dil ile yapılan zikir gelir. Ayrıca Allah'ı tesbih ve tâzime, hamd ve şükre dair sözleri söylemek dilin zikri,¹⁰⁶⁵ Allah'a inanmak, O'nun zât ve sıfatlarına delâlet eden delilleri, emir ve yasaklarının mâna ve hikmetlerini, yaratıklarının sırlarını düşünmek kalbin zikri,¹⁰⁶⁶ emredileni yerine getirip yasaklardan kaçınmak da organların zikri kabul edilmiştir.¹⁰⁶⁷

Sûfilere göre zikirden maksat Allah'ın zâtı, sıfatları, isimleri, ihsanının bolluğu, takdirinin geçerliliği gibi hususlarda kalbin uyanıklığını sağlamak,¹⁰⁶⁸ Allah'ı kalpte hazır tutmak ve O'nu görüyormuş gibi murakâbe etmektir ki bu "ihsan" makamıdır. Halis bir zikir için öncelikle takvânın gerçekleşmesi gerekir. Gerçek takvâ ise haramlardan kaçınmak ve faydasız, gereksiz şeylerden uzaklaşmakla elde edilir.¹⁰⁶⁹

¹⁰⁶³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 393.

¹⁰⁶⁴ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 126-127.

¹⁰⁶⁵ Âl-i İmrân 3/191; el-Bakara 2/152; el-Bakara 2/200; en-Nisâ 103; el-Ahzâb 33/41 v.dğr.

¹⁰⁶⁶ Âl-i İmrân 3/135.

¹⁰⁶⁷ Gazzâlî, Ebû Hamid Hucetü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1434/2013, I, s. 295.

¹⁰⁶⁸ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 291.

¹⁰⁶⁹ Sühreverdi, *Avârifü'l-Maârif*, s. 221-222.

Tablo 56.

Zikir ve Tesbih Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

“Ey iman edenler! Mallarınız ve evlatlarınız sizi, Allah’ı zikretmekten alıkoymasın. Kim bunu yaparsa, işte onlar ziyana uğrayanlardır.”

(el-Münâfikûn 63/9)

“Bu yüzden alışverişleri onlara kâr getirmemiş.”

(el-Bakara 2/16)

“Öyleyse yalnız beni anın ki ben de sizi anayım.”

(el-Bakara 2/152)

“Kişi sevdiğiyle beraberdir.”

“Hayır, hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır.”

(el-Mutaffifîn 83/14)

“Bunu, her şeyi sağlam ve yerli yerince yapan Allah yapmıştır.”

(en-Neml 27/88)

“Ey iman edenler! Allah’ı çokça zikredin.”

(el-Ahzâb 33/41)

“Her ne şey varsa mutlaka O’nu hamd ederek tesbih eder.”

(el-İsra 17/44)

“İşte o gün kişi kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçır.”

(Abese 80/34-36)

“Çünkü Allah, (kötülükten) sakınanlar ve güzel amel edenlerle beraberdir.”

(en-Nahl 16/128)

“Seslerin en çirkini eşeğin sesidir.”

(el-Lokmân, 31/19)

“Onlar hayvanlar gibi, belki daha çok sapıklıktadırlar.”

(el-A‘râf 7/179)

“Namaz, edepsizlikten ve uygunsuzluktan men eder. Allah’ı zikir elbette (ibadetlerin) en büyüğüdür.”

(el-Ankebût 29/45)

“Eğer bilmiyorsanız, ehl-i zikre sorun”

(en-Nahl 16/43)

“Görmedin mi, Allah nasıl bir misal getirdi: Güzel bir sözü, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca (benzetti).”

(İbrâhim 14/24)

“Güzel sözler ona yükselir; sâlih ameli de güzel sözler yükseltir.”

(el-Fâtır 35/10)

“Allah’ın rahmet eserlerine bir baksana! Yeryüzünü ölümünden sonra nasıl diriltiyor?”

(er-Rûm 30/50)

“Sonra hem bedenleri ve hem de gönülleri Allah’ın zikrine ısınıp yumuşar.”

(ez-Zümer 39/23)

“Bunlar, iman edenler ve gönülleri Allah’ın zikriyle sükûnete erenlerdir. Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah’ı anmakla huzur bulur.

(er-Ra‘d 13/28)

“Hakîki mü’minler ancak o kimselerdir ki, Allah anıldığı vakit kalpleri ürperir.”

(el-Enfâl 8/2)

“Ve yalnız Rablerine tevekkül ederler.”

(el-Enfâl 8/2)

“Ve kendilerine verdiğimiz rızıklardan Allah yolunda sarf ederler.”

(el-Enfâl 8/3)

“Doğrusu krallar bir memlekete girdikleri vakit, onu perişân ederler ve ahalisinin şerefli olanlarını aşağılık yaparlar.”

(en-Neml 27/34)

“İmân edenlere, vakti gelmedi mi ki, kalpleri Allah’ın zikrine ve inen Kur’ân aşkına coşsun.”

(el-Hadîd 57/16)

“Ve O’ndan inen Kur’an sebebiyle.”

(el-Hadîd 57/16)

“Allâhu Teâlâ Hazreti’nin ism-i şerîfi ile yeryüzünde zikreder bir mü’min kul ola, kıyâmet kopmaz.”

“Onlar ayaktayken, otururken... Allah’ı anarlar.”

(Âl-i İmrân 3/191)

Zikir ve tesbih ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 56’da belirtilen âyet ve hadislerle ilgili olarak işârî yorum yapmışlardır.

Abdülkâdir-i Geylânî’nin belirttiğine göre sâlik, gönlünü alâka ve mâsivâdan temizleyip tüm zâhir ve bâtınıyla Hakk’a yönelmelidir. Hâtıra gelen, ister beğenilen ister beğenilmemiş olsun, düşünceleri ve duyguları vücut ikliminin idare merkezi olan ve aynı zamanda nazargâh-ı sübhânî bulunan kalpten çıkarmalıdır. Çünkü Allah Teâlâ’nın muhabbeti tüm eşyanın muhabbetinin üzerinde olmalıdır. Babanın, şefkati nedeniyle evladına olan sevgisi fazladır. Tevhid-i efal, sâlikin evlattan fenâsı; tevhid-i zât, nefsinden fenâsı neticesinde elde edilir. Allah “*Ey iman edenler! Mallarınız ve evlatlarınız sizi, Allah’ı zikretmekten alıkoymasın.*”¹⁰⁷⁰ âyetinde evladı emvalden sonra zikretmesi ednâdan âlâya terakkî sebebiyledir. Âyette beyân edilen şudur: Ey mü’minler emvâl ve evlâdınıza gösterdiğiniz özen ve değer sizleri zikrullahtan alıkoymasın. “*Kim bunu yaparsa, işte onlar ziyana uğrayanlardır.*”¹⁰⁷¹ Kişi, bütün işlerini ve zamanını yalnız emvâl ve evladına hasrettiği için zikrullahı ve Allah’a ibadeti terk ederse bâkîyi fâniye, âzâmı ednâya değişmiş olur. Bu yüzden de hüsrana uğrayan ve ziyankarlardan

¹⁰⁷⁰ el-Münâfikûn 63/9.

¹⁰⁷¹ el-Münâfikûn 63/9.

olur. “Bu yüzden alışverişleri onlara kâr getirmemiş.”¹⁰⁷² âyetinde belirtilen durumu yaşarlar.

“Bu yüzden alışverişleri onlara kâr getirmemiş.” âyeti münafıkların küfrü imana tercih etmelerinden ve bu yüzden de zarara uğramalarından bahsetmektedir. Abdülkâdir-i Geylânî ise bu âyeti mal ve evlat sevgisinin ibadet ve zikrullahı terk ettirmesi dolayısıyla karşılaşılabilecek hüsrân çerçevesinde yorumlamıştır. Burada işârî bir yorumun olduğu görülmektedir. Âyetin zâhirî ve işârî mana açısından ortak yönü “tercih etme” ve bu tercihin “hüsrana sebep olması”dır. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Sâlikin gönli alâkâtdan mücerred ve kuyûd-ı ma-sivâdan muarrâ ve müntezi‘ olarak külliyet-i vücûdı ve zâhir ve bâtın cemi‘ eczâ ve kuvâsıyla Hakk’a teveccüh göstermek ve ol hâtırâ ki anı Allah Teâlâ’nın gayrıyâ dâîdir gerek memdûha ve gerek maktûhe olsun anı iklim-i vücudda taht-gâh ruh-ı sultânı ve nazargâh-ı sübhânî bulunan kalb ve kalıbdan ihrâc itmek ve sürüb çıkarmak gerekdir zîrâ muktezâ-yı kemâl-i îmân Allah Teâlâ hazretlerinin muhabbeti cemi‘ eşyânın muhabbeti üzerine gâlib olmaktır. Vârid olan hayr utûfet ve şefkat eseri mâ-sadakınca evlâd eczây-ı âbâdan bulunması cihetle pederleri kulûbuna ilsâk ve iltisakı ziyâdedir. Çünkü emvâl-ı vücudun tevâbi‘ ve mülhakatındandır işte bu dakâyika mebnî tevhîd-i ef‘âl sâlikin evlâddan fenâsı ve tevhîd-i zâtın dahî nefsinden fenâsı mukâbelesinde bulunmuşdur. Cenâb-ı Hakk

âyet-i celîlesinde evlâdın emvâldan tehîr ise bâb-ı terakkîdendir ki ednâdan âlâyâ terakkî sûretiyle beyân buyurulmuşdur. Âyet-i celîle-i mezkûre ey mü’min emvâl ve evlâdınızı cemaatlerinin tedbir-i umûrlarına ve mesâlih-i zarûriyyelerine ve onlar ile temettu’ gösterilen akdâm ve ihtimâm ve i’tinâ sizi zikrullah ile iştigâlden alıkomasın zirâ *وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُم* ”¹⁰⁷³ *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُلْهِكُمْ أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ* ”¹⁰⁷⁴ *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُلْهِكُمْ أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ* ”¹⁰⁷⁵ diyü serd eyledikleri mâ’zeret gayr-ı meşrûaları kâbilinden olarak zikr-i ilâhiyyeyi ve ta’at-i rabbâniyyeyi bütün bütün terkle iştigâline mahzâ umûr-ı emvâl ve evlâd ile takyidâta hasr ve kasr ider ise bâkîyi fâniye ve a’zamı ednâ ve ahkâra bey‘ itmiş ve degişmiş olan

¹⁰⁷² el-Bakara 2/16.

¹⁰⁷³ “Ey iman edenler! Mallarınız ve evlatlarınız sizi, Allah’ı zikretmekten alıkoymasın.” (el-Münâfikûn 63/9)

¹⁰⁷⁴ “Her kim bunu yaparsa, işte onlar ziyâna uğrayanların ta kendileridir.” (el-Münâfikûn 63/9)

¹⁰⁷⁵ “...Bizi mallarımız ve ailelerimiz alıkoymuştu.” (el-Fetih 63/11)

erbâb-ı hüsrân ve ziyânkârlardan olur ve ¹⁰⁷⁶ " *فَمَا رِبْحَتْ تَجَارَتُهُمْ* " *sırrına mâ-sadak bulunur bir minvâl-i meşrûh nass celîl-i ilâhiyyenin imâ ve delâletiyle sâbit olduğu üzere evlâd cüz-i abâları bulunması ve kulûb-u âbâyâ kemâl lüsûkları cihetle Şeyh Abdülkâdir (r.a) Hazretleri onların bidâyeti gönülden çıkarılması lüzûmiyyetini ve sureti ihrâcını beyân itmişler ve ashâb ve müntesibâtını ol meslek-i mustakîme sevk ve iğrâ ile irşâd buyurmuşlardır.* ¹⁰⁷⁷

Menâkıbnâmesi incelenen diğer bir sûfî Abdülkâdir-i Geylânî şöyle beyanda bulunmuştur: Sâlik, Allah Teâlâ Hazretleri'ne öyle işaret etmelidir ki "Öyleyse yalnız beni anın ki ben de sizi anayım."¹⁰⁷⁸ âyeti hükmünce Allah'ta onun kalbine işaret eder. "Hayır, hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır."¹⁰⁷⁹ hükmünce bir kimseye kötülük duygusu ve kederler gelirse onda Hakk'ı unutmak zuhûr eder. "Bunu, her şeyi sağlam ve yerli yerince yapan Allah yapmıştır."¹⁰⁸⁰ hükmünce bir kimse nefsinden uzaklaşırsa cânib-i ilâhiyeye meyl ve teveccüh gösterir. Bu halde istidrâcdan sâlim olur.

"Hayır, hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır."¹⁰⁸¹ âyetinin *Rûhu'l-Beyân*'daki yorumu şu şekildedir: Bizim âyetlerimiz içinde hakkında bu çeşit bâtıl, asılsız, esassız sözlerin sarf edileceği hiçbir âyet yoktur. Tam tersine kazanmış oldukları küfür ve mâsiyet onların kalplerine yerleşmiş, baskın gelmiş sonunda tıpkı ayna üzerindeki pas gibi onların kalplerini kaplamıştır. Artık bu pas onların gerçeği görmelerine engel olmaktadır.

Kâşânî'nin ifadesine göre âyet-i kerimenin manası şöyledir: Onların kazandıkları günahlar kalplerine kökleştiği için ve cevheri kalbi bulandırdığı için pas tutmuştur. Böylece o pas kalbi gerçek tabiatından çıkarmıştır.¹⁰⁸²

Ebû Süleyman Dârânî der ki: Rayn¹⁰⁸³ ve kasvet gafletin iki yularıdır. Her kim gaflet uykusundan uyanır ve tezekkür ederse kasvetten ve rayndan güven içinde olur. Bu iki hastalığın devası; oruca devam etmektir.¹⁰⁸⁴

Abdülkâdir-i Geylânî bu âyeti zâhirî anlamına uygun bir şekilde insanın

¹⁰⁷⁶ "...Bu yüzden alışverişleri onlara kar getirmemiş." (el-Bakara 2/16)

¹⁰⁷⁷ Hasbî, *Kitâb-ı Mîrkat-ı Merâtib-i İlmi Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 85-88.

¹⁰⁷⁸ el-Bakara 2/152.

¹⁰⁷⁹ el-Mutaffifin 83/14.

¹⁰⁸⁰ en-Neml 27/88.

¹⁰⁸¹ el-Mutaffifin 83/14.

¹⁰⁸² Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, XXIII, s. 178-179.

¹⁰⁸³ Rayn: *et-Ta'rîfat*'da ifade dildiğine göre; "rayn" kalp ile kuds âlemi arasında kalbe nefsânî hey'etlerin baskın gelmesi, cismânî zulmetlerin yerleşmesi, kök salması dolayısıyla engel olan perdedir. Öylesine ki kalp bu engel nedeniyle rubûbiyet nurlarını tümüyle görmekten mahrum olur.

¹⁰⁸⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, XXIII, s. 179.

kalbinde yer alan kötülük duygusunun neticesinde kişide Hakk'ı unutmanın meydana geleceği şeklinde yorumlar. Burada zâhirle uyumlu işârî yorum söz konusudur.

“Bunu, her şeyi sağlam ve yerli yerince yapan Allah yapmıştır.”¹⁰⁸⁵ âyeti, Allah'ın ilmi ve kudretiyle her şeyi mükemmel bir şekilde yaratmasından bahsetmektedir. Abdülkâdir-i Geylânî bu âyeti, nefisle alakayı keserek Allah Teâlâ'ya teveccühle ilgili olarak yorumlamıştır. Burada işârî yorum söz konusudur ve ilgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Sâlik Allah Teâlâ hazretlerine öyle işâret itmelidir ki ¹⁰⁸⁶ "فَذْكُرُوا لِي أَذْكُرْكُمْ" âyet-i celîlesi mantûkunca Allah Teâlâ hazretleri dahî anun kalbine işâret ide (Ol kimse ki anun safâ-i ubûdiyetine ¹⁰⁸⁷ "كَلَّ بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ" hükm-i celîli mefâdı üzere isâret-i gubâr seyriâtla küdürret gele ol kimseye nisyân-ı rubûbiyyet müdâhale ider ve anda Hakk'ı unutmaklık zuhur ider Ve bir kimse ki ¹⁰⁸⁸ "صُنْعَ اللَّهِ الَّذِي أَتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ" mefâd-ı celîli hükmünce ikâme-i ubûdiyyetde masnûât-ı ilâhiyyeyi cism-i hakîkati beyn ile müşâhede ide nefsinden munkatı' olur ve cânib-i ilâhiyyeye meyl ve teveccüh gösterir ve bu hâlde istidrâcdan sâlim olur." ¹⁰⁸⁹

Abdülkâdir-i Geylânî'nin belirttiğine göre zikrin en yüksek derecesi, Cenâb-ı Hakk'ın, sâlik zâkiri denemesi ve nazarı zamanında Hak'tan bir işaretle sâlikin fuâdında meydana gelen tesir, hüzn ve teessürdür. Sâlikin gönlünü yakıp yandıran zikir daimidir. Ondaki nisyan, zâkiri zikirden menetmez ve ayrıca gaflet zâkirin kalbinde bulunan safâ ve safvete keder, bulanıklık getiremez. “Ey iman edenler! Allah'ı çokça zikredin.”¹⁰⁹⁰ âyetinde belirtilen zikr-i kesîr budur ve bu âyette bütün mü'minlere her iş ve imkanda, her halde zikr ve tehlîl ve tahmîd ve tekbiri emretmiştir. Zikrin en güzeli ise cânib-i mülk-i cebbardan olan ve vârid olarak muhal-i esrârda sabit olan hatırlatmaların sâlik ve zâkiri heyecanlandırmasıyla meydana gelen zikirdir.

Âyetin Rûhu'l-Beyân'daki tefsiri şu şekildedir: “Ey inananlar!” Her zaman; gece-gündüz, her yerde; karada, denizde, ovada, dağda ve her halûkârda; haza, seferde, sıhhar ve hastalık durumunda, gizli ve açıkta, ayakta ve otururken “Allah'ı” layık olduğu tehlîl, teşbih, tekbir vs. ile “çokça zikredin.”

¹⁰⁸⁵ en-Neml 27/88.

¹⁰⁸⁶ “Öyleyse yalnız beni anın ki ben de sizi anayım.” (el-Bakara 2/152)

¹⁰⁸⁷ “Hayır, hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır.” (el-Mutaffifin 83/14)

¹⁰⁸⁸ “Bunu, her şeyi sağlam ve yerli yerince yapan Allah yapmıştır.” (en-Neml 27/88)

¹⁰⁸⁹ Hasbî, Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlm-i Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî, s. 238.

¹⁰⁹⁰ el-Ahzâb 33/41.

Zikir: Bir şeyi zihinden geçirmek ya da dille ifade etmektir. Bu unutmaktan dolayı olan bir hatırlamadır ki, avamın durumu böyledir. Yahut zikir; sürekli zihinde olmak ve bellemdir. Bu hal, has kullara aittir. Nitekim o kullar için unutma, asla söz konusu değildir. Gerçekten onlar, kendilerini daima zikrettikleri varlığın, yani Allah'ın yanında hissederler.¹⁰⁹¹

Âyette geçtiği şekliyle zikir, herhangi bir sınırlama olmadan Allah'ı anma, hatırlama şeklinde kullanılmıştır. Abdülkâdir-i Geylânî ise bu âyetteki zikir ifadesini daha hususî şekilde yorumlamış ve tasavvufî anlamda, has kullara ait olan zikri anlatmıştır. Bu açıklamalarda işârî yorum söz konusudur ve menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Yine (r.a.) hazretleri zikrin derecât-ı âliyesinden suâl olunduklarında şöyle buyurdılar ki (Zikrin âlî derecesi) ‘inâyet-i sâbika-i ezeliyyesiyle Cenâb-ı Hakk’ın sâlik zâkire ihtibârı ve nazarı hininde işâret-i Hak’dan sâlikin fuâdında zuhûr iden te’sîr ve hüzn ve infi’âldir ve bu vecihle zikr sâlikin gönlünü izâbe idici ve yâkub yândırıcı öyle bir zikr vâsıb ve dâimîdir ki ânda nisyân zâkiri zikrden kadh ve men’ itmez ve anda gaflet zâkirin derûnundaki safâsına keder ve kûdûret îrâs idemez ve ona bulanıklık getüremez ve kalbinin safâ ve safvetini gideremez ve bu hâlde sâlikin sükût ve nefesi ve her enfâsı ma’dûdesi ve bu vasıfla hâzır bulunması zikr olunur ki Allah Teâlâ hazretlerinin kitâb-ı mecîdinde işâret buyurduğu zikr-i kesîr bu zikrdir nitekim Cenâb-ı Hak

*”يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا”*¹⁰⁹²

*emr-i sübhâniyyesi mefâd-ı âliyesi üzere âmmе-i mü'minîne ve mü'minâta cemî'-i erkânda ve umum-ı imkânda ve her hâlde zikr ve tehlîl ve tahmîd ve tekbîr ile emr buyurmuşdur. Sâir ferâiz mesellü zikr içün hadd-i ma'lûm bu kadar ve zikrin ahseni cânib-i mülk-i cebbardan ve vârid olarak muhal-i esrârda sâbit ve pâyidâr ve karâr-gîr olan ihtârâtın sâlik ve zâkiri tehyiç ve tahrikiyle husûl ve vukû'a gelen zikrdir.”*¹⁰⁹³

Ahmed er-Rifâî'nin belirttiğine göre yeryüzünde bulunan her varlığın bir ismi ve Allah'ı tesbih eden bir lisanı vardır. Hiçbir lisan bir diğerine benzemez. Bunun delili *“Her ne şey varsa mutlaka O'nu hamd ederek tesbih eder.”*¹⁰⁹⁴ âyetidir. Aynı şekilde her bir meleğin de birden fazla dili vardır ve o dillerle Allah'ı tesbih ederler.

¹⁰⁹¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, VI, s. 456.

¹⁰⁹² “Ey iman edenler! Allah'ı çokça zikredin.” (el-Ahzâb 33/41)

¹⁰⁹³ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlmi Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 119.

¹⁰⁹⁴ el-İsra 17/44.

Rûhu'l-Beyân'da da ifade edildiğine göre “*Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O’nu tesbih eder.*” Tesbih, hakkı tenzih etmek, sonradan olan ve mümkün bulunan şeylerin noksanlarından uzak saymaktır. Yerin ve göklerin Allah’ı tesbih etmeleri, hâl dili ile yaratıcının kudret ve hikmetinin varlığına işaret etmesidir. Gökler ve yerdekilerin tesbih etmesi ise ki onlar melekler, cinler ve insanlar olup Allah’ı dilleriyle tesbih ederler. Buradaki tesbihten maksat, hâl ile konuşan lisan ile ifade edilebilen muntazam manadır.¹⁰⁹⁵

“*Her ne şey varsa mutlaka O’nu hamd ederek tesbih eder.*”¹⁰⁹⁶ âyeti zâhirî mana çerçevesinde tasavvufî bakış açısıyla tesbih ve zikir anlamında yorumlanmıştır. İlgili bölüm eserde şu şekilde yer almaktadır:

“*Seyyid Ahmed er-Rifâî (r.a) Hazretleri’ne şöyle denildi:*

-*Seyyid Ebû Muhammed b. Abd (k.s) bir sohbetinde ‘Yüce Allah’ın (cc.) beşyüz ismi var’ diye söylemiştir.*” Buyurdu ki:

-*Şeyh doğru söylemiştir. “Onların ulaşabildikleri bilgi budur.” (en-Necm 53/30). Yüce Allah’ın (cc) yarattığı her şey adedince ismi vardır. Evladım! Ben bütün ümmetleri bildim, kaç tanedir onlar... Aynı şekilde, yeryüzünün bitkileri... Yaprığı veya gövdesi olan, çeşitli cins ve renklerde bitkiler... Yapraklı ağacın bir ismi, çiçeğin bir ismi, kabukların bir ismi, elbisenin bir ismi vardır. Parçalandığı zaman her bir ipin Yüce Allah’ı (cc) tesbih eden bir lisanı olur. Bir isim bir diğerine benzemez. Yine kuşun bir lisanı vardır. Öldüğü veya kesildiği ve tüyü bedeninden ayrıldığı zaman, her bir tüyün Yüce Allah’ı (cc) tesbih eden bir lisanı olur.” Sonra şöyle dedi: “Bunun delili Yüce Allah’ın (cc) şu sözüdür: “Her ne şey varsa mutlaka O’nu hamd ederek tesbih eder.” (el-İsra 17/44)*

el-Berâhin’de şu ilave vardır: “...Yine, melekler de böyledir. Her bir meleğin dili vardır. Kiminin bir dili, kiminin on dili, kiminin yirmi dili, kiminin yüz, kiminin bin dili vardır. Yüce Allah’ı (cc) o dillerle, çeşit çeşit lügatlerle tesbih ederler.”¹⁰⁹⁷

Ebû İshâk-ı Kâzerûnî’nin şu şekilde tavsiyesi vardır: Yalnız başınıza yemek yemeyin ve eli açık, cömert olun. Gücünüz yetiyorsa Allah’ın dostlarından olun veya onlarla beraber olun. Kıyamet gününde Hz. Peygamber’in de söylediği gibi “*Kişi sevdiğiyle beraberdir.*” Dünyadan önce âhireti düşünün. Orada pişman olmamak için iyilik yapmaktan ve sevap almaktan uzak durmayın. Kimsenin kimseye hayrının

¹⁰⁹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, V, s.16.

¹⁰⁹⁶ el-İsrâ 17/44.

¹⁰⁹⁷ Mısıri, *Celâu's-Sadâ fî Sîreti İmâmi'l-Hudâ*, s. 154.

olmadığı ve Allah Teâlâ'nın "İşte o gün kişi kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçır"¹⁰⁹⁸ şeklinde âyetinde ifade ettiği kıyamet gününde, vaktini Allah'ın zikriyle geçirmeyen kimseye ceza vardır. Hakk'a sığınmanın, taat, ibadet ve zikrullahın tadını alan ve bunlara devam eden kişi ise kurtuluşa ermiştir. Mü'min, dünyanın lezzetine aldanarak zikrullahın lezzetini unutmaz, ondan vazgeçmez. Ebû İshâk-ı Kâzerûnî açıklamalarında kimsenin kimseyi tanımayacağı gün olan kıyamet gününde zikrullahın insanı kurtuluşa ulaştıracağından bahseder ve onun önemini vurgular. Yani kıyamet günü-zikrullah çerçevesinde aynı zamanda cömertlik ve Allah dostlarıyla beraber olma şeklinde konuyu daha da genişleterek izah eder. Bu açıklamalarda âyet ve hadisin tasavvufî muhtevayla işârî bir şekilde yorumlandığı görülmektedir. Menâkıbnâmede ilgili bölüm şu şekilde yer almaktadır:

"İy Müslümanlar cehd idün ki tenhâ ta'âm yimen, uluların eteğinden elünüzi kûtâh itmen. Eger kudretün yiterse döstlarından ol. Kıyâmet güninde merd döstıyla kopar.

Kemâ kâle'n-nebiyyu sallallâhu aleyhi vesellem :¹⁰⁹⁹ " اَلْمَرْءُ مَعَ مَنْ أَحَبَّ " Bîdâr olun dünyadan evvel âhirete yitişin. Sakınun peşîmân olursız. Eylükden ve sevâb killetinden tehassür çekmedin gâfil olman ki hiç dostlar böyle olıcak şefî' ve feryâd-res olmaz.

Kâlellâhu Te'âlâ: ¹¹⁰⁰ " فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ وَلَا صَدِيقٍ حَمِيمٍ "

Şeyh hazretleri buyurur ki kıyâmet günü hiç kimseye fidâ bulunmaz. Ne oğul ve ne 'avrat ve ne ata ve ne ana. Nitekim Hak Te'âlâ buyurmuşdur.

¹¹⁰¹ " قَالِيَوْمَ لَا يُؤْخَذُ مِنْكُمْ فِدْيَةٌ " Kardeş, oğul, ata, ana cümlesinden kaçalar. Kâlellâhu Te'âlâ:

¹¹⁰² " يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ وَأُمِّهِ وَأَبِيهِ وَصَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ " Lâkin kâfirler mü'minlere fidâ olurlar.

Şeyh hazretleri buyurur: "Yarın kıyâmet gününde cemî'i şol kimseye 'ukûbet ola ki kendü evkâtını zikrullâh birlen geçürmeye. Kanı ol kişi ki münâcât-ı Hakk'un halâvetini bile, kanı ol kişi ki tâ'at ü 'ibâdete meşgûl ola, kanı ol kişi ki zikrullâhda zevki ola," didi.

¹⁰⁹⁸ Abese 80/34-36.

¹⁰⁹⁹ "Kişi sevdiğiyle beraberdir." Buhârî, Edeb, 96 (Had. No: 6169); Tirmizî, Zühd, 50 (Had. No: 2385); Müslim, Birr, 165 (Had. No: 6718)

¹¹⁰⁰ "Şimdi artık bizim ne şefaâtçilerimiz var ne de yakın bir dostumuz." (eş-Şuarâ 26/ 100-101)

¹¹⁰¹ "Bugün artık ne sizden ne de inkâr edenlerden bedel kabul edilir." (el-Hadîd 57/15)

¹¹⁰² "İşte o gün kişi kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçır." (Abese 80/34-36)

Şeyh hazretleri buyurur: Lâyık degildir mü'mine ki dünyâ lezzetine aldana zikrullâh lezzetini unuda."¹¹⁰³

Ebû İshâk-ı Kâzerûnî, "Çünkü Allah, (kötülükten) sakınanlar ve güzel amel edenlerle beraberdir."¹¹⁰⁴ âyetiyle ilgili olarak Allah her daim sıdk ile zikredildiğinde menzil ve hallerin günden güne artacağını ve iyilerle beraber olunacağını müridlerine ifade eder.

"Çünkü Allah, (kötülükten) sakınanlar ve güzel amel edenlerle beraberdir." âyeti günahlardan kaçınan ve güzel amel yapanlarla ilgilidir. Allah onları korur ve lütufta bulunur. Bir başka deyişle, kötülükten sakınanlar ve kendilerine kötülük yapanlara iyilikle mukâbeledede bulunanlarla beraberdir. Birinci manaya göre ihsandan kasıt, bir şeyin iyi ve güzel yapılmasıdır. İkinci manaya göre ise kötülük yapmanın zıddıdır.¹¹⁰⁵

Ebû İshâk-ı Kâzerûnî ise bu âyeti zikir konusu çerçevesinde dile getirmiştir. Zikir, kötülükten sakındıran güzel bir ameldir ve derecelerin artmasına vesile olur. Ayrıca Bursevî'nin bu âyetle ilgili yorumunda bir amelin iyi ve güzel yapılmasından bahsetmesiyle Kâzerûnî'nin zikrin sıdk ile yapılması şeklindeki beyanı da uyumludur. Burada işârî yorum vardır ve menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"Pâdişâhâ ve Perverdigâra! Her kimse ki seni zikir ider ve her kişi ki seni söyler ve her kişi seni da'vâ ider. Sen kankısıylasın. Pes bu âyeti okudı:

*" 1106 إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ " Ya'nî ben şol kişiyleyim ki tenhâ benüm zikrime meşgûl ola, benüm zikrimden hergîz hâlî olmayalar. Şeyhün dervîşleri rivâyet idüp eydür ki: "Şeyh kaddesallâhu rûhahu'l-azîz, meclis mâ-beyninde eydürdi: "İy hâzırlar! Hak Te'âlâ'yı gönülden zikir eylen ki çok halk sizün gibi Hakk'ı zikir iderler. İy niçe 'âbidler ve zâhidler dağlarda ve tenhâ yerlerde Hakk'ı zikrederler. Nice peser-i nahif ve nice pîr-i za'îf ve niçe civân-ı latîf nihân ve âşikâre zikir-i Hudâ iderler. Pes siz dahî sıdk ile Allâh'ı zikir eylen tâ ki menzilâtınız refî' ve hâlâtınız yevmen-fe-yevmen mütezâyd ve mütezâ'af olup eyilerle şerik olasız."*¹¹⁰⁷

Her varlık kendi hâlî ve dilince, kendine mahsus bir şekilde Allah'ı tesbih etmekte ve anmaktadır. Ariflerin Menkıbeleri'nde de Mevlânâ bu durumu ifade etmekle beraber, en çirkin sesi "Seslerin en çirkinini eşeğin sesidir."¹¹⁰⁸ âyetine de yer vermek

¹¹⁰³ Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, s. 149-150.

¹¹⁰⁴ en-Nahl 16/128.

¹¹⁰⁵ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, IV s. 510.

¹¹⁰⁶ "Çünkü Allah, (kötülükten sakınanlar) ve güzel amel edenlerle beraberdir." (en-Nahl 16/128)

¹¹⁰⁷ Çelebi, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî*, s. 152.

¹¹⁰⁸ el-Lokmân 31/19.

suretiyle eşeğe nispet etmektedir. Eşğin sadece cinsî yakınlık ve aç kaldığında anırdığını ifade etmiştir. Ruhunda ve kalbinde Allah aşkı bulunmayan kimsenin de Allah yanında eşekten daha aşağı seviyede olduğunu ifade etmiştir. Burada benzetme yoluyla işârî yorum söz konusudur.

Konuyla ilgili olarak *Rûhu'l-Beyân*'da Süfyan es-Sevrî'nin şu sözüne yer verilmiştir: “Merkep sesi dışında her şeyin sesi tespih addedilir. Oysa merkepler, şeytanı gördükleri vakit anırırlar. Bu nedenle bu ses çirkin sayılmıştır.”

Ebu'l-Leys ise şöyle demiştir: Allah Teâlâ, insanlara çirkinliği bilinen söz konusu merkep sesini örnek vermiştir. Çünkü bu sesin cehennemde olanların sesi gibi başı tiz, sonu ise pestir. O sesi işiten ondan tamamıyla nefret eder.”

Buna göre anlam şöyledir: “İnsanlar seslendikleri ve konuştukları zaman onların en çirkin sesi, bir anlamda merkep gibi anıran kişinin sesidir. Yani seslendiği vakit tıpkı merkebin sesini yükselttiği gibi yükseltir. Burada, ihtiyaçtan fazla seslerini yükseltenler merkebe benzetilmiş ve sesleri de anırma örneği ile izah edilmiştir. Daha sonra söz, benzetme edatından arındırılarak istiare şeklinde ortaya konmuş, böylece Allah, onları merkepler, seslerini de anırma yapmıştır. Bu ifade, sesi gereğinden fazla yükseltmenin kınanmasında iyiden iyiye bir vurgulama ve böyle bir sesin Allah katında sevimli olan şeyler yerine çirkin addedilen şeylerden olduğuna dair bir uyarıdır.¹¹⁰⁹

“Yine nakledilmiştir: Bir gün Mevlânâ mübarek medresesinde manalar saçıyordu. Buyurdu ki: “Tanrı Kur'an-ı Mecidinde “Seslerin en çirkinini eşğin sesidir.” (el-Lokmân 31/19) buyuruyor. Bununla bütün hayvanlar arasında en çirkin ve tiksilen sesi eşeğe nispet ediyor. Acaba dostlar bunun manasını biliyor mu?” diye sordu. Dostlar baş koyup bunun açıklanmasını kendisinden istediler. Bunun üzerine Mevlânâ: “Her hayvanın kendine mahsus bir iniltisi, bir zikri ve bir tesbihi vardır ki bununla yaratan ve rızık veren Tanrısını zikreder. Nitekim devenin böğürtüsü, aslanın kükremesi, av hayvanlarının inlemesi, sineklerin vızıltısı, arıların uğultusu v.s., göklerde de meleklerin, ruhanilerin tesbihleri ve zikirleri olduğu gibi, insanların da tesbihi, tehlili, batını ve bedeni, türlü türlü ibadetleri vardır. Halbuki, biçare eşek ise (sadece) iki muayyen zamanda anırır: biri cinsi yakınlık istediği vakit, diğeri de aç kaldığı vakit.

Nitekim şöyle denilmiştir:

O, huysuz bir eşek gibidir.

Onu doyurduğu vakit, insanları teper;

¹¹⁰⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, VI, s. 366-367.

Aç bıraktığın vakitte anırır.

Dolayısıyla eşek daima tenasül aletinin ve boğazının esiridir. Böylece ruhunda Tanrı derdi ve aşk sesi olmayan, kafasında bir seveda ve sır bulunmayan kimse Tanrı'nın yanında eşekten daha aşağıdır. "Onlar hayvanlar gibi, belki daha çok sapıklıktadırlar" (A'râf, 7/179). Bu yüzden Tanrı'ya sığınırız.

Bil ki, bu hayvanî nefis, erkek eşek gibidir. Onun altında bulunmak daha utanmayı gerekli kılan bir şeydir. [Mesnevî, c. V, s. 89/1392]

Eğer sen doğru yolu bilmiyorsan, eşeğin istediği yolun tersini tut. Çünkü, doğru yol budur. [Mesnevî, c. I, s. 182/1955]"¹¹¹⁰

Safvetü's-Safâ'da Erdebîlî "Namaz, edepsizlikten ve uygunsuzluktan men eder. Allah'ı zikir elbette (ibadetlerin) en büyüğüdür."¹¹¹¹ âyetiyle ilgili yorumunda namazın insanı kötü işlerden ve zâhirî çirkinliklerden koruduğunu, zikrin ise bâtını tasfiye ederek kalbi çirkinliklerden koruduğunu bu yüzden de Allah'ın zikrinin namazdan ulu olduğunu ifade etmiştir.

Söz konusu âyetin Rûhu'l-Beyân'daki izahı şöyledir: "Muhakkak ki," zâhirî ve bâtinî şartlara riayet edilerek kılınan bir "namaz, hayasızlıktan ve kötülükten alıkoyar." Bu namaza ait bir hususiyettir.¹¹¹²

el-Vasît'te der ki: Yani namaz, günahlardan geri durmaya sebeptir. Namaza devam etmek, zikrin devamı ve haşyet duygusunun kemale ermesini sağlar Özellikle itibariyle kulu günahlardan alıkoyar.

Nitekim bazıları demiştir ki: Namazın hakîkatı, kalbin zikirle huzuru ve tefekkürle murakabesidir. Namazda zikir, hayasızlık olan gafleti kovar; fikir ve tefekkür de münker sayılan kötü düşünceleri giderir. İşte bu namaz; sahibini, namazda olduğu müddetçe bu zikredilen kötülüklerden alıkoyar.

Namaz haricinde de kişiyi, amellerini görmekten (ucub) ve onlara karşılık beklemekten men eder, sakındırır. Böyle bir namaz âriflerin göz nurudur. Çünkü namaz ibadeti, gizli ve görünmeyene değil, görünene ve zâhirî hale dayanır. Namaz farzıyla nafilisiyle bedenî amellerin en faziletlisidir. Zira onuni hayâsızlık ve benzeri diğer kötülüklerin başlangıç noktası olan nefsin ıslahında büyük bir yeri ve etkisi vardır.¹¹¹³

Namaza "zikir" denilmesi, namazın aslının "Allah'ı zikretmeye ve O'nu

¹¹¹⁰ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 144.

¹¹¹¹ el-Ankebût 29/45.

¹¹¹² Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, XIV, s. 620.

¹¹¹³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, XIV, s. 621.

anmaya” dayanmasından dolayıdır. Çünkü namaz, bütün iyilik ve hasenelerin en üstünü olup kötülüklerden de nehyettirici bir özelliğe sahiptir.¹¹¹⁴

Yaygın olan görüşe göre burada kastedilen zikir namazdır. Erdebîlî’nin belirttiğine göre ise namaz zâhiri, zikir bâtını çirkinliklerden korur. Öz kabuktan değerlidir. Dolayısıyla o, namaz ve zikri ayrı ayrı ele almış ve zikrin üstün olduğunu ifade etmiştir. Âyetin tasavvuf özelinde işârî bir şekilde yorumlanması söz konusudur. İlgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“*Safvetü’s-Safâ’da Erdebîlî’ye* ¹¹¹⁵ *لَئِنْ الصَّلَاةَ تَتَّهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ*”

[*Namaz, edepsizlikten ve uygunsuzluktan men eder. Allah’ı zikir elbette (ibadetlerin) en büyüğüdür.*] âyeti sorulmuştur. *Namaz, dinin en büyük rüknüdür. Bunu bazı zâhir senetlerin (kaynakların) hepsi birlikte onaylıyor. Onlardan örnek olarak şu söylenebilir:*

Eğer vukûf vakti arife de zaman sıkıntısına düşse ancak farz namazı kılması lâzımsa ve eğer namaz kılıp zamanı kaybedecekse arife ile kaçırılacaksa ve arifede zaman yeterlik etmeden Hac kaçırılacaksa, o halde ilk namaz kılınması ve haccın kaçırılması doğrudur, hac önceden olup namazın kaçırılması değil. Dolayısıyla, namaz, İslâm’ın en büyük temelidir. O zaman “Allahü Ekber” zikri nasıldır?

*Cevap: Safiyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.) söyledi: Allahü Ekber zikri şunun içindir: Namaz kötü işlerden ve zâhiri çirkinlikten koruyor. Zîrâ insan namaz kıldığı zaman, kötü işler ve zâhiri çirkinlikler yapamaz. Halk zâhiri, gözü ile görebiliyor. Ama zikir, bâtını tasfiye ediyor, kötü işler ve çirkinlikten koruyor ve Tanrı’nın görebildiği yerde kötü işleri ve çirkinliği siliyor. Ona göre, Allah’ın zikri namazdan uludur.*¹¹¹⁶

Safvetü’s-Safâ’da Erdebîlî “Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun.”¹¹¹⁷ âyetinde geçen “bilenler” ifadesini ehl-i zikir olarak manalandırmış, ehl-i zikirden kastedilen kimselerin de “Lâ ilâhe illallâh” a mârifeti olan ârif kimseler olduğunu ve bu kişilerin ehil oldukları için kendilerine sorulan sorulara bilmeseler dahi Allah’tan bilgi alarak cevap verdiklerini ifade etmiştir. Âyette geçen “bilenler” ifadesi husûsileştirilerek tasavvufî muhtevayla “zikir ehli” olarak manalandırılmış ve o doğrultuda yorumlanmıştır. Burada işârî bir yorum söz konusudur.

¹¹¹⁴ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân: Kur’an Meâli ve Tefsiri*, XIV, s. 623.

¹¹¹⁵ el-Ankebût 29/45.

¹¹¹⁶ Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safiyyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 591.

¹¹¹⁷ en-Nahl 16/43.

Rûhu'l-Beyân'da ise "Eğer bilmiyorsanız zikir ehline" âyetinde bilinmeyen bir şeyin âlimlere ve ilim sahiplerine sorulması gerektiğine işaret edildiği¹¹¹⁸ ifade edilir.

İlgili yorumun geçtiği bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

¹¹¹⁹ " فَسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ " [Eğer bilmiyorsanız, ehl-i zikre sorun.]

âyetinde geçen ehl-i zikir (zikir ehli) kimlerdir? diye sordular.

Cevap: Safiyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.) şöyle söyledi: Zikir ehli, "Lâ ilâhe illallâh" ehlidir. Ama sadece söylemek değildir. Ancak, Lâilâhe illallâh'a mârifeti olanlar yâni Lâ ilâhe illallâh'a ârifolsunlar. Bunun içindir ki Lâ ilâhe illallâh diyenler bir tayfadır ve Ârifler ve Lâ ilâhe illallâh diyenler başka bir tayfadan Lâilâhe illallâh ehli olan kişilerden bu sıfata sahip olanların elleri Tanrılık hazînesine ermiştir ve ehil (layık) oldukları için onlara her ne sorulsa, kendileri bilmezlerse de Allah'tan bilgi alıp cevap verirler.¹¹²⁰

Safvetü's-Safâ'da Erdebîlî, "Görmedin mi, Allah nasıl bir misal getirdi: Güzel bir sözü, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca (benzetti)"¹¹²¹ âyetini yorumlarken, âyette güzel bir söz olarak nitelendirilen "Lâ ilâhe illallah" sözünün yürekte kökünü sertleştirdiğinde yürek toprağını ve nefis kökünü yumuşatacağını, "Güzel sözler ona yükselir; sâlih ameli de güzel sözler yükseltir."¹¹²² hükmünce kalbi olması gereken makama yükselteceğini ifade etmiş ve aynı zamanda bu sözün insanın sadrına şifa veren bir ilaç olduğunu belirtmiştir. Erdebîlî âyette geçen "güzel söz" ifadesini tasavvufî manada zikir çerçevesinde yorumlamıştır ve burada zâhirî anlama uygun olan işârî bir yorum vardır.

Rûhu'l-Beyân'a göre ise şehâdet kelimesinin yanında Kur'an okumak, tesbih etmek, Allah'a hamdetmek, bağışlanma talebinde bulunmak, tevbe etmek, İslâm'a çağırarak ve bunlara benzer her türlü hal, adalet, iyilik ve güzellik ifade eden güzel sözlerin de "güzel söz" olarak nitelendirildiği ifade edilmiştir.¹¹²³ *Rûhu'l-Beyân*'da "güzel söz" ifadesi daha kapsayıcı ve geniş bir şekilde yorumlanmıştır.

Erdebîlî'nin yorumunun olduğu bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

¹¹¹⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, IV, s. 457.

¹¹¹⁹ en-Nahl 16/43.

¹¹²⁰ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 593.

¹¹²¹ İbrâhîm 14/24.

¹¹²² el-Fâtır 35/10.

¹¹²³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, IV, s. 357

"أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ۚ [Görmedin mi, Allah nasıl bir misal getirdi: Güzel bir söz, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca (benzetti).] âyetine göre o tayyibe kelimesi "Lâ ilâhe illallâh"tır. Zira onun istikrarından yürek toprağı yumuşak ve uygun olan o kökünün yere sokar ve nefis kökünün yumuşatan öyle ki yararlı bir ilaç derdin peşinden gittiğinde lazım olduğu yere varınca yararı olur ve derdin kökünün keser. Bunun benzeri Sa'lebî tefsîrinde de gelmiştir. Başka tefsirlerde de gelmiştir ki, şeytan yüreğini hortumuna almıştır, ama Allah ü Teâlâ'yı hatırladığı zaman geri çekilir. Ama mânâsı şudur ki kelimeyi-i tayyibe yerde kökünün sertleştirdikten sonra, yürek yerdeki dallarını göğe çeker, yânî zirveye çıkar ve terakkî eder ve kendi makâm ve rütbesine ulaşır, öyle ki hiçbir hesap ona engel olamaz. ¹¹²⁴ "أَلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ" ¹¹²⁵ [Güzel sözler ona yükselir; sâlih ameli de güzel sözler yükseltir.] ¹¹²⁶

Abdülkâdir-i Geylânî: "Güzel sözler ona yükselir; sâlih ameli de güzel sözler yükseltir." ¹¹²⁷ âyetindeki "güzel sözler" ifadesini kelime-i şehâdet, ibadet ve zikrullah şeklinde yorumlamıştır. O, güzel kelimeleri Allah Teâlâ'nın dergah-ı kabulüne ulaştırmanın ise sâlih amel olduğunu belirtir. Ayrıca, sâlih amel olmadığı müddetçe bu kelimelerin makbul ve faydalı olmayacağını ifade eder. Söz konusu âyeti yukarıda da geçtiği üzere Erdebîlî'de yorumlamıştır. Erdebîlî âyette geçen "güzel söz" ifadesini zikrullah şeklinde yorumlarken Abdülkâdir-i Geylânî âyetin anlamına da uygun olarak salih ameli de konuya dahil ederek daha geniş çerçevede yorumlamıştır. Burada zâhirî manaya da uygun olarak yapılan işârî yorum söz konusudur ve menâkıbnâmede ilgili bölüm şu şekilde yer almaktadır:

"Yâ kavm sizin ibâdetiniz arza dâhil olmaz ancak semâyâ su'ûd ider Allah Teâlâ hazretleri Kur'ân-ı Kerîmi'nde ¹¹²⁸ "أَلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ" deyü buyurmuşdur ve tayyib-i kelâmlar ki kelime-i şehâdet ve ta'ât ve ibâdet ve zikrullahdır onların Allah Teâlâ'nın dergâh-ı kabûllüne su'ûd ider olduklarını ve ol kelimât-ı tayyibeyi ol dergâh-ı kabûle kaldıran amel-i sâlih idüğünü ve amel-i sâlih olmayınca kelâm-ı mücerredin makbûl ve nâfi' olmadığını beyân eylemiştir." ¹¹²⁹

¹¹²⁴ İbrâhîm 14/24.

¹¹²⁵ el-Fâtır 35/10.

¹¹²⁶ Şah, Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri, I, s. 600.

¹¹²⁷ el-Fâtır 35/10.

¹¹²⁸ "Güzel sözler ona yükselir; sâlih ameli de güzel sözler yükseltir." (el-Fâtır 35/10)

¹¹²⁹ Hasbî, Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlmi Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî, s. 169-170.

Safvetü's-Safâ'da Erdebîlî, “Allah’ın rahmet eserlerine bir baksana! Yeryüzünü ölümünden sonra nasıl diriltiyor?”¹¹³⁰ âyetini yorumlarken nefsi kış havasına benzetmiş ve bu soğuk havanın etkisiyle ölen yüreğin zikre başlandığında dirileceğini ve nefsin kişinin bâtınından çıkacağını ifade etmiştir. Yürek toprağı “Sonra hem bedenleri ve hem de gönülleri Allah’ın zikrine ısınıp yumuşar.”¹¹³¹ âyetinde belirtildiği gibi zikrin etkisiyle yumuşar böylece tevhid kelimesiyle rahmet yağmuru yağar. Bu yağmur yüreği güçlendirir ve yürekte mârifet çiçeklerinin açmasına vesile olur.

Söz konusu âyetlerin *Rûhu'l-Beyân*'daki yorumu şöyledir: “Allah’ın rahmetinin eserlerine bir bak!” Bu hitap Hz. Peygamber (sav)’e yöneltilmiş olsa da onunla mükelleflerin hepsi kastedilmiştir. “Allah’ın rahmeti” nden maksat yağmurdur. Çünkü Allah yağmuru mahlukatına rahmeti dolayısıyla indirmiştir. Yani yağmurun eserleri olan bitkilere, ağaçlara, türlü meyvelere ve çiçeklere bakın.

Allah Teâlâ “Arzı, ölümünün” kurumasının “ardından nasıl diriltiyor!” Yani ölümünden sonra yeryüzünü nasıl eşsiz bir şekilde dirilttiğine bir bakınız. “Bakmak” tan maksat, Allah’ın kudretinin büyüklüğüne ve rahmetinin genişliğine dikkat çekmektir. Bunun yanında tekrar diriltme konusuna da giriş mahiyetindedir.¹¹³²

“Allah arzı, ölümünün ardından nasıl diriltiyor!” âyeti hakkında “yani Allah mü’minin nefsinin, taatlerden kuruduktan sonra nasıl diriltiyor!” denilmiştir.¹¹³³

“Sonra hem bedenleri ve hem de gönülleri Allah’ın zikrine ısınıp yumuşar.”¹¹³⁴ Sonra Allah’ın rahmetini ve herkesi içine alan mağfiretini hatırlayınca bedenleri ve nefisleri yumuşar, endişe yerini ümide, korkuda rağbete bırakmak suretiyle onlarda bulunan korku ve tutuldukları titreme zâil olur. Sonra Allah’ın rahmet ve mağfireti sebebiyle derileri ve gönülleri yumuşar ve sükûnete erer.

Nehrecûrî şöyle demiştir: “Allah bu âyet ile mürîdlerin ve âriflerin semâını vasfetmiştir. Mürîdlerin semâı, hali kendi üzerlerinde ızhar etmekle, âriflerin semâı ise itmi’nân ve sükûn ile. Şu halde tüylerin diken diken olması, bidâyet ehlinin (seyr ü sülûka ilk başlayanların) sıfatıdır. Yumuşama ise nihâyet ehlinin (işin sonunda olanların) sıfatıdır.”¹¹³⁵

¹¹³⁰ er-Rûm 30/50.

¹¹³¹ ez-Zümer 39/23.

¹¹³² Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, XV, s. 129.

¹¹³³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, XV, s. 132.

¹¹³⁴ ez-Zümer 39/23.

¹¹³⁵ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, XVII, s. 272-273.

“Allah’ın rahmet eserlerine bir baksana! Yeryüzünü ölümünden sonra nasıl diriltiyor?”¹¹³⁶ âyeti Allah’ın rahmetinden ve kudretinden bahsetmektedir. “Sonra hem bedenleri ve hem de gönülleri Allah’ın zikrine ısınıp yumuşar.”¹¹³⁷ âyeti zikrin beden ve gönüllerdeki etkisinden bahsetmektedir. Erdebîlî bu âyetleri, kelime-i tevhid-zikir-nefs konuları çerçevesinde yorumlamıştır. Burada işârî yorum vardır ve menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Safiyüddîn-i Erdebîlî, (k.s.) ¹¹³⁸ ” فَأَنْظُرْ إِلَى أَنْتَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا ” [Allah’ın rahmet eserlerine bir baksana! Yeryüzünü ölümünden sonra nasıl diriltiyor?] âyetine göre buyurmuş ki, zâhirde ölü gibi görünen yer bir ilkbahar yağmuru ve değişen havanın etkisi ile yeni hayat buluyor. O zaman değişik bitkiler, çiçekler, sebzeler ve ağaçlar yeniden çıkmaya başlıyor.

Onun gibi, nefsin kış havasıyla ölen yürek, zikre başladığında, tanrı ateşinin eseri gelir ve nefsanî savunu (savn) bâtından çıkartır ve bâtın baharını gösterir ve yürek toprağını yumuşatarak düzeltir. ¹¹³⁹ ” ثُمَّ تَلَيْنُ جُلُودَهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ ” [Sonra hem bedenleri ve hem de gönülleri Allah’ın zikrine ısınıp yumuşar.] Ve ondan sonra Tevhîd kelimesinin, hasiyyetleri ile yürek toprağına rahmet yağmuru yağdırır. Havaasının eserinden yüreği diriltir güçlendirir ve yumuşatıp geliştirir ve çeşitli mârifet çiçekleri, Hakk Teâlâ muhabbeti yeniden yürekten çıkabilmesine yol açar. ¹¹⁴⁰

Safvetü’s-Safâ’da Erdebîlî, yine zikir konusundan bahsetmiş, zikrin amacına ulaşması için zikri gözetmek gerektiğini ifade etmiştir. Yürek, Hak Teâlâ’nın muhabbetiyle ısınırsa vuslata ulaşmak ister ve bu yolda şaşırabilir. Onun yolunu şaşırmaması için “Bunlar, iman edenler ve gönülleri Allah’ın zikriyle sükûnete erenlerdir. Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah’ı anmakla huzur bulur.”¹¹⁴¹ âyetin de de belirtildiği gibi zikrin yüreğe inmesi ve yerini sağlamlaştırması gerekir. Böylece kalpler sükuna erer ve rahatlar. Burada zâhirî mana çerçevesinde işârî yorum vardır ve menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Safiyüddîn-i Erdebîlî (k.s.) şöyle dedi: ”الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ ¹¹⁴² ” تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ [Bunlar, iman edenler ve gönülleri Allah’ın zikriyle sükûnete

¹¹³⁶ er-Rûm 30/50.

¹¹³⁷ ez-Zümer 39/23.

¹¹³⁸ Rûm, 30/50.

¹¹³⁹ ez-Zümer 39/23.

¹¹⁴⁰ Şah, Safvetü’s-Safâ’da Safiyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkabeleri, I, s. 606-607.

¹¹⁴¹ er-Ra’d 13/28.

¹¹⁴² er-Ra’d 13/28.

erenlerdir. Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur.] yüreğin eminliği zikirdendir, ama onu söylediğin zaman hemen öyle olmaz da zikir mazkura (zikredilene) ulaşılan kadar bakıcılığa muhtaçtır. Mesela, eğer bir çölde, su peşinde olan bir susamış kişi, suya ulaşip onu içmezse, sadece su demesi ile susuzluğu gideremez. Onun gibi eğer, bir kişi zikre bakıcılık ederek yüreğini Hakk Teâlâ'nın muhabbeti ile ısındırırsa, visal susuzluğu ona hakim olur, şevk ve şaşkınlığa düşer, vuslata varmadan ve visal zevkini almadan emin olamaz. O halde tamamına (Emin olma) da bir özel ışık vardır ki yüreğe indiğinde itmi'nân hâsıl olur.”¹¹⁴³

Erdebîlî “*Hakîki mü'minler ancak o kimselerdir ki, Allah anıldığı vakit kalpleri ürperir.*”¹¹⁴⁴ âyetini şöyle yorumlamıştır: Zikir yüreği etkilerse yürekte havf bulunur. Havf ise ilmi, ilim yakîni, keşiften ortaya çıkan yakîn “*Ve yalnız Rablerine tevekkül ederler.*”¹¹⁴⁵ âyetinde de belirtildiği gibi tevekkülü ortaya çıkarır. Zikir sonunda kalb inşirâh eder. Yüreği açılan kişinin eli de açık olur ve malını “*Ve kendilerine verdiğimiz rızıklardan Allah yolunda sarf ederler.*”¹¹⁴⁶ âyetinde de belirtildiği gibi infak eder. Yüreğin inşirâh etmesinin iki delili vardır: Güzel ahlak ve bağışlayıcı olmak. Böylece nefis etkisini kaybeder. Bütün bunlar mü'minin özelliğidir. Böylece kişinin Allah katındaki derecesi artar.

Âyetlerin *Rûhu'l-Beyân*'daki yorumlarına göre, imanlarında kemâle ermiş ve ihlâsa ulaşmış “*Mü'minler ancak o kimselerdir ki,*” onların yanında “*Allah anıldığında kalpleri ürperir.*” Allah-u Teâlâ'nın celâl ve yüceliğini düşünmek, onların kalplerini ürpertir. Bu korku ve ürperiş, iman bakımından kemâle ulaşmış, Allah'a yakınlık kazanmış bütün meleklerle, gönderilen nebîlere, takvâya erişmiş mü'minlere gerekli olan bir durumdur. İman nûrunun görevi, kalbi inceltip, hassas bir duruma getirmek suretiyle, nefsi karanlıklarından temizlemek, kalbin katılıklarını yumuşak bir hale getirip, kalbi Allah'ı hatırlamaya yöneltmektir.

Bunun sonucu olarak da, kalp Allah'a karşı büyük bir şevk duyar hale gelecektir. “*Kendilerine Allah'ın âyetleri okunduğu zaman bu, onların imanlarını arttırır.*” âyetinde de belirtildiği gibi Allah-u Teâlâ'nın, Kur'an'daki emir, yasak ve buna benzer âyetleri kendilerine okunduğu zaman, bu âyetler onların imanlarını arttırır. Çünkü,

¹¹⁴³ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkabeleri*, I, s. 609.

¹¹⁴⁴ el-Enfâl 8/2.

¹¹⁴⁵ el-Enfâl 8/2.

¹¹⁴⁶ el-Enfâl 8/3.

Allah hakkındaki delil ve kanıtların ortaya çıkması, insanların imanlarını kuvvetlendirip, onlara yakîn derecesinde iman etmeyi temin edecektir.¹¹⁴⁷

Erdebîlî bahsi geçen âyetleri zahîrî manası çerçevesinde tasavvufî bakış açısıyla işârî olarak yorumlamıştır. İlgili bölüm menâkıbnâme'de şu şekilde yer almaktadır:

"*Safîyyüddîn-i Erdebîlî (k.s.)* ¹¹⁴⁸ " *لَمَّا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ* " [Hakîki mü'minler ancak o kimselerdir ki, Allah anıldığı vakit kalbleri ürperir.] âyeti hakkında şöyle dedi: Zikir yüreği etkilerse, yürekte korku ve hayf buluNûr. Hayfın sonucu ilimdir ki eğer Kur'an'dan bir âyet ona okunursa ¹¹⁴⁹ " *وَإِذَا تَلَّيْتُ عَلَيْهِمْ آيَاتَهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا* " [Kendilerine âyetler okunduğu vakit, imânlarını artırır.] öncekiden de fazla olur ve ilmin sonucu yakîndir ve yakînden tevekkül doğar ¹¹⁵⁰ " *وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ* " [Ve yalnız Rablerine tevekkül ederler.] Ve eğer Tevekkülde yakîn olmazsa ondan doğru tevekkül çıkamaz, zira tevekkül kişinin belirli bir ulaşacağı yere, yakînli olmasıdır ve yüreği ondan emin olmalıdır ve yakîn keşiften çıkar ve hesap ve tutu, yakîn sahibinin basîret gözünden çekilmiş olmalıdır. Böylece onun münâcaatı ¹¹⁵¹ " *الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ* " [O kimseler ki, namazı dosdoğru kılarlar.] âyeti sonu anlatmaktadır ki eğer yürek Azze ve Celle tanrıyı zikretmekten korkarsa Kur'ân'ı çok tilâvet etmekle imanı daha da çoğalıp yakîn sahibi olursa ve keşiften dolayı, basîretinden hesap ve tutu çekilip namaz münâcaatının sahibi olursa, böylece zikir sonucunda yüreği inşirâh eder ve yüreği açıldığında ¹¹⁵² " *وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ* " [Ve kendilerine verdiğimiz rızıklardan Hak yolunda sarf ederler.] eli de açılır. Yüreğin açılması elin açılmasına neden olur.

Zikir ile yüreğin inşirâh etmesine iki delil ve alâmet vardır. Biri iyi huydur, diğeri de bağışlayıcı olmaktır. Yürek inşirâh ettiğinde ve nefsin etkisinin bulunması ortadan kalktığında, yürek halâveti (tatlılığı) zâhir olur. O iyi huydan çıkar. Yürek açıldığında, el de cömertliğe açılır. Böylece eğer bir kişide bu iki delil olursa onun hâlini ondan kabûl etmek mümkündür yoksa kabûl edilemez ve o kişi yürek korkusundan (vecal) ve imanın yüksekliği ve tevekkül ve huzurda kılınan namazdan övünç verici hasletler (özellikler) elde edilir ve yürekteki zikirden mal infâk hâsıl olur. İşte bu durum mü'mine âittir. ¹¹⁵³ " *أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا* " [İşte gerçek mü'minler bunlardır.]

¹¹⁴⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, III, s. 302-303.

¹¹⁴⁸ el-Enfâl 8/2.

¹¹⁴⁹ Enfâl 8/2.

¹¹⁵⁰ el-Enfâl 8/2.

¹¹⁵¹ el-Enfâl 8/3.

¹¹⁵² el-Enfâl 8/3.

¹¹⁵³ el-Enfâl 8/4.

Böylece bu kişilerin Allah'ın yanındaki derecesi ¹¹⁵⁴ " هُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ " [Onlara, Rableri katında dereceler var.] olacaktır hem de ¹¹⁵⁵ " وَرَزَقُ كَرِيمٌ " [Ve (cennette) kıymetli rızık vardır.] yani Hakk Teâlâ ile görüşme terfiki onlarındır".¹¹⁵⁶

Erdebîlî, "Doğrusu krallar bir memlekete girdikleri vakit, onu perişân ederler ve ahalisinin şerefli olanlarını aşağılık yaparlar."¹¹⁵⁷ âyetinde geçen padişahı "zikir" olarak nitelendirmiştir. Zikir, yürekte padişahlık ederse nefis ve sıfatlarını yener. Aynı zamanda mârifetullahı da padişaha benzetmiştir. Padişah yürek memleketine gelmeden önce zikri yüreğe gönderir ve zikir, yüreği mârifetullah için temizler ve hazırlar. Nefsin isteklerini ve sıfatlarını yener. Kalıntıları ise mârifetullah temizler. Burada âyetin işârî olarak yorumu söz konusudur ve ilgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almıştır:

"إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَجَعَلُوا أَعْرَءَ أَهْلِهَا آذِلَّةً" ¹¹⁵⁸ "Safiyüddîn-i Erdebîlî (k.s.) ¹¹⁵⁹ [Doğrusu krallar bir memlekete girdikleri vakit, onu perişân ederler ve ahalisinin şerefli olanlarını aşağılık yaparlar.] âyeti hakkında şöyle dedi: Zikir yürekte pâdişâhlık ederse nefis ve sıfatları darmadağın eder ve aziz olan nefsi rezil eder ve aslında hakkın mülkü olan yürekte hak yer tutar sonra rivâyetlerin hepsi yânî uzuvlar uyarlar örnek için bir ordu hükümdarı bir kente girer ve orada insanlar şaşkınlık ve korku yaşarlar ve herkes merâk eder ki o hükümdâr ne olaylar çıkarır? Ama o savaşçı kimseye bakmadan kendi evine gidip uyur ve ondan sonra insanlar rahatlarlar veya meselâ bir pâdişâh bir kente gitmek ister ve ondan önce orada hazırlık görülmesi için, önceden birisini gönderir. Bunun gibi mârifetullah da bir pâdişâhdır. O yürek kentine gelmek istediği zaman, mârifet önderi olan zikir, önceden o yüreği pâdişâh için boşaltıp hazırlar ve nafiy maşar süpürgesi ile nefsanî pislikleri temizler ve ondan sonra gelen mârifet pâdişâhı, nefis istekleri ve sıfatlarını rezil eder. Nefsanî sıfatlardan kalıntılarda olursa, mârifetin gelmesi ile pak olur. Bu bir büyük sel gibidir ki önünde olan çerçöpleri alıp götürüp yolu temizler."¹¹⁵⁹

¹¹⁵⁴ el-Enfâl 8/4.

¹¹⁵⁵ el-Enfâl 8/4.

¹¹⁵⁶ Şah, Safvetü's-Safâ'da Safiyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri, I, s. 617-618.

¹¹⁵⁷ en-Neml 27/34.

¹¹⁵⁸ en-Neml 27/34.

¹¹⁵⁹ Şah, Safvetü's-Safâ'da Safiyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri, I, s. 619-620.

Erdebîlî' "İmân edenlere, vakti gelmedi mi ki, kalpleri Allah'ın zikrine ve inen Kur'an aşkına coşsun"¹¹⁶⁰ âyetiyle ilgili kendisine sorulan soru üzerine şu açıklamayı yapmıştır:

Erdebîlî'ye göre zikirden dolayı kalpteki hicab incelince, zikrin etkisiyle "Sonra hem bedenleri ve hem de gönülleri Allah'ın zikrine ısınıp yumuşar."¹¹⁶¹ âyetinde de belirtildiği gibi kalp yumuşar ve huşû ortaya çıkar. Huşû kalbe yerleşince kalp görkemli hale gelir. Böylece mârifetullah kalpte yerini alır. Huşû sadece zikirden hâsıl olur. Zikir, yüreğe tasarruf edince kalbi korkutup yumuşatır ve kişi "Ve O'ndan inen Kur'an sebebiyle."¹¹⁶² âyetine göre Kur'an'dan korkup sakınarak onun hükümlerine göre amel etmesi gerekir. İlgili âyetler Erdebîlî tarafından zikrin huşû ve kalp üzerindeki etkisi ve bu etkiyle birlikte duyguların evi olan kalpte mârifetullahın da yerini alması şeklinde yorumlanmıştır. Burada belirtilen âyetlerin tasavvufî öneme sahip kavramlarla birlikte açıklandığı görülmektedir. Bu bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

"Safiyüddîn-i Erdebîlî (k.s.), *لَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنْ* " ¹¹⁶³ [İmân edenlere, vakti gelmedi mi ki, kalpleri Allah'ın zikrine ve inen Kur'an aşkına coşsun.] âyeti hakkında şöyle dedi: Huşû, haşyetten geliyor ve huşû, zikirden dolayı hicâbın incelmelerinden sonra elde edilir ve böylece ilk kalp *تُمْ تَلِيْنُ جُلُودَهُمْ وَقُلُوبُهُمْ* " ¹¹⁶⁴ [Sonra hem bedenleri ve hem de gönülleri Allah'ın zikrine ısınıp yumuşar.] haşyet kalpte oturduktan sonra onu görkemli kılar. Örnek için eğer birisi bir evde sükûnet etmez ve girip çıkacakların karşısında evi korumazsa orası böcekler ve hayvanların mekânına ve harâbeye döner ve kapı ve çatısında bozukluklar yüze çıkar ama orada birisi sükûnet ederse, görkemli olur ve onun bozulmasını önler ve deliklerini düzeltir ve orayı toz ve çerçöplerden temizler ve kirlenmemiş gibi yapar. Böylece mârifetullâh oraya iner. Dolayısıyla huşû sadece zikirden hasıl olur ve başka şeyden zikir yüreği tasarruf edip, korkutup, yumuşatır ve böylece kişinin Kur'an'dan da korkup ¹¹⁶⁵ *وَمَا نَزَلَ مِنْ الْحَقِّ* " ¹¹⁶⁶ [Ve O'ndan inen Kur'an sebebiyle.] amel etmesi lazımdır."

Şabân-ı Velî menâkıbında "Allâhu Teâlâ Hazreti'nin ism-i şerîfi ile yeryüzünde zikreder bir mü'min kul ola, kıyamet kopmaz." hadisiyle ilgili olarak şunlar ifade edilir:

¹¹⁶⁰ el-Hadîd 57/16.

¹¹⁶¹ ez-Zümer 39/23.

¹¹⁶² el-Hadîd 57/16.

¹¹⁶³ el-Hadîd 57/16.

¹¹⁶⁴ ez-Zümer 39/23.

¹¹⁶⁵ el-Hadîd 57/16.

¹¹⁶⁶ Şah, Safvetü's-Safâ'da Safiyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri, I, s. 620.

Âlemde düzenin ve nimetlerin olması, sâlih amellerin işlenmesi, Kur'an'ı Kerim'in okunması, zâhir ve bâtın ilimlerinin öğrenilmesi ve mü'minlerde bulunan güzel hallerin hepsi mü'minlerin Allah Teâlâ'yı ism-i şerîfi ile zikretmelerinin bereketi ve şerefi sayesinde. Hz. Peygamber namaz kılan, Kur'an okuyan, oruç tutan bir kul bulunduğu müddetçe kıyamet kopmaz demiyor. Zikrullahta bulunan kul oldukça kıyamet kopmaz diyor. Yani bu ibadetlerin faydası muhakkak ki vardır Hz. Peygamber bunlara Allah'ı zikri de dahil ediyor. Burada işârî yorum söz konusudur ve menâkıbnâmeye şu şekilde yer almaktadır.:

“Hazret-i Alî zikrullâhın fazîletinden suâl edip:

“Yâ Resûllâh! Hak Teâlâ'yı zikretmek ta bunun gibi midir, hâlbuki âdem oğulları Hak Teâlâ'yı zikrederler.” dedikde Hazret-i Resûlullâh zikrullâhın ziyâde fazileti husûsunda terakkî ve ziyâde beyân kasd edip:

“Yâ Alî zikrullâhın fazîleti ve ümmetime nef'i bu kadardır ki mâdem ki Allâhu Teâlâ Hazreti'nin ism-i şerîfi ile yeryüzünde zikreder bir mü'min kul ola, kıyâmet kopmaz.”¹¹⁶⁷ buyurdular.

Lâyiha

Bu beyân-ı şerif ve kelâm-ı latîften malûm oldu ki yerler ve gökler ve dağlar ve sahrâlar ber-karâr olup durması ve felekler devr edip dâimâ dönmesi ve yağmurlar yağıp ve ağaçlar ve meyveler ve cümle nebâtât bitip ve ay ü gün ve yıldızlar doğup âlem münevver ü rûşen olması ve âlemde türlü nimetler bulunup ve dîn ü diyânetle a'mâl-i sâlihâ işlenip ve Kur'an'ı azîm tilâvet olunup ve zâhir ü bâtın ilmi tahsîl ve tekmîl olunup ve âdemoğulları safâ-yı nizâm-ı âlemle pür-safâ ve âsûde-hâl oldukları mü'minler Hak Teâlâ Hazreti'ni ism-i şerîfi ile zikr etdiklerinin bereketi ve şeref ü izzeti ile olur imiş. Zîrâ ki Hazret-i Resûlullâh:

“Mâdem ki yeryüzünde namâz kılar ve oruç tutar ve Kur'an okur bir kul buluna, kıyâmet kopmaz.” demediler. İsm-i şerîfi ile zikrullâha kasr edip:

¹¹⁶⁷ “Allâhu Teâlâ Hazreti'nin ism-i şerîfi ile yeryüzünde zikreder bir mü'min kul ola, kıyamet kopmaz.” Abdürrezzâk, Ebûbekr es-San'ânî, el-Musannef, thk. Habîburrahman el-A'zamî, ts.-ys, XI, s. 402 (Had. No: 20847). Kuşeyrî bu hadisi zikir konusunu işlerken zikretmiştir. Kuşeyrî, Kuşeyrî Risâlesi, s. 367. Ayrıca hadisle ilgili değerlendirmeler için bkz. Yıldırım, Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları, s. 351-352. Ahmed er-Rifâî, Seyyid Ahmed b. Alî el-Mekkî b. Yahyâ, *el-Bürhânu'l-Müeyyed*, thk. Abdulgânî Nekîmî, Dâru'l-Kitab en-Nefis, Beyrut 1988, s. 63; Gümüştânevî, Ahmed Ziyâuddîn, *Câmiu'l-Usûl fi'l-Evliyâ ve Envâhîm ve Evsâfihim*, yy., trs., s. 90, Hânî, Muhammed b. Abdillâh b. Mustafâ, *el-Behcetü's-Seniyye*, trc. Ali Hüsrevoğlu, Emek Matbaacılık, İstanbul 1980, s. 210.

“Allah Allah der kimse ola kıyâmet kopmaz.” buyurdular. Gerçi ol a’-mâl-i sâlihâların dahi bu zikr olunan nef’leri vardır ve zikir de dâhildir ve lâkin bu ibâretle edâda âlem vardır ve ehl-i hâl âriflere malûmdur.” ¹¹⁶⁸

Murad-ı Nakşibendî’ye göre kıyamla zikrullahın şartları, şöhreti terk ve halis bir kalple Allah rızası için *“Onlar ayaktayken, otururken... Allah’ı anarlar”*¹¹⁶⁹ emrini yerine getirmektir. Allah Teâlâ’nın zikir ve namazlarda öncelik verdiği emir kıyam/ayakta durmadır

Bahsi geçen âyette belirtilen zikir daha genel anlam ifade ederken Murad-ı Nakşibendî bu âyeti kıyamla zikir konusunu açıklarken kullanmıştır. Burada işârî yorum vardır ve ilgili bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır:

“Kıyamla zikrullahın ve devru semain şurutundan sual olunmuş. Cümle şurutundan biri terki şöhret ve hulusu kalble rizaen lillah ¹¹⁷⁰ *” الَّذِيْنَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا ”* emr şerifine imtisaldir. Zira kıyama kudret var iken salavat mefruzaya kuuden edaya mesağı şeri var mıdır. Zira eğer zikrullahda ve eğer salavatda Allah te’âlanın kıyamla emri mukaddemdir. Ve zikrullahın farziyyeti mukarrerdir ki beyana hacet yokdur.” ¹¹⁷¹

Zikir ve Tesbih konusundaki yorumlar genel olarak değerlendirildiğinde bu yorumlar Abdülkâdir-i Geylânî, Mevlânâ, Erdebîlî, Şabân-ı Velî, Murad-ı Nakşibendî, Ahmed er-Rifâî ve Ebû İshâk-ı Kâzerûnî’ye aittir. Konuyla ilgili en fazla yorum ise Erdebîlî tarafından yapılmıştır.

2.57. Zühd

Zühd, lügatte bir şeye meyletmemek, rağbet etmemek, yüz çevirmek, ilgisiz davranmak ve terk etmek manalarına gelir.¹¹⁷²

Hiz. Peygamber (s.a.s) döneminden günümüze varıncaya dek, İslamî yaşam tarzının merkezinde zühd anlayışının olduğu söylenebilir. Sözlük manasının, hemen aynı manada ıstılaha yansıdığı zühd kavramı, dünya hayatı aleyhine yönelik bir tavra sahiptir. Kur’an’ın, üzerinde yaşadığımız küreyi “arz” kelimesiyle karşılarken, insanların yaşayış biçimlerini “dünya hayatı” deyimini kullandığı görülmektedir. Zühd anlayışının aleyhte tavır takındığı ve Kur’an’ın da kötülediği dünya hayatı, yeryüzünün bizzat kendisi ve/veya onun içindekiler olmayıp, insanların kendi nefsanî arzularına

¹¹⁶⁸ Tatcı, *Şabân-ı Velî Kitabı*, s. 306.

¹¹⁶⁹ Âl-i İmrân 3/191.

¹¹⁷⁰ “Onlar ayaktayken, otururken Allah’ı anarlar.” (Âl-i İmrân 3/191)

¹¹⁷¹ Demir, *Murad-ı Nakşibendî ve Menakıbı*, s. 66.

¹¹⁷² Kâşânî, Abdurrezzâk, *Mu’cemu Istılâhâtî’s-Sûfiyye*, thk. Abdülâl Şahin, Kahire 1992, s. 216.

göre şekillendirdikleri dünya hayatlarıdır. Bir başka deyişle, Kur'an "dünya hayatı" derken, onun insanı Allah'tan ve yaratılış maksadından uzaklaştıran, insanın heveslerine bakan yönünü kastetmektedir. Doğru zühd anlayışında, dünya hayatına tabî bir eğilimi olan insan kalbinin bu eğiliminin inkâr edilmesi değil, onun, "olması gerekene" yönlendirilmesi en sağlıklı yol görülmüştür.¹¹⁷³

Tablo 57.

Zühd Konusuyla İlgili Olarak İşârî Yoruma Muhatap Olan Âyet ve Hadisler

"Allah kimin gönlünü İslâm'a açmışsa..."

(ez-Zümer 39/22)

"Her nefis ölümü tadacaktır."

(Âl-i İmrân 3/185; el-Enbiyâ 21/35; el-Ankebût 29/57)

"إِعْمَلْ لِدُنْيَا بِقَدَرِ مَقَامِكَ فِيهَا"

Zühd ile ilgili konu anlatımında sûfiler Tablo 57'de belirtilen âyet ve hadislerle ilgili işârî yorum yapmışlardır.

Ariflerin Menkıbeleri'nde Mevlânâ "Allah kimin gönlünü İslâm'a açmışsa..."¹¹⁷⁴ âyetiyle ilgili olarak "O açılmış göğsün ve gönlün hiçbir alameti var mıdır?" sorusuna Hz. Peygamber'in şöyle cevap verdiğinden bahseder: Allah'ın nûru gönüle ulaştığında o gönül genişler ve Allah o gönlü süslemek ve basiret sahibi yapmak istediğinde o gönlü kendi nûruyla açar. Böylece o kişi dünyadan uzaklaşıp âhirete yönelir. Diğer bir alâmette yüzü âhirete çevirerek cenneti istemektir. Cennet yolu zahmetlidir kolay ulaşılmaz çünkü zahmetsiz hazine olmaz. Bu dünyada rahat ederek maksada ulaşılmaz. Allah'ı isteyen kişinin gözüne uyku girmez.

Söz konusu âyetin tefsiri Bursevî'ye göre şöyledir: Bir nûr üzerinde olan kimse, karanlıkta bulunan kimse gibi değildir. Nûr ile karanlık, ilim ile cehâlet birbirine eşit olmadığı gibi bu ikisi de birbirine eşit değildir.¹¹⁷⁵ Dünyada iyi niyetle yapılan ve güzel amellerdeki samimiyete karşılık olarak, Allah'a yalvarmak ve infakla nitelenenler için

¹¹⁷³Şeker, Mehmet, "Tasavvuf Geleneğinde Kâmil Zühdün İki Temel Parametresi: Mârifet ve Rıza", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3/4, s. 825, ss. 824-839, İstanbul 2014. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Özköse, Kadir, "Zühd ve Sûfilerin Zühde Yükladıkları Anlam Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/1, ss. 175-194, Sivas 2002.

¹¹⁷⁴ ez-Zümer 39/22.

¹¹⁷⁵ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, VII, s. 245.

nice göz aydınlatıcı ve gönülleri rahatlatıcı nimetler sakladığını hiç kimse ne Allah'a yakın bir melek ne de bir peygamber bilemez.¹¹⁷⁶

Mevlânâ bu âyeti cennet yolunun zahmetsiz olmayacağı bunun için dünya isteğinden vazgeçmek gerektiği çünkü zahmet çekmeden, nimete kavuşulamayacağı şeklinde yorumlamıştır. Burada işârî yorum söz konusudur ve bu bölüm menâkıbnâmede şu şekilde yer almaktadır.

“Yine bir gün şehrin büyükleri Mevlânâ'nın ziyaretine gelmişlerdi. Mevlânâ “Tanrı'nın İslam için göğsünü açtığı kimse ...” (ez-Zümer 39/22) âyeti hakkında manalar saçıyordu. Dedi ki: Bu âyet gökten indiğinde Peygamber hazretlerine: “O açılmış göğsün ve gönlün hiçbir alameti v mıdır?” diye sordular. O da: “Evet Tanrı'nın nûru, bir gönüle geldiğinde, o gönül açılıp genişler. Tanrı, bir kişinin gönlünü süslemek, genişletmek ve görüş sahibi yapmak istediğinde o gönlü kendi nûruyla açar. Bunun alameti de böyle bir kalp sahibinin dünyadan uzaklaşması, ahirete meyletmesi ve dünya onu boşamadan önce onun dünyayı boşamasıdır,” buyurdu.

Peygamber (selam onun üzerine olsun) bu dünyadan göçtüğü gün Ayşe (Tanrı ondan razı olsun) çılgınlık kopararak ağlıyordu. Fakat o, senin ağladığın gibi ağlamıyor ve bizim gibi de atlarına, elbiselerine, malın, memleketine ve hanlarına acımıyordu. Belki “Ey tahtta uyumayan, ipekli giymeyen, arpa ekmeğinden doyasıya yemeyen ve hasır üzerinde uyuyan kişi” diye ağlıyordu.

Peygamber, tatlı canını verdiği gün, altında hurma ağacının lifleriyle doldurulmuş bir yatak vardı. Öyle ki, bu lifler peygamberin mübarek yanlarında iz bırakmıştı. Başucunda da ağaçtan bir kâse vardı. Elini ona batırıp alnına sürüyor, göğsüne döküyor ve “Ey Tanrım! Beni ölümün dehşetine ve onun hoşla gitmeyen şeylerine karşı koru,” diyordu. Diğer bir alamet de yüzünü ahiret çevirip cennet isteğinde bulunmandır. Çünkü cennet yolu zahmetlerle doludur kolayca ulaşılmaz. Zahmetsiz hazine, vebalsiz mal olmaz.

Nitekim fani dünya isteğinde bulunup uykudan uyanmayan, uzun bir yolu gözüne almayan ve bu yolun zahmetini çekmeyen kişi, dünyayı elde edemez. Acaba cehennemden kaçıp cenneti arayan ve Tanrı'nın talebinde bulunan bir kişi, uyumak, yemek ve dinlenmekle maksadına nasıl ulaşabilir? Tanrı'nın talebinde olan kimse uyumaz, cehennemden kaçanın gözüne de uyku girmez.

Sevenin nasıl uyuduğuna şaşılır?

¹¹⁷⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, VI, s. 399.

Çünkü sevene, her uyku haramdır.

Ey Davud! Uyuyup beni düşünmeyen kimse, beni sevdiğini iddia ederse yalan söylemiş olur. Karanlık basınca âşık delirir.

Ey âşık! Uykudan sıçrayıp kalk, acı çek.

Bir yanda su sesi duyulurken,

Öte yanda susuzun uyumasına imkan var mıdır? ”¹¹⁷⁷

Abdülkâdir-i Geylânî'nin zühdle ilgili şöyle açıklaması vardır: İsa (a.s.) ashâbı ve ensârına dünyada zühd ve riyâzâtı emrederdi. İsa (a.s.) dünyayı deniz dalgasına benzetmiş ve dünyanın aslı ve esası olmadığını bildirmiştir.

“Dünyadaki makamınız kadar çalışın.” hadis-i şerîfince dünya için amelin ve gayretin dünyada bulunacağın kadar olmalıdır. “Her nefis ölümü tadacaktır.”¹¹⁷⁸ hükmü gerçekleştiğinde âhirete sefer vardır. Dalga üzerine binanın sebâtı ve kararı olmadığı gibi ölüm her daim başımızın üstündedir. Derya üzerindeki dalgaların sarsılması ve kararsızlığı gibi dünyanın ahvâlinde de hareketlilik ve değişme vardır. Bu açıklamalarda aynı zamanda işârî bir yorum vardır ve ilgili bölüm menâkıbnâme de şu şekilde yer almaktadır:

“İsâ ibn Meryem salavâtullâhi ve selâmühû alâ nebiyyinâ ve aleyhi hazretlerinden öyle rivâyet olunur ki onlar ashâbı ve ensârına dünyâda zühd ve riyâzat ve perhîz ile emr iderler ve buyururlar idi ki mevc-i mâi ve hîzâbı deryâ üzerine kim binâ ider yâ ‘nî miyâhın emvâcı ve deryâların dalgası üzerine esâs atmağa ve onda binâ kurmağa kimin kudreti ta’alluk ider İsâ (a.s) hazretlerine güzel iza ve tezkîr buyurdılar ve dünyâyı mevc-i mâi ile temsil eylediler ve onun asl ve esâsı olmadığını bildirdiler. Ey kimse sen kendini öyle bir menzile ve me’vâ eyledin ki ol binâ hâlidîne yaraşur ve dâim müeyyid kalacaklara yakışur eger sen ta’akkul ve tefekkür ider isen senün dünyâda makâm ve bekân azdır ¹¹⁷⁹ ” اِعْمَلْ لِلْأَنْبِيَاءِ بِقَدْرِ مَقَامِكَ فِيهَا ” hadis-i şerîfi mefâdınca dünyâ için sa’y ve amelin dünyâda makâmın ve bulunacağın kadar olmak lâzımdır ol kimse için ki ¹¹⁸⁰ ” كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ” hükmünce iktizâ itdiği günde sefer ve intikâl ve göçüb gitmek vardır mevc üzere binanın sebât ve karârı olmadığını mülkü’l-mevtin her günde ve başımız üstünde artık senün dünyâdaki i’mârın ve geri enhâr ve gars-ı eşcârın ne mikdâr pâyidâr olacağı ma’lumdur zîrâ deryâ üzere emvâcın tezelsül ve taharrukı ve

¹¹⁷⁷ Eflâkî, Ariflerin Menkıbeleri, s. 413-414.

¹¹⁷⁸ Âl-i İmrân 3/185; el-Enbiyâ 21/35; el-Ankebût 29/57.

¹¹⁷⁹ “Dünyadaki makamınız kadar çalışın.” Bu ifadeyle muteber hadis kaynaklarında bulunamamıştır.

¹¹⁸⁰ “Her nefis ölümü tadacaktır.” (Âl-i İmrân 3/185; el-Enbiyâ 21/35; el-Ankebût 29/57)

kararsızlığı ki dünyânında ahvâli zâile ve müteharrikedir ve hudûs ve tagyirât ve inkılâbâtı bâhiredir."¹¹⁸¹

Zühd konusuyla alakalı yorumlar genel olarak değerlendirildiğinde bu yorumların Mevlânâ ve Abdülkâdir-i Geylânî'ye ait olduğu görülmektedir.

İşârî Yorumu Yapılan Âyet ve Hadislere İlişkin Tablolar

Tablolarda görüldüğü üzere menâkıbnâmelerde yer alan ve işârî yorum içeren âyet ve hadisler her zaman aynı amaç ve aynı yorumda kullanılmamıştır. Yorumu tabi tutulan âyetlerin sayısı da göreceli olarak sınırlıdır. Bazen bir kelime veya kavram birbirinden çok farklı işârî yorumlara tâbî tutulmuştur. Bununla birlikte en çok kullanılan âyetler ağırlıklı olarak ortak yorumları daha çok dile getirmiştir.

Asıl aldığımız menâkıbnâmeler arasında en çok âyet yorumuna yer veren sûfî Safiyyüddîn-i Erdebîlî'dir. Benzetme ve temsil metoduna daha fazla yer verme açısından Safiyyüddîn-i Erdebîlî, Alâeddîn Ali es-Semerkindî, Mevlânâ ve Şems-i Tebrîzî'nin âyet yorumları daha çok örtüşmektedir. Aynı menâkıbnâmede yer verilen aynı âyetin farklı konularda farklı işârî yorumlarının yapıldığı görülmektedir. Menâkıbnâmesi incelenen sûfilerden Ebû İshâk-ı Kâzerûnî, Abdülkâdir-i Geylânî İran bölgesinde, Mevlânâ Konya, Alâeddîn Ali es-Semerkindî Lârende (Karaman), Emir Sultan Bursa'da yaşamışlardır. Fakat coğrafî olarak farklı bölgelerde yaşamalarına rağmen bazı âyetleri benzer yorumladıkları söylenebilir. Tasavvufun kendi öğretisini silsile halinde kişiden kişiye aktarıldığı için yorumların çok da farklılık arz etmediği görülmektedir.

Tablo 58.

"İşte o gün kişi kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçır." (Abese 80/34-36) Âyetlerini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular

	Safiyyüddîn-i Erdebîlî	Ebû İshâk-ı Kâzerûnî
Cennet	✓	
Zâhir ve Bâtın	✓	
Zikir		✓

¹¹⁸¹ Hasbî, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlm-i Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, s. 164-165.

Tablo 58’de görüldüğü üzere Safiyyüddîn-i Erdebîlî ve Ebû İshâk-ı Kâzerûnî, (Abese 80/34-36) âyetlerini Cennet, Zâhir ve Bâtın, Zikir konularında işâri olarak yorumlamışlardır.

Tablo 59.

“Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara, teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi. Doğrusu o çak zalim, çok cahildir.” (el-Ahzâb 33/72) Âyetini İşâri Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular

	Safiyyüddîn-i Erdebîlî	Ebû İshâk-ı Kâzerûnî
İlim	✓	
Sevgi ve Muhabbet		✓

Tablo 59’da görüldüğü üzere Safiyyüddîn-i Erdebîlî ve Ebû İshâk-ı Kâzerûnî (el-Ahzâb 33/72) âyetini İlim, Sevgi ve Muhabbet konularında işâri olarak yorumlamışlardır.

Tablo 60.

“Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü sanmayın. Bilâkis onlar diridirler.” (Âl-i İmrân 3/169) Âyetini İşâri Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular

	Mevlânâ	Şems-i Tebrîzî
Cömertlik ve Kanaat	✓	
Nefs		✓

Tablo 60’da görüldüğü üzere Mevlânâ ve Şems-i Tebrîzî (Âl-i İmrân 3/169) âyetini Cömertlik ve Kanaat, Nefs konularında işâri olarak yorumlamışlardır.

Tablo 61.

“Her canlı ölümü tadacaktır.” (Âl-i İmrân 3/185) Âyetini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular

	Mevlânâ	Abdülkâdir-i Geylânî
Nefs	✓	
Zühd		✓

Tablo 61’de görüldüğü üzere Mevlânâ ve Abdülkâdir-i Geylânî (Âl-i İmrân 3/185) âyetini Nefs ve Zühd konularında işâri olarak yorumlamışlardır.

Tablo 62.

“Ama bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette kendi yollarımıza erİştireceğiz.” (el-Ankebût 29/69) Âyetini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular

	Safîyyüddîn-i Erdebîlî	Mevlânâ
Cömertlik ve Kanaat		✓
Şerîat, Tarîkat ve Hakikat	✓	

Tablo 62’de görüldüğü üzere Safîyyüddîn-i Erdebîlî ve Mevlânâ (el-Ankebût 29/69) âyetini Cömertlik ve Kanaat, Şerîat, Tarîkat ve Hakikat konularında işâri olarak yorumlamışlardır.

Tablo 63.

“Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şahit olduk, dediler.” (el-A’râf 7/172) Âyetini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular

	Safîyyüddîn-i Erdebîlî	Mevlânâ	Ahmed er-Rifâî
Elest Bezmi	✓	✓	
Semâ			✓

Tablo 63’de görüldüğü üzere Safîyyüddîn-i Erdebîlî, Mevlânâ ve Ahmed er-Rifâî (el-A’râf 7/172) âyetini Elest Bezmi ve Semâ konularında işâri olarak yorumlamışlardır.

Tablo 64.

“Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim!” (el-A‘râf 7/143) Âyetini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular

	Abdülkâdir-i Geylânî	Alâeddin Ali es-Semerkandî
Dua	✓	
Şeyh (Mürşid), Mürîd ve Sâlik		✓
Tasavvuf		✓

Tablo 64’te görüldüğü üzere Abdülkâdir-i Geylânî ve Alâeddin Ali es-Semerkandî (el-A‘râf 7/143) âyetini Dua, Şeyh (Mürşid), Mürîd, Sâlik ve Tasavvuf konularında işârî olarak yorumlamışlardır.

Tablo 65.

“Ancak onların bu ticaretleri kazançlı olmamış...” (el-Bakara 2/16) Âyetini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfî ve Yorumladığı Konular

	Abdülkâdir-i Geylânî
Zikir	✓
İbadet	✓

Tablo 65’te görüldüğü üzere Abdülkâdir-i Geylânî (el-Bakara 2/16) âyetini hem zikir hem de ibadet konularında işârî olarak yorumlamıştır.

Tablo 66.

Ey Rabbim! Ölüyü nasıl dirilttiğini bana göster.” (el-Bakara 2/260) Âyetini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular

	Abdülkâdir-i Geylânî	Murad-ı Nakşibendî
İman		✓
Dua	✓	

Tablo 66’da görüldüğü üzere Abdülkâdir-i Geylânî ve Murad-ı Nakşibendî (el-Bakara 2/260) âyetini iman ve Dua konularında işârî olarak yorumlamışlardır.

Tablo 67.

“Şüphesiz bu, benim doğru yolumdur. Buna uyun. (Başka) yollara uymayın. Zira o yollar sizi Allah’ın yolundan ayırır.” (el-En‘âm 6/153) Âyeti İşâri Olarak Yorumlayan Sûfi ve Yorumladığı Konular

Safıyyüddîn-i Erdebîlî	
Nefs	✓
Şeriat, Tarikat ve Hakikat	✓

Tablo 67’de görüldüğü üzere Safıyyüddîn-i Erdebîlî (el-En‘âm 6/153) âyetini hem Nefs hem de Şeriat, Tarikat ve Hakikat konularında işâri olarak yorumlamıştır.

Tablo 68.

“O’na ancak güzel sözler yükselir (ulaşır). Onları da Allah’a amel-i sâlih ulaştırır.” (el-Fâtır 35/10) Âyetini İşâri Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular

	Safıyyüddîn-i Erdebîlî	Abdülkâdir-i Geylânî
Zikir	✓	✓

Tablo 68’de görüldüğü üzere Safıyyüddîn-i Erdebîlî ve Abdülkâdir-i Geylânî (el-Fâtır 35/10) âyetini Zikir konusunda işâri olarak yorumlamışlardır.

Tablo 69.

“Şüphesiz kullarım üzerinde senin bir hakimiyetin yoktur.” (el-Hicr 15/42) Âyetini İşâri Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular

	Safıyyüddîn-i Erdebîlî	Emir Sultan
İlim		✓
Nefs	✓	

Tablo 69’da görüldüğü üzere Safıyyüddîn-i Erdebîlî ve Emir Sultan (el-Hicr 15/42) âyetini İlim ve Nefs konularında işâri olarak yorumlamışlardır.

Tablo 70.

“Biz ona şah damarından daha yakınız.” (Kâf 50/16) Âyetini İşâri Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular

	Safiyyüddîn-i Erdebîlî	Abdülkâdir-i Geylânî	Ebû Kâzerûnî	İshâk-ı
Kalp ve Kalp Tasfiyesi	✓			
Kur'an Okuma				✓
Kurb ve Bu'd	✓	✓		
Seyr	✓			
Tevekkül		✓		

Tablo 70’de görüldüğü üzere Safiyyüddîn-i Erdebîlî, Abdülkâdir-i Geylânî ve Ebû İshâk-ı Kâzerûnî (Kâf 50/16) âyetini Kalp ve Kalp Tasfiyesi, Kur'an Okuma, Kurb ve Bu'd, Seyr, Tevekkül konularında işâri olarak yorumlamışlardır.

Tablo 71.

“Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler.” (el-Mâide 5/54) Âyetini İşâri Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular

	Safiyyüddîn-i Erdebîlî	Mevlânâ	Şabân-ı Velî
Cömertlik		✓	
Hal ve Vakıâ	✓		
Sevgi ve Muhabbet			✓

Tablo 71’de görüldüğü üzere Safiyyüddîn-i Erdebîlî, Mevlânâ ve Şabân-ı Velî (el-Mâide 5/54) âyetini Cömertlik, Hal ve Vakıâ, Sevgi ve Muhabbet konularında işâri olarak yorumlamışlardır.

Tablo 72.

“Yaratanların en güzeli olan Allah’ın şânı ne yücedir.” (el-Mü‘minûn 23/14) Âyetini İşâri Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular

	Safiyüddîn-i Erdebîlî	Abdülkâdir-i Geylânî
Güzel Ahlak		✓
Ruh	✓	

Tablo 72’de görüldüğü üzere Safiyüddîn-i Erdebîlî ve Abdülkâdir-i Geylânî (el-Mü‘minûn 23/14) âyetini Güzel Ahlak ve Ruh konularında işâri olarak yorumlamışlardır.

Tablo 73

“Gözü kaymadı ve sınırı aşmadı.” (en-Necm 53/17) Âyetini İşâri Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular

	Safiyüddîn-i Erdebîlî	Şems-i Tebrîzî
Âlem		✓
Vüsûl	✓	

Tablo 73’te görüldüğü üzere Safiyüddîn-i Erdebîlî ve Şems-i Tebrîzî (en-Necm 53/17) âyetini Âlem ve Vüsûl konularında işâri olarak yorumlamışlardır.

Tablo 74.

“Yeryüzünde bulunan her canlı yok olacak. Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacak.” (er-Rahmân 55/26-27) Âyetlerini İşâri Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konular

	Safiyüddîn-i Erdebîlî	Abdülkâdir-i Geylânî
Mârifet	✓	✓
Vakt		✓

Tablo 74’te görüldüğü üzere Safiyüddîn-i Erdebîlî ve Abdülkâdir-i Geylânî (er-Rahmân 55/26-27) âyetlerini Mârifet ve Vakt konularında işâri olarak yorumlamışlardır.

Tablo 75.

“Ey Tanrım, kavmime doğru yolu göster, çünkü onlar bilmiyorlar.” (Ya Rabbi, kavmime hidayet nasip et, çünkü onlar bilmiyorlar.) Hadisini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfî ve Yorumladığı Konular

	Mevlânâ
Cüz‘	✓
Tevâzu	✓

Tablo 75’te görüldüğü üzere Mevlânâ, “Ey Tanrım, kavmime doğru yolu göster, çünkü onlar bilmiyorlar.” (Ya Rabbi, kavmime hidayet nasip et, çünkü onlar bilmiyorlar.) hadisini Cüz‘ ve Tevâzu konularında işârî olarak yorumlamıştır.

Tablo 76.

“Eğer beni seviyorsan fakirliğe karşı kendine bir zırh hazırla!” Hadisini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfiler ve Yorumladıkları Konu

	Mevlânâ	Abdülkâdir-i Geylânî
Sevgi ve Muhabbet	✓	✓

Tablo 76’da görüldüğü üzere Mevlânâ ve Abdülkâdir-i Geylânî, “Eğer beni seviyorsan fakirliğe karşı kendine bir zırh hazırla!” hadisini Sevgi ve Muhabbet konusunda işârî olarak yorumlamışlardır.

Tablo 77.

“Kalbine danış.” Hadisini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfî ve Yorumladığı Konular

	Erdebîlî
Havâtır	✓
Şâhit	✓

Tablo 77’de görüldüğü üzere Erdebîlî, “Kalbine danış.” hadisini Havâtır ve Şâhit konularında işârî olarak yorumlamıştır.

Tablo 78.

“Lâ İlâhe İllâllah benim kalemdir, benim kaleme sığınan ise benim azâbımdan emin olur.” Hadisini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfîler ve Yorumladıkları Konular

	Erdebîlî	Şems-i Tebrîzî
Tevbe	✓	
Tevhid		✓

Tablo 78’de görüldüğü üzere “Lâ İlâhe İllâllah benim kalemdir. Benim kaleme giren azabımdan emin olur” hadisini Erdebîlî Tevbe; Şems-i Tebrîzî Tevhid konularında işârî olarak yorumlamışlardır.

Tablo 79.

“Rabbim bana eşyanın hakikatini göster.” Hadisini İşârî Olarak Yorumlayan Sûfîler ve Yorumladıkları Konular

	Erdebîlî	Murâd-ı Nakşibendî	Abdülkâdir-i Geylânî
İlim	✓		
Keşif		✓	
Mârifet			✓

Tablo 79’da görüldüğü üzere “Rabbim bana eşyanın hakikatini göster” hadisini Erdebîlî İlim; Murâd-ı Nakşibendî Keşif; Abdülkâdir-i Geylânî Mârifet konularında işârî olarak yorumlamışlardır.

SONUÇ

Halk muhayyilesi üzerinde etkili olan ve iz bırakan menâkıbnâmeler, edebiyat tarihi alanında önemli yer tutmakla birlikte tarih, sosyoloji, folklor gibi alanlara da veri sağlamaktadır. Bununla birlikte sûfî menâkıbnâmeleri, tasavvuf tarihi açısından da önemli kaynak durumunda olmakla birlikte yeterince istifade edilmemektedir.

Kültür tarihimiz açısından önem taşıyan menâkıbnâmeler, kültürel bilinçle okunduğu takdirde, alanlara açılım kazandırarak katkı sağlayacaktır. Menâkıbnâmelerden yeterince istifade edebilmek için bir metodoloji dahilinde ve ilmî bakış açısıyla okunması önem arz etmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm, nüzulünden itibaren anlaşılma ve özellikle bazı âyetleri itibariyle de yorumlanma çabasında olunan kutsal bir kitaptır. Bu anlama çabaları, sûfilerin bakış açısı ve gönül dünyalarındaki derinlikle birleşince tefsir tarihine özgün ve renkli bakış açısı kazandıran işârî te'vil/yorum geleneği ortaya çıkmıştır. Sûfiler, sadece âyetleri değil aynı zamanda hadisleri de kendi düşünce ve gönül dünyaları çerçevesinde yorumlamışlar, böylece tefsir ve hadis ilmine farklı ve kendine özgü bir bakış açısı kazandırmışlardır.

Tasavvufun epistemoloji anlayışından kaynaklanan zâhir ve bâtın kavramı, sûfilerin yorumlarına zaman zaman şüpheyile bakılmasına ve bazen de tepki gösterilmesine neden olmuştur. Yapılması gereken ise inkâr yönteminden uzak ve aynı zamanda ön yargılardan arındırılmış bir şekilde, sûfilerin kabul ve dikkat ettiği şart ve hususlar dâhilinde yapılmış, İslâm dairesi içindeki yorumları zenginlik olarak görmek ve öylece değerlendirmelerde bulunmaktır.

Tasavvuf, geniş ve münbit bir alandır ve bu alanda yapılacak çalışmalar diğer alanlardaki çalışmalar gibi hem kültür varlığımız hem de düşünce tarihimiz açısından büyük değer taşımaktadır. Sûfî menâkıbnâmelerinde de işârî yorum içeren âyet ve hadislerin azımsanmayacak sayıda olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle sûfilerin, âyet ve hadisleri yorumlarken esas aldıkları prensipleri keşfetmenin ve özgün yorumları doğru tespit etmenin faydalı olacağı düşünülerek böyle bir çalışma yapılmıştır.

Sûfî menâkıbnâmelerinde yer alan ve işârî yorum içeren âyet ve hadisler konusunda bizi araştırma yapmaya sevk eden etkenlerden birisi, daha önce bu tarzda bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır. Elbette takdir edilecektir ki tefsir, hadis, menâkıbnâme edebiyatı gibi her biri geniş alana haiz ilim dallarını ilgilendiren bir

konuyu çalışmanın kendi içinde zorlukları olmuştur. Bununla birlikte, bu çalışmanın küçük de olsa bir bakış açısı kazandıracağı ümit edilmektedir.

Sınırlandırılarak belirlenen sûfî menâkıbnâmeleri üzerinde yapılan araştırma ve incelemeler neticesinde sûfilerin, sohbetleri esnasında veya kendilerine sorulan sorulara cevap verirken ya da tasavvufî konu ve kavramların izahı sırasında çok sayıda âyet ve hadislerle yer verdikleri ve bunların bir kısmının da işârî yorum içerdiği tespit edilmiştir. Bu tespit neticesinde, belli bir sistematik oluşturmak adına tasniflendirme yapılmış olup konu başlıkları hakkında tasavvufî bilgiler verilmek suretiyle öncelikli olarak konu kısaca tanıtılmıştır. Konu başlıkları çerçevesinde, işârî yorum içeren âyet ve hadislerle ilgili tablo oluşturulmuştur. Daha sonra ise işârî yorum içeren âyet ve hadislerin menâkıbnâmelerde ele alınış şekilleriyle alakalı değerlendirmeler yapılarak konu özetlenmiştir. Bu değerlendirmeler esnasında ihtiyaç duyulan yerlerde, çalışmada tefsir kaynağı olarak esas alınan İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân Tefsîri* isimli eserinden de istifade edilmiştir.

Çalışma esnasında araştırılması amaç edinilen konulardan birisi, sûfilerin işârî yorumlarının zâhirî anlamla ne kadar örtüştüğü veya uzaklaşmışsa bu uzaklaşmanın boyutunun ne ölçüde olduğuydu. Araştırma neticesinde ulaşılan sonuç ise sûfilerin âyet ve hadislerle ilgili yorumları bazen zâhirî anlamlarıyla uyumluyken bazen de kavram ve konuların izahında, âyetlerin siyak-sibak ilişkisine dikkat edilmeden sadece tasavvufî bakış açısıyla bu âyet ve hadisleri yorumladıkları görülmektedir.

Çalışma esnasında dikkat çeken hususlardan biri konu izah edilirken Kur'an'ın diğer âyetlerine de müracaat edilerek meselenin özünün daha iyi anlaşılmasına çalışılmasıdır. Yani âyetin âyetle tefsiri denilebilecek bölümlere sıklıkla rastlamak mümkündür. Aynı zamanda konuyu daha anlaşılır kılmak adına hadislerle de yer verilmiş olup bir kısım hadisler işârî yoruma tâbî tutulmuştur.

Çalışma esnasında tespit edilen hususlardan biri de Hz. İbrahim Hz. Yusuf, Hz. Musa ve Hz. Muhammed ile ilgili âyetlerin tasavvufî kavram ve konuların izahında daha sıklıkla kullanıldığıdır. Ayrıca İsrâ ve Mi'râc hadiselerinden bahseden âyetlere de fazlaca yer verildiği görülmektedir.

Çalışmada fark edilen bir başka husus da -hazırlanan tablolarda görüleceği üzere- tasavvuf alanında merkezî öneme sahip olan belli konularda (nefis, zikir, kalp ve kalp tasfiyesi, sâlih amel, muhabbet vb.) âyet ve hadislerle getirilen işârî yorumların artmış olmasıdır.

Hadisler açısından değerlendirildiğinde ise sahih hadis kaynaklarında yer alan

rivâyetlerle birlikte hadis ilmi açısından tartışmalı rivâyetlere de yer verilmiş, hadisler sûfî gözüyle yoruma tâbî tutulmuştur.

Bu çalışma esnasında, farklı coğrafi bölgelerde yaşayan ve farklı meşrepleri/ekolleri temsil eden sûfilerin, birbirinden farklı konuların izahı esnasında aynı âyet veya hadise yer verdikleri görülmüştür. Her sûfî kendi meşrebine ve tasavvufî bakış açısına göre bu âyet ve hadisleri yorumlamıştır. Bu durumun tasavvufun silsile halinde aktarımının bir sonucu olduğu söylenebilir.

İncelenen menâkıbnâmelerde temsil ve benzetmelerden faydalanmak suretiyle konunun daha anlaşılır hale getirilmeye çalışıldığı tespit edilmiştir. Alâeddin Ali es-Semerkandî, Safiyyüddîn-i Erdebîlî, Mevlânâ, Şems-i Tebrîzî anlatımlarında temsil ve benzetmelere daha sık başvuran sûfilerdir.

Çalışmanın hedefi gerek tasavvuf alanında gerekse de tefsir, hadis gibi farklı alanlarda çalışacak araştırmacıların keşif yolculuğuna katkı sağlayabilmek ve sûfî menâkıbnâmeleri üzerinde değişik açılardan yapılacak derinlemesine araştırmalara bir giriş yapmaktır. Çünkü sûfî menâkıbnâmelerine farklı bir pencereden bakılabildiği takdirde bu eserlerde âyet ve hadislerin işârî yorumlarıyla ilgili tefsir ve hadis alanını ilgilendiren malzeme bulmak mümkündür. Bu çalışmanın da tefsir ve hadis alanında işârî te'vil/yorum geleneğiyle ilgili olarak yapılacak çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu konuda daha kesine yakın sonuçlar ancak, her tarikat içinde, başlangıcından günümüze kadar meydana getirilen menâkıbnâmeler üzerinde ve eser karşılaştırmaları yöntemiyle âyet ve/veya hadislerin işârî yorumları üzerine daha geniş ve verimli çalışmalar yapılmasıyla mümkün gözükmektedir. Bu ise uzun vadeli ve değişik ellerden yürütülmesi lazım olan ve ciddi emek isteyen bir iştir.

Yine menâkıbnâmeler üzerinde terminoloji çalışmaları da yapılabilir. Nitekim her menâkıbnâme farklı çalışmalara konu olabilecek nitelikte ve genişliktedir. Sadece araştırmacıların merak ve ilgisini beklemektedir.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Umeyra, *et-Tasavvuf el-İslâmî Menhecen ve Sulûken*, Mektebetu'l-Külliyât el-Ezheriyye, Kahire 1987.
- Abdürrezzâk, Ebûbekr es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, I-XI+Fihrist, Tsz.-Ysz.
- Acem, Refik, *Mevsuatu Mustalahâtî't-Tasavvufî'l-İslâmî*, Lübnan 1999.
- Aclûnî, İsmail b. Muhammed (ö. 1162/1749), *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs*, I-II, Beyrut 1351.
- , *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de İşârî Tefsir*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2016.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), *el-Müsned*, Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyye, Riyad 1419/1998.
- Ahmed er-Rifâî, Seyyid Ahmed b. Alî el-Mekkî b. Yahyâ (ö. 578/1182), *el-Bürhânu'l-Müeyyed*, thk. Abdulgânî Nekîmî, Dâru'l-Kitab en-Nefîs, Beyrut 1988.
- Albayrak, İsmail, “Kur'ân ve Tefsir Açısından Hızır Kıssası ve Ledün İlmi”, *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları*, 5, ss. 187- 210, İstanbul 2003.
- Algül, Hüseyin. *Bursa'da Medfun Osmanlı Sultanları ve Emir Sultan*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981.
- Algül, Hüseyin-Azamat, Nihat, “Emîr Sultan”, *DİA*, XXI, ss. 146-48, İstanbul 1995.
- Aliyyu'l-Kârî, Ali b. Muhammed el-Kârî (ö. 1014/1505), *el-Esrâru'l-Merfûa fî'l-Ahbârî'l-Mevdûa*, thk. Muhammed Lutfî es-Sabbâğ, Beyrut 1986.
- Altuntaş, Abdurrahman, “Kur'an'da İnsanın Sâlih Olma Süreci”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/13, ss. 81-113, Gümüşhane 2018.
- Altuntaş, Halil- Şahin, Muzaffer, *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, DİB Yayınları, Ankara 2013.
- Alûsî, Ebû's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd bin Abdullâh bin Mahmud el-Bağdâdî (ö. 1270/1854), *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l Azîm ve's-Seb'i-i-Mesânî*, thk. Alî Abdlbârî Atiyye, I-XVI, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2009.
- Ankaravî, İsmail (ö. 1041/1631), “Risâle-i Huccetu's-semâ'”, *Minhâcu'l-Fukarâ'nın içerisinde*, haz. Sadettin Ekici, İnsan Yayınları, İstanbul 1996.
- Âsım Efendi (ö. 1235/1819), *Kâmus Tercümesi*, I, Tıpkı Basım, İstanbul 1304.

- Aşık, Hüseyin, *Çamlıdere’de Medfun Kibar-ı Evliya’dan Şeyh Ali Semerkandî Hayatı ve Menkıbeleri*, İlim Yayınları, Ankara 2004.
- Ateş, Süleyman, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, Sönmez Yayınları, İstanbul 1969.
- , *İşari Tefsir Okulu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1998.
- Atılğan, Yusuf Kenan, *Ledünnî İlmin Hz. Mûsâ - Hızır (as) Kıssası Bağlamında Kelâmî Açıdan Değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2006.
- Attar, Feridüddîn (ö. 618/1221), *Tezkiretü’l-Evliyâ*, hzr. Süleyman Uludağ, İlim ve Kültür Yayınları, Bursa 1984.
- Avcı, Seyit, “Keşif Yoluyla Hadis Rivâyeti Meselesi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4/1, s. 163, ss. 161-193, Samsun 2004.
- Ay, Mahmut, “İşarî Tefsirde Yöntem Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26, ss. 59-110, İstanbul 2012.
- , *Kur’an Ne söyler? Sûfî Ne Anlar?*, Kayihan Yayınları, İstanbul 2016.
- Ayan, Gönül, *Sevakıb-ı Menakıb ve Mevlana*, III. Uluslararası Mevlana Kongresi, Konya 2003.
- Ayhan, Bekir, *Tasavvufta Mucize, Keramet ve İstidrac* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1995.
- Baba, Mustafa Okan, *Menâkıb-ı Emir Sultan (Metin-İnceleme- Gramer-İndeks)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991.
- Baklı, Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. Ebî Nasr (ö. 606/1209), *Meşrebü’l-Ervâh*, nşr. Nazif M. Hoca, İstanbul 1974.
- Baltacı, Halil, “Necmeddîn Dâye’nin Bahru’l-Hakâik Adlı Tefsirinde İbâdetlere Dair Bazı İşârî Yorumlar”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/20, ss. 193-210, Çorum 2011.
- Bardak, Ahmet, *Kur’ân’da İlm-i Ledünnî* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2006.
- Bardakçı, Necmettin, “İsmâîl Hakkı Bursevî’nin Musa-Hızır Kıssası Yorumunun İlim-Mârifet Uygunluğu Açısından Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, ss. 81-103, Isparta 1998.
- Bekiroğlu, Haydar, “Kuşeyrî’nin Letâîf’inde İşârî Anlam Dünyası”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/12, ss. 89-119, Gümüşhane 2017.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl (ö. 256/870), *el-Câmi'u's-Sahîh*, tah. Mustafa Dîb el-Bugâ, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1987.
- , “el-Câmiu's-Sahîh”, *el-Kütübü's-Sitte* (Mevsûatü'l-Hadîsi'sh-Şerîf içerisinde), haz. Sâlih b. Abdülazîz, Dâru's-Selâm, Riyad 1421/2000, 1-631.
- , *Kitâbu't-Târîhi'l-Kebîr*, IV, Dâru'l-Fikr, Beyrut tsz.
- Burns, Gerald L., “Gazâlî'nin Tasavvufî Hermenötiği”, çev. Turan Koç, *İslâmî Araştırmalar- Gazâlî Özel Sayısı- 13/3-4*, ss. 420-428, Ankara 2000.
- Bursevî, İsmail Hakkı (ö. 1137/1725), *Tefsiru Ruhu'l-Beyân*, I-X, Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, Beyrut trs.
- , *Rûhu'l-Beyân: Kur'an Meâli ve Tefsiri*, trc. Hasan Kâmil Yılmaz v.dğr., I-XXIII, Erkam Yayınları, İstanbul 1435/2014-1439/2018.
- , *Rûhu'l-Beyân Tefsiri*, Damla Yayınevi, İstanbul 2012.
- Cami, Molla (ö. 898/1492), *Nefehâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds: Mukaddes Makamlardan Huzur Nefesleri*, çev. Lamii Çelebi sđl. Abdülkadir Akçiçek, Sağlam Kitabevi, İstanbul 1981.
- Canım, Rıdvan, “Klasik Türk Edebiyatında Menâkıbnâmeler”, *Avrasya Etüdleri*, 19/43, ss. 139-158, Ankara 2013.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul 2005.
- , “Psiko-Tarih Açısından Farklı Rûhî Tekâmül Mertebelerinin Mevlânâ'nın Anlaşılmasındaki Rolü-Metodolojik Bir Yaklaşım-”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 6/14, s. 47, ss. 29-54, Ankara 2005.
- Ceyhan, Semih, “Şems-i Tebrîzî”, *DİA*, XXXVIII, ss. 511-16, İstanbul 2010.
- Cîlî, Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrâhîm b. Abdilkerîm (ö. 832/1428), *el-İnsânü'l-Kâmil*, İstanbul 1300.
- Coşkun, Muhammed, “Tefsir Literatüründe Elest Bezmi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 57/2, ss. 97-120, Ankara 2016.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali (ö. 816/1413), *Mu'cemü't-Ta'rîfât*, Mısır 1308.
- Çakır, Abdullah, *El Yazması İki Menâkıb-ı Seyyid Ahmed er-Rifâî İnceleme ve Karşılaştırma* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

- Çakmaklıoğlu, M. Mustafa, “İbnü’l-Arabî’ye Göre İlâhî İsimlerin Âlemde Tecellîsi: Allah-Âlem Münasebeti Etrafında Ortaya Çıkan Bazı Problemler”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 31, ss. 1-32, Ankara 2013.
- Çalışkan, Mehmet, “Kur’ân’da Hikmet Kavramı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2, ss. 89-120, Adana 2001.
- Çelebi, Âsaf Hâlet, *Mevlâna Hayatı-Şahsiyeti*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940.
- Çelebi, Şevkî, *Menâkıb-ı Ebû İshâk-ı Kâzerûnî (İnceleme- Metin-Tıpkı Basım)*, haz. Fatih Bayram, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2016.
- Çelik, İsa, “Tasavvufî Düşüncede Havâtır”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2/4, ss. 157-170, Samsun 2002.
- , “Türk Tasavvuf Düşüncesinde Ölüm”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16/40, ss. 119-146, Erzurum 2009.
- Çelik Ahmet, *el-Âlûsî’nin Rûhu’l-Me’ânî Adlı Eserinde “İşârî Tefsir”* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996.
- Çelik, Süheyla, *Ariflerin Menkıbeleri’ndeki “Kul ve Mürîd” Olma ile İlgili Rivayetlerin Tahlili* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2011.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl (ö. 255/869), *Sünen-i Dârimî; el-Kütübü’s-Sitte*, (Mevsûatül-Hadîs eş-Şerîf içinde), haz. Sâlih b. Abdulazîz, Dâru’s-Selâm, Arabistan 2000.
- Demir, Abdullah, “İşari Tefsirin Delilleri”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2/1, ss. 1-7, 2015.
- Demir, Muharrem, *Kur’an’da Tevâzu Kavramı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- Demir, Murat, *Murad-ı Nakşibendî ve Menakıbı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1998.
- Demirli, Ekrem, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan İbnü’l-Arabî ve Vücûd Geleneği*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2009.
- , “Kuşeyri’den İbnü’l-Arabî’ye İşârî Yorumculuk Hakkında Bir Değerlendirme: İşârî Yorumdan Tahkîke Doğru Kur’ân-ı Kerim Yorumculuğunun Gelişimi” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40, ss. 121-142, Erzurum 2013.
- Demirtaş, Öncel, “Riyazet Eğitimi ile Gerçekleşen Manevî Olgunluk”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11/3, ss. 79-90, Samsun 2011.
- Denizer, Nurullah, *İşârî Tefsirde Zâhir-Bâtın İlişkisi -İsmail Hakkı Bursevî Örneği-*

- (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2014.
- , “Zahirî ve Batınî Anlam Açısından Kuran”, *Günümüz Tefsir Problemleri*, ed: Ali Karataş-Yûnus Emre Gördük, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara 2018.
- Dereli, Muhammet Vehbi, “İşârî Tefsirlerin Geçerliliği ve Problemleri Üzerine”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/34, ss. 129-147, İzmir 2011.
- Deylemî, Ebû Şüca Şiruye b. Şehredar b. Şiruye (ö. 509/1115), *el-Firdevs bi-Mesur el-Hitab: el-Firdevsü'l-Ahbâr*, thk. Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1986.
- Ebü'l-Beka, Eyyub b. Musa el-Hüseynî el-Kefevî (ö. 1095/1684), *el-Külliyât*, thk. Muhammed Mısri-Adnan Derviş, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1419/1998.
- Ebü Dâvûd es-Sicistânî, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî (ö. 275/888), “Sünen-i Ebû Dâvûd”, *el-Küttübü's-Sitte*, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içerisinde), haz. Sâlih b. Abdulazîz, Dâru's-Selâm, Arabistan, 1421/2000.
- Ebü Huzâm, Enver Fuad, *Mu'cemu'l-Mustalahâtî's-Sûfiyye*, Beyrut 1993.
- Ebu Zeyd, Nasr Hamid “Sûfî Düşüncede Hakikat-Dil İlişkisi Üzerine: İbn Arabî'de Dil, Varlık ve Kur'an”, çev. Ömer Özsoy, *İslâmiyyât*, 2/3, ss. 15-38, Ankara 1999.
- Eflâkî, Ahmed (ö. 761/1360), *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Ensârî, Abdulhak, *Şeriat ve Tasavvuf*, çev. Yusuf Yazar, Rehber Yayınları, Ankara 1991.
- Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, MÜ İlâhiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- Erdem, Hüsameddin, *Ahlak Felsefesi*, Hü-Er Yayınları, Konya 2003.
- Erkaya, Mahmud Esad, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, Otto Yayınları, Ankara 2017.
- , “Tasavvufî Eğitim Metodu Olarak Halvet (Gümüşhânevî Örneği)”, *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 2/4, ss. 1217-1225, 2016.
- Esen, Muammer, “İman Kavramı Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49/1, ss. 79-91, Ankara 2008.
- Eşrefoğlu Rûmî (ö. 874/1469-70 [?]), *Müzekki'n-Nüfûs*, nşr. Nedim Duru, Salâh Bilici Kitabevi, İstanbul 1979.

- Fettenî, Muhammed Tahir b. Ali el-Hindî, *Tezkiratu'l- Mevdû'ât*, nşr. Emin Demeç, Beyrut t.y.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed (ö. 817/1415), *Kâmûsü'l-Muhît ve Okyanûsü'l-Basît (Kamus Tercümesi)*, çev. Ahmed Âsim Cenânî Ayntâbî, I, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1304.
- , *Besâir zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Ali en-Neccâr, I-VI, el-Mektebetü'l-ilmiyye, Beyrut ty.
- Fürûzanfer, Bediüzzaman, *Mevlânâ Celâleddîn*, çev. F. Nafiz Uzluk, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1990.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Hucetü'l-İslâm Muhammed (ö. 505/1111), *İhyâu Ulumi'd-Dîn*, tahric Abdurrahîm b. Hüseyin el-İrakî, Dâru'l-Ma'rifet, Beyrût 1983.
- , *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1434/2013.
- , *İhyâu Ulumi'd-Dîn*, trc. Mehmed A. Müftüoğlu, I, Tuğrâ Neşriyât, İstanbul t.y.
- Genç, Cafer, *Kelâm Epistemolojisi ve Hz. Mûsâ - Hızır Kıssası Işığında Zâhir Bâtın İlişkisinin Değerlendirilmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002.
- Geylânî, Abdülkâdir (ö. 561/1165-66), *el-Gunye li-Tâlibî Tarîkı'l-Hak*, Dimaşk ts.
- , *el-Fethu'r-Rabbânî ve'l-Feyzu'r-Rahmânî*, nşr. Muhammed Sâlim el-Bevvâb, Beyrut ts.
- Gökbulut, Süleyman, "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 8/19, ss. 245-264, Ankara 2007.
- Gökcan, Mansur, "Tasavvufta Tevekkül Anlayışı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/1, ss. 131-165, Adana 2018.
- Gökçe, Ferhat, "Hadislerin Hikmet/Hikemî Yorumu -Sadreddin Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi Özelinde-" *Universal Journal of Theology*, 2/1, ss. 1-35, 2017.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Mevlânâ Celâleddin*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1999.
- Gördük, Yunus Emre, "İşârî Tefsirin Mahiyeti, Meşrûiyeti ve Bâtınî Yorumdan Farkı", *Marife*, 11/2, ss. 9-47, Konya 2011.
- , *Tarihsel ve Metodolojik Açından İşârî Tefsir*, İnsan Yayınları, İstanbul 2013.
- , "Tefsir-Te'vîl' Ayrımı ve İşârî Tefsirin Öznel Mahiyeti Bağlamında 'Yorum-Algı' Sorunu", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/7, ss. 1-27, Denizli 2017.

- Görmez, Mehmet, *Kalbin Erbaini*, Otto Yayınları, Ankara 2014.
- Gül, Halim, *Mesnevî'de Kur'ânî Referanslar ve Kur'ân Ayetlerine Getirilen İşârî Yorumlar* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.
- Gümüşhânevî, Mevlânâ Ahmed Ziyâüddîn b. Mustafa (ö. 1311/1893), *Mizânü'l-İrfân*, İstanbul 1325.
- , *Câmiu'l-Usûl fî'l-Evliyâ ve Envâhîm ve Evsâfihim*, yy., trs.
- Gümüşoğlu, Dursun, *Tâcü'l-Ârifîn es-Seyyid Ebü'l-Vefâ Menâkıbnâmesi, Yaşamı ve Tasavvufî Görüşleri*, Can Yayınları, İstanbul 2006.
- Gürer, Betül, "İşârî Yorumlarda Nur Âyeti ve İçerdiği Semboller", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/11, ss. 121-152, Yozgat 2017.
- Gürer, Dilaver, *Abdulkâdir Geylânî: Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2016.
- Gürlek, Ahmet Fatih, *Kur'ân Bağlamında Âlemin Allah'ın Varlığına Delâleti* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2015.
- Güzel, Abdurrahman, *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.
- Hâirî, Muhammed Hüseyin el-A'lemî, "Erdebîl", III, *Dâiretü'l-Mâarif-i eş-Şiatıyyetü'l-Amme*, Beyrut 1413/1993.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed (ö. 405/1014), *el-Müstedrek alâ Sahîheyn fî'l-Hadis*, Riyad ts., II.
- Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. A. Hindâvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I, Beyrut 2003.
- Hânî, Muhammed b. Abdillâh b. Mustafâ (ö. 1279/1862), *el-Behcetü's-Seniyye*, trc. Ali Hüsrevoğlu, Emek Matbaacılık, İstanbul 1980.
- Hasbî, Süleyman, *Kitâb-ı Mirkat-ı Merâtib-i İlmi Ledünni fî Menâkıb-i Abdülkadir-i Geylânî*, İstanbul 1300/1883.
- Herevî, Ebû İsmâil Pîr-i Herat Hâce Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî (ö. 481/1089), *Menâzilü's-sâirîn: Tasavvufta Yüz Basamak*, trc. Abdürrezzak Tek, Bursa 2008.
- Hıfînî, Abdü'l-Münim, *Mevsûatü's-Sûfiyye*, Mektebet-ü Medbûlî, Kahire 2003.

- Hindî, Ali b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttakî (ö. 975/1567), *Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, thk. Bekrî Hayyânî- Saffet es-Sakkâ, XV. Müessesetü'r-Risâle 1981/1401.
- Hücvîrî, Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî (ö. 465/1072), *Keşfu'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1982.
- Hüseyin, Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr fî Şerh-i Esmâr-ı Esrâr*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, no: 2307, III, 386.
- Hüseynî, Mansûr Alî Nâsîf, *et-Tâcu'l-Câmiu' li'l-Usûl fî Ehâdisi'r-Resûl*, V, Mektebetu Pamuk, İstanbul 1962.
- Işıtan, İbrahim, “Sûfilerin Tevhid Anlayışı ve Boyutları”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6/5, ss. 3203-3227, İstanbul 2017.
- İbn Acîbe, Ebu'l-Abbâs Ahmed bin Muhammed el-Fâsî (ö. 1224/1809), *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, I-V, thk. Ahmed Abdullâh el-Kuraşî, Kâhire 1999.
- İbn Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî (ö. 638/1240), *Fütûhât el-Mekkiyye*, 1. bsk., XII, thk. Osman Yahyâ, el-Mektebetu'l-Arabiyye, Mısır 1985.
- , *Fenâ Risâlesi*, ter: Mahmut Kanık, İz Yayınları, İstanbul 2006.
- İbn Bezzâz (ö. 759/1358'den sonra), *Safvetü's-Safâ*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2123, 3099.
- İbn Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman Ali b. Muhammed (ö. 751/1350), *Sıfatu's-Safve*, 1. baskı, II, thk. Mahmud Fehûrî, Daru'l-Va'y, Halep 1968.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ, *Mu'cemü Mekâyisi'l-Luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, I-VI, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1399/1979
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Ebî Bekr Muhammed (ö. 808/1406), *Şifâu's-Sâil li Tehzibi'l-Mesâil*, nşr. Muhammed b. Tâvî et-Tancî, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1957.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvinî (ö. 273/886), “es-Sünen”, *el-Kütübü's-Sitte* (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içerisinde), haz. Sâlih b. Abdülazîz, Dâru's-Selâm, Riyad, 1421/2000.

- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî (ö. 711/1311), *Lisânu'l-'Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebir, Hâşim Muhammed Şâzîlî v dğr., I-VI, Dâru'l-Maârif, Kahire 1981.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takiyyüddîn Ahmed (ö. 728/1328), *Mecmûu'l-Fetâvâ*, nşr. Âmir el-Cezzâr - Enver el-Bâz, XIII, Dâru'l-Vefâ, 2005, s.128-130.
- İçme, Mehmet, *Bâtınîlik ve Ortaçağ İslâm Dünyasına Etkileri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2018.
- İdiz, Ferzende, “Tasavvufta İlm-i Zâhir-İlm-i Bâtın Anlayışı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25, ss. 237-260, Erzurum 2006.
- İmâm Rabbânî, Ahmed el-Fârûkî es-Sehrendî (ö. 1034/1624), *el-Mektûbât*, III, Sirâc Kitabevi, İstanbul t.y
- İnevi, Nurdan Kılınç, *Kerâmet Motifi Üzerine Bir Araştırma* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2019.
- İsen, Mustafa, “Mutasavvıflara, Sûfî Şairlerce Yazılan Mersiyeler ve Sûfî Düşüncesine Göre Ölüm”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7, ss. 307-326, İstanbul 1991.
- İz, Mahir, *Tasavvuf (Mahiyeti, Büyüklere ve Tarikatlar)*, Türdav Yayınevi, İstanbul 1981.
- Kabakçılı, Osman, “İşari Tefsirde Sembolizm”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/46, ss. 337-349, 2013.
- Kâdî İyaz, Ebü'l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubî (ö. 544/1149), *Şîfa-i Şerif: eş-Şîfa bi Ta'rifî Hukukî'l-Mustafa*, çev. Suat Cebeci, Rehber Yayıncılık, Ankara 1992.
- Kahraman, Nurettin, *Menâkıb-ı Emir Sultan (Hüsameddin Bursevî) İnceleme ve Metin* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2009.
- Kanar, Mehmet, *Kanar Osmanlı-Türkçe Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul 2008.
- Kaplan, Hayri, *İslam Düşünürlerine Göre Ruh ve Nefs* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995.
- Kara, Kerim, “Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Kalp-Gönül”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 14, ss. 483-523, Ankara 2005.
- Kara, Mustafa, *Gönül Mektupları*, Mavi Yayıncılık, İstanbul 2003.
- , *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2013.

- Karaca, Faruk, *Dinî Gelişim Teorileri*, Dem Yayınları, İstanbul 2007.
- Karagöz, Nahide, *Kur'an-ı Kerim'de Âlem Kavramı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2009.
- Karakaya, Takyettin, *Gazzâlî'nin İşârî Tefsir Metodu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2016.
- Karaman, Hayrettin v.dğr., *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, TDV Yayınları, Ankara 2007.
- , *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yayınları, Ankara 2006.
- Karapınar, Fikret, "Rivâyetlerde İşârî Yorum", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 5/2, ss. 89-104, İstanbul 2007.
- Karasakal, Şaban, *Kur'ân'ın İşârî Yorumu*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2015.
- Kartal, Abdullah, Abdülkerîm Cîlî -Hayatı, Eserleri, Tasavvuf Felsefesi-, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.
- Kâşânî, Abdurrezzâk (ö. 736/1335), *Mu'cemu Istılâhâtî's-Sûfiyye*, thk. Abdulâl Şahin, Kahire 1992.
- Kayalık, Murat, *Kuşeyrî (465/1072) ve Gazalî (505/1111)'de İşâri Yorumun Mukayesesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim el-Buhârî (ö. 380/990), *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1960.
- , *Doğuş Devrinde Tasavvuf: Ta'arruf*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1992.
- Kesnezân, el-Huseynî Muhammed b. Şeyh Abdülkerîm, *Mevsûatu'l-Kesnezân*, VI, Dâru'l-Muhabbe, Beyrut 2005.
- Kılınçlı, Sami, *Akıl ile İlgili Hadislerin Tespit ve Tenkidi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2007.
- , "İşârî Te'vil ve Kuşeyrî'nin Cihad ve Kıtal Ayetlerini Yorumlama Yöntemi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/1, ss. 119-155, Adana 2017.
- Kiraz, Celil, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Tasavvufî Düşünce Bakımından Önem Arz Eden Bazı Âyetlerle İlgili Yorumları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1, ss. 241-277, Bursa 2007.
- Kocatürk, Sadeddin, "Mevlânâ'nın Mânevî Şahsiyetinin Oluşumu ve Mevlânâ'nın

- Şiirinde Aşk, Mâneviyat ve Yeniden Doğuş”, *Uluslararası Mevlânâ Bilgi Şöleni (15-17 Aralık)*, Ankara 2000.
- Konevî, Sadreddin, *Tasavvufî Yorumlarıyla Kırk Hadis*, trc. Harun Ünal, Vahdet Yayınevi, İstanbul 1984.
- Konuk, Ahmed Avni, *Füsûsu’l Hikem Tercüme ve Şerhi*, hzr. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992.
- Konur, Himmet, “Tasavvufun Gelişimi”, *Tasavvuf El Kitabı* içerisinde, ed. Kadir, Özköse, Grafiker Yayınları, Ankara 2014.
- Köprülü, Mehmet Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Alfa Yayınları, İstanbul 2017.
- Kuşeyrî, Ebû Kâsım Abdülkerîm bin Hevâzin bin Abdülmelik (ö. 465/1072), *Letâifu’l-İşârât/Tefsîru’l-Kuşeyrî*, I-III, thk. Abdullatîf Hasen Abdurrahmân, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2007.
- , *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, tahk. Abdülkerîm Atâ, Mektebetü Ebi Hanife, Dimaşk 2000.
- , *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.
- Kübrâ, Necmüddin (ö. 618/1221), *Tasavvufî Hayat, “Usûlu Aşere, Risâle ile’l-Hâim, Fevâihu’l Cemâl*, haz. Mustafa Kara, Dergah Yayınları, İstanbul 1996.
- Lory, Pierre, *Les Commentaires Ésotériques du Qoran D’après ‘Abd er-Razzâq al-Qashânî: Abdurrezzâk Kaşânî’ye Göre Kur’ân’ın Tasavvufî Tefsiri*, trc. Sadık Kılıç, İstanbul 2001.
- Malik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî (ö. 179/795), “Muvatta-i Mâlik”, *el-Kütübü’s-Sitte*, (Mevsûatü’l-Hadîs eş-Şerîf içinde), haz. Sâlih. Abdülazîz, Dâru’s-Selâm, Arabistan 2000.
- Mazharî, Muhammed Senâullâh el-Osmânî, *Tefsîru’l-Mazharî*, I-X, thk. Ahmed İz İnaye, Dâru İhyâi’t- Turâsi’l-Arabî, Beyrut 2004.
- Mekkî, Ebu Talib Muhammed (ö. 386/996), *Kûtu’l-Kulûb fî Muâmeleti’l-Mahbûb*, el-Matbaatü’l-Meymeniye, Mısır 1306.
- Mercan, İsmail Hakkı, *Şeyh Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkandî ve Menâkıbnâmesi’nin Transkribe Tahlil ve Tenkidi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1996.
- , *Şeyh Alâeddin Ali es-Semerkandî ve Menâkıbnâmesi*, Berikan Yayınevi,

Ankara 2011.

Mısırî, Ahmed b. Celâl, *Celâu's-Sadâ fî Sîreti İmâmi'l-Hudâ*, trc. Hayri Kaplan, Yeni Zamanlar Yayınları, Ankara 2004.

Muslu, Ramazan, “Tasavvufî Terbiye ve Ahlâk”, *Tasavvuf El Kitabı* içerisinde, ed. Kadir Özköse, Grafiker Yayınları, Ankara 2014.

Mustafa, İbrahim v. dğr., *el-Mu'cemu'l-Vasit*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1986.

Münâvî, Abdurraûf (ö. 1031/1622), *Feyzu'l-Kadir Şerhu'l-Câmii's-Sağîr*, IV, el-Mektebetü't Ticâriyyetü'l-Kübrâ, Mısır 1356.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc en-Nisâbûrî (ö. 261/874), “es-Sahîh”, *el-Kütübü's-Sitte* (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içerisinde), haz. Sâlih b. Abdülazîz, Dâru's-Selâm, Riyad 1421/2000.

Namlı, Ali, “Rûhu'l-Beyân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV, ss. 211-213, İstanbul 2008.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Sinan (ö. 303/915), *Sünen*, thk. Sâlih b. Abdulaziz b. Muhammed b. İbrahim, Dâru's-Selâm, Riyad 1999, s. 596, Sayd ve Zebâih, 9 (Had. No: 4281)

Ocak, Ahmet Yaşar, “Ebû'l-Vefâ el-Bağdâdî”, *DİA*, XX, ss. 347-48, İstanbul 1994.

-----, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.

-----, “Bir XIII. Yüzyıl Mutasavvıfı ve Sûfisi Olarak Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”, *4. Millî Mevlânâ Kongresi (Tebliğler)*, Konya 1991

Ögke, Ahmet, *Kur'an'da Nefs Kavramı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1994.

-----, “Tasavvuf Düşüncesinde ‘Sır’ Kavramı ve Marmaravî'nin ‘Keşfü'l-Esrâr’ İsimli Risâlesi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, ss. 225-262, Van 2000.

-----, *Vâhib-i Ümmiden Niyâzî-i Mısri'ye Türk Tasavvuf Düşüncesinde Metaforik Anlatım*, Ahenk Yayınları, Van 2005.

Ömer Fuâdî (ö. 1046/1636), *Menâkıb-ı Şeyh Şâbân-ı Velî*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, no: 478/1.

-----, *Hazret-i Pîr Şâbân-ı Velî Menkıbeleri*, sad. Muhammed Bedirhan, Nefes Yayınları, İstanbul 2011.

Öngören, Reşat, “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”, *DİA*, XXIX, ss. 441-448, Ankara 2004.

-----, “Safiyyüddîn-i Erdebîlî”, *DİA*, XXXV, ss. 476-78, İstanbul 2008

- Önsay, Mustafa, *Kur'ân'da Rûh Kavramı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2001.
- Özköse, Kadir, “Zühd ve Sûfilerin Zühde Yükledikleri Anlam Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/1, ss. 175-194, Sivas 2002.
- , “Ahmed Yesevî'nin Fakr Anlayışı”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/10, ss. 13-36, Yozgat 2016.
- , “Tasavvuf Kültüründe Bâtın ve Bâtınî/Ledünnî Bilgi Kavramlarının Referans Çerçevesi”, *Kur'an'ın Bâtınî ve İşârî Yorumu*, ed. Mustafa Öztürk, Kuramer Yayınları, İstanbul 2018.
- Özkul, Ayşenur, *Tâcü'l-Ârifîn Ebu'l-Vefâ'nın Menâkıbı İnceleme ve Metin* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.
- Öztürk, Mustafa, “Tefsirde Zahir-Bâtın Düalizmi ya da Tasavvufî Aşırı Yorum”, *İslâmiyât*, 2/3, ss. 101-120, Ankara 1999.
- , “Bilge Kul-Mûsâ Kıssası ve İslâm Kültüründe Hızır Mitosu”, *Kıssaların Dili* içinde, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006.
- , *Tefsirin Halleri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.
- Pala, İskender, “Menâkıbnâme”, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 1995.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal (ö. 502/1108), *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1412.
- Rûyânî, Muhammed b. Harûn, *Müsned*, thk. Eymen Ali Ebû Yemânî, II, Müessesetü Kurtuba, Kahire 1416.
- Sâmi, Şemseddin, *Kamûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2007.
- Schimmel, Annemarie, *İslâmın Mistik Boyutları*, çev. Ergun Kocabıyık, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004.
- Sehâvî, Ebu'l Hayr Muhammed b. Abdurrahman (ö. 902/1497), *el-Makâsidu'l-Hasene fî Beyânî Kesîrin mine'l-Ehâdîsi'l-Muştehira ele'l-Elsina*, thk. Muhammed Osman el-Hist, Beyrut 1985.
- Selvi, Dilaver, *Kur'ân-ı Kerim'de Velâyet ve Kerâmet* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988.
- , “‘Her Ayetin Bir Zahirî ve Bir Bâtınî Vardır’ Hadisindeki Zahir ve Bâtın

- Kavramları Üzerine Değerlendirmeler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11/2, ss. 7-41, Samsun 2011.
- , *Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı Kur’ân ve Tasavvuf*, Hoşgörü Yayınları, İstanbul 2012
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tûsî (ö. 378/988), *el-Lüma ‘ fî Târîhi ‘t-Tasavvufi ‘l-İslâmî*, nşr. Abdülhalîm Mahmûd -Tâhâ Abdülkâdir Server, Kahire 1960.
- , *el-Lüma ‘, İslâm Tasavvufu*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz, Altınoluk , İstanbul 1996.
- Seyyid Mustafa Râsim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü: Istılâhât-ı İnsân-ı Kâmil*, haz. İhsan Kara, İstanbul 2008.
- Soysaldı, Hacı Mehmet, “Kur’ân Ayetleri Perspektifinde İlahî Mîsak”, *Bilimname*, 2019/37, ss. 431-452, Kayseri 2019.
- Sultan Veled (ö. 712/1312), *İbtidânâme*, çev. Abdülbâki Gölpınarlı, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2014.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbüddin Ömer b. Muhammed (ö. 632/1234), *Avârifü ‘l-Maârif*, el-Mektebetü ‘l-Allâmiyye, Mısır 1358/1939.
- , *Avârifü ‘l-Maârif*, İhyâ’nın beşinci cildinde, Beyrut 1992.
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Hüseyin (ö. 412/1021), *Hakaiku ‘t-Tefsîr/Tefsîru ‘s-Sülemî*, I-II, thk. Seyyid İmrân, Dâru ‘l-Kütübi ‘l-İlmiyye, Beyrut 2016.
- , “Âdâbü ‘s-semâ’”, nşr. Nasrullah Pürcevâdî, *Mecmû ‘a-i Âsâr-ı Ebû ‘Abdirrahmân Sülemî* içerisinde, Tahran 1372.
- , *Sülemî’nin Risâleleri*, tahk. ve terc. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981.
- Şah, Serap, *Safvetü ‘s-Safâ ‘da Safiyyüddîn-i Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri Cilt 1-2* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Şa’rânî, Abdulvehhab (ö. 973/1565), *el-Yevâkît ve ‘l-Cevâhir fî Beyânî Akâidi ‘l-Kebâir*, II, Dâru ‘l-Fikr, Beyrut ts.
- Şeker, Mehmet, “Tasavvuf Geleneğinde Kâmil Zühdün İki Temel Parametresi: Mârifet ve Rıza”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3/4, ss. 824-839, İstanbul 2014.
- Şeker, Necmettin, “Hadislerle Temellendirilen Tasavvufî Hâller”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2, ss. 125-155, Iğdır 2012.

- , “Hadis Şerhçiliğinde Farklı Bir Gelenek ‘İşârî Yorum’”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23, ss. 115-149, Kahramanmaraş 2014.
- Şems-i Tebrîzî (ö. 645/1247 [?]), *Konuşmalar: Makalât*, çev. M. Nuri Gençosman, Ataç Yayınları, İstanbul 2006.
- Şentürk, M. Hüdayi, “Murad Nakşibendî”, *DİA*, XXXI, ss. 188-89, İstanbul 2006.
- , “Şeyh Mehmed Murâd-ı Nakşibendî ve Vekayî‘namesi”, *İstanbul Araştırmaları*, I, ss. 17-63, İstanbul 1997.
- Şeybânî, Ahmed b. Amr b. Ed-Dahhâk, *el-Ahad ve ‘l-Müsennâ*, thk. Faysal Ahmed el-Cevabira, II, Daru’r-Râye, Riyad 1991.
- Şimşek, Halil İbrahim, “Tasavvufta Kalbin Kirlenmesi ve Temizlenmesi Konusu”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/28, ss. 35-48, Çorum 2015.
- Tahralı, Mustafa, “Ahmed er-Rifâî”, *DİA*, II, ss. 127-130, İstanbul 1989.
- , “Fusûsu’l-Hikem Şerhi ve Vahdet-i Vücud ile Alâkalı Bazı Meseleler”, *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi* içerisinde, çev. Ahmed Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, I, MÜİFV Yayınları, İstanbul 1994.
- Taş, Cengaver, *Tasavvufta Ruh Kavramı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1994.
- Tatcı, Mustafa-Kurnaz, Cemal, “Şâbân-ı Velî”, *DİA*, XXXVIII, ss. 208-10, İstanbul 2010.
- , *Şabân-ı Velî Kitabı*, H Yayınları, İstanbul 2018.
- , “Kastamonulu Eren Şabân-ı Velî ile İlgili Yeni Bilgiler”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, s. 309-318, Ankara 2007.
- Teber, Ömer Faruk, “Dini Edebi Metinler Olarak Menâkıbnâmelerin İslam Tasavvufundaki Önemi Hoca Ahmed Yesevî Menâkıbnâmeleri Örneği”, *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/1, ss. 364-370, 2016.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali (ö. 1158/1745), *Keşşâfu Istılâhati ‘l-Funûn*, I-III, Beyrut (ty.).
- Tenik, Ali-Göktaş, Vahit, “Tasavvuf Bilgisi: Allah’ı Allah’la Bilmek İlmine Giriş”, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 14/1, ss. 177-202, 2016.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî (ö. 279/892), *es-Sünen*, thk. Beşşar Avvad Maruf, I-VI, Daru’l-Garbi’l-İslamiyye, Beyrut 1998.
- , “Sünen-i Tirmizî”, *el-Kütübü’s-Sitte*, (Mevsûatü’l-Hadîs eş-Şerîf içerisinde), haz. Sâlih b. Abdülazîz, Dâru’s-Selâm, Arabistan 1421/2000.

- Togan, Zeki Velidî, *Tarihte Usûl*, Enderun Yayınevi, İstanbul 1985.
- Tunagöz, Tuna, *Mevlânâ Düşüncesinde Tanrı*, Karahan Kitabevi, Adana 2015.
- Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl bin Abdullâh (ö. 283/896), *Tefsiru't-Tüsterî*, thk. Muhammed Basil Uyunu's-Sûd, Dâru'l-Kütübi'l- İlmiyye, Beyrut 2007.
- Uludağ, Süleyman, Uludağ, Süleyman, "Abdülkâdir-i Geylânî", *DİA*, I, ss. 234-239, İstanbul 1988.
- , "Başlangıçtan Günümüze Tasavvufta Usûl Meselesi", *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi*, İSAV Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı, II, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- , "Kerâmet II", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 15, s. 7-35, Ankara 2005.
- , *Tasavvuf Kültüründe Keşif ve Kerâmet*, Sufi Kitap, İstanbul 2008.
- , *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Uyar, Mehmet, "Tasavvufta Kavramlar Arasındaki Anlamsal Bağların Mahiyeti Üzerine Bir Deneme: Nefs ve İlgili Kavramlar Örneği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40, ss. 167-195, Samsun 2016.
- , "Hakîm et-Tirmizî'nin 'Risâletü Keyfiyyeti's-Sülûk ilâ Rabbi'l-Âlemîn' Adlı Eserinde Bireysel Bir Çaba Olarak Uzlet, Halvet ve Keşf Süreci", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45, ss. 209-242, Samsun 2018.
- Uysal, Muhittin, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Ensar Yayınları, İstanbul 2012.
- Yaşini, İclal, *Tâcü'l-Ârifîn Seyyid Ebû'l-Vefâ ve Erken Osmanlı Dönemindeki Etkileri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- Yapıcı, Asım, *İslam'da Tövbe ve Dînî Yaşayıştaki Rolü*, Beyan Yayınları, İstanbul 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Vücûd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLIII, s. 136, ss. 136-137, İstanbul 2013.
- Yener, Muazzam, *Tefsir Kaynaklarında Tevhid* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şırnak 2016.
- Yeniterzi, Emine, *Mevlânâ Celâleddîn Rûmî*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2001.
- Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, TDV Yayınları, Ankara 2009.

- , “Hadisleri Anlamada İşârî Yorum”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/13, ss. 13-36, Isparta 2004.
- , “Hadisleri Anlamada İşârî Yorum”, *Günümüzde Sünnetin Anlaşılması (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, Bursa 2005, s. 29-34.
- Yıldız, Hakkı Dursun v. dğr., *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XIV, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yayınları, İstanbul 2000.
- , *300 Soruda Tasavvufî Hayat*, Erkam Yayınları, İstanbul 2012.
- Yüce, Abdülhakim, *Fahru'd-Dîn er-Râzî'nin Mefâtîhu'l-Ğayb Adlı Eserindeki İşârî Tefsir Yönü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1992.
- Yücedoğru, Tevfik, “Kur’ân’da İman Kavramı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2, ss. 21-33, Bursa 2006.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin (1915-1977), *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Dâru'l-Erkam, Beyrut tsz.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Cüveyriye İLTUŞ

Doğum Yeri: Adana/Saimbeyli

e-mail: cuveyriyeiltus@hotmail.com.

ÖĞRENİM DURUMU

2007-2010: Yüksek Lisans, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri
Anabilim Dalı, Adana.

2002-2006: Lisans, İlahiyat Fakültesi, Adana.

1993-1999: Tepebağ İmam-Hatip Lisesi, Adana.

1989-1993: Gedikli Köyü İlkokulu, Adana.

İŞ DENEYİMİ

2017-... : Türkmenoğlu Camii Kur'an Kursu, Adana.

2007- 2017: Kiremithane (Merkez) Kur'an Kursu, Adana.

YABANCI DİL: Arapça, İngilizce